श्रीः

लघुशब्देन्दुशेखरगुरुप्रसादः

(स्वरसन्ध्यन्तः खण्डद्वयात्मकः)

श्रीमद्विजयनगरमहाराजसंस्कृतकलाशालाप्रधानोपाध्यायेन,

महामहोपाध्याय, तातोपनामक सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा,

विरचित स्संशोधितः परिष्कृतश्च

मद्रपुर्यां

आनन्दमुद्रणालये मुद्रितः

1926

CONTENTS.

INTRODUCTION.

Mahāmahopādhyāya Brahmaśrī Pandit Tātā Subbārāya Sāstriar, Head Pandit of His Highness the Mahārāja's Sanskrit College, Vizianagaram, has asked me to write an introduction to his "Guruprasāda" an advanced work on Sanskrit Grammar in which he has ably defended the views of Nāgojibhaṭṭa against whom recent writers have levelled their criticisms. Knowing my incompetency to write an introduction to such a learned work, I begged the Pandit to excuse me from taking up the task which only specialists in Sanskrit Grammar may reasonably undertake. But owing to his repeated requests I have at last agreed to put on paper what I know of him and his general scholarship which, if the reader pleases, he may call an introduction.

Before I proceed further, I may mention a few facts regarding the Pandit's early life and education. He was born in 1867 in a village called Onṭitāṭi Agrahāram about two miles from Vizianagaram. He was the second son of his parents. His father's name was Sūryanârāyanāvadhāni and that of his mother Somadēvī. His father was styled Avadhāni which means that he mastered a Veda, this being the title given to those who have completed their study of any one of the three Vedas, Rik, Yajus or Saman. He received elementary education in his vernacular at a school in his own village. While pursuing Vedic studies with his father, he learnt Smârtam from him before his initiation (Upanayanam). He began to learn Sanskrit with a Brahman of the village and being perhaps dissatisfied with him, betook himself as a private student to Pandit Bulusu Subbayyaśāstrī, a teacher in the Mahārāja's Sanskrit Pāṭhaśālā in this town and finished his kāvyas under him. He was in the habit of going to him daily from his village. When he was twelve years old, he began his Vyākaraṇa studies with Pandits Rudrābhaṭla Bucchi Lacchanna Śāstrī and Rāmaśāstrī and finished them when he was twenty. It appears that while he was still a student, he taught Sanskrit Grammar to several young men. Under the same teachers, he studied also Alaṅkāraśāstra. When he was twenty-two,

he began his study of **Nyāyaśāstra** and continued it with some interruptions at intervals till he was thirty-two. During this period he studied Sūtrabhāṣya with Pandit **Kollūru Kāmaśāstrī**, one of the distinguished Sanskrit Scholars whom **Mahārāja** Sir Ānanda Gajapati Rāj gathered round him.

My acquaintance with the Pandit began when he was appointed a teacher in the Mahārāja's Girls' School under my management. While he was connected with that institution, I had opportunities of seeing his teaching and was struck with it. He gave up his post after a short period so that he might have more time at his disposal for his **Nyāya** Studies. He was subsequently employed as a teacher in the Pāṭhaśālā.

In 1890 he appeared for the Urlam Examination in **Vyākarṇa** and came out the first among the successful candidates. Some time afterwards, with a view to select the best man for an examinership in **Vyākaraṇa** the authorities of the Urlam Examinations appointed a committee of distinguished scholars presided over by **Mahāmahopādhyāya** Paravastu **Rangāchāriar** of Vizagapatam and instituted what is generally called **Śāstrārdha** between two parties, one party representing the pandits of the Godavary and Krishna Districts and the other those of the Vizagapatam District. The Committee selected Pandit **Tātā Subbārāya Śāstriar** as he was the best of those who entered the lists. He was subsequently appointed an examiner in connection with the Vizianagaram Samasthanam Examinations.

As proposals for placing the Sanskrit College under me were being considered by the Vizianagaram Samasthanam authorities, I got him to explain to me a difficult Sanskrit Drama with a view to see in what capacity I might utilise his services should the institution be placed under me. As I was very favourably impressed with his knowledge of Sanskrit literature, he was appointed Head Pandit of it when I took over charge as Principal of the institution in the early part of 1900. With his assistance, I reorganised the Pāṭhaśālā on new lines and got it affiliated to the Government Sanskrit College at Benares, as the Oriental Titles Examinations were not yet instituted by the Madras University,

Vizianagaram, then became the centre of the Benares Sanskrit Examinations and under his able superintendence the students of the Pāṭhaśālā gained distinction in almost every subject in which they presented themselves for those examinations. This went on for some years and then the Pāṭhaśālā had to sever its connection with the Benares College for reasons which need not be stated here.

A powerful combination of the Kṣatriyas of this district was formed to challenge the title of His Highness the late Mahārāja Sri Vijayarāma Gajapati Rāj to the "Gaddi" of Vizianagaram to whom the Samasthanam was left under a will by His Highness the late Mahārāja Sir Ānanda Gajapati Rāj. As some of the Kṣatriyas alleged that they were near "Gñtis" of Sir Ānanda Gajapati Rāj, the question of Gotra and Pravara became very important and Mahāmahopādhyāya T. Subbārāya Śāstriar was placed on special duty to study it. He was first sent to Vizagapatam and subsequently to Madras for instructing the Vakils on this intricate question. As the correctness of the translation of the texts made by a Vakil of the Vizagapatam District Court was challenged by the plaintiff's Vakil, the Pandit had to go to Pudukkota to assist a Vakilof Chief Court of the State, who was requested by the plaintiffs as well as the defendants to look into the translation and correct it where necessary as they had absolute confidence in his capacity and judgment. While at Pudukkota he was engaged in learned discussions with the Pandits assembled there from southern districts, the occasion being Sāradā Navaratrotsava, as it was usual for them to go to the Raja's Court to show their learning and receive presents. The result was that they all publicly acknowledged his eminence in Sanskrit Grammar and expressed their admiration

Before I bring this short biographical sketch of the Pandit to a close, I wish to record my own impression of his scholarship. He is one of the very best of Sanskrit Grammarians in Southern India. Those who have studied Vyākaraṇa under him in the Telugu country have the greatest admiration for his grammatical learning. He has wide knowledge

of other branches of Sanskrit literature such as Nyāya, Alaṅkāra, Dharma Śāstra, in the last of which his views are eagerly sought for by Brahmans in this part of the country. Those who venture to oppose him in discussion on subjects like Vyākaraṇa, Dharma Śāstra, etc., find in him an extraordinary adversary whose subtle arguments it is no easy task to refute. Having had the privilege of moving with him intimately during a period extending over more than a quarter of a century, I have no hesitation in saying that his remarkable ability and rare scholarship place him among the fore most Sanskrit scholars of the day.

As for the merits of his work "Guruprasāda" as I said in the beginning, it is for experts in Sanskrit Grammar to express an opinion and not for a man like myself whose knowledge of Vyākaraṇa is very limited.

This sketch will be incomplete if I do not take this opportunity to express the gratitude of all those who are interested in Grammatical Literature in Sanskrit to Her Highness the Dowager Mahārāni Saheba of Vizianagaram without whose munificence Mahāmahopādhyāya Brahmaśrī Tātā Subbārāya Śāstriar would never have been able to publish the book at which he worked during so many years of his life.

K. RAMANUJACHARI,
Principal of
H. H. The Maharaja's Sanskrit College,
Vizianagaram.

OPINIONS.

"Srīmān Tātā Subbārāya Śāstri Garu, Head Pandit of the Sanskrit College at Vizian garam has come to the Pudukkota State and during the Navarātra celebrations very ably discussed many abstruse points of Grammar with the learned Pandits who are annually honored by the State and who were assembled at the residences of M. R. Ry. Sriman Venkata Rāmadās Naidu Garu, Dewan and Sri Vizia Raghunatha Dorai Raja, Councillor (His Highness' elder brother). Then feeling very great pleasure on account of his great learning in Grammar (Parinatha which extends to the limits of the service) his incomparable learning, and his extraordinary flow of speech, which were manifested on the occasion, we consider this gentleman to be the best of learned men."

18—10—07.

(Sd.) Krishnamacharya,
Danadhikari in Pudukkota State.

(Sd.) Krishna Sastri,
Head Pandit of the State College, and Secretary to the Navaratra Sabha of Pandits.

"We have much pleasure in giving this testimonial to Bramahśri Subbarāya Śāstri Gāru, the Head Pandit of the Mahārāja's Sanskrit College, Vizianagaram. He was present at the assembly of the Pandits held here during the last Navarātri Festival and delighted the audience by discussing some knotty points of Sanskrit Grammar with the ablest grammarians in the assembly by whom he was highly spoken of at its close."

(Sd.) S. Venkatarama Dass,
Dewan.

19—10—07.

(Sd.) V. R. Duraiya,
Councillor.

While the suit was going on the Pandit had to instruct the Vakils of the Samasthanam Messrs. P. R. Sundara Iyer and S. Srīnivāsa Iyengar two of the most eminent Lawyers of the Madras Bar on the subject of Gotra and Pravara. The following are the testimonials given by them:—

"I have much pleasure in testifying to the very high attainments of Brahma Sri Tātā Subbārāya Śāstri Garu, Head Pandit of the Mahārāja's Sanskrit College, Vizianagaram, as a scholar and grammarian. His critical acumen and clearness are of high order. He is one of the few Pandits who are able to make their learning easily serviceable to those who have to study questions of Hindu Law. He laid me under deep obligation to him by the lucid and convincing manner in which he expounded several difficulties and complicated questions concerning Gotra and Pravara."

25--5-- 08.

(Sd). P. R. Sundara Iyer.

'M. R. Ry. Tātā Subbārāya Śāstri Gāru, Head Pandit of the Mahāraja's Sanskrit College, Vizianagaram is a Sanskrit Grammarian of the highest type, absolutely clear headed, very acute Pandit. He does not belong to the conventional school of Pandits but is a scholar of rare attainments able to place his monumental learning at the disposal of modern Hindu Lawyers who may wish to get at the true raison detre of the more obscure topics of the Hindu Dharma Sastras. His scholarship and ability are so great as to compel the admiration and gratitude of those who require and obtain his assistance in exploring the more obscure and less trodden regions of Hindu Law. I have no hesitation and I have the greatest pleasure in testifying to his clear and logical method of expounding the more abstruse subjects of Hindu Law such as Gotra and Pravara which had to be thoroughly understood in connection with the Vizianagaram suit, wherein his services were found by one and all to be valuable."

Camp, Waltair,
21st May 1908.

(Sd.) S. Srinivasa Iyengar, B.A., B.L.,
Vakil, High Court.

In 1911 the title of Mahāmahopādhyāya was conferred on him by the Government in appreciation of his scholarship. In 1915 he was appointed an examiner by the University in connection with the Oriental Titles Examinations. Two years later he was appointed a Member of the Board of Studies in Sanskrit. In 1922 when His Royal Highness the Prince of Wales visited the Madras University Senate he received a gold medal and a couple of valuable shawls being one of the few distinguished recipients of these honours in Southern India. The reader will see that his career from 1911 to 1922 was marked by a succession of honours beginning with the title of Mahāmahopādhyāya and culminating in the receipt of presents from His Royal Highness the Prince of Wales.

When the Pandit went to Benares on the occasion of the marriage of the Mahārāja Kumārikā, sister of His Highness the present Mahārāja of Vizianagaram which took place about the middle of 1922, he had discussions with several of the learned men of the place regarding the views he expressed in his "Guruprasāda" one of them being Pandit Chandradhar Guleri, B.A., Principal of the College of Oriental Learning in the Hindu University of Benares. I quote below what he says about Mahāmahopādhyāya Subbārāya Śāstriar and his work:—

"Mahāmahopādhyāya Pandit Tātā Subbārāya Śāstri, Head Pandit of the Mahārāja's Ṣanskrit College at Vizianagaram has written a new commentary on Nāgoji Bhatt's "Sablendu Sekhara.". He read out some portions of it to me and his views on some other passages in the main work were made known to me in course of conversation and discussion. Modern commentators have criticised Nāgoji rather freely and mercilessly but the learned Pandit has taken it upon to defend Nāgoji Bhatta and prove that his views are in consonance with those of old writers on grammar. In this he has very well succeeded and has thus laid down a new line in critical study in grammar. His command over the extant Sanskrit Grammatical literature, ancient and modern, his originality of views and lucidity of expression are highly commendable and I was much impressed with his vast learning and critical accu-

racy. I am sure the commentary when published, will be very much appreciated by scholars of Sanskrit Grammar who will be benefitted in more ways than one by the learned Pandit's views."

(Sd.) Chandradhar Guleri,
Principal, College of Oriental Learning,
Hindu University of Benares.

महोपकारस्मृतिः

आर्याः सहृदयाः,

अपरोक्षमेवेदमिदानीं सर्वेषां विदुषामात्मनः कृतज्ञतानिवेदनाय सप्रश्रयं किंचिद्विज्ञापयामि ।

इह खलु भारते वर्षे संस्कृतभाषाप्रणयिनो व्याकरणमधिजिगांसमानाः प्रायस्सर्वेऽपि पाणिनीये व्याकरणेऽतीवादरेण तदेव पठनपाठनादौ बहुशः प्रचारयन्तीति सुप्रसिद्धमेव । पुराकिल पाणिनीयव्याकरणेऽष्टाध्यायीसूत्रपाठक्रमेणैव पाठप्रवचनादिकमासीदिति काशिकावृत्त्यादिग्रन्थैरवगम्यते । अद्यत्वेतु श्रीभट्टोजीदीक्षितेन विरचिता प्रकरणक्रमानुरोधिनी वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्येव पाठकानां प्रथमोपदेशस्थानमाक्रामति । अस्याः कौमुद्या मनोरमा लघुशब्देन्दुशेखराद्योबह्व्यो व्याख्या स्सन्ति । एतल्लघुशब्देन्दुशेखररचयित्रा नागेशभट्टविदुषा पाणिनीयपरिभाषापाठस्य परिभाषेन्दुशेखर इति व्याख्या महाभाष्यप्रदीपस्योद्योतनाम्नी व्याख्या लघुमञ्जूषाख्योऽन्योऽतिविपुल स्स्वतन्त्र आर्थिकग्रन्थश्च विरचिता व्याकरणशास्त्रे सुप्रसिद्धा दृश्यन्ते । अनेनैव स्वगुरुहरिदीक्षितनाम्ना मनोरमाया श्शब्दरत्नव्याख्या प्रणीतेत्यपि विदुषां कर्णाकर्णिका । परन्त्वदसीयलघुमञ्जूषापरिशीलकानां नागेशोऽयं कतिषु शास्त्रेष्वधीती कीदृशं वा पाण्डित्यं तस्येति स्वयमेव तद्ग्रन्थदर्शनेनावगमनोयोयं विषयः ।

एतादृशपण्डितसार्वभौमेन विरचितं परिभाषेन्दुशेखरो लघुशब्देन्दुशेखरश्चेत्येतद्वयं प्रक्रियाग्रन्थेष्वत्यन्तसारवदिति तत्र निष्णाता एवप्रायस्सारवन्तो वैयाकरणा इति काश्यामन्यत्र च परिगण्यते । अनयोश्च बह्व्यो व्याख्या विरचिता मान्यैर्बहुभिः पण्डितैः । विशेषतश्च लघुशब्देन्दुशेखरस्य । किन्तु तास्सर्वाअपि ग्रन्थकर्तृदोषवर्णनपरा नागेशग्रन्थे भूयसो भागस्य चिन्त्यत्व मयुक्तत्वं च प्रतिपादयन्त्य स्तद्दोषानेव प्रायश्छात्रानवबोध

यन्तीति महदिदं विषादस्थानम् । एवं स्थिते श्रीमद्विजयनगरमहाराजसंस्कृत कलाशालाप्रधानोपाध्यायपदवीमलंकुर्वाणैर्बहुवारं नागेशग्रन्थपरिशीलन तदध्यापनादिना गृहीतनागेशगूढाशयै महामहोपाध्याय, तातोपनामक सुब्रह्मण्यशास्त्रिवर्यैश्छात्राणां पाठनकाले प्रायो नागेशाशयमुद्भाव्य तदनुसारेण तद्ग्रन्थसमन्वयं व्याख्याकृत्खण्डितस्थलेषु मण्डनरीती श्चोप दिश्य तावताप्यसन्तुष्टैर्मन्दमध्यमाधिकारिणां छात्राणामन्येषां चोपकाराय गुरुप्रसादाख्यं नवीनं लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्यानं विरचितमित्यहो भाग्या तिशयो नागेशग्रन्थपरिशीलनकुतुकानाम् । चिरादनुभूयमानोऽप्ययं गुरु प्रसादोऽस्मदादिभाग्यवशेन किंचित् स्वरूपमधिगम्यखण्डद्वयात्मकमस्माकं करतलमधिरोहतीति तदुपकारस्मरणेन तद्ग्रन्थकर्तृचरितं तदनुगृहीत महोपकारं चाधिकृत्य किंचिदिव विज्ञापयामि ।

अस्तिखलु श्रीमदशेषमहीमण्डनायमाना पूषवाङ्कवंशपयःपारावार राकासुधाकरैः प्रतापानुरागावनतसकललोकैर्दातृत्वप्रमुखगुणरत्नसमुद्भा सितैर्विजयनगरसंस्कृतग्रन्थावलीप्रकटनेनाङ्ग्लगीर्वाणविद्यालयादिप्रतिष्ठा - पनेन चोपदर्शितसकलविद्यानुरागै र्वेदभाष्यादिमुद्रापणसाहाय्यकदानादि महौदार्यप्रदर्शितवेदशास्त्रग्रन्थगौरवै स्सङ्गीतकलाशालासंस्थापनमुखेनोप दर्शितसकलकलासमबुद्धिभिर्विद्वत्पक्षपातिभिरास्तिकजनाग्रेसरैर्महाराजैः परिपाल्यमाना कवितल्लजैर्निखिलशास्त्रपारंगतै र्विद्वद्भिरधिष्ठिता विद्या नगरीति नामान्तरेण विराजमाना विजयाभिधाना नगरी । तस्याश्चानति दूरे क्रोशद्वयाभ्यन्तरएवास्ति परिशुद्धस्वचरित्रपरित्रासितकलिकालविल सितानां ब्राह्मणानामावासभूतोऽभिनवतृणचर्वणप्रमुदितान्तरङ्गाणां गवां बृन्दैः पवित्रीकृतसीम एकतालो नामाग्रहारः ।

तस्मिंश्च सदाचारनिष्ठस्य कस्य चिद्वरामरवरिष्ठस्य सूर्यनारायणाभि धस्य ताताख्यमभिजनमस्मदादिच्छात्रजनभागधेयेन, स्वसिद्धान्तसंरक्षणाय साक्षात्पतञ्जलिरिव, स्वग्रन्थेषु स्फुटतरं प्रकाशितमपि स्वाशयमविज्ञाय निगूह्य वा स्वसिद्धान्तेषु व्याख्यातृभिरापादितामयुक्ततां स्वयमपाकर्तु नागेश इववालंचक्रुर्जनुषा श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिवर्या अस्मद्गुरुचरणाः ।

अतिबाल्यएव सकलभाषासु प्रधानाममरभाषामध्येतुमारभमाणा एते शास्त्रिवर्याः श्रीमद्विजयनगरमहाराजास्थानविदुषामनुग्रहवशात् क्रमेणाधीत काव्यनाटकालङ्कारकदम्बा अचिरेणैव गृहीतशब्दशास्त्रास्तदध्यापनसम कालमेवानायासेन समासादितन्यायवेदान्तास्तदा तदा पण्डितसभासु विजयमधिगच्छन्तस्सर्वेषामप्यध्यापकानां बभूवुः प्रीतिभाजनम् । विस्मा ययामासुश्च सतीर्थ्यांश्च ।

असामान्यामदसीयां वैदुषीमध्यक्षयद्भिस्संस्थानाधिकृतैश्श्रीमन्महाराज संस्कृतकलाशालायामुपाध्यायपदे नियुक्ताः एते क्रमेणानितरसाधारणमध्या पनपाटवं प्रदर्शयन्तस्तत्रैव प्रधानोपाध्यायपदवीमधिष्ठाय परश्शतांश्छात्रा नान्तं शब्दशास्त्रमध्याप्य समुत्तारयन्त्यद्यापीति महदिदं भागधेयं छात्र जनस्य । सर्वत्रान्ध्रदेशेऽन्यत्र च स्वशिष्यप्रशिष्यपरम्परया शब्दशास्त्र प्रवर्तका एते शास्त्रिवर्या नूनं वैयाकरणजनकूटस्था इति वक्तुं नकश्चिदपि लवस्संशयस्य ।

एते च श्रीमदुर्लसंस्थानसंस्थापितवार्षिकश्रावणी विद्वत्सभायां व्या करणशास्त्रे परीक्षिताः प्रथमगण्यतयोत्तीर्णास्तत्रैव परीक्षाधिकारिनिर्ण याय प्रवर्तितायां शास्त्रार्थवादसभायां कृष्णागोदावरीमण्डलवासिनां विशाखपट्टनमण्डलवासिनांच वैयाकरणानां कक्ष्याप्रतिकक्ष्याभावेन प्रच लिते शास्त्रार्थवादे विजयमुपगम्य सभ्यसभाध्यक्षादीनां प्रशंसावचनैस्सह प्रकृतं परीक्षाधिकारिपदमवाप्य निपुणतरं तन्निरवाक्षुः । एवं श्रीमत् पीठनगरीसंस्थानाधिपैस्तदीयविद्वत्सभायां व्याकरणशास्त्रपरीक्षकतया नियुक्तास्सम्यक्तत्प्रवर्तयन्ति । श्रीमन्मद्रपुरीविश्वविद्यालयकार्यनिर्वाहक संघेन प्राच्यबिरुदपरीक्षाप्रारम्भकालएव परीक्षकपदे नियुक्ता अनवरत मेकादशसमा यावच्छ्लाघनीयतमं तन्निरवाक्षुः । तेनैव संघेन त्रिवारं संस्कृतपाठ्यग्रन्थादिविषयसमालोचकसभासभ्येष्वन्यतमतया नियुक्ता अद्यापि तां पदवीं निपुणतरं निर्वहन्ति ।

विश्वतोमुखामेषां शास्त्रिवर्याणां वैदुषीमध्यक्षयता श्री जार्जिसम्राजानुगृहीतं सकलविद्वज्जनाध्येयवैभवं महामहोपाध्यायबिरुदं सत्यमेनानाश्रित्य नितरां रोचते । वाचामगोचरेण पाण्डित्यवैभवेन युक्ता एते महानुभावा गुरुप्रसादप्रणयनेन वैयाकरणजनं कियदुपकुर्वन्तीति वक्तुं न प्रभवामि मन्दबुद्धिरहम् । नागेशग्रन्थाध्ययनप्रणयिनश्छात्रास्सर्वेऽपि तद्व्याख्यानानि सम्पाद्य क्वापि तत्समन्वयरीतिमनुपलभमानास्तत्रतत्र प्रायस्तद्ग्रन्थस्यायुक्ततामेवावगच्छन्तो नितरां खिद्यन्ति । गुरुप्रसादेचास्मिन् बहुषुस्थलेषु नागेशाशयमुद्भाव्य तदनुसारेणैव तद्ग्रन्थसमन्वयं व्याख्याकृत्खण्डितस्थलेषु मण्डनरीतीश्च प्रदर्श्य च्छात्रजनं कृतार्थयन्त्येते परमकारुणिका इति तत्रत्यांस्त्रिचतुरान्विषया न्विदुषां पुरस्तात् कर्तुमुत्सहे । तथाहि ।

चित्रप्रभायां तुल्यास्यसूत्रे "अन्यत्र निरूपित"मिति शब्दरत्नप्रतीकमादाय, "ङकारादीनां नासिकास्थानमानुनासिक्यरहितस्वरूपानुपलम्भात् । अकारादीनामनुनासिकादीनांच तद्रहितस्वरूपोपलब्ध्या न तत् स्थानमिति शब्देन्दुशेखरादावुक्तमित्यर्थ" इति मूलाशयमुपवर्ण्य तदुत्तरं केचित्तु ङकारादीनामिवाकारादीनामप्यनुनासिकानां नासिकास्थानमेव । तद्रहितस्वरूपोपलम्भे मानाभावात् । यश्च तद्रहितश्शुद्ध उपलभ्यते सत्वतिरिक्त एव । यदिच द्रव्यं प्रथमं निर्गुणमेवोत्पद्यते पश्चाच्च समवेता गुणाउत्पद्यन्त इति तन्त्रान्तरीयसमयादनुनासिकानामकारादीनां प्रथममानुनासिक्यरहितस्वरूपोपलम्भः पश्चाच्च तद्गुणोत्पत्तिरित्युच्यते तर्हि ङकारादीनामप्यानुनासिक्यं गुण एवेति कथं तत्साहित्येनोत्पत्तिरिति विभावनीयमित्याहुरित्युक्तम् । तुल्यास्यसूत्रे चोद्योते आनुनासिक्यमेषामधिकोगुण इति भाष्यप्रतीकमुपादाय "अयंभावः अत्रदेशपदेन ताल्वादिस्थानमुच्यते । स्थानशब्देनच योगरूढ्या वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगानुयोगिताल्वाद्युच्यते । तत्र यद्यप्यकारादीनां गुणमात्रजनिका नासिका स्वरूपस्य कण्ठादिभिरेवाभिव्यक्तिसिद्धेः । तथापि ञत्रादीनां स्वरूपस्य न केवलताल्वादिना नापि नासिकयाभिव्यक्तिरिति विनिगमनाविरहादुभयावच्छिन्नवायुसंयोगस्यैव तज्जनकत्वा

त्तेषां नासिकापि स्थानमि"त्याद्युत्का तदुत्तर "मनुनासिकाकारादीनां सा स्था नमितित्वयुक्तमेव । एवं ह्युत्पादकसामग्रीभेदात् कङयोरिवस्वरूपभेदस्यैवा पत्तौ अभेदकगुणपक्षेऽपि निरनुनासिकैस्सानुनासिकग्रहणानापत्ति" रित्या दिकमुक्तम् एतदुद्योतपरिशीलने तु पूर्वोक्तकेचित्त्वित्यादिग्रन्थस्य कावावत रणिकेति निपुणतरमालोचयतामपि न धिय मधिरोहति सुधियाम् ।

एवं विप्रतिषेधसूत्रे शेखरे "क्वचित्केवलासंभवोऽपि । यथा शिष्टादि त्यादौ । तत्रहि तातङ्ङशाभावयो र्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभव इत्याद्युक्तम् । परिभाषेन्दुशेखरे सकृद्गतिन्यायव्याख्यानावसरे चैवम् । अत्र कार्यविधायकवाक्ये निमित्तस्य विधेयविशेषणत्वतात्पर्यं नागेशस्य परि कल्प्य तत्खण्डने बहुधा बहुभिर्व्याख्यातृभिर्विजृम्भितम् । इकोगुणवृद्धी इत्यत्रोद्योतेतु "इहतावद्वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्य"इति भाष्यव्याख्यानावसरे "दीर्घ त्वंच यञ्यनन्तरे विधीयते एत्वं च झल्यनन्तरे । नच संभवोऽस्ति यद्द्वयो स्स्वेन स्वेन निमित्तेनानन्तर्यं स्यादिति" कैयटग्रन्थे द्वयोरिति प्रतीकमुपादाय "कार्ययोरित्यर्थः । अनन्तरे यञि दीर्घस्साधुरनन्तरे झलि एत्वं साध्वित्यर्थ इति भाव"इत्युक्तम् अनेन च साधुत्वविधायकवाक्यार्थघटकानन्तर्या संभवस्य नागेशाभिप्रेतत्वे स्फुटेऽपि नागेशस्यामुमाशयमपलप्यान्यथाशय वर्णनं तद्ग्रन्थखण्डनावकाशसम्पादनायैवेति कस्यवा न स्फुरति ।

एवं नागेशस्य यत्र यत्रान्यथाशयं परिकल्प्य तद्ग्रन्थस्य खण्डने प्रवृत्ता व्याख्यातारस्तत्र सर्वत्रापि नागेशग्रन्थान्तरेभ्योऽवगम्यमानस्तदाशयविशेषो गुरुप्रसादेऽस्मिन् सुष्टूपपादित इति तत एवावसेयम् । किं बहुनान्यत्र स्वयमे वक्तां व्यवस्थामननुस्मृत्यान्यथावा केवलं नागेशग्रन्थखण्डनाग्रहएव प्रद र्शितो दृश्यते सर्वत्र व्याख्यानेषु । तथाहि । चानुकृष्टं नोत्तरत्रेति परिभाषा व्याख्यानावसरे परिभाषेन्दुचन्द्रिकायां "चकाराद्द्विविधाः अनुवृत्त्यर्थका निवृत्त्यर्थकाश्चेति तत्राव्यवहितानुकर्षका अनुवृत्त्यर्थकाः व्यवहितानुकर्षका निवृत्त्यर्थकाः निवृत्त्यर्थक विषया चेयं परिभाषेति स्वयमेव व्यवस्थां प्रदर्श्य इकोऽसवर्णइति सूत्रस्थचकारस्य व्यवहितप्रकृतिभावानुकर्षकस्य तद्रीत्या

निवृत्त्यर्थकत्वेऽपि वस्तुतस्तु चकरस्यानुवृत्त्यर्थकत्वेन निवृत्यर्थकत्वाभावा च्चिन्त्यमिदमिति (शब्देन्दुचन्द्रिकायाम्) शेखरग्रन्थस्य चिन्त्यत्व मुक्तम् ।

एवं सर्वादिप्रकरणे शेखरे दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां मध्यान्हसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलास्ताचलसन्निहितदेश तत्कालिकसूर्यसम्मुखयाव द्देशतत्कालिक तत्पृष्ठस्थ यावद्देशरूपोपाधिविशिष्टादिशि तत्तच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थास्त्येव । मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात्" इत्युक्तम् । तद्व्याख्यानावसरे शब्देन्दुचन्द्रिकायां "वस्तुतस्तु नेदं दिग्वाचकपूर्वादिपद प्रवृत्तिनिमित्तम् । एवं हि दाक्षिणात्यानामुदङ्मुखः प्राङ्मुखोवा त्रिरप उपस्पृशेदित्यादिविधीनां कर्तुमशक्य त्वमेव स्यात् । तद्दृष्ट्या सर्वस्यापि दक्षिणादिक्त्वात् । एवं पाश्चात्त्यानां दक्षिणाभिमुखस्सन् श्राद्धादिविधिं कुर्यादित्यादि विधीनामशक्यत्वं स्यादिति दिग्वाचकपूर्वादिपदानां यत्प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं तद्देशवाचिनां बोध्यमिति दिगित्युक्तम् । लघुमञ्जूषायां प्रातिपदिकार्थनिर्णयेत्वेवं नागेशभट्टविदुषा स्वाशयोविशदीकृतः । तत्रहि प्रथमं "दिग्वाचकपूर्वादिपदाना" मित्यादिना प्रायश्शेखरोक्तमेवार्थविशदतममुपपाद्य "देशानां पूर्वपरादिव्यवहारोऽपि दिक्कृतएव । पूर्वदिगादिस्थितानां तेषां पूर्वादित्वा" दित्युक्तम् । एवं चैतत् ग्रन्थादर्शनमूलिकैव पूर्वोक्ता चन्द्रिकोक्तिरिति स्फुटमेव । दाक्षिणात्यानां स्वाधिष्ठानदेशस्य दक्षिणादिक्स्थितत्वेऽपि प्राङ्मुखत्वोदङ्मुखत्वादिकमुपपद्यत एवेति कथंवा तत्तद्विधीनामशक्यत्वमित्यपि नविभाव्यते । वस्तुतो दाक्षिणात्यानां दक्षिणाभिमुखस्सन् श्राद्धादीविधिं कुर्यादित्यादिविधीनामव्यवस्थापत्तिर्वक्तुंशक्यते । परंतु तादृशाव्यवस्थापरिहारायैव तदुत्तर मञ्जूषायां "एवं तत्तदवधिकोदयाचलास्ताचलसन्निहितत्वमपि देशवृत्ति पूर्वपरशब्दयोस्तत् पूर्वदिगभिमुखं स्थितस्य दक्षिणवामहस्तसन्निहितत्वमपि देशवृत्ति दक्षिणोत्तरपदयोस्त" दित्युक्तम् । एवंच देशकृत व्यवहारेण तदपि सिध्यतीति न क्वाप्यनुपपत्तिरित्येव नागेशाशय उद्भावितोऽस्मद्गुरुचरणै श्रीगुरुप्रसादकृद्भिरिति तदीयमहोपकारस्मरणेनात्मानं कृतार्थयामि ।

एतद्ग्रन्थविषयपरिशीलनकाले तत्तद्ग्रन्थपरिशीलकैः पण्डितप्रवरैरेतद्विषये मदीयाशय स्सर्वथाऽनुमोदितो भवतीति विश्वसिमि । अत्र निदर्शनतया श्रीकाशी विश्वविद्यालयान्तर्गतप्राच्यविद्यालयाध्यक्षैःश्रीयुत पण्डित श्री चन्द्रधरशर्मभि र्विद्वद्गोष्ठ्यां प्रकाशितमेतद्ग्रन्थविषयाभिनन्दनपत्रमत्र संघट्यात्मानं तोषयामि·

"ओं नमः शिवाय

श्रीविजयनगरसंस्थानसंस्कृतविद्यालयप्रधानाचार्येण महामहोपाध्याय पण्डित श्रीतातासुब्बरायशर्मशास्त्रिणा कापि लघुशब्देन्दुशेखरे नूतनाव्याख्यानिर्मिता । तस्याः कतिपये भागाः पण्डितमहाशयेन मह्यं श्राविताः अपरेषां च तात्पर्यसरणिस्संभाषणेसूत्रिता। प्राचीनाचार्यमतस्वारस्येन नागेशाक्षराणां सङ्गतिः परिष्कर्तृभिर्दूषितानां तन्मतानां मण्डनमितिनाम व्याख्यानस्यास्योद्देशः । आधुनिकाः केवलनागेशाशयमज्ञात्वातत्खण्डनमात्रे प्रवृत्ताः। प्राचीनमतमाश्रित्य तन्मतमण्डनमपि संभवतीति सिद्धान्तं साधुपोषयन् पण्डितमहाभागोऽयं वादे वादे जायते तत्वबोधइति न्यायेन व्याकरणनयस्य बहूपाकरोत् । विदुषोस्य मुनित्रयमततलस्पर्शित्वं व्याकरणशास्त्रप्रमेयावगमं कल्पनाचातुर्यं व्याख्यानपाटवंच मुहुर्मुहुः श्लाघे । तद्रचनायाश्च मुद्रणे सति व्याकरणाध्येतृणामध्यापकानांच सुमहदुपकारित्वं च निर्भ्रमं मन्ये ।

पण्डित श्री चन्द्रधरशर्मा

काशीविश्वविद्यालयान्तर्गत प्राच्यविद्यालयाध्यक्षः इति"

आबाहुपुरुषाकारं शङ्खचक्रगदाधरम्
सहस्रशिरसं देवं पतञ्जलिमुपास्महे ॥

इति सर्वजनविधेयः

श्रीमत् कोयिल् कन्दाडै वेङ्कटरामाचार्यः ।

26—1—26

विद्वदभिप्रायः

शब्देन्दुशेखरस्य, व्याख्या 'शब्देन्दुशेखरगुरुप्रसादः' इत्याख्याता महामहोपाध्याय श्री तातासुब्बरायशास्त्रिभि र्विरचिता मया बहुषुस्थलेषु सावधान मवलोकिता । व्याख्याचेयं दुरूहान्नागेशग्रन्थभागान् संप्रतिपन्नया विवृण्वती रीत्या, सम्यगुपकुर्यात् नागेशग्रन्थमधीयानानामध्यापयतां चेति विश्वसिमि ।

से. कुप्पुस्वामिशास्त्री,
प्रधानसंस्कृताध्यापकः प्रसिडेन्सीकालेज्, मद्रास्.

श्रीः

विज्ञप्तिः

विद्वन्महाशयाः !

विदितचरमेवैतत्तत्र भवतां यत्पाणिनीय मधिजिगांसमानाना मद्यत्वे पाठ्यग्रन्थेषु नागेशग्रन्थाः प्राधान्य मधिगच्छन्ति तत्रापि लघुशब्देन्दुशेखर इति । मन्येच तादृशं प्राधान्यं बहुथा तत्र सारवत्तामाकलय्यैव प्रतिष्ठापितं प्राचीनैः पण्डितप्रकाण्डैरिति । तथाप्यर्वाचीना बहवोऽव्याख्यातारस्तत् खण्डनप्रकारैरेवालमकार्षुः स्वकीयान् व्याख्यानग्रन्थान् । तत्र व्याख्यातृ खण्डितभागानां कृते कुण्डलने अल्पीयानेव भागोऽवशिष्यतइतितु नरिक्तं वचः । सत्यप्येवं तानेव ग्रन्थानध्येतुमध्यापयितुं च प्रवर्तन्ते सुधियः । इयंच प्रवृत्तिस्तेषामनन्यसाधारणसारवत्तामाविष्करोति । सारवत्त्वं खण्डयत्वं चैकत्र विप्रतिषिद्धमिति संदिह्य बहुवारंतत्पाठन समये खण्डि तानंशान्विमृशतो मम मण्डनरीतयः काश्चनसमस्फुरन् । तदनु प्राचीन ग्रन्थेष्ववलोक्यमानेषु मदीयस्फूर्तिगोचराणां मण्डनप्रकाराणां सामञ्जस्ये नागेशसम्मतत्वेच समजनि प्रत्ययः । अथ प्राचीनाकरग्रन्थानन्यांश्च नागेश ग्रन्थान् सम्यगालोच्य समुन्नीते तदाशये न कस्यापि खण्डनस्यावकाश इति निश्चित्य महाभाष्यप्रदीपोद्योतान् काशिकापदमञ्जर्यौशब्दकौस्तुभं लघुम ञ्जूषांच विषयविशेषेषु दर्शनान्तराविषयांश्च परिशील्य कश्चन नागेशाशयः समुद्भावि ।यथामति समुद्भावितस्तदाशयो ग्रन्थरूपेण प्रकटनीय इति मनी षया पुनरवलोकमानेप्रदीपोद्योते तत्रस्फुटीकृतं तदाशय मपलप्यान्यथाशय मुपवर्ण्य तत् खण्डने प्रवृत्तं व्याख्यातृभिरिति निश्चयो बुद्धौ पदमादधात् । अन्यदेतत्परं विस्मयस्थानं यन्नागेशोक्तिखण्डनायोद्योते परिदृश्यमानं तदीय शङ्काग्रन्थमेवाक्षरश उपायोजयन् कतिपये व्याख्यातारइति । तदेतत् सकल मालोक्य भाष्यप्रदीपोद्योतादिप्राचीनग्रन्थोपबृंहितं नागेशाशयमुपवर्ण्य

तत्खण्डन प्रकारनिराकरणदिक्प्रदर्शनाय लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्यारूप मिमं ग्रन्थं गुरुप्रसादेन व्यरचयम्। तत्परिणामरूपोयं तदभिख्यामर्हतीति धिया गुरुप्रसाद इति नाम्नेममलमकार्षम्। पुरुषबुद्धेर्निसर्गतः प्रमादादिदोषदूषिततयाबहुशः स्खालित्यावकाशेपि नागेशग्रन्थ गौरवानुरोधेन मदाशयस्य सम्यक्तां यदि सन्ति कतिपये गुणास्तांश्च समाकलय्य सन्तुष्यन्तु सहृदयाः पण्डितप्रवरा इति सप्रणाम मभ्यर्थये॥

इदमपरं किंचिद्विज्ञापयामि। एवं शब्देन्दुशेखरस्य कियति भागे व्याख्याते श्रेयांसि बहुविघ्नानीति सूक्तिं सार्थकयन् कश्चनान्तरायस्समजनि। कियता कालेन निवृत्तेप्यन्तराये रचितचरस्य मुद्रणप्रयतने बहुधाकृतेपि दैवाद्विफलिते स्वीयधनव्ययेन मुद्रापयितु मशक्नुवता अमुद्रिताना माधुनिकग्रन्थानामुज्जीवनमद्यत्वे दुष्करमिति निर्विण्णचेतसा 'एति जीवन्त मानन्दो नरं वर्षशतादपीति' सूक्ति मनुसंदधानेन मया अवशिष्टभागव्याख्यान रचनायामुदासितम्। गच्छताकालेन समुन्मीलिते मदीयसुकृते श्रीविजय नगरराज्यसिंहासन मलंकृतवतः श्रीपूसपाटिवंशोद्धारकस्य श्री १०८ विजयरामगजपतिराज महाराजस्य धर्मपत्न्याः संप्रति श्रीविजयनगरराज्य सिंहासन मलंकृत्य स्वापत्यनिर्विशेषं प्रकृतिमण्डलं परिपालयतः श्री १०८ श्रीमदलकनारायण गजपतिराजमहाराजस्य जनन्याः श्री १०८ ललिताकुमारी देवीमहाराज्ञ्या अतर्कितोपनतो महाननुग्रहो मदीयग्रन्थमुद्रणसंपूरणेन मामधमर्णीचकार। एतदृणापाकरणोपायानवलोकनव्याकुलमात्मानं मदीयाधमर्णताविमोचनासामर्थ्यनिवेदनपूर्वकं श्रीविजयनगरसाम्राज्यमधि तिष्ठन्त्यास्तदपत्यपरंपराया आचन्द्रतार मभिवृद्धिमाशास्य संतोषयामि।

श्लो॥ श्रीमदलकनारायण
गजपति सम्राट् सहानुजापत्यः।
जयतु ललिताकुमारी
कृपयेप्सितसकलसंपदा सुचिरम्॥

एव मुत्साहितेनापि गतवयस्कत्वेन कुण्ठितबुद्धिना न पारित मवशिष्ट भागपूरणे। अतो निवेदयामि येकेपि मदीयच्छात्रवर्य्या अन्येपि वा पण्डित प्रवरा मदुपदर्शितदिशमनुसृत्य यदि पूरयेयुरवशिष्टभागं तदा कृतज्ञो भवामीति। अस्य ग्रन्थस्यमुद्रापणावसरे श्रीमत् कोयिल् कन्दाडै वेङ्कटरामाचार्यैः पेरि वेङ्कटशास्त्री अप्पल्ल जोगन्न शास्त्रीच परिशोधने साहाय्यकमारचय्य नितरामुपाकुर्वन्। अतस्तेभ्यो वितरामि पारितोषिकमंशतो मदुपार्जितं गुरुप्रसादम्।

गुरुप्रसादग्रन्थोयं विबुधै रनुमोदितः।
जीया च्चिरं श्रीललिताकुमारीसदनुग्रहात्॥

इति शिवम्,
इति निवेदयिता बुधजनविधेयः
ग्रन्थकारः.

ॐ

श्री बालात्रिपुरसुन्दर्यै नमः

शब्देन्दुशेखरव्याख्या

गुरुप्रसादः

श्रुत्यन्तगम्यं सर्वस्य हेतुं मायिनमीश्वरम्
सत्यज्ञानानन्दरूपं ध्यायामि ब्रह्म निर्गुणम् ॥ १ ॥

ललिताकुमारिकाश्रितवामाङ्गः पुत्रपूरितोत्सङ्गः
विजयनगराधिनाथो जयतु श्रीविजयरामगजनाथः ॥ २ ॥

सतु पालकतातेन वेदशास्त्राभिवृद्धये
संस्थापितां पाठशालामभिवर्धयतेऽनिशम् ॥ ३ ॥

यतस्संस्पर्धते काश्या विजयाख्या स्विका पुरी
तस्यां प्रधानोपाध्यायपददानेन मानितः ॥ ४ ॥

जार्जिसम्राड्दत्तमहामहोपाध्यायलाञ्छनः
अत्रिगोत्रसमुद्भूतस्तातावंशाब्धिचन्द्रमाः ॥ ५ ॥

सूर्यनारायणसुतस्सोमदेव्यास्तु गर्भजः
सुब्रह्मण्यः पापसोमदेवीजानिस्सुधीमणिः ॥ ६ ॥

स्वपोषकप्रभुवरैर्बहुमानपुरस्सरम्
प्रोत्साहितश्शब्दशास्त्रसिद्धान्तानां विमर्शने ॥ ७ ॥

गुरुपादाम्बुजध्यानसंलब्धज्ञानवैभवः
नत्वा गणेशं वाग्देवीं बालात्रिपुरसुन्दरीम् ॥ ८ ॥

पितरौ सद्गुरुवरौ रामलक्ष्मणशास्त्रिणौ
स्वापत्यनिर्विशेषं यौ संरक्ष्यायच्छतां श्रियम् ॥ ९ ॥

श्रीमच्छाङ्करसिद्धान्तज्ञानदं कामशास्त्रिणम्
न्यायाचार्यौ सङ्गमेशसूर्यनारायणाभिधौ ॥ १० ॥

पाणिन्यादीन्मुनिवराञ्छब्दशास्त्रप्रवर्तकान्
विवृणोति यथाबुद्धि लघुशब्देन्दुशेखरम् ॥ ११ ॥

ये दोषाः पण्डितैः पूर्वैर्नागेशवचनक्रमे
प्रदर्शिता विवृण्वद्भिर्लघुशब्देन्दुशेखरम् ॥ १२ ॥

तान्निराकृत्य नागेशसिद्धान्तानां प्रकाशने ।
शब्देन्दुशेखरगुरुप्रसादोऽयं विजृम्भताम् ॥ १३ ॥

प्रारिप्सितग्रन्थपरिसमाप्तिप्रचारप्रतिबन्धकदुरितप्रशमाय कृतं शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं समुचितपतञ्जलिनमस्कारात्मकं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमध्येतॄणामानुषङ्गिक मङ्गलार्थञ्च निबध्नंश्चिकीर्षितम्प्रतिजानीते पातञ्जल इत्यादिना। पातञ्जल इति योगशास्त्र इत्यर्थः महाभाष्यगूढार्थज्ञानस्य तत्प्रणेतृकर्तुकयावद्ग्रन्थार्थपरिज्ञानाधीनतया योगपातञ्जलपरिश्रमोऽप्यावश्यक इति सूचयितुमियमुक्तिः। योगशास्त्रापेक्षा चात्र शास्त्रे टिसंज्ञासूत्रविषये प्रदर्शयिष्यते, यद्वा महाभाष्यविशेषणमेतत्। न च "सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैस्सूत्रानुकारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदु" रित्यभियुक्तोक्तस्वरूपस्य भाष्यत्वस्य साकल्ये नैतद्भाष्य एव सत्वेन महत्त्वविशेषणेनैवेतरभाष्यव्यावृत्ताविदं विशेषणमव्यावर्तकमिति वाच्यम्। शारीरकभाष्यस्यापि परमपुरुषार्थसाधनप्रतिपादकतया महत्त्वेन तद्विशेषणेन तद्व्यावृत्तेरयोगात् तदर्थमेव तत्-सार्थक्यात्। कृतभूरिपरिश्रमइति एतेन स्वोक्तार्थस्य प्रामाण्यं सूचितम्। मातापितृकीर्तनं तयोःकीर्त्यनुवृत्त्यर्थम्। यत्तु "मातापित्रो र्दुष्टत्वे तद्दोषस्य

पुत्रेऽपि सङ्क्रमात्तत्कृतस्यास्य ग्रन्थस्यानुपादेयताप्रसङ्गः । अतस्तन्नामोत्कीर्तन" मिति तन्न । तावता तयोर्दुष्टतासंशयाऽनिरासात् । नच मातापितृनामभूतसतीदेवीशिवभट्टशब्दयोर्यौगिकत्वेन योगार्थप्रतीतौ निरुक्तसंशयनिरास इति वाच्यम् । तयोःपितृसङ्केतितनामान्तरसत्वे प्रमाणाभावात् "अमरो मरणव्याधिरीश्वरो भारवाहकः सावित्री बालविधवा नामधेयं नसार्थक" मित्यभियुक्तव्यवहारेण निरुक्तसंशयानिरासाच्च । "कैयटो जैयटात्मज" इत्यादौ तावताप्यनिर्वाहाच्च । सतीदेवीत्यत्र सती च सा देवीति विग्रहः । ङ्यापोरित्यस्यतु नात्रप्रवृत्तिः । विशिष्टस्य संज्ञात्व एव तत्प्रवृत्तेः । प्रकृतेतु सतीत्येव संज्ञेति अत्र ह्रस्ववारणाय यत्र कृतह्रस्वेन संज्ञावगतिस्तत्रैव ह्रस्व इति व्यवस्था निष्फला । एतादृशव्यवस्थासाध्यफलाभावात् । किञ्चैवंसति बहुलग्रहणवैयर्थ्यमिति ध्येयम् । सतीशब्दस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकतया भाषितपुंस्कत्वाभावात् पुंवत्कर्मधारयेति न पुंवद्भावः । एतेन पुंवद्भावाभावार्थं क्लिश्यन्तःपरास्ताः । यत्तु "सतीन्दीव्यती"ति विग्रहमाहु स्तच्चिन्त्यम् । उद्योते देवीपदाघटितस्यैव दर्शनात् । चिकीर्षितग्रन्थपरिसमाप्त्यौपयिकबुद्धिप्रतिभारूपकारणं दर्शयति। धीमानिति । ननु ग्रन्थप्रणयनस्य बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यत्वेन सज्जीविकाया अभावे तस्य दौर्लभ्येन तां दर्शयञ्जीविकादातर्यपि कीर्तिमनुवर्तयति । रामत इत्यादिना । रामस्याप्रतिबन्धजीविकाप्रदानपटुत्वन्दर्शयति । याचकानामित्यादिना विशेषणत्रयेण । चिकीर्षितस्य महाभाष्यगूढार्थप्रकाशनस्य महाभाष्यकृत्प्रसादाधीनतया "साधुमञ्जलिकर्मणेति" न्यायमनुसरंस्तन्नमस्कारात्मकमङ्गलमातनोति । नत्वाफणीशमिति । फणिनामीशः पतञ्जलिस्तस्यानन्तांशत्वत् । यत्त्वादौ पतञ्जलिनामकीर्तनरूपमङ्गले सत्यपि "आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुख" मित्यभियुक्तोक्तेर्नत्यात्मकमपि मङ्गलम्प्रतिपादयतीति व्याचख्युस्तन्न । अभियुक्तोक्तेरथेत्यादिमङ्गलासंग्रहात् काव्यारम्भमङ्गलमात्रविषयकतया प्रकृतानुपयोगात् । शास्त्रनिबन्धनेषु सर्वत्र नमस्कारात्मकमङ्गलस्यैव दृष्टचरत्वात् ।

नागेश इति। स्वनामोत्कीर्तनं कीर्त्यनुवृत्त्यर्थम्। न "चात्मनामे"ति निषेधश्शङ्क्यः। "श्राद्धे विवाहे सङ्कल्पेऽथापत्कालादिषु क्वचित्। स्वनामग्रहणङ्कुर्वञ्छ्रेयस्कामोऽप्यदोषभा"गित्यत्रादिपदे प्रतिज्ञायास्सङ्ग्रहेणादोषात्। अत एव "गोनर्दीयस्त्वाह" "रामोद्भिर्नाभिभाषत" इत्यादयस्स्वरसत उपपद्यन्ते। येत्वत्रोपायान्तरान्वेषिणस्ते मान्याः। अन्वेषणप्रकाराश्च परिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयाः। स्मृतिप्राप्तनिषेधस्य लौकिकयुक्तिभिः परिहर्तुमनौचित्यात्। तनुत इति। कीर्तिरूपफलस्य कर्तृगामित्वेनात्मनेपदम्। अर्थप्रकाशकमित्यनेन स्वग्रन्थस्य सर्वसिद्धान्तप्रकाशकत्वम्, "मनोरमोमार्धदेह" मित्यनेनागतार्थता च सूचिते। लघुशब्देन्दुशेखरमित्युक्त्येतोऽपि विशेषजिज्ञासुभिर्बृहच्छेखरतोऽवसेय इति सूचयति। अनुबन्धचतुष्टयं यथायथमूहनीयम्। दुरितप्रशमायेति। मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलम्। समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापादेव। कार्यमात्रम्प्रति क्लृप्तकारणभावेन प्रतिबन्धकात्यन्ताभावेनैव कार्योपपत्तौ तत्सहभूतस्य विघ्नध्वंसस्य समाप्तिम्प्रत्यन्यथासिद्धत्वेन कारणत्वायोगेन मङ्गलस्य समाप्तिकारणत्वे विघ्नध्वंसस्य तज्जन्यजनकत्वघटितव्यापारत्वासम्भवान्मङ्गलस्य समाप्तिकारणतावादस्यानौचित्यमिति भावः। समुचितेति। तत्त्वञ्चैतच्छास्त्रप्रवर्तकऋषित्रयकर्मकत्वेनेति बोध्यम्। अनुषङ्गश्च फलान्तरेच्छया कृतस्य फलान्तरसम्बन्धः। निबध्नातीति। निबन्धनञ्च तद्बोधकशब्दस्य ग्रन्थघटकत्वम्। कारकविभक्तेरिति। उपपदविभक्तेरिति न्यायात्। बलवत्त्वादिति नन्वत्र पुंवद्भावः कथम्। आकडारसूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया गुणवचनसंज्ञायास्तद्धितान्तेऽभावात्। "त्वतलो" रिति सूत्रे तादृशगुणवचनानामेवग्रहणस्य वक्ष्यमाणत्वात्। नच कृत्तद्धितसमासेभ्यस्सम्बन्धाभिधानम्भावप्रत्ययेनेत्यभियुक्तोक्त्या बलवच्छब्दादपि त्वप्रत्यये बलसम्बन्धस्यैव प्रतीत्या तस्य स्त्रीपुंससाधारण्येन स्त्रीलिङ्गशब्दप्रतिपाद्यकारकविभक्त्यावन्वये न बाधकम्। अत एव "पृथिव्या गन्धवत्त्वं लक्षण" मित्यादयस्सङ्गच्छन्त इति वाराणसेयोक्तरीत्या निर्वाह इति वाच्यम्। बलसम्बन्धस्योभयसाधा-

रणत्वेऽपि स्त्रीलिङ्गशब्दघटितवाच्यस्यैव स्त्रियामन्वयौचित्यात्। अत एव "शरदःकृतार्थेत्यदौ सामान्ये नपुंसकमित्यन्याद्दशमेव समाधानमभियुक्तानां सङ्गच्छत" इति चेन्न। "कुक्कुट्यादीनामण्डादि"ष्विति वार्तिकप्रत्याख्यातृभाष्यरीत्या प्रथमं स्त्रीत्वाविवक्षायां स्त्रीप्रत्ययाप्राप्त्या पश्चादेकार्थीभावमहिम्ना तदप्राप्त्या निरुक्तरूपसिद्धेः। सामान्ये नपुंसकमिति वा समाधेयमिति भट्टोक्तरीत्या निर्वाहात्। स्यादेतत्। नमः पदार्थान्वयविवक्षायाश्चतुर्थीकृधात्वर्थान्वयविवक्षायान्द्वितीयेति तयोर्विषयभेदात् कृतम्बाध्यबाधकभावविचारेण। अतएव'रावणाय नमस्कुर्या'दिति भट्टिप्रयोगस्सङ्गच्छते। नच स्वरादिपठितस्य सत्त्वार्थकस्य स प्रयोग इति वाच्यम्। तस्यागतित्वेन सत्त्वाऽनापत्तेः। नच तत्र सविसर्गपाठएव जयमङ्गलानुरोधात् कल्प्यत इति वाच्यम्। "स्वयम्भुवे नमस्कृत्ये"त्यादौ समासानुरोधेन गतित्वस्यावश्यकतया तत्र चतुर्थ्यर्थे निरुक्तविषयविभागस्यावश्यकत्वात् तस्माद्दुर्निरूप एव मूलाशय इति चेन्न। द्योतकवाचकसमभिव्याहारे तदर्थविषयताया अविशेषादुभयप्रयोज्यत्वस्वीकारेण नमःपदस्य निपाततया द्योतकत्वेन कृधातुप्रयोज्यविषयतायान्नमःपदप्रयोज्यत्वाव्याघातेन नमःपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वेन तात्पर्यविषयाच्चतुर्थीति"नमस्स्वस्ती"त्यस्यार्थेन कृधात्वर्थान्वयविवक्षायामपि चतुर्थीप्रसङ्गेन बाध्यबाधकभावविचारस्यावश्यकत्वात्। न चैवंसति स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्यादौ चतुर्थ्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। अनुकूलयितुमित्यध्याहारेण कर्मत्वाविवक्षया वा तत्समर्थनात्। यत्तु स्वस्त्यादिसाहचर्याद्वाचकस्य नमश्शब्दस्य ग्रहणम्। प्रकृते तु द्योतकत्वेन न चतुर्थीप्रसक्तिरिति तन्न। "नमोवरिव" इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधेनानित्यायास्सहचरितपरिभाषायाःप्रकृतसूत्रेऽप्रवृत्तेः। तत्र हि "नमस्यति देवा" नित्यादावुपपदविभक्तेरितिन्यायेन चतुर्थी वारिता। साहचर्याश्रयणे तत्रापि क्यचो वाचकत्वेन नमसो द्योतकत्वेन चतुर्थ्यप्राप्त्या तदसङ्गतिस्स्पष्टैव। यत्तु साहचर्यं नात्र व्यवस्थापकमन्यथाऽजन्तत्वादिना साहचर्यग्रहणापत्तौ दूषणगणपात इति तन्न विवक्षितधर्मेणैव

साहचर्यस्य व्यवस्थापकत्वात् । अन्यथापरिभाषायानिर्विषयत्वापत्तेः । बुद्धि स्थपरामर्शकत्वादिति । बुध्द्या सन्निधापितानां प्राचां परामर्शकत्वादित्य- र्थः । बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तत्वादित्यर्थकथनन्तु न सम्यक् । पूर्वपरामर्शकत्वस्थलेऽपि तस्याऽव्याघातेन भेदेन व्यवहारासङ्ग- त्यापत्तेः । ममतु तादृशधर्मावच्छिन्नस्य पूर्वनिर्दिष्टत्वबुद्धिसन्निहितत्वभेदा द्भेदेन व्यवहारस्सङ्गच्छते । तिरस्कृत्येति ननु परिपूर्वकभूधातोरेव वक्ष्य- माणकोशबलात्तिरस्कारार्थत्वलाभेन णिजर्थाविवरणादिदंन्यूनम्. नच णिचो द्योतकत्वं शङ्क्यम् । तत्पक्षस्य णिजर्थस्याप्राधान्यापत्त्यादिदूषणैर्णिजन्ते ग्रन्थकृतैव दूषयिष्यमाणत्वेनैतद्ग्रन्थस्य तदभिप्रायकतानौचित्यादिति चेन्न । तिरस्कारार्थकपरिभावशब्दात्तत्करोतीति णिजिति स्वीकारेण तिरस्कारं कृत्वेत्यर्थेऽस्यार्थस्यफलितत्वेनादोषात् । यत्तु “परिभवतेस्तिरोभवनं णिचो- व्यापारश्चार्थ इति विवरणं सम्यगेवे” ति । यदपि “निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतु- मण्णिजि”ति । तत्सर्वं तिरस्कारार्थकस्य धातोरित्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्वारस्य भञ्जकतयोपेक्ष्यम् । विचार्येत्यर्थोवेति । वाशब्दस्समुच्चये । तथाचावृत्त्यो- भयतात्पर्यकत्वमस्येति भावः । तेन न सकृदुच्चरितन्यायावकाशः । कोशा- त्तिरस्कारार्थकस्येति । ननु कोशे घञन्तस्यैवार्थविवरणं नतु धातोः । अतएव परिभवशब्दपाठस्सार्थकः । तथाच कोशाद्धात्वर्थत्वनिश्चयः कथमिति चे न्न । अत्यन्तरूढातिरिक्तेष्ववयवार्थासंसृष्टार्थानुभवस्य क्वाप्य- दृष्टचरत्वेन भावप्रत्ययानाम्पदसाधुत्वमात्रोपयोगित्वमिति विशेषदर्शिना- न्धातोस्तदर्थकत्वनिश्चयस्य कोशात्सम्भवात् । कोशात्तिरस्कारार्थत्वेन निश्चितस्य परिपूर्वकभूधातोस्सम्बन्धी यो धातुर्हेतुमण्ण्यन्तस्तस्य विचारार्थ कत्वेऽपि न बाधकम् । धातूनामनेकार्थत्वेन परिभवते र्विषयत्वापत्त्यर्थकत्वेन णिचा तदनुकूलव्यापारलाभेन तत्सङ्गतेरिति विशिष्टार्थः । एतेन यस्य तिरस्कारार्थत्वम्परिभवते र्न तस्य विचारार्थकत्वं यस्य तत्त्वं ण्यन्तस्य न तस्य तिरस्कारार्थकत्वमितीदमसङ्गतमित्यपास्तम् । तिरस्कारार्थस्येतिव्यधि- करणषष्ठीति तात्पर्यात् । केचित्तु घटकत्वं षष्ठ्यर्थः तथाच परिभावशब्द

धटकपरिभावितिवान्तस्य णिलोपटिलोपयोर्धातुत्ववत इत्यर्थः। धातुत्वसम्पत्तिश्चानेकार्थत्वलाभायेति व्याचख्युस्तन्न।'उपसर्गसमानाकार'मितिन्यायेन परिभावित्यस्य धातुत्वस्य दुर्निरूपत्वात्। धातूनामनेकार्थत्वप्रवादस्यापि दोशिकधातुमात्रविषयकत्वेन प्रकृतानुपयोगाच्च। यदुक्तं "तिरस्कारार्थकपरिभावशब्दघटकभूधातोरित्यर्थ" इतितत्तु 'यस्यतिरस्कारार्थकत्व' मित्यादिदोषदूषित तयोपेक्ष्यम्। णिचो। द्योतकतापक्षस्तु निराकृत एवाधस्तात्। अतएव परिभवतेस्तिरस्कारार्थातिरिक्तार्थसत्त्वादेव। धातूनामनेकार्थत्वादेवेत्येव वार्थः। प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातित्वात्। संगच्छत इति अन्यथाव्यावर्त्याभावात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। परेतु धातूनामनेकार्थत्वश्चिन्त्यम्। तत्त्वे सति तात्पर्येऽबाधितयावदर्थप्रतीतेरिष्टापत्तावर्थनिर्देशस्यवैयर्थ्यापत्तेः। अवज्ञानइतितु प्रायशः परिशब्दस्य सर्वत इत्यर्थकत्वेन प्रसिद्धेरिहापि तथैवेति भ्रमवारणायेत्याहुस्तन्न। अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वस्यान्यत्रोक्तत्वेन तस्य नियामकत्वायोगात्। भूवादिसूत्रे भाष्ये भ्वेधितिसङ्घातस्यधातुसंज्ञावारणाय कृतेन "परिमाणग्रहण"ञ्चेति वार्तिकेनार्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वबोधनात्। दृश्यतेच निर्दिष्टार्थातिरिक्तार्थकत्वं लोकेऽनुभवतीत्यादौ। नच तत्रोपसर्गवशात्तदर्थप्रतीतिः। तेषां द्योतकत्वेन धातोरेवानुभवार्थकत्वात्। अत एवानुभूयत इत्यादौ कर्मणिलकारादिसिद्धिरित्यन्यत्र स्पष्टम्। नदी वहतीत्यादौ तावताप्यनिर्वाहात्। अतएव "धातोरर्थान्तरे वृत्ते" रित्यादि सङ्गच्छते· एकधातुनिष्पन्नानां विभिन्नार्थकानां विनोपसर्गम्बहूनां लोके दर्शनाच्च।"अनेकार्था अपि धातव"इति भाष्यादस्यार्थस्योक्तत्वाच्च भाष्येऽपि शब्दाद्यथाप्रयोगमेवार्थविशेषो निर्णेतव्य इत्यस्य लाभादतिप्रसङ्गाभावात्। एवञ्चसत्यवज्ञान इतिच स्वारस्यमधिरोहतीति सुधीभिराकलनीयम्। आवृत्त्यार्थद्वयस्वीकारफलन्दर्शयति। एतेनेत्यादिना इदमस्तु सन्निकृष्टमित्युक्त्या वक्ष्यमाणस्यासन्निकृष्टत्वादिदमा निर्देशो नोचितइत्यत आह भाविनोऽपीति अर्थस्येति शेषः। ग्रन्थस्येति शेष इति तु नसम्यक्। पदसन्दर्भात्मकस्यग्रन्थस्यैकबुद्ध्युपारोहस्य वक्तुमशक्यत्वात्। इयमितिस्त्रीलिङ्ग-

निर्देशस्तु ग्रन्थबोधकस्त्रीलिङ्गकौमुदीशब्दसामानाधिकरण्यानुरोधेन । एतेनोपमानगतलिङ्गारोपादिति परास्तम्। उपमानगतलिङ्गारोपस्योपमेये क्वाप्यदृष्टत्वात् । य "स्तूपमया लिङ्गभेदजदुष्टत्वनिरासायारोप"इति। तदपिन। अत्रोपमालङ्कारस्य व्यङ्ग्यत्वेन सादृश्यमूलकेतरालङ्कारेषु तस्य दोषत्वस्वीकारेऽपि चन्द्र इव मुखमिति प्रसिद्धस्थलानुरोधेनोपमालङ्कारे दोषत्वाभावस्य सर्वालङ्कारिकसमयसिद्धतया तन्निरसनोपायान्वेषणवैफल्यात् । एतद्ग्रन्थस्य कौमुदीसादृश्यप्रयोजकन्धर्मन्दर्शयति सिद्धान्तप्रकाशकत्वेनेत्यादिना । शामकत्वेनेति शम आलोचन इति चुरादिपठितात् स्वार्थणिजन्ताण् ण्वुलि रूपम् । धातूनामनेकार्थत्वान्नार्थासङ्गतिः । दैवादिकात्तु "नोदात्तोपदेशेति वृद्धिनिषेधाण्णिच्यपि मितां ह्रस्वापत्त्या नेदं रूपम् । यद्वा शामकएव शामकइति स्वार्थेऽण् । एतेन प्रामाणिकग्रन्थैरगतार्थता सूचिता ॥

अथ "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तत" इत्यभियुक्तोक्त्या ग्रन्थप्रणयनप्रयोजनं कीर्तिः । सा चाध्येतृणामध्ययनप्रवृत्त्यधीना । तत्र प्रयोजकमनुबन्धचतुष्टयम् तत्त्वञ्च ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्तिप्रयोजकत्वम् । ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वं वेति तत्प्रदर्शनमावश्यकमिति ग्रन्थकर्तृसमयः । अनुबन्धाश्च विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणः । तत्र विषयप्रदर्शनं विषयस्य ज्ञातताज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकस्य निवर्तनेन प्रवृत्तौ परम्परयोपयुज्यते । प्रयोजनञ्च साक्षात् । अधिकारीच प्रवृत्तिकारणीभूतकृतिसाध्यत्वज्ञाने । सम्बन्धश्च यथायथं कृतिसाध्यत्वज्ञानाद्याविति । यद्वा कृतिसाध्यत्वज्ञानेष्टसाधनत्वज्ञानयोः प्रवृत्तिकारणयोरनुबन्धचतुष्टयस्य यथायथम्भानमिति तस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वन्तज्ज्ञानविषयत्वं वा स्पष्टम् । तथाच सिद्धान्तकौमुदीत्यनेन सूचितन्तद्विवृणोति एतेनेत्यादिना । वैयाकरणसिद्धान्ताविषया इति । ग्रन्थजन्यज्ञानाविषयस्यैव ग्रन्थविषयत्वात् । अतएव कौस्तुभे वैदिका लौकिकाश्च साधवश्शब्दा इहविषय

इति उद्योते च शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने उक्ते विषयोऽप्युक्तः। शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वादितिचोक्तम्। अत एव वेदान्तस्य ब्रह्मात्मैक्यंविषयः तर्कशास्त्रस्य सप्तपदार्था विषय इत्यादयोऽभियुक्तानांव्यवहारास्सङ्गच्छन्ते। एतेन प्रवृत्त्युद्देश्यस्यैव विषयरूपानुबन्धत्वस्यौचित्येन सिद्धान्तज्ञानस्यैव तत्वेनेदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। प्रयोजन मनुद्दिश्य नमन्दोऽपि प्रवर्तत इति न्यायेन प्रवृत्त्युद्देश्यस्य प्रयोजनत्वलाभाच्च। एतेन तज्ज्ञानं प्रयोजनमित्यपि व्याख्यातम्। यत्तु इदंचिन्त्यम् वैयाकरणसिद्धान्तज्ञानस्य तदध्ययनरूपत्वे न तस्य कौमुदीप्रणयनप्रयोजनत्वेन ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्तौ प्रयोजनत्वाभावात्। अन्यप्रयोजनज्ञानेनान्यत्र प्रवृत्तेरयुक्तत्वात्। तस्मात् रक्षोहादीनि भाष्योक्तानि प्रयोजनानि वक्तुमर्हाणीति, तन्न, रक्षादीनां प्रयोजन प्रयोजनत्वस्य शब्दज्ञानस्य साक्षात् प्रयोजनत्वस्य च प्रदीपोद्योतकाराभ्यां व्यवस्थापितत्वात्। अध्ययनस्य गुरुवाक्यश्रवणरूपत्वेन तस्य सिद्धान्त ज्ञानरूपत्वकथनासङ्गतेश्च। तज्जिज्ञासुरिति। ग्रहणधारणपटुर्द्विज इति शेषः। एतेन मूर्खाणां चण्डालादीनामप्यधिकारित्वप्रसङ्गादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। यत्तु अधीतकाव्यकोशादिर्द्विजोऽधिकारीति। तन्मन्दम्। जिज्ञासाभाववतोऽधिकारित्वस्यानङ्गीकारात्॥

ननु "संज्ञाच परिभाषाचे" त्याद्यभियुक्तोक्तसूत्रविभागे माहेश्वरसूत्राणां कुत्रान्तर्भाव इत्यत आह एषामित्यादि। क्रमबोधकत्वेऽपीति। क्रमविशिष्टवर्णोपस्थापकत्वेऽपीत्यर्थः। शास्त्रे क्रमवैशिष्ट्येनोपस्थितानामेव वर्णानामुपयोगात्। अन्यथेकोयणचीत्यादौ यथासंख्य सूत्रेण निर्वाहस्य स्थानेऽन्तरतम इतिसूत्रे भाष्यकृत्कृतस्यासङ्गतिस्स्पष्टैव। एतनेदश्चिन्त्यम् क्रमे शक्त्यभावेन तद्बोधकत्वासम्भवात्। नच क्रमोनामानुपूर्वी; तथाचानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताक प्रत्यक्षजनकत्वेऽपीत्येवार्थ इति वाच्यम् सर्वेषामपि सूत्राणान्तथाभूतत्वेनोपादानवैयर्थ्यात्। अथ क्रमवैशिष्ट्येन ज्ञायमानानामेवैषाम्प्रत्याहारबोधकपदघटितसूत्रजन्यबोधधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाना-

स्कन्दितत्वोपयोगित्वेऽपीत्यर्थः । यथा अइउणित्यादेरिकोयणचीत्यादिशास्त्रजबोधधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततत्वोपयोगिता क्रमवैशिष्ट्येन ज्ञायमानस्यैव नतु उइअण् इत्यादिव्युत्क्रमवैशिष्ट्येन ज्ञायमानस्य एतदेवाभिप्रेत्यान्यथेणादिप्रत्याहारे उकारादीनामग्रहणमकारादीनाञ्च ग्रहणम्प्रसज्येतेतिभावमाविश्चक्रुर्ज्योत्स्नाकाराः न तथान्येषाम् । तेषामादैज्वृद्धिरिति व्युत्क्रमेण ज्ञायमानत्वेऽपि वाक्यार्थबोधोपयोगितासम्भवात्। तेषामपि व्युत्क्रमे पारायणादावदृष्टहानिरितित्वन्यदितिचेत् एतावता कथञ्चित् योजनासम्भवेऽप्युपादानस्य प्रयोजनविरहादेवहेयत्वादिति प्रकाशकृदुक्तिः परास्ता । वृत्तिपरिच्छेदकत्वेनेति । शब्दशास्त्रीयसंज्ञापदनिष्ठशक्तिग्राहकत्वेनेत्यर्थः । एवञ्च तस्यापत्यमित्यादेश्शक्तिग्राहकत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । एकवाक्यता चादिरिति । अइउणिति समुदायस्यादिरकारोऽन्त्येनणकारादिना सहोच्चार्यमाणोऽइउणिति समुदायस्य संज्ञेत्येवं कौस्तुभोक्तरीत्यैकवाक्यता बोध्या । अइउणित्यादेराद्यन्तविशेषणतया भानम् । एतेषामादिरन्त्येनेत्यस्यच मिळित्वा शक्तिग्राहकत्वेन प्रत्येकं सूत्रत्वेनच विनिगमनाविरहादुभयोरपि संज्ञासूत्रत्वमिति भावः । एतेन संज्ञासूत्रेणैकवाक्यता नसंज्ञासूत्रत्वसाधिका । अन्यथा विधिशास्त्रेणैवान्तत स्सर्वशास्त्राणामेकवाक्यतायास्सत्वेन विधिशास्त्रत्वप्रसङ्गात् । किञ्चाकारादीना मादिपदार्थत्वेन तयोरेकवाक्यताया असम्भवः । पदपदार्थयोरेकवाक्यतायाः क्वाप्यनभ्युपगमात्। तथा चैषां संज्ञासूत्रत्वव्यवस्थापनमनुचितम्। किन्त्विष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णाना मुपदेश इति भाष्यप्रामाण्यात् अस्साधुरित्येवं क्रमेण साधुत्वबोधकतया विधिसूत्रत्व-मित्यपास्तम् । अइउणित्येतदुपस्थितसमुदायस्यादिपदोपस्थितावयवेऽन्वयेन परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताप्रयोजकपदघटितत्वरूपपदैकवाक्यतायास्सत्वाच्च । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेत्यस्य “आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययास्सहधातुभिः । उच्चार्यन्ते तत स्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः” इत्यनेन भाष्ये प्रत्याख्यातप्रायत्वेन तत्प्रामाण्येन साधुत्वविधायकत्वस्य दूरापास्तत्वाच्च । संवृतादीनाम्प्रतिषेध इत्यस्मिन्प्रत्याख्यात इष्ट

बुद्ध्यर्थश्चेत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेवेत्यनेनास्यार्थस्योद्योते स्फुटीकृतत्वाच्च। अतएव कौस्तुभे वर्णोपदेशस्यासाधारणम्फलन्तु प्रत्याहारनिष्पत्तिरित्युक्तम्। अत्रत्यन्तत्वं सुधीभिराकलनीयम्। प्रसङ्गादाह संज्ञासूत्रत्वंस्वादि विधायकत्वञ्चेति। यत्तुघटपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि दशविधानि द्रव्याणीति व्यवहारवारणाय स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्याप्यमिथोविरुद्धयावद्धर्मबोधनस्यैव विधापदार्थत्वाभ्युपगमेन प्रकृते संज्ञात्वविधित्वयोरेकत्र स्वीकारे तयोरविरोधात् परस्परविरुद्धत्वघटित विधापदार्थस्य बाधितत्वात् षड्विधं सूत्रलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेरसाङ्गत्यापत्तेरित्यनेन एतेनेत्यादिपूर्वोक्तयुक्तिभिश्चास्यचिन्त्यतामाहुस्तन्मन्दम्। विधापदार्थस्य परस्परविरोधघटितत्वे सव्यभिचारेत्यादिदुष्टहेतुविभागवाक्यस्य मणिकृदुक्तस्यासाङ्गत्यापत्तेः। स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदक दुष्टहेतुत्वव्याप्यदोषाणां वायुर्गन्धवान् स्नेहादित्यादौ समावेशात्। एवम्पुनस्त्रिविधश्शरीरेन्द्रियविषयभेदादिति सङ्ग्रहकारोक्तिरपि भज्येत। शरीरत्व विषयत्वयोश्शरीररूपविषये समावेशात्। प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वेन तस्य केनापि धर्मेण विरोधाभावात् प्रमाण-प्रमेयेत्यादिपदार्थविभागप्रतिपादक गौतमीयसूत्रस्यासङ्गत्यापत्तेश्च। एतेनेत्यादिनोक्तयुक्तीनां निराकृत पूर्वत्वाच्च। शेषे इति सूत्रस्य विधित्वाधिकारत्वयोस्सर्वसम्मतत्वेन तवाप्येतद्दोषस्य गलेपतितत्वाच्च। नच विभागे विभाज्यभेदस्य हेतुतया प्रकृते तदभावेनायं विभागोनुऽचित इति वाच्यम्। विभाजकधर्मभेदस्यापि विभाग हेतुताया उपधेयसङ्करेप्युपाधेरसङ्कर इति वदता मणिकृताभ्युपगतत्वेनादोषात्। प्रकृतेच विभाजकयो स्संज्ञासूत्रत्वाविधिसूत्रत्वयोर्भेदेन नविभागानुपपत्तिः। शेषे इति सूत्रानुरोधात्त्वयाप्येतदवश्याश्रयणीयमेव। घटत्वादिविशेषधर्माणान्द्रव्यत्वव्याप्यानामसर्वज्ञदुर्ज्ञेयतया तत्तद्धर्मैर्विभागस्य कर्तुमशक्यत्वात्तादृशविभागवाक्यस्यैवाभावेन परस्परविरोधांशस्य फलस्य गगनकुसुमायमानत्वादिति ध्येयम्॥

नन्वक्षरसमाम्नायेऽकारात् सुपि रुत्वयत्वयलोपेषु सन्ध्यप्राप्तावपि इकार ऋकारयो "रिकोसवर्णे" "ऋत्यक" इति प्रकृतिभावेन सिद्धावपि एकारादेरयादि दुर्वारा । नचाकारादेस्सुपिपदत्वेनसमासग्रहणनियम्यकोटिप्रवेशेन विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वानापत्त्या णादेरित्वार्थे प्रातिपदिकत्वोपवर्णनं वक्ष्यमाणमसंगतं स्यादिति वाच्यम् । सूत्रान्त्यवर्णेभ्यो विभक्त्युत्पत्त्यनङ्गीकारेण सुबन्तोत्तरावयवकत्वाभावेन नियम्यकोटावप्रवेशादित्यत आह। संहिताया अविवक्षयेति। एवं चानयैव रीत्या निर्वाहेऽकारादेरुपायान्तरेण सन्ध्यभावकथनं विफलमिति नियमव्यावर्त्यताभावस्सूपपाद इति भावः।

ननु वाक्यएव संहिताया विवक्षाधीनतया एतेषां प्रातिपदिकत्वस्य वक्ष्यमाणतया वाक्यत्वाभावेन कथं तदविवक्षा । न चैतेषां ब्रह्मोपदेशत्वपक्षे वाक्यत्वं सुस्थमिति वाच्यम्। तदभिप्रायकत्वे समासग्रहणकृतनियमेन प्रातिपदिकत्वाऽनापत्त्या वक्ष्यमाणस्य प्रातिपदिकत्वस्याऽसांगत्यप्रसङ्गादितिचेन्न । वाक्यपदेनैकपदाद्यतिरिक्तस्य विवक्षणेनादोषात्।

अथैकसूत्रे संहिताया अविवक्षा वक्तुमशक्या । एकयोगत्वस्य संहितापाठेनेतीकोगुणेतिसूत्र उद्योते व्यवस्थापितत्वेन संहिताया अविवक्षायां सूत्रभेदापत्तेः । अत एवेकोयणचीत्यादौ सौत्रत्वान्ङमुड्वारणं ग्रन्थकृतस्संगच्छते। अन्यथा संहिताऽविवक्षयैव वारयेत्। तयोर्व्याविसंहितायामिति प्रारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्ते स्संहिताधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वात्।नच प्रतिवर्णं साधुत्वविधायकतया सूत्रत्वमिष्टमेव। चतुर्दशसूत्रीत्व व्यवहारस्त्वनुबन्धचतुर्दशत्वप्रयोज्य औपचारिक इति वाराणसेयोक्तरीत्या निस्तार इति वाच्यम्। साधुत्वविधायकत्व पक्षस्य निरस्तपूर्वत्वात् ।प्रत्येकं सूत्रत्वे प्रत्येकोपदेशे तात्पर्यस्य वक्तव्यतया प्रतिवर्णमुपदेशत्वापत्त्या हकारादिषु पुनःपुनरकारोच्चारणस्य प्रतिवर्णमित्संज्ञापरित्राणार्थमावश्यकतयाऽन्यफलकताकथनस्याऽसंगत्यापत्तेश्च । नन्दिकेश्वरकृत काशिकाया "मत्रसर्वत्रसूत्रेषु

अन्त्यं वर्णचतुर्दशामित्यत्र सर्वत्रेति सूत्रविशेषणस्वारस्येन सूत्रभेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् । स्वारसिकस्य चतुर्दशसूत्रीव्यवहारस्यौपचारिकत्व कथनस्याऽयुक्तत्वाच्चेति चे न्नैवम् । एकयोगत्वे संहितापाठस्य हेतुतयोपन्यासेन संहितापाठस्यैकयोगत्वव्याप्यतायाः लाभेऽपि तत्समनैयत्यस्य तद्व्यापकताया वा निरुक्तोद्योततोऽलाभेन संहिताया अविवक्षायां सूत्रभेदे मानाभावात्। यद्वाऽनुकरणत्वेन सौत्रत्वाच्चेति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि।सौत्रत्वादित्यस्य सूत्रघटकत्वादित्यर्थः । चो हेतौ। यत स्सूत्रघटकत्वमतोऽनुकरणत्वम् । सूत्रघटकानां लक्ष्यस्याऽनुकरणत्वात् । अनुकरणत्वेनेत्यस्य निपातानुकरणत्वेनेत्यर्थः । एवंच प्रकृतिवदनुकरण मित्यतिदेशेन निपातत्वम् । यद्वा 'अनुकरणं चानितिपर'मिति निपातत्वम्।तेन प्रगृह्यत्वे संहिताकार्याभाव इति भावः । एवंच सौत्रत्वादित्यणपि स्वरसत उपपद्यते। अन्यथैतेषां छन्दस्त्वस्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वेन छन्दस्त्वादित्येव वदेत्। एतेन छन्दोवत्सूत्राणीत्यतिदेशप्रवर्तकं सौत्रत्वं कुत उक्तमिति शङ्का परास्ता । उत्तरत्र त्वनुकरणत्वेनेत्युक्त्याऽनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायांप्रातिपदिकत्वाभावइति भावः । भेदविवक्षायांतु सौत्रत्वादिति पाणिनिसूत्रमूलभूतत्वात् छन्दस्त्वादित्यर्थकतयाऽन्वेति। छन्दस्त्वादिति वक्तव्य एवमुक्तिस्तु पूर्वान्वयानुरोधेन पूर्वोक्तारुचेर्हेत्वन्तरोपन्यासः।एवंच कौस्तुभोक्तार्थस्सर्वोऽपि संगृहीतो भवतीति ध्येयम्। नविभक्त्युत्पातीरिति। प्रातिपदिकत्वप्रतिबन्धद्वारेतिभावः। "गुणे त्वन्याय्यकल्पने"तिन्यायेन विधिबाधकल्पनायोगात् । नच प्रतिसूत्रं प्रातिपदिकत्वस्य वक्ष्यमाणतया तदवयवत्वेन लुकेष्टसिद्धे रयं प्रयासो विफल-इति वाच्यम् । तथासति समासग्रहणकृतनिय ेन विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तेः । विशिष्टात्सुपोऽनुत्पत्तये निरुक्तोपायस्य तवाप्याश्रयणीयत्वाच्च । ननुविशिष्टप्रातिपदिकत्वानुरोधेन समुदायतात्पर्यस्याऽवश्यकतयाऽवयवानां नान्तरीयकतया तत्र तात्पर्येमानाभावादर्थवत्त्वाऽभावेन न स्वाद्युत्पत्तिः । अतएव कारप्रत्ययोऽपि न । नच वर्णानामुपदेश इति भाष्येण तत्रापि तात्पर्यमिति वाच्यम् । तथासति हकारादिषु पुनः पुनरका

रोच्चारणस्यान्यफलकत्वस्य वक्ष्यमाणस्यासंगत्यापत्तेः। एवंच विभक्तिकार प्रत्ययवारणप्रयासोविफलएवेति चेन्न। समुदायतात्पर्येपिप्रत्येकमपितद्विषयतायास्सत्वेनावयवानामप्यर्थवत्वानपायात्। अतएव वक्ष्यमाणरीत्या "भवतष्ठक्छसा" वित्यादिसमुदायतात्पर्यस्थलेऽवयवसुबन्तत्वनिबन्धन-द्वन्द्वनिर्देशस्संगच्छते। वर्णानामुपदेश इतिभाष्यमप्येतदाशयकमेव। इत्संज्ञायान्तु तात्पर्यविषयतापर्याप्तेर्विवक्षणात् हकारादिषु पुनः पुनरकारोच्चारणस्यान्यफलकताकथनस्य नासंगतिरित्यादि सुधियो विभावयन्तु। कारप्रत्ययोऽपिनेति। वर्णत्वेन लोके व्यवहृताद्वर्णे प्राधान्येनाभिधित्सिते कारप्रत्यय इति वर्णात्कार इत्यस्यार्थेन तत्प्राप्तिः। सचं जायमानो "न पुनरन्तरेणाच"मित्याद्युच्चैरुदात्त इतिसूत्रस्थभाष्येण "अकारव्यवेतोव्यञ्जनाना" मिति तैतिरीयप्रातिशाख्यप्रामाण्येन हल्भ्योऽकारव्यवहितो भवति। एतेन तदर्थनिरूपणे शाखाचङ्क्रमणं कुर्वन्तो वर्णत्वव्याप्यधर्मविशिष्टात्कारप्रत्यय इत्यर्थः वैशिष्ट्यंचस्वावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्यकत्वस्वानाश्रयीभूतोय उच्चारणार्थकाजितरोवर्णस्तद्घटितत्वैतदुभयसम्बन्धेन। उच्चारणार्थके-कारेणसह किकारइत्यादाविष्टापत्तिः। यद्वा द्वितीयसम्बन्धेऽच्स्थानेऽकारो निवेशनीयः। अन्येतु, वैशिष्ट्यंच स्वावच्छिन्नविषयताकप्रत्यक्षजनकघटितत्व, स्वावच्छिन्नविषयताकशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरितत्व, स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्याधिकरणसमभिव्याहृतं यत् स्वावच्छिन्न निरूपितशक्त्यनधिकरणेतरत् तद्घटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन, किकार इत्यस्यानिष्टत्वेतु स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्व, स्वेतरोच्चारणार्थाकारेतरवर्णाघटितत्वैतदुभयसम्बन्धेनवर्णविशिष्टात् कारप्रत्ययो भवतीत्यर्थ इत्यादि क्लिश्यन्तः परास्ताः। शाब्दबोधे शब्दस्यापि प्रकारतया भानमिति वैयाकरणसिद्धान्ते वासुदेववाचकाशब्दात्प्रत्ययस्य तावतापि दुर्वारत्वात्।

यदपि स्ववृत्तिवर्णत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरण घटितत्व, स्वनिष्ठवर्णत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकता

पर्याप्त्यधिकरणेतराघटितत्वे, तदुभयसम्बन्धने वर्णविशिष्टात् कारप्रत्यय इत्यर्थ इति, तदपि स्थवीयः। पूर्वोक्तदोषस्य दुर्वारत्वात्। अच्त्वहल्त्वादे र्जातित्वाङ्गीकारे स्वपदेनाकारादीनां ग्रहणे तन्निष्ठाच्त्वादिजातिमादायाजादिपदेभ्यः कारप्रत्ययस्य दुर्वारत्वाच्चेत्यादि सुधीभिराकलनीयम्। अन्कारः स्वधाकार इत्यादितु वषट्कार इति सौत्रप्रयोगात् क्वचिदन्यतोऽपीति ज्ञापनेन घञन्तस्येदं रूपमिति स्वीकारेण वा सुसाधम्। यत्त्वनिनस्मन् ग्रहणानीति परिभाषयैतेषु वर्णत्वातिदेशादन्कार इति सिद्धमिति तन्न।तुल्ययुक्त्या इन्कार इत्यादेरापत्तेः। स्वरसन्धिस्तु वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादान्नभवतीति कैयटोक्तं तु न युक्तं, तुल्यास्येत्यादौ सवर्णसंज्ञाफलदीर्घवत् सन्धिकार्यप्रवृत्तौ बाधकाभावादिति कौस्तुभोक्तं निराचिकीर्षुणा रत्नकोशकारेणोद्भावितं तदाशयमनूद्य दूषयति यत्त्वित्यादिना।उपजीव्यविरोधादिति। अयं भावः। आदिरन्त्येनेत्यनेनाऽक्षरसमाम्नायश्रुतेष्वविकृतेषु शक्तिग्रहे पश्चात्सन्धौ विशेषणस्याविकृतत्वस्यविनाशोऽजादिसंज्ञोपजीव्याविकृताकारादिविनाशस्पष्टएव श्रुतेष्वेवशक्तिग्रहादिति। एतदेवाभिप्रेत्योक्तमविकृतरूपश्रवणंभवतीति। विरोधाभावादिति। अयं भावः। आदिरन्त्येनेत्यनेनाऽविकृताकारत्वादिना शक्तिर्नबोध्यते। किन्त्वकारादिचकारान्तसमुदायघटकबोध्यतावच्छेदकधर्मोपलक्षितात्वादिना तथा चाविकृतत्वस्य शक्यतावच्छेदककोटावप्रवेशेन तस्योपजीव्यत्वाऽभावेन तद्विरोधस्याकिंचित्करत्वादिति। यत्त्वविकृताकारादिश्रवणमुपजीव्य जातश्शक्तिग्रहस्स्वोपजीव्याविकृताकारादिश्रवणं न विहन्तीति रत्नकोश काराशयः। तथाचेदं दूषणं निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितमनुकरोतीतीदमयुक्तमित्याचार्याः। यदपि अविकृताकारादिष्विविति ग्रन्थस्याऽयमाशयः अविकृताकारादिष्विवति सतिसप्तमी ज्ञायमानेष्विवति शेषः। तथाच तेषु ज्ञायमानेषु सत्स्वेव गृहीता याऽजादिपदशक्तिरित्यर्थः। अर्थादजादिपदशक्तिग्रहंप्रति अविकृताकारादिश्रावणप्रत्यक्षत्वेनकारणता पश्चात्-

सन्धौ चाविकृताकारादि श्रावणं न भविष्यतीति उपजीव्यविरोधः। एतदेव नचेत्यादि श्रवणंभवतीत्यन्तेन ध्वनितमिति तदनुयायिनश्चोचुः। तन्न। शक्ति ग्रहेऽविकृताकारत्वादिश्रावणत्वेन कारणताया अभावात्। शक्तिज्ञानस्यादिरन्त्येनेति सूत्रजबोधात्मकतया तत्र च पदज्ञानविधयाऽकारादिबोधजनकत्वेन तात्पर्यविषयीभूतसमुदायज्ञानस्यैव कारणत्वात्। अन्यथा स्वादि सूत्रेऽपि सन्ध्यभावप्रसङ्गादित्यलम्। ननु शक्तिनिश्चयमुपजीव्य प्रवृत्तं सन्धिकार्यं तन्निश्चयविरोधिसंशयजनकमित्येवोपजीव्यविरोध इत्यत आह नचेत्यादि। व्याख्यानत इति पाणिनिप्रभृति गुरुशिष्यपरम्परावगतव्याख्यानादित्यर्थः।

अस्य व्याकरणस्य व्याकरणान्तरापेक्षया प्राशस्त्यलाभार्थ मेतन्मूलभूत चतुर्दशसूत्र्यां श्रुतित्वं व्यवस्थापयति। नन्वित्यादिना। आम्नायशब्दोपादानं दृष्टान्तार्थम्। आगतानीत्यनेनापौरुषेयत्वं सूचितम्। यद्यपि महेश्वर कर्तृकत्वं नश्रुतित्वविघटकम्। पुरुषसूक्ते वेदानां ऋचस्सामानि जज्ञिरे इत्यादिनेश्वरकर्तृकश्रुतेः। शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रस्य तदभिप्रायकतयापि भगवच्छङ्करपादैर्व्याख्यातत्वाच्च। तथाप्यनादित्वप्रतिपादकमतान्तरसाधारण्यायैवमुक्तम्। श्रुतिमूलकत्वादिति। श्रौतशब्दानां साकल्येन साधुत्वबोधकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। अन्येषां केषांचिल्लौकिकमात्रविषयत्वं केषांचिद्वैदिकैकदेशमात्रविषयकत्वमेवेति नतानि पाणिनीयवल्लोकवेदसाधारण्येनोपकारकाणीति भावः। ध्वनितंचेदं लौकिकानां वैदिकानांचेतिवदताभष्यकृता। स्पष्टंचेदं कौस्तुभे। अतएव शिक्षायां कृत्स्नमिति व्याकरणविशेषणं स्वारस्यमधिरोहति। अस्यैव वेदाङ्गत्वमिति। एवकारो व्याकरणान्तरव्यवच्छेदकः। यत्तुपरेतु श्रुतिमूलकत्वमेव यदि वेदाङ्गत्वहेतुः तर्हिज्योतिरादेस्तद्विरहेण तत्वानुपपत्तिर्यदि श्रुत्युपयोगित्वमपि, तदा व्याकरणान्तरस्यापि प्रयोग साधुत्वबोधनद्वारा तदुपयोगितायास्तुल्यत्वात् तैत्तिरीयशाखायामैन्द्रव्याकरणस्यापि प्रशंसादर्शनेन तस्यापि वेदमूलत्वप्रयुक्तवेदाङ्गत्वध्रौव्याच्चैव-

कारोपादानानुपपत्तिः । किंच श्रुतिमूलकत्वस्यवेदाङ्गताहेतुत्वे मन्वादिस्मृतीनामपि तदापत्तौ वेदस्य षडङ्गत्वानुपपत्तिः । किंचैतस्यैव वेदाङ्गत्व एतत् प्रणयनात् प्राग्वेदस्य पञ्चाङ्गत्वापत्तिः । तस्मादिदं चिन्त्यमितिप्राहुस्तन्न । साकल्येन श्रौतशब्दसाधुत्वस्यैतच्छास्त्रमात्रबोधितत्वस्यप्रागुपदर्शित - तयाऽस्यैव वेदाङ्गत्वौचित्यात् । नहि किंचिदंशविकलमङ्गंभवितुमर्हति। मन्वादिस्मृतीनां वेदार्थस्मारकत्वेऽपि वेदोपयोगित्वाभावात् शिक्षाद्यन्यत मत्वस्य निवेशाद्वा नतासामङ्गत्वमिति नाङ्गाधिक्यप्रसङ्गः । तत्तद्याकरणानां सादितया सर्वव्याकरणप्रणयनप्राक्कालस्यापि सुवचतया तदानीं पञ्चाङ्गत्वापत्तेस्तवापि परिहरणीयतया तौल्याच्च । किंच चतुर्दशसूत्र्याः श्रुतित्वेनानादितया तत्र पाणिनीयस्य बीजवटन्यायेन सत्वान्नपूर्वोक्तदोषावकाशः । इन्द्रव्याकरणस्य श्रुतौ प्राशस्त्यबोधनेऽपि श्रुतिमूलकत्वालाभा स्य यथाकथंचिदप्यनादित्वस्य व । शक्यत्वात् । ज्योतिश्शास्त्रे श्रुति लकत्वाभावेऽपि साध्याधिकरणे सर्वत्र हेतुसत्वस्यानपेक्षणाच्च । ग्वेदे दशग्रन्थेष्वस्यैवपाठस्योपलम्भादन्येषां तथाऽनुपलम्भाच्च। एतेनैवकारोऽप्यर्थ इति क्लिश्यन्तःपरास्ता इति दिक्। नन्वनुबन्धानां महेश्वरकृतत्वे तदपेक्षया पतञ्जले रधिकज्ञत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन भाष्यकृत्कृतस्य मकारप्रत्याख्यानस्यासंगतिरितिशङ्कां परिहरति । अमङ्गनमित्यादिना । सामर्थ्ययोगादिति । सम्यक्प्रयोजन संबन्धादित्यर्थः । स्वार्थेष्यञ् , योगजसामर्थ्यादिति वार्थः । राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः। अस्या श्रुतित्वे प्रमाणान्तरमाह । अ एवेत्यादि । यत्तु वस्तुतो नैतद्वेदत्वसाधकम् तथाहि महाप्रलये चन्द्रादेर्नाशात्तदृष्टान्तेनानश्वरमित्यर्थोऽव्युच्छिन्नमित्यस्यायुक्तः। किंतु चिरस्थायीत्येव । एवमाधुनिक इत्यस्य योगार्थं परित्यज्य शरीरीत्यर्थकत्वे मानाभावेन चिरन्तनः कर्तास्तीत्येवप्रतीयते । किंच शरीर्यर्थकत्वेपि अशरीरिणः कर्तुः प्रतीतिर्दुष्परिहरैवेति बोध्यमिति तन्न। चन्द्रादेरनश्वरत्वेन ज्ञातृन्प्रत्येवायमुपदेश इति तदृष्टान्तेना नश्वरत्वबोधनात् । वेदान्तिनये ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि नश्वरत्वेन चिरस्थायित्वलाभेऽपि श्रुतित्वाऽनपायात् । एवमशरीरिणः कर्तृत्वं न श्रुतित्व-

विघटकम्। श्रुतेस्सकर्तृकत्वस्य वेदान्तिनये पूर्वमुपपादितत्वात्। स्मर्यमाण-मिति वाक्यशेषबलात् कर्तॄत्यस्य स्मर्तॄत्यर्थस्वीकाराच्च न पौरुषेयत्वप्रसङ्ग इत्यलम्॥ ननाद। नादयामास। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नदिः। विमर्शे कृते सति शिवसूत्रजालमिति ज्ञायते नतु ध्वनिमात्रं तस्य सनकाद्युद्धरणानुपयोगित्वादिति भावः येतु विमर्शे विमृशामीत्यर्थमाहुस्तेषामार्षमात्मनेपदाधिकमिति बोध्यम्। अन्त्या वर्णाश्चतुर्दश यस्मिन्निति बहुव्रीहिः योगविभागादच् समासान्तः। यत्तु अन्त्यवर्णा श्चतुर्दश अन्त्यवर्णचतुर्दश ते सन्त्यस्मिन्नित्यर्शआद्यजिति तन्न। पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः। अन्त्यं वर्णचतुर्दशमिति व्यस्तपाठे सर्वेषामपि संख्यापूरकत्वाच्चतुर्दशानां पूरणं चतुर्दशमिति योज्यम् अन्त्यवर्णाश्चतुर्दशेति व्यस्तःपाठ इत्युदयङ्करः। आर्षसाधुत्वमित्यपरे। समुपादिष्टमिति। सम्यक् समीपे उच्चारितमित्यर्थः। तत्करणं चेति। यत्त्वनुबन्धाः पाणिनिकृता एव समुपादिष्टमित्यस्यैवमनुबन्धा आसङ्गतव्या इतिमहेश्वरेणोपदिष्टमित्यर्थ इत्याचार्या स्तन्न।तथात्वे सनकादीनामनुबन्धेभ्यः क्रिया बोधानापत्त्या अःपरमात्मा इं मायामाश्रित्य उः व्यापकः ण् आसीदित्येवं रीत्याव्याख्यानस्य नन्दिकेश्वरकृतस्यासङ्गत्यापत्तेः। अनादित्वंसूचितमिति। चतुर्दशसूत्रीघटकेष्वेकत्र सादित्वकथनादिति भावः।यत्तु वस्तुतस्त्वनादित्वे नमानम्।अनुबन्धकरणार्थश्चोपदेशइति भाष्ये उपदेशशब्द आदेवउपदेशइत्यादाविवोच्चारणार्थक एवेति अनुबन्धातिरिक्तानामपि तत्कृतत्वमेव। नृत्तावसान इत्यादितोपि सनकादीष्टसिद्धये प्रथममन्त्यवर्णरहितानां पश्चात् पाणिन्यादीष्टसिद्धयेऽन्त्यवर्णानां च करणमेव स्वरसत उपपद्यत इति दिगित्याहुस्तन्न। नृत्तावसान इत्यनेनाक्षरसमाम्नायाविर्भावस्यैवलाभेन महेश्वरोच्चरितत्वस्यालाभेन च तत्कृतत्वस्याप्रतीतेः। सनकादीनामपि क्रियावाचकपदाभावेनानुबन्धरहिताद् बोधानापत्त्या वैलक्षण्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्। एवं चानुबन्धविनिर्मुक्तस्य पूर्वकरणे नकिमपि फलमुपलभ्यते। ततश्च भाष्ये उपदेशशब्दस्य मूलोक्तरीत्यैव व्याख्येयत्वेनाऽनादित्वे मानस्य सुस्थत्वादिति ध्येयम्। श्रुतित्वाभावेनसंगच्छतइति। यत्विदं चिन्त्यम्। श्रुतित्वाभाववता गीता-

दिना वेदान्तशास्त्रादिना च ब्रह्मोपदेशानुपपत्तेः। नच श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इति स्मृतिविरोध इति वाच्यम् । श्रुतिप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकवाक्येभ्य इति तदर्थादिति तन्न । सनकादीनामुत्तमाधिकारितया श्रोतव्य इति श्रुतिबोधितश्रवणस्य श्रुतीतरतोऽनुचितत्वात्। "स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा। इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतमि"त्युक्त्यागीताशास्त्रस्योत्तमाधिकारिणां स्वरसतः श्रवणानुपयोगिता । वेदान्तशास्त्रस्य मननोपयोगितया न श्रोतव्य इति श्रुतिविषयता । एवंच श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्यत्र लक्षणायां न मानं। लक्ष्यार्थस्वीकारे भाषान्तरितग्रन्थानामपि श्रोतव्य इति विधिविषयता स्यादिति अनधिकृतानामप्यधिकारित्वमापतेदिति दिक्।

अक्षरसमाम्नायमित्याचक्षतेइति । नन्वितिना कर्मण उक्तत्वात् कथं द्वितीयेति चेन्न । निपातानां वाचकत्वे दोषध्रौव्येपि द्योतकत्वे तदभावात् । निपातविषये पक्षद्वयस्याप्यङ्गीकारात् । कारकप्रकरणे क्वचिन्निपातेनेतिप्रतीकस्थशेखरोक्तपरेतुमतरीत्या निपातेनाभिहितत्वस्याकिंचित्करत्वाच्च । यद्वा तमक्षरसमाम्नायं ब्रह्मराशिरिति हेतो र्न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयादिति ऋषयो ब्राह्मणेभ्य आचक्षते इति व्याख्यानान्नदोषः। अतएवेति । पाणिनेरन्योपदिष्टत्वादेवेत्यर्थः । वेदत्वादेवेत्यर्थस्तु वक्ष्यमाणग्रन्थाननुगुणत्वादुपेक्ष्यः । यत्तु वृत्तिः आदिरन्त्येनेति बोधितशक्तिः। तस्यास्समवायस्सम्यक् ज्ञानं तदर्थमुपदेशः पाणिनेरपूर्वोच्चारणमित्येव तद्भाष्यार्थइति, नैतन्महेश्वरोपदिष्टत्वे वेदत्वे वा प्रमाणं भवितुमर्हति। किंच मंत्रोपदेशवदिहोपदेशपदप्रयोगेऽपि न किंचिद्बलवत्साधकमुपलभ्यत इत्याहुः। तत्तु भाष्याक्षराःदर्शनमूलकम्। भाष्ये किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति वृत्तये समवायः वृत्तिसमवायः वृत्त्यर्थोवा समवायः वृत्तिसमवायः वृत्तिप्रयोजनोवा समवायो वृत्तिसमवायः का पुनर्वृत्तिश्शास्त्रप्रवृत्तिः इति फक्किकया मूलोक्तार्थस्यैव स्पष्टं लाभात्। एवंच पाणिनेश्शास्त्रप्रवृत्तेः पूर्वत्वमक्षरसमाम्नायस्येति शास्त्रबहिर्भावादन्योपदिष्टत्वं स्पष्टमेव। अतएव वृद्धिसूत्रे भाष्ये मङ्गलार्थं महतश्शास्त्रौघस्यादितोवृद्धिशब्दं पठतीत्युक्तं संगच्छते । स्पष्टंचेदमुद्योते

अतएवेति । श्रुतित्वादेवेत्यर्थः । यत्तु बादरायणकृतमहाभारतादेरपि सर्ववेदपारायणजपुण्यफलकत्वोक्तेरिदं चिन्त्यमिति तन्न । महाभारतादेर्वेदपारायणजपुण्यफलसदृशपुण्यफलस्यैवाङ्गीकारात्। अस्यतूपमानभूतफलस्यैव भाष्यतोलाभेन वैषम्यात्। नच भारतः पञ्चमो वेद इति वचनेन तस्याप्युपमानफलमेवेति न वैषम्यमिति वाच्यम्। तेन वाक्येन वेदसादृश्यस्यैव प्रतीतेः। नच पूरणासङ्गतिरिति वाच्यम् । मनःषष्ठानीन्द्रियाणीत्यत्र वेदान्तिनयेऽनिन्द्रियेण मनसेन्द्रियपूरणस्य दृष्टत्वात् । स्पष्टञ्चेदं वेदान्तपरिभाषायाम् । एवञ्च भाष्यस्यौपदेशिकफलतात्पर्यकत्वेनोपपत्तावातिदेशिकफलतात्पर्य कल्पनानौचित्येन निरुक्तार्थे प्रामाण्यध्रौव्यादिति बोध्यम् ।

लकारंनोच्चारयेदिति । यद्यस्यानुनासिक्यं तर्हि लकारानुच्चारणप्रयुक्तलाघवात्प्रत्याहारेणैव व्यवहरेदिति भावः । ननु लकारोच्चारणं रप्रत्याहारस्य क्वचित्कताज्ञापनार्थं तेन रदाभ्यामित्यादौ न प्रत्याहारग्रहणम्। तथाच तदुच्चारणं नानुनासिक्ये बाधकम् । किंच रप्रत्याहारग्रहणे आदिरन्त्येनेतिसूत्रानुसन्धानप्रयुक्तं गौरवं तवापि दुर्वारं तथाच लाघवाभावात्तथा नोक्तमित्यरुचेराह । किंचेति । तत्र प्रत्याहारज्ञानस्य तवाप्यावश्यकतया साम्येन मात्रालाघवं सुस्थमिति भावः । ननु यणोमय इत्यादावर्थद्वयसम्पत्तये णकारेण प्रत्याहार आवश्यक इत्यत आह । बहुष्विति । तथाच यत्र लाघवानवकाशस्तत्र णकारोच्चारणेऽपि यत्र लाघवावकाशस्संयोगादेरातोधातोर्यण्वत इत्यादौ तत्र णकारं नोच्चारयेदित्याशयः । यत्तु संज्ञाशब्दानामर्थमात्रिकत्वेन क्व लाघवावकाश इत्याशङ्क्य लाघवेन लण्‌-सूत्रे णकारं नोच्चारयेदिति तात्पर्यादिति समादधुस्तन्मन्दम्। संज्ञाशब्दा नामर्थमात्रिकत्वस्यानङ्गीकारात्। अतएव ङसेश्चेति सुवचमिति कौमुदीग्रन्थस्सङ्गच्छते। अतएवच महासंज्ञाकरणस्य प्रयोजनविशेषवर्णनं भाष्यकृतस्सङ्गच्छते । अतएव लण्सूत्रे इण इति तिस्रोमात्रा इत्युक्तम्। पूर्वोक्तरीत्या णग्रहणस्य लाघवार्थमावश्यकतया णकारानुच्चारणतात्पर्यकत्वकल्पनाया

अनौचित्याच्च। नन्वेकाचो बशितिसूत्रवक्ष्यमाणरीत्या यणोमय इत्याद्यनुरोधेन यणूप्रत्याहारस्यावश्यकत्वेन यपदशक्त्यकल्पनाप्रयुक्तलाघवानुरोधेन यप्रत्याहारो न व्यवहृतः। एकस्य समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्य वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये तिरस्काराच्च। किंच यप्रत्याहारेण व्यवहारे तत्र प्रत्याहारत्वज्ञानायाकार आनुनासिक्यज्ञानस्य व्याख्यानत एव सम्पादनीयतया तदाश्रयणे क्लेशः। किंच दिवऔत्सूत्रवक्ष्यमाणरीत्या विधेयघटकोच्चारणार्थाकारस्यानुनासिकत्वावश्यंभावेन योचीत्यादौ प्रत्याहारत्वप्रतीते वारिणायोपायान्तरानुधावने महान् क्लेशः। किंच पर्यायपदेषु न लाघवादर इत्यरुचेराह। किंचेति। यत्तु पर्यायपदेष्वित्याद्यरुचिकथनमयुक्तं तन्न्यायस्य गृहीतशक्तिकपदविषयकत्वेन प्रकृते आदिरन्त्येनेति शास्त्रबोधित शक्ततावच्छेदकं यणूत्वमपेक्ष्य लाघवाद्यत्वमेव पाणिनिना कुतो न स्वीकृतमिति शङ्कायास्सम्भवादिति तन्न। यणूत्वे शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकारफलस्य पूर्वमुपपादितत्वात् उभयविधशक्ततावच्छेदकत्वस्वीकारे गौरवमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात्। आदिरन्त्येनेतिसूत्रे शक्ततावच्छेदकधर्माणां प्रातिस्विकरूपेणाबोधनादिति दिक्। अचूप्रत्याहारे इति। भाष्येऽज्ग्रहणेनेत्युक्त्या, यएतेष्वु इति विवरणेन अइउण् इतिसूत्रचतुष्टयोपादानेन शङ्कासमाधानयोः करणेनच तन्मात्रविषयक एवायं विचार इति स्वसिद्धान्तरीत्येदम्। अतएव वक्ष्यति "अचूप्रत्याहारएव शङ्काकृतेति" उपलक्षणतया व्याख्यातॄणां दीक्षितादीनां पुनरव्यापकत्वापत्तिरित्याशयः। तदेतत्सूचयति तवलोपस्येत्यत्र युष्मच्छब्दप्रयोगेण। एतेनाचूप्रत्याहारे इति प्रत्याहारमात्रोपलक्षणमिति उपलक्षणतया व्याचक्षाणाः परास्ताः। अचपदाकरणेनोपलक्ष्यार्थसङ्ग्रहेऽचपदप्रयोगस्यजघन्यवृत्त्याव्यवहाररूपदोषेतरप्रयोजनालाभाच्च। अव्यापकत्वापत्तिरिति। इत्संज्ञायोग्यत्वस्यैवानुबन्धत्वेन तस्य लण्सूत्राकारेपिसत्वेन तत्रहेतोरभावेन पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वापत्तिस्तथाच भागासिद्धिः। अनुबन्धानां प्रत्याहारे ग्रहणेन प्रसक्तयावद्दोषवारणस्यैव

भाष्याभिप्रेतत्वेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरेवाभिप्रेतत्वमिति भावः। अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तस्या दोषत्वमन्यत्र स्पष्टम्।

यत्त्वत्र केचिदेतदाशयमजानाना हेतोस्साध्याव्यापकत्वं न दोष इति तस्य दोषत्वोद्भावनं कथमित्याशङ्क्य तस्यलोप इत्यत्र लोपपदस्य यथा श्रुतार्थकत्वेऽनुबन्धानां सर्वत्रोच्चारणानुपपत्तेरगत्या सूत्रघटकपदजन्यबोध विषयत्वाभावएव बोध्यते। एवंसति आदिरन्त्येनेत्यस्येत्वनिमित्तककार्य विधायकसूत्राणां चासङ्गत्यापत्त्या लोपपदप्रयोज्यविधेयकुक्षिप्रविष्टपदेऽन्त्य पदेत्पदातिरिक्तत्वं निवेश्यते। तथाच प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावं प्रति तस्यलोप इतिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वं हेतुरिति पर्यवसानेन लणित्यकारस्यानुनासिकत्वेऽपीदानीमित्वाभावेन तत्र कारणस्याभावेन हकारादिषु पुनःपुनरकारोच्चारणेन हकाराद्यकारवल्लणकारस्यापि हल्प्रत्याहार जन्यबोधविषयत्वाभावस्य वक्तुं शक्यत्वेन निरुक्तकार्यस्याभावेन कार्याव्यापकत्वरूपव्यतिरेकव्यभिचारापत्तिरिति मूलाशयं वर्णयन्ति। तदति स्थवीयः। अभावस्य नित्यत्वेन तेन कार्यकारणभावासम्भवात् ज्ञानयोरेव कार्यकारणभावस्य वक्तव्यतयाच्प्रत्याहार ज्ञानोत्तरभाविलण्सूत्राकारधर्मिक प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावज्ञानस्येत्वज्ञानेनापि कदाप्युदयेन परस्पर व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यम्भावेन निरुक्तव्यभिचारवारणसम्भवात्। तस्यलोप इत्यस्य निरुक्तार्थकत्व स्वीकारेऽनुबन्धानां तत्तत्सूत्रघटकपदजन्यबोधविषयत्वाभावस्य सिद्धावपि लक्ष्ये निवृत्त्युपायाभावेन तादृशार्थस्य कर्तुमशक्यत्वेन निरुक्तकार्यकारण भावस्य निर्मूलत्वाच्च। उपदेशोत्तरकालिकेत्संज्ञानिमित्तलोपस्योच्चारणा प्रतिबन्धकत्वेन तस्यलोप इत्यस्यान्यादृशार्थस्वीकारे मानाभावात् भवदुक्त रीत्या दोषस्यानुनासिक्याभावेऽपि सुवचतया ग्रन्थसन्दर्भस्यैव विलयापत्ते श्चेति दिक्।

अत्रानुमानप्रयोगप्रकाराणां प्रकृताननुगुणत्वेऽपि शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं कैश्चिद्व्याख्यातृभिः प्रदर्शिता इति तएवात्र सङ्ग्रहेण प्रदर्श्यन्ते।

अनुबन्धा स्वेतरीयस्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्माव च्छिन्नस्तद्बोधकप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभाववन्तः । तस्यलोपइति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति । अइउणित्यादौ णादीनां हलादि प्रत्याहारादिजन्यबोधविषयत्वेन तत्र व्यभिचारवारणायाबोधकत्वान्तं प्रत्या हारविशेषणम् । अनुबन्धणकाराद्यबोधकत्वस्याजादि प्रत्याहारेष्विदानी मनिश्चितत्वेनोद्देश्यासिद्धिरतो धर्मावच्छिन्नेस्वेतरत्वं विशेषणम् । यद्वा प्रत्या हारजन्यबोधीयघटकत्वावच्छिन्नाविषयत्वाभावएव साध्यः । हलादिप्रत्या हारजन्यबोधीयघटकत्वावच्छिन्नविषयतानुबन्धणकारे नास्तीति न व्यभि चारशङ्कावकाशोऽत्र पक्ष इति केचित् ।

अपरेतु स्वविशिष्टवर्णाघटितसमुदायावच्छिन्नबोधकप्रत्याहारजन्यबोध विषयत्वाभावस्साध्यः वैशिष्ट्यंच स्वेतरत्व स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयताव- च्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन अनुबन्धणकारे हल्प्रत्याहारजन्य बोधविषयतामादाय व्यभिचारवा णाय बोधकत्वान्तं प्रत्याहारविशेषणम् । पूर्वणकारेऽणादिप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वापत्तिवारणाय वैशिष्ट्यनियाम कप्रथमसम्बन्धः । साध्याप्रसिद्धिवारणाय द्वितीयः । न चैवमपीण्प्रत्याहार जन्यबोधविषयत्वं लण्घटकणकारे दुर्वारम् । लण्घटकणकारविशिष्टप्रथम णकारघटितसमुदायावच्छिन्नबोधकत्वादिति वाच्यम् । स्ववृत्तिश्रावणप्रत्य- क्षविषयतावच्छेदक धर्मसमानाधिकरणानुबन्धत्वानाश्रयत्वस्य द्वितीयसम्ब न्धतया निवेशेनादोषात् । एवंच प्रथमसम्बन्धो न निवेश्यः न चानुबन्धा- नां निरुक्तसाध्यसिद्धावपि लक्ष्यस्थानां तदसिद्ध्या तेषां बोधविषयत्वं दुर्वार मिति वाच्यम् । प्रत्याहारेषु जातिपक्षस्य वक्ष्यमाणत्वेनानुबन्धत्वसमानाधि करणश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवतां सर्वेषां पक्षत्वेन लोप - शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक धर्मसमानाधिकरणश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदक धर्मवत्वस्य हेतुत्वेनादोषादित्याहुः ।

ननु लण्घटकाकारे इत्संज्ञाप्रवृत्त्युत्तरकालिक लोपशास्त्रीयोद्देश्यताव च्छेदकाक्रान्तत्वमादायाव्यापकत्वापत्तिवारणायात चेन्न । शास्त्राणां प्रवृ-

स्तौ निवृत्तौ वा सत्ताया अनपेक्षणेन ज्ञानस्यापेक्षणेन च वस्तुतो लोपशास्त्री योद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वस्य हेतुत्वासम्भवेन तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वस्य हेतुत्वेन तदव्यापकमित्याशयात्। न चाजादिप्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकालिका निरुक्तज्ञानीयविषयतायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः पूर्वमपि सत्वेन कथम व्यापकत्वमिति वाच्यम्। प्रत्यासत्त्या यदनुबन्धेषु यत्प्रत्याहारजन्यबोध विषयत्वाभावो विवक्षितस्तत्सिद्धिसमानकालिकस्य लोपशास्त्रीयोद्देश्यता वच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुकुक्षौ निवेशनादोषात्। ननु हल् प्रत्याहारसिद्धिसमानकालिकं पुरुषान्तरीयज्ञानमादाय तदीयविषयताया लणकारे सत्वेन नव्यापकत्वहानिः। नच तत्सिद्धिसामानाधिकरण्यस्यापि निवेशेनाव्यापकत्वापत्तिरिति वाच्यम्। ईश्वरीयज्ञानस्य सर्वविषयकतया नित्यत्वेन च तदादायाव्यापकत्वविरहादिति चेन्मैवम्। पाणिनेरस्मादा द्युद्देशेन प्रवृत्तेरीश्वरीयज्ञानमादाय व्यापकत्वोपपत्तेरकिंचित्करत्वात्। मीमांसकानुयायिनां वैयाकरणानां नये ईश्वरानङ्गीकाराच्च।

अथ लणकारेऽनुनासिकत्वास्वीकारेऽपि तृतीयहेतोरव्यापकत्वं दुर्वारम्। प्रथमहलन्त्यसूत्रेण लकारस्येत्संज्ञायां हल्प्रत्याहारवत्झलादिप्रत्याहाराणामपि तदानीमेव प्रवृत्त्या झभञितिञकारे निरुक्तहेतोरभावादिति चेन्न। यदनुबन्धा यादृशप्रत्याहाराबोध्यत्वेन विवक्षितास्तादृशप्रत्याहार ज्ञानविशिष्टलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारक ज्ञानविषयत्वस्य हेतुत्वात्। ज्ञाने ज्ञानवैशिष्ट्यं च स्वप्रयोजकज्ञानप्रयोज्यत्व, स्वप्रयोज्यज्ञान प्रयोज्यत्वाभाववत्वोभयसम्बन्धेन। तथाच झल्प्रत्याहारज्ञानप्रयोजकं यल्ल कारधर्मिकेत्वज्ञानमादिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थज्ञानेच तत्प्रयोज्यत्वस्य झलादि प्रत्याहारप्रयोज्य लक्ष्यसाधुत्वज्ञानप्रयोज्यत्वाभाववत्वस्यच ञकारादिधर्मिक लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानेसत्वेनतद्विषयत्व हेतो स्तत्रसत्वात् न तत्र व्यापकताविरहः। लण्घटकाकारधर्मिकलोपशास्त्रीयो द्देश्यतातच्छेदकाक्रान्तत्वज्ञाने हल्प्रत्याहारज्ञानप्रयोज्यं यदच्प्रत्याहारज्ञानं तत्प्रयोज्यत्वस्यैव सत्वेन द्वितीयसम्बन्धाभावेनाव्यापकत्वकथनसङ्गतिश्च।

केचित्तु अनिष्टसाधकाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थः झल्प्रत्याहारज्ञानसमकालिकझभञादिघटकञकारादिधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वज्ञानाभावेऽपि नानिष्टसाधनम्। पूर्वंञकारादौ झलादिप्रत्याहारबोध्यत्व ज्ञानेऽपि हल्प्रत्याहारसिध्द्युत्तरकालिकेनेत्वज्ञानेन तत्रभ्रमत्वबोधनेन ञकारादौ झल्त्वाभावेनानिष्टसाधकत्वाभावात्। नचैवं प्रकृते निर्वाहः। चकार धर्मिकहल्त्वज्ञानमुपजीव्य जायमानेनाच्प्रत्याहारज्ञानेन जायमानाया इत् संज्ञाया हल्त्वविघातुकलोपेऽनिमित्तत्वेन पश्चादपि लणकारे लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वज्ञानाभावेन भूतपूर्वाकारधर्मिकहल्त्वज्ञाने भ्रमत्वापादकस्याभावेनानिष्टसाधकाव्यापकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्। न तथा झलादिप्रत्याहारविषये हल्त्वमुपजीव्यमिति वदन्ति। तदसत्। चकार धर्मिकहल्त्वज्ञानस्योपयीजत्वेऽप्यकारधर्मिकस्यातथात्वेन तद्विरोधाभावात्। ईदृशविरोधमाश्रित्य ग्रन्थलापने वक्ष्यमाणस्याकारे हल्त्वापादकग्रन्थस्योपजीव्यविरोधेनासङ्गत्यापत्तेरित्यलमिति नागेशोक्तिप्रकाशकारः।

वस्तुतस्त्वादिरन्त्येनेत्येतच्छास्त्रस्य सङ्ग्राहकत्वेऽपि तत्तत्प्रत्याहारविषयकतयोपप्लुतेषु विशेषवाक्येषु आदिर्हकारः अन्त्येन लकारेणेत्संज्ञकेनेत्यादिवाक्यैनैवान्योन्याश्रयवारणार्थमावृत्तस्यहलन्त्यमित्यस्यैकवाक्यता स्वीक्रियते नत्वादिर्झकारादिरन्त्येन लकारेणेत्संज्ञकेनेत्यादिभिर्वाक्यैः। तैस्तु द्वितीयहलन्त्यमित्यस्यैव व्यापकत्वादेकवाक्यता स्वीक्रियते। लाघवानुरोधात्। नच विनिगमकाभावः। लकारस्येत्वाज्ञापनाद्धल्त्वाप्रसिद्धिरिति हलन्त्यसूत्रोपक्रमभाष्येणावृत्तस्यान्योन्याश्रयदोषवारणमात्रफलकताया लाभेन तस्यैव विनिगमकत्वात्। अन्यथा लकारेण यावन्तः प्रत्याहाराः तावद्विषयकाणामादिरन्त्येनेतिसूत्रोपप्लुतानां प्रत्येकमुभाभ्यामपि एकवाक्यतास्वीकारे गौरवं स्पष्टमेव। विशेषवाक्यतात्पर्यैणैवैकाचोबश इतिसूत्रे झष् झषन्तस्येति सुवचम्। भष्पदशक्त्यकल्पनेन लाघवादिति वक्ष्यति। अतएव प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राचामुक्तिस्सङ्ग-

च्छते । एवंच झलादिप्रत्याहारानादाय ग्रन्थासांगत्यपरिहाराय पूर्वोक्त स्सर्वोऽपि प्रयासो विफल एवेति प्रतिभाति । अव्यापकत्वापत्तिमुपपाद यति तवेत्यादिना इत्संज्ञालोपयोरभावेनेत्यन्तेन ।

ननुलपरत्वं वक्ष्यामीतिभाष्यप्रामाण्येनास्यानुनासिकत्वमस्तु यादृशानु बन्धस्य प्रत्याहारबोध्यत्वे लक्ष्यदोष स्तादृशानुबन्धेष्वेव प्रत्याहाराबोध्यत्वं भाष्यकृतस्सिसाधयिषितम् । एवंच लणित्यकारस्य न पक्षतावच्छेदकाक्रा न्तत्वमिति न पूर्वोक्तापत्तिरिति शङ्कां मनसि निधाय लक्ष्यदोषमाह । प्रत्या· हारेष्विति । तवेत्यादेर्मध्यमणिन्यायेनेहापि सम्बन्धः । ननु हल्प्रत्याहारे लणकारस्य ग्रहणेऽपि अण्प्रत्याहारे अग्रहणेनानल्त्वात् सवर्णग्रहणाभावेन लक्ष्यस्थानां हल्त्वमप्रसक्तमेवेत्यत आह । जातिग्रहणपक्षस्यैवेति । अतएव सर्वतकारादीनां झल्त्वादिसिद्धिरिति स्पष्टमन्यत्र । सूत्रेऽनुनासिकोच्चारणा त्तस्य विवक्षितत्वेनानुनासिकत्वसमानाधिकरणैवात्वजातिर्निर्दिश्यतइ - त्याशयेनाह । मामाँस्त्रायस्वेत्यत्रेति । अशब्दद्वितीयाबहुवचनान्तमानिति । इदमुपलक्षणं मामँस्त्रायस्वेत्यस्यापि । अनितेर्विंचि सम्बुद्धौ अन्निति रूपम् । ह्रस्वत्वसमानाधिकरणानुनासिकत्वसमानाधिकरणात्वजातेर्विवक्षणेप्यत्रदो - षो बोध्यः । वस्तुतस्त्वनुनासिकोच्चारणस्य प्रत्याहारार्थतया चारिता र्थ्येन न तद्विवक्षार्थमित्याशयेनाह । सोस्तीत्यादाविति । एतत्तदोरिति ज्ञापकात्सोऽस्यादिरिति निर्देशाद्वाऽकारस्यहलत्वं नेति कल्पनापेक्षयास्यानु नासिकत्वाभावकल्पनमेव लघ्विति भावः । ननु हलन्त्यमित्यत्रहल्पदेना कारग्रहणेऽपि अन्यत्र हल्पदेन न तद्ग्रहणम् । ततःपूर्वमुपदेशेऽजित्यस्य वाक्यार्थसम्भवेनेत्संज्ञालोपाभ्यां तदपहारात्ग्राहकशास्त्रे दीर्घाद्यग्रहणेऽ पि अन्यत्र तद्ग्रहणवत् । एतेन:वल्प्रत्याहारेप्यकारग्रहणापत्तौ अयजइत्या- दौ लोपोव्योरिति लोपापत्तिःपरास्तेत्याचार्योक्तदिशा न पूर्वोक्तदोषावकाश इत्यरुचेराह । चेति । चेनानुनासिकोच्चारणस्य प्रत्याहारार्थतया ह्रस्वोच्चार णस्य लाघवानुरोधितया च तद्विवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन गुणाभेदकत्वस्य व्यापकजातिनिर्देशस्य च भगवदभिप्रेतत्वेन दरिद्रातावाकारस्य हलन्त्य

मिति सूत्रेणेत्वापत्तिस्समुच्चीयते। ततश्च दरिद्रित इत्यत्रादितश्चेतीट्प्रतिषेधस्स्यादिति भावः। एतेन गुणनां भेदकत्वेनेति कौस्तुभोक्तः समाधानमपास्तम्। यदितु तत्र दोषवारणायोपायान्तरमन्विष्यते तदा तदपेक्षयाऽकारस्यानुनासिक्याभावकल्पनमेवलघ्वितिबोध्यम्। भाष्येऽज्ग्रहणेष्वित्यस्योपलक्षणत्वं वदतो दीक्षितस्य समाधानभाष्यविरोधं प्रदर्श्यानुपलक्षणत्वमेवेति स्वरीत्या लणकारस्यानुनासिकत्वं वदतां शङ्कापरभाष्यविरोधं दर्शयति। अतएवेति। शङ्काग्रन्थार्थं दर्शयति। प्रत्याहारे वर्णसमाम्नाय इत्यादिना॥ घटकत्वं सप्तम्यर्थः। अक्षरसमाम्नायघटकाज्बोधकसूत्रेष्वित्यर्थः। भाष्यस्थस्याक्ष्वित्यस्याच्प्रत्याहार इत्यर्थभ्रमनिरासायेदं विशेषणम्। प्रत्याहारार्था इति। प्रत्याहारफलका इत्यर्थः। प्रत्याहारेऽनुबन्धानां ग्रहणस्यानिष्टत्वे तदनुच्चारणमेवास्त्विति शङ्कानिरासायेदम्। अज्ग्रहणेनेति। प्रत्यासत्तिलभ्यमिदम्। अत्र भट्टाः। य एत इत्यतःप्राक्प्रत्याहारे वर्णसमाम्नाय इत्यपपाठः। पौनरुक्त्यापत्तेः। भाष्येऽदर्शनाच्च। वार्तिके प्रत्याहारइतिनिमित्तात्कर्मयोग इति सप्तमी निमित्तमिह फलम्। कर्मयोगश्चाजादिसंज्ञाभूतसमुदायस्यानुबन्धेन कर्मणा चकारादिनाऽवयवावयविभावः। तथाच प्रत्याहारार्था इत्यर्थ इत्याहुः। तन्न। उद्योतेप्यस्य पाठस्य दृष्टत्वात्। प्रत्याहारोऽक्षरसमाम्नाय इति कौस्तुभे व्याख्यातत्वाच्च। वार्तिकस्थप्रत्याहारशब्दस्य वर्णसमाम्नाय इत्यर्थकताया स्वेनैवोत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वाच्च। पौनरुक्त्यन्तु विशेषणतयाऽन्वयेन परिहृतम्। किंच कर्मयोगोपपादनमपि न सम्यक्। अजादिपदघटकचादेरित्सदृशत्वेऽप्यनुबन्धत्वाभावात्। भाष्यएतदनुक्तिस्तु वार्तिकात् स्पष्टंलाभादेवेति प्रतिभाति। नहल्प्रत्याहारइति। लणकारस्यानुनासिकत्वे तस्य हल्षु ग्रहणापत्त्या सर्वप्रत्याहारमूलभूतत्वात्तत्रैव शङ्काकरणमुचितम्। ममत्वक्षरसमाम्नायेऽकारस्य प्राथम्यात् तेन प्रत्याहारस्थले शङ्का कृतेति भावः। नच तथापि पूर्वोपस्थितणकारादिघटिताणादिप्रत्याहारेषु कुतश्शङ्का नकृतेति वाच्यम्। फलाभावं मनसिनिधायाज्ग्रहणेनेत्युक्त

मित्युद्योतेनैवदत्तोत्तरत्वात् । न चाण्प्रत्याहारे णग्रहणस्य फलाभावेऽपि सुगणं सुगणावित्यादौ पूर्वरूपपूर्वसवर्णदीर्घरूपफलमक्प्रत्याहारे णकारग्रहणस्य सुवचमिति वाच्यम्। अकस्सवर्ण इतिसूत्रेऽचीत्यनुवृत्त्या तत्र फलाभावेन णकाराग्रहणेऽर्थाधिकारानुरोधेनोत्तरत्र तादृशार्थकस्यैवानुवृत्तिरिति वर्णनेन वारणसम्भवादिति दिक् ।

ननु भाष्ये अइउणित्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनास्याः प्रवृत्तिदर्शनेऽपि अप्रधानत्वादितिहेतुविवरणावसरे एषाह्याचार्यस्य शैली दृश्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति अचोऽक्षु हलोहल्ष्विति भाष्येण हल्ष्वपि प्राधान्याप्राधान्यविमर्शस्य कृतत्वेन हल्ष्वप्यप्रधानत्वादिति हेतुसंचारस्यापि सूचितत्वेन पूर्वोक्तशङ्काया अज्मात्रविषयत्वे हल्सुहेतुसंचारस्यासाङ्गत्यापत्त्योपलक्षणतया शङ्कापरभाष्यस्य सर्वैरपि नेयत्वेन न पूर्वोक्तदोषशङ्कावकाश इत्याशङ्कां मनसिनिधाय तादृशभाष्यस्याक्षु हलामप्राधान्यप्रदर्शन एव तात्पर्यं नतु हल्ष्वप्यप्राधान्यरूपहेतुसंचारइत्याशयेन तत्भाष्यार्थं वर्णयति । तत्रेत्यादि । हलां प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वरूपप्राधान्येनोपदेशो हल्ष्वेव। अक्षुतु न तादृशप्राधान्येनोपदेश इत्यर्थः । अन्ययोगव्यवच्छेदकमेवकारं भेदकं तुशब्दंच प्रयुञ्जानो मूलकारोऽन्वार्थमभिप्रेत्याचोऽक्षुहलोहल्ष्विति भाष्य एवकारद्वयमध्याहृत्य प्रथमवाक्येऽच इत्युत्तरं द्वितियवाक्येहल्ष्वित्युत्तरं संयोज्य हल्ष्वेव हलः प्रधाना न त्वक्षु तत्र त्वच एवेत्येवंपरतया भाष्यं योजनीयं न त्वस्यान्यथार्थं व्याख्याय तदनुरोधेन शङ्काग्रन्थस्योपलक्षणत्वतात्पर्यं कल्पनीयमिति मन्यते । युक्तंचैतत् । न खल्वप्येतेषामक्षु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते । क्वतर्हि हल्ष्वित्युपक्रमेऽक्षु हलामप्राधान्यमात्रस्यैव प्रक्रान्तत्वेन "कुतएतत् एषाह्याचार्यस्य शैली दृश्यत" इति तदुपपादकैतद्भाष्यस्यार्थान्तरपरताया अनौचित्यात् । अतएवोकालोऽजितिवायोगस्तत्कालानांयथाभवेदितिभाष्यकारोक्तंपक्षान्तरंसङ्गच्छते । अन्यथा पूर्वभाष्यस्य प्रत्याहारमात्रतात्पर्यकत्वे पक्षान्तरस्यास्य न्यूनत्वापत्त्याऽसङ्गतिः स्पष्टैव । नच कुक्कुट इत्यादौ तत्पक्षे दोषमाशङ्क्य तस्मात्

पूर्वोक्त एव परिहार इत्युत्तरभाष्येणोकालोऽजितिभाष्यस्य पूर्वपक्षत्वलाभात्तद्भाष्यविरोधोऽकिंचित्कर इति वाच्यम् । यद्यप्ययं परिहारोऽस्ति द्वावतौककारौ न चवर्णद्वये नैका जाति र्व्यज्यत इति तथापि पूर्वमेव मात्राकालोऽत्र गम्यते नच मात्रिकं व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात् पुनरिहनोक्त इति कैयटेन तत्पक्षदूषकभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वसूचनेन पक्षान्तरविरोधस्य दुष्परिहरत्वादिति दिक् । शङ्कापरभाष्यस्य सूत्रचतुष्टयमात्रविषयकत्वस्वीकारे प्रसक्तं दोषमाशङ्कते । नचेति । यत्तु तत्रेत्यादिग्रन्थस्य प्रासङ्गिकत्वं प्रतिपाद्याप्रधानत्वादिति हेतुविवरणपरतया व्याख्याय वस्तुतस्तु प्राधान्यंश्रुतिघटकत्वमेव वक्तुं युक्तम् । अनुबन्धानां महेश्वरकृतत्वस्य तदरिक्तानां श्रुतित्वस्यच प्राक् प्रतिपादितत्वेन श्रुत्यपेक्षया महेश्वरकृतेऽप्राधान्यस्य वक्तुं युक्तत्वात् । अत एव हयवरडित्यादौ टकारादेर्नप्राधान्यम् । अन्यथा हल्षु तथोपदेशस्तेषामित्यादितष्टकारादेरपि प्राधान्यापत्तौ द्वितीयहेतो रव्यापकत्वापत्तेः । नचैवमस्यहेतोस्स्वौजसित्यत्रासत्वात्तत्रानुबन्धानामपि सुबादिबोध्यत्वं स्यादिति वाच्यम् । अनुबन्धघटिते तस्येष्टत्वादित्युक्तं तन्न। उपदर्शितरीत्या तत्रेत्यादिग्रन्थस्य स्वारसिकत्वे प्रासङ्गिकत्वकथनानौचित्यात् । अस्यग्रन्थस्य-भाष्यार्थवर्णनपरतया प्राधान्यनिर्वचनपरत्वाभावेन वस्तुतस्त्वित्यादि-ग्रन्थस्य प्रकृते अप्रसक्तत्वात् । हेतुविवरणतात्पर्यकत्वे आचारादित्यस्याविवरणेन न्यूनतापातात्। एतेन द्वितीयहेतोरव्यापकत्वं शङ्कतेनचेत्यादीतिवदन्तः परास्ताः । उद्योते नचेत्यादि वक्तुं शक्यत्वादित्यन्तग्रन्थस्य सत्त्वेन तद्विरोधेनैतद्ग्रन्थतात्पर्यकल्पनाया अनौचित्त्यात् तत्रैवं तात्पर्यस्य वक्तुमशक्यत्त्वादित्यादितद्ग्रन्थपरिशीलनचतुरा विभावयन्तु । परिहरति । हकरादिष्वित्यादिना । नच नपुनरन्तरेणेति भाष्यानुरोधात्तदुच्चारणमिति वाच्यम् । द्वयोर्व्यञ्जनयोरेकाचैवोच्चारणसम्भवेप्रतिवर्णमकारोच्चारणं ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । अतएव पुनः पुनरित्युक्तमिति बोध्यम् । तद्घटितेति । हल्घटितेत्यर्थः । अत एवोद्योते हल्घटितेत्येव पाठः । उच्चारणार्थवर्णघटितेति व्याख्यानन्तूद्योताननुगुणत्वादुपेक्ष्यम् ॥

ननु ममापि शङ्कापरभाष्यं सूत्रचतुष्टयमात्रविषयकमेवास्तु।एवंच नाव्याप कत्वापत्तिः।हल्प्रत्याहारे शङ्काकरणन्तु हशादिप्रत्याहारे तवेव समाधयन्त राभिप्रायेणैव । अकारस्यानुनासिकत्वेपि हलिग्रहणाभावस्तु तव मते हशादौ टादिग्रहणाभाववत् ज्ञापकसाध्य एव। ज्ञाप्यांशस्तु सामान्यत उच्चारणार्थकवर्णरहितानां दशसूत्रीघटकानां वर्णानां प्रत्याहारे ग्रहणाभाव इत्येव। अन्यत्राचामुच्चारणार्थतकारादिसाहित्यस्य दृष्टतया प्रकृताकारस्य तद्रहितत्वादेव न प्रत्याहारघटकत्वम् । एवंचसति नपूर्वोक्तलक्ष्यदोषोपीति चेन्न । तव मते लणकारस्य प्रत्याहारार्थतया उच्चरणार्थत्वस्य वक्तुमशक्य त्वेन लकारस्याप्युच्चारणार्थवर्णरहितत्वेन प्रत्याहारघटकत्वानापत्तौ मह- दनिष्टं प्रसज्येतेति तथार्थस्य ज्ञापयितुमशक्यत्वात् । यत्तु हशादौ टादि ग्रहणवारणाय यत्तुल्यजातीयानिति भाष्यात् अन्तस्थानामन्तस्थासु अनु नासिकानामनुनासिकेषु चतुर्थानां चतुर्थेषु तृतीयानां तेषु द्वितीयानां तेषु प्रथमानां तेषु ऊष्मणामूष्मस्वित्यर्थो विवक्षणीयः । हलो हल्ष्विति तूपलक्ष णमित्याद्युपवर्णयन्ति । तन्न । पूर्वोक्तशाङ्कासमाधानयोरज्मात्रविषयकतायाः पूर्वमुपपादितत्वेन एतद्वर्णनस्यानुपयोगात् । प्रथमहकारस्य निरुक्तसाजा त्यविरहादडादिषु ग्रहणानापत्तेश्च। लण्णकारस्यानुनासिकेषु पाठदर्शनेन तस्येण्प्रत्याहारे ग्रहणापत्तौ सुगण्स्वित्यत्र षत्वापत्तेश्चेत्यास्तां विस्तरः। तद्विषयप्रयोगाणामिति । टकारादीनांहस्त्वे तन्निमित्तकोत्वादिघटितप्रयो गाणामित्यर्थः। एतेन राजाहस्सखिभ्यष्टजिति सौत्रप्रयोगस्य "कोयष्टिकष्टी कते" इति मालतीमाधवप्रयोगस्य च सत्वादनभिधानकथनमसङ्गतमित्य पास्तम् ।

नभिधानाच्चेति। यतस्ता शप्रयोगाणामनुपलम्भ स्ततःपूर्वोक्तज्ञा पने नकिञ्चिद्बाधकमिति भावः। स्वमतमुपसंहरति। तस्मादिति। अप्रामा णिकमिति। अनेन यथाकथञ्चित्प्रमाणविरोधपरिहारकरणेऽपि प्रमाणाभा वादेव नानुनासिक्यमकारस्येति सूचयति। आहुरिति। अत्र केचित् रप्रत्या हारकरणमेव वरं, उरणित्यत्र लकाराकरणलाघवात् । अतएव भाष्ये "लप

रत्वं वक्ष्यामी" त्युक्त्वापि पुनर्नोक्तम् । इत्संज्ञकत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वेन तृतीयहेतोर्नाव्यापकत्वम् । किञ्च उच्चारणार्थानां विनेत्संज्ञां न निवृत्तिरित्यु त्तरत्र स्वेनैव वक्ष्यमाणत्वेन हकाराद्यकारस्याप्यनुनासिकत्वस्य त्वयाप्याश्रय णीयत्वेन भवदुक्तदोषास्त्वापि दुर्वारा इति पुनःपुनरकारोच्चारणेन यत्तुल्य जातीयानित्यादिभाष्याच्च प्रत्याहाराणामाद्यशब्दसजातीयमध्यपातिबोध्यबो-धकत्वं स्वीकार्यम् । साजात्यं च बोधकत्वप्रकारकाचार्य तात्पर्यविषयत्वे नैव । अतएव सुबादिपदैर्भ्यामेकादेशादेर्हलादिपदैर्मध्यपातिवर्णसङ्घातस्य चाग्रहणं सिद्धम् । अच्त्वहल्त्वादिनातु न साजात्यं । सुबादावसम्भवात् । अलादिभिर्हकारादेरग्रहणप्रसङ्गाच्च । एवंच हकाराद्यकारेष्विव लणकारेपि बोधकत्वेन तात्पर्यविषयत्वाभावेनैव सकलनिर्वाह इत्युभयत्र तुल्यम् । उच्चा रणार्थानामपीत्संज्ञा विधेयविषय एवेति न हकाराद्यकारानुनासिक्यमाव श्यकमिति तु तेषामपि साधुत्वविधायकत्वेन निरसनीयम्। किञ्च हलन्त्यसूत्र घटक हलपदेनाकारस्य बोधेऽपि अन्यत्र हलपदेन न तस्य बोध इति लक्ष्य दोषोपि निरसनीयः । शङ्कापरभाष्यविरोधस्तु उपलक्षणतया व्याख्याय निरोद्धव्यः । उक्तरीत्या नव्यैरपि तस्यावश्यं शरणीकरणीयत्वादित्याहुः । तन्नविचारसहम्। अन्यत्रानुबन्धत्वस्येत्संज्ञायोग्यत्वरूपस्य प्रायशो दृष्टत्वेना त्रेत्संज्ञकत्वरूपस्य स्वीकारे मानाभावादव्यापकत्वस्य सुस्थत्वात् । किञ्च यद्यत्प्रत्याहारे यस्ययस्य घटकत्वे दोष आपतति तस्य सर्वस्य घटकत्वाभाव स्सिसाधयिषितो वा उत येषां केषांचित् । आद्ये हल्प्रत्याहारकाले प्राप्तघट कत्वस्य धारणाय इत्संज्ञायोग्यत्वमनुबन्धत्वमिति त्वया अवश्यं स्वीकरणीय मिति अव्यापकत्वापत्तिस्सुस्था । अन्त्ये उपलक्षणतया व्याख्यानमनुचितमेवे ति सर्वप्रत्याहारमूलभूत हल्प्रत्याहार एव शङ्कायाःकरणीयतया तद्भाष्यविरो धो दुष्परिहर एव । किञ्चोपलक्षणत्वे वार्तिके अज्ग्रहणेषु नेत्यस्य वैयर्थ्यम्। तस्मात्सूत्रचतुष्टयोपादानेनैवास्य प्रवृत्तिदर्शनेन तन्मात्रविषयकतोचिता । उच्चारणार्थानामित्संज्ञाया विधेयविषयकत्वेन न भवदुक्तदोषावकाशः। तेषां

साधुत्वविधायकत्वस्य पूर्वमेव निराकृतत्वात् । शङ्काग्रन्थस्योपलक्षणतात्पर्य-कत्वे अज्ग्रहणेष्वित्येव न वदेत् । नच तवापीगाद्युपलक्षकत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । अज्ग्रहणेष्वित्यस्याज्बोधकसूत्रेष्वित्यर्थात्सूत्रचतुष्टयघटकानुबन्धेषु सर्वत्र शङ्कायाः कृतत्वेन उपलक्षणत्वानवसरात् । पूर्वोक्तरीत्या मूलोक्त लक्ष्यदोषवारणेपि चशब्दसमुच्चितदरिद्रित इति दोषस्तु दुष्परिहरएव । नच तत्र "यस्यविभाषेति" निषेधो भवत्येवेति वाच्यम् । तत्रैकाचइत्यनु वृत्तेः । आदितश्चेत्यत्रापि तदनुवृत्त्या वारणेतु गौरवम् । किञ्चास्यानु नासिकत्वे विधेयघटकोच्चारणार्थकानामानुनासिक्यावश्यंभावेन अचिर ऋतः, रऋतोहलादेर्लघोः, वनोरच, रोऽसुपि, योऽचि, इत्यादावनुनासिकाका रेण प्रत्याहारज्ञानस्याकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यत्वेन महदनिष्टमापतेत् । तत्र दोषवारणायोपायान्तरानुसरणे तु गौरवम् । तुल्यास्यसूत्रे लपरत्वं वक्ष्या-मीत्युक्त्वा पुनस्तदकथनं तु तवव्याख्यास्यामीत्युक्त्या पुनरव्याख्यानवदिति विभावय । तच्चावश्यं वक्तव्यमिति इहैव तदुत्तरमावश्यकताकथनेन पुनः कथनं नावश्यकमिति वा तदनुक्तिः । सुबादिसंज्ञात्ववयवेषु फलाभावादेव न विश्राम्यति । वृक्षप्रचलनन्यायेन वा तदविश्रमः । अजादिसंज्ञानां तद्घटक समुदाये वारणं फलाभावादेव समुदायसंज्ञावत् यदि किञ्चिदनिष्टं फलमुप लभ्येत तदा वर्णग्रहणे जातिग्रहणप्राप्तस्येव उपायान्तरेणैवेति न किञ्चिदनु पपन्नम् ; तथाच पूर्वोक्तदोषाणां वारणाय तत्रतत्र क्लिष्टकल्पनां कृत्वाऽकार स्यानुनासिक्यव्यवस्थापनं पर्वतखननेन मूषिकाग्रहणमनुकरोति ॥

यत्तु श्रुतिघटकानामेव संज्ञित्वमिति नाकारस्य हल्त्वप्रसङ्ग इति तन्न । अस्य श्रुत्यघटकत्वे केनोपदिष्टोऽयम् । महेश्वरेणेति चेत् अन्त्यंवर्णचतुर्दश मिति नन्दिकेश्वरकारिकासाङ्गत्यम् । पाणिनीयबहिर्भावात् न पाणिनिना । तस्मा द्धकाराद्यकारसाम्यमेवास्येति वक्तव्यमिति नागेशगूढाशयमुद्भावयन्ति । ननूच्चारणार्थस्यापि मध्यपातित्वाविशेषात् कुतो न संज्ञेत्यत आह । एषाहीत्यादि । केन धर्मेणात्र साजात्यं विवक्षितं अचोक्षु हलो हल्ष्विति

भाष्यात् अच्त्वादिनेति लभ्यते तत्तु न शक्यं साजात्ये निश्चिते ते संज्ञे तयोश्च निश्चितयोस्साजात्यमिति अन्योन्याश्रयापत्तेः । किन्तु लोकप्रसिद्ध स्वरत्वव्यञ्जनत्वाभ्यां अर्धमात्राधिककालिकत्वार्धमात्राकालिकत्वाभ्यांवेत्य वेहि । यत्तु औकारावृत्त्यच्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनाक्षु इण्त्वाक्त्वादिक मादाय असम्भववारणाय विशेषणद्वयं धर्मे हकारावृत्तिहल्त्वाव्याप्यधर्मा नवच्छिन्नत्वेन हल्षु अट्त्वयण्त्वादिकमादायासम्भववारणायोभयमिति,तन्न तत्रापि अच्त्वहल्त्वयोः प्रवेशेन दोषतादवस्थ्यात् तयोरुपलक्षणतया दोष वारणेपि इदानीमकारे यण्त्वादेर्वक्तुं शक्यतया तदनवच्छिन्नत्वस्य अकारेऽ सत्वेन निरुक्तसाजात्यस्याक्षु अव्याप्तत्वात् ।

ननु हलितिसूत्रे अन्त्यमिदित्यर्थे नान्योन्याश्रयशंकेत्याशङ्क्य परिहरति नविभक्तावित्यादेरित्यादिना । आदिना उपदेशेजित्यस्यसङ्ग्रहः प्रकर णार्थानुरोधेन तत्प्रकरणस्थसूत्रतात्पर्यस्योन्नेयत्वादिति, भावः । प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यमत्रानुकूलम् । एतेन अन्येतु प्रथममादिरन्त्येनेति वाक्यार्थजिज्ञासायां उपसंजातविरोधन्यायेन कृत्रिमत्वज्ञानाभावेन कृत्रिमाकृत्रिमेत्यप्रवृत्याच ह- लसूत्रान्त्यमित्यर्थे ततो नविभक्तावित्यादिवैयर्थ्यानुसन्धानेनावृत्त्या अर्थान्त रस्य युक्तत्वादिदमसत् । भाष्यन्त्वेकदेशयुक्तिरेवेत्याहुरित्यपास्तम् । विनाविरो धमेकदेशयुक्तित्वकल्पनाया अनौचित्याच्च । अजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादिति । तदनुवृत्तौ मनिनादौ मादेरित्वार्थं विधिस्स्यादिति भावः । तदाशय इति । लाघवादेवमेव न्यासः कुतो न कृतः पाणिनिनेति पूर्वपक्ष्याशय इत्यर्थः । एतेन सामर्थ्ययोगान्नहीति भाष्यात् पूर्वं केषांचिच्छुद्धादृष्टार्थत्वं प्रतिपादितं अत्रतु दृष्टद्वारैव अदृष्टार्थत्वं प्रतिपाद्यत इति परस्परविरुद्धमित्यपास्तम् । नासौ सूत्रभेद इत्यस्य दृष्टप्रयोजनकोऽसौ न भवति । केवलादृष्टप्रयोजनकोसौ सूत्रभेदो भवत्येवेति श्रीधरोक्तदिशा विरोधाभावात् । मनोव्यापारगौरव मिति । नन्वत्र किं गौरवं योगविभागस्त्वावृत्त्या तुल्यः नियमप्रयुक्तं तु

हल्पदाकरणलाघवेन परिहीयते। विपरीतनियमवारणज्ञापकं तु आवृत्तौ ज्ञापकेन तुल्यं किन्तु अन्योन्याश्रयशङ्कानुदयइत्यपरमनुकूलमिति चेत् सत्यम्। सामर्थ्यादनन्तरस्येतिन्यायबाधकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्यातिरेकात्। साम्येऽप्यपाणिनीयत्वदोषस्य सत्त्वाच्च । कटीवीत्यत्र प्रश्लिष्टादिति। अयं ग्रन्थः प्राचीनरीत्या, स्वमते प्रश्लेषाभावात्। आङ्प्रश्लेषफलन्तु एङिपर रूपमित्यस्य ओमाङोश्चेत्यस्य च प्रवृत्तिः। न चाङ्प्रश्लेषेपि इण्धातावेत्येध तीति वृध्यापत्तिरिति वाच्यम्।पूर्वं धातोरुपसर्गेणयोगे पूर्वमाङ्गुणप्रवृत्तेः। नच णेरध्ययन इति निर्देशेन पूर्वमुपसर्गयोगेपि सन्धिकार्याप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इति वाच्यम्। ज्ञापकसिद्धत्वेन तस्यासार्वत्रिकत्वात्। नच पूर्वमाङ्गुणे वृद्धि रनवकाशेति वाच्यम्। ज्ञापकेन सन्धिकार्याप्रवृत्तिस्थले चारितार्थ्यमित्या शयात् । अस्य ग्रन्थस्य प्राचीनानुयायित्वेन स्वमतविरोधस्याकिञ्चित्क रत्वात्। एतेनेदं चिन्त्यमित्याचार्या, अपपाठइति तदनुयायिनश्चपरास्ताः। व्यर्थत्वंचेति। चेनञमङणेत्यादिणाद्भिः प्रत्याहारापत्तिस्संगृह्यत इत्याचा र्याः।व्याख्यानेनैव निर्णयसम्भवात् तच्चिन्त्यमित्यन्ये।परेण न पूर्वेणेति इण्स्थले व्याख्यानावश्यकत्वेपि यणादिषु तदनावश्यकत्वात् आचार्योक्तमेवज्याय इति प्रतिभाति।यत्तु इतेत्यस्यातन्त्रतां स्वीकुत्यान्योन्याश्रयशङ्कासमाधानक्लेशः परि हृतः तदनेन प्रत्युक्तम्।तत्रतत्र व्याख्यानमाश्रित्य सूत्रनिराकरणस्यायुक्तत्वाच्च। सूत्रावृत्त्येति। यत्तु नच हयवरेत्याद्येतत्पूर्वग्रन्थः हलन्त्यमितीति प्रती कान्तरं लेख्यः। गौरवस्य सापेक्षत्वेन लघुभूतोपायान्तरस्याधुना अदर्शि तत्वेन तत्समाधानासाङ्गत्यापत्तेरिति, तन्न, लघुभूतोपायस्य कौमुद्यामेव दर्शितत्वेन तदपेक्ष या गौरवस्य दर्शयितुं शक्यत्वात्। मूलोक्तपक्षाद्गुरुपक्षाणां तदवतरणे प्रदर्शनस्य ग्रन्थकारशैलीसिद्धत्वाच्च। यदि स्वेनैव एतद्ग्रन्थानन्तरं सूत्रावृत्त्या परिहार उच्येत तदा त्वदुक्तशङ्काया यथाकथञ्चिदवकाशः प्रकृते न तथेति सन्तोष्टव्यम्। आवृत्तिं प्रमाणयति। भाष्येपीत्यादिना। यद्यपि भाष्ये हलित्यस्य एकशेषप्रदर्शनेन तन्मात्रस्यैवावृत्तिर्लभ्यते । तथापि तस्य

समासघटकत्वेन तन्मात्रस्यावृत्तिर्बोद्धृबोधोपयोगिनी न सम्भवतीति सम्पूर्ण सूत्रावृत्तिरेव भाष्यतः फलतीति भावः । तदेतत्सूचयति । अत्रोच्चारयितु-रेकशेषानिर्देशः बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोध इत्यनेन । एवंच मूलकाराभिप्रेत मेव व्याख्याताऽभिप्रैति । नतु व्याख्यातुरन्यादृशं मतम् । तथासति भाष्ये-त्विति तुशब्दघटितं वदेदिति बोध्यम् । एतेन परेतु एतदसत् । एकहलपदा र्थस्य अन्त्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वेऽपि द्वितीयहलपदा र्थस्याधुना निष्पत्त्यभावेनातथात्वादुभयोः प्रकारतयोर्युगपदसम्भवेन साहि-त्याभावेन एकशेषानुपपत्तेः । नचैकत्र हलपदार्थप्रकारतामादाय बोधेजाते पश्चाद्धलपदार्थे ज्ञाते द्वितीयो बोध इति वाच्यम् । बोधद्वयस्यान्त्यपदावृत्ति मन्तरेणासम्भवेन प्राचीनमताद्वैलक्षण्यापत्तेः । कैयटोक्तन्तु एकस्य हलप दस्यान्त्यपदेऽन्वयाभावेन साहित्याभावादयुक्तम्, भाष्यप्रामाण्यात्सौत्र त्वाद्वा असहविवक्षायामप्येकशेषकल्पनापेक्षयातु सूत्रावृत्तिरेव युक्तेति वदन्तीति परास्तम् । सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समास इति । सम्बन्धविशेष बोधस्तु पश्चान्मानसिकः । देवदत्तस्य पुत्रमित्रकलत्राणीत्यादौ लोके तथा दर्शनादिति भावः । षष्ठीति । राहुशिरसोरभेदेपि कल्पितं भेदमादाय यथा भेदनिबन्धना षष्ठी तथात्रापीति भावः ॥

यत्तु अयं ग्रन्थः आदेशप्रत्यययोरितिसूत्रशब्दरत्नेन विरुणद्धि । तत्रहि। एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यत इति मनोरमोक्तिं खण्डयित्वा प्रत्ययपदं प्रत्य यावयवेलाक्षणिकमित्याद्युक्तम् । अत्र तदेवाश्रितमिति तद्विरोधस्स्पष्ट एव। वस्तुतस्तु चिन्त्य एवायं ग्रन्थः । सम्बन्धत्वेन सम्बन्धद्वयावगाहिबोधस्या व्युत्पन्नत्वात् । अतएव राज्ञः पुरुष इत्यादौ सम्बन्धत्वेन रूपेण स्वस्वामि भावजन्यजनकभावयोर्भानं न भववीति, तन्न । मनोरमोक्तस्यात्रानाश्रयणात्। तथाहि । मनोरमाकारस्तु तन्त्रेण षष्ठीद्वयोच्चारणमभिप्रैति । अतएव तथैव व्याख्यातं शब्दरत्ने।अतएव चोत्तरत्र यद्येवं वैरूप्येण व्याख्याने सहविवक्षा-विरहात् द्वन्द्वो न युज्यते । तथापि सौत्रत्वाद्बोध्य इत्युक्तं मनोरमायाम् ।

एवंच शाब्दबोधएव भिन्नसम्बन्धभानमभ्युपगतमिति स्पष्टं लभ्यते। प्रकृतेतु भिन्नसम्बन्धभानं मानसिकबोधएवाभिप्रेतम् नतु शाब्दे इति वैलक्षण्यं सूपपादम्। प्रत्ययलोप इति सूत्रे प्रथमप्रत्ययग्रहणेन अन्यत्र क्वचित् प्रत्यावमवेऽपि प्रत्ययपदबोध्यत्वज्ञापनेन तेनाप्यत्रसिद्धिरित्युपायान्तरपरतया शब्दरत्नग्रन्थस्य न तद्विरोधः।सम्बन्धत्वेन सम्बन्धविशेषावगाहिबोधस्त्विष्ट एव। देवदत्तस्य पुत्रमित्रकलत्राणीत्याद्यनुरोधात्। परंत्वियान् विशेषः। यत्र सम्बन्धविशेष निश्चायकपदसमभिव्याहारः यथा पूर्वोक्तस्थले तत्र विशेषावगाहीपश्चान्मनसाबोधः यत्र तु न तथा यथा राज्ञः पुरुष इत्यादौ न तत्र विशेषावगाहीति विभावनीयम्। एतेन मुख्यारोपितयोरेकषष्ठ्यर्थत्वाभावादिदमयुक्तमित्याचार्योक्तं परास्तम्।एकशेषस्तु सामान्यतो बोधमादाय भाष्यप्रामाण्यान्निर्वाह्यः। शब्दरत्ननिराकृतैकेशषस्तु न भाष्यारूढ इति बोध्यम्।

प्रतिबन्धकाभावादिति। सामग्र्याः कार्यव्याप्यत्वादिति भावः। अत्र केचित्। अथानेकस्थले शाब्दबोधधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानस्य निषेधापवादशास्त्राभ्यां बोधनवत्प्रकृतेऽप्युत्तरसूत्रे नञः श्रवणेनानन्तरस्यैव निषेध्यत्वेनानुसन्धानात् निरुक्तशाब्दबोधधार्मिकप्रामाण्यसंशयस्स्यादिति चेत् का क्षतिः। नहि नैयायिकवत् संशयात्मकं शाब्दबोधंतिरस्कुर्वन्ति शाब्दिका अपीति ज्ञानसंशये विषयसंशयेपि संशयात्मकशक्तिग्रहेणैवादिरन्त्येनेति सूत्रस्थेत्पदेन पादीनामुपस्थितौसुबादिप्रत्याहारासिद्धौ विभक्तिज्ञाने नविभक्ताविव्येतद्बोधानन्तरं तवर्गसकारमकारत्वावच्छेदेन इत्पदवत्वप्रकारकज्ञानस्य अप्रामाण्यबोधनेन तदितरहल्त्वावच्छेदेन प्रामाण्यनिश्चयेऽपि दोषविरहादिति वदन्ति। अत्रेदं वक्तव्यम्। बोधे अप्रामाण्यसंशयेपिबोधस्य संशयात्मकत्वाभावात् शाब्दिकानां संशयात्मकबोधतिरस्काराभावकथनं किमर्थमिति, संशयात्मकशक्तिग्रहेण इत्पदेन पादीनामुपस्थिति प्रदर्शनं च किमर्थमिति। नविभक्तावित्येतद्बोधानन्तरं तवर्गसकारमकारत्वावच्छेदेनेत्पदवत्वप्रकारकज्ञानस्याप्रामाण्यबोधनं कथमितिच। अत्रेदं तत्वम्। नविभक्ताविति

सूत्रघटकतुस्मपदार्थज्ञाने पादीनां निषेधविषयत्वाभावज्ञानात्हलन्त्यमिति सूत्रजबोधस्य पादिधर्मिकेत्पदवत्वप्रकारकत्वांशे प्रमात्वनिश्चयात् प्रमात्मक तद्विषयशक्तिग्रहेण आदिरन्तेनेतिसूत्रस्थेत्पदेन पादीनामुपस्थितौ सुबादिपद शक्तिग्रहे नविभक्ताविस्य निश्चयात्मकाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधे वृत्ते तदनन्तरं विभक्तिस्थतुस्मेतरतुस्मधर्मिकेत्पदवत्वप्रकारकत्वांशे हलन्त्यसूत्र जबोधे प्रमात्वं सेत्स्यतीति। तदेतत्सूचयन्वक्ष्यति। नविभक्तौतुस्माइति-शास्त्रस्येत्यादिदिगित्यन्तम्। अभावज्ञाने इति। प्रतियोगिविशेषिताभाव ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया कारणत्ववदित्यर्थः।एतेन विशिष्ट बुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वेन निर्वाहे अयं कार्यकारणभावो निर्मूल इति वदन्तः परास्ताः॥

यत्तु नञ्पदवाच्यतावच्छेदकं यत्क्रियान्वयितावच्छेदकं विलक्षणं रूपं तेन रूपेणाभावज्ञानं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्यनियमेनापेक्षेति तात्पर्यम्। अतएव नभवतीत्युक्ते किमिति प्रतियोगिजिज्ञासानियमेनोत्पद्यत इति। तन्मन्दम्, तत्रापि विशिष्टबुद्धिकार्यकारणभावेन निर्वाहात्। नभवतीत्यत्र धातुनैव प्रतियोगिन उपस्थित्या न प्रतियोगिविषयिणी जिज्ञासाकिन्तु प्रति योगिभूतसत्ताकर्तृविषयिणीति दिक्। प्रतियोगिज्ञानंविना निषेधवाक्यार्थासम्भवाच्चेति। तस्य विशेषणज्ञानविधया कारणत्वादिति भावः॥

अत्र केचित्। नच नविभक्तावित्यत्र इत्पदस्यानुवृत्त्या श्रवणेन्द्रियेणैव प्रतियोगिज्ञानस्यजायमानत्वेन घटकतासम्बन्धेन प्रसिद्धत्वेनच वाक्यार्थ बोधस्सुलभ इति वाच्यम्।यत्सम्बन्धेन यदभावः प्रत्याय्यः तत्सम्बन्धेनतस्य प्रसिद्धत्वापेक्षणात्। अथ नैयायिकनयेऽप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावास्वीकारेपि शाब्दिकनये तत्स्वीकारादेतदुक्तमयुक्तमिति चेन्न। प्रतियोगिज्ञानंविना निषेधस्य निषेधशास्त्रजबोधस्य योऽर्थः फलं तदसम्भवादित्यर्थोनिषेधशास्त्रीयवाक्यार्थधर्मिकसाफल्यज्ञाने निषेध्यशास्त्रजवाक्यार्थबोधस्यकारणतायां तात्प-

र्यादित्याहु, स्तन्न । श्रवणेन्द्रियेण गृहीतस्य पदस्य प्रतियोगितयानन्वयान्नचे त्यादिशङ्काया असाङ्गत्यात्।शशविषाणादिपदानां बौद्धेपदार्थे शक्तिस्वीकारेण बौद्धस्य तस्य प्रसिद्धत्वेन शशविषाणं नास्तीति वाक्यजन्यबोधविषयाभाव स्यापि प्रसिद्धप्रतियोगिकत्वेन शाब्दिकनयेऽप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावस्वीकारे मानाभावात् फलाभावाच्च भवदुक्तशङ्काया एवासम्भवेन तद्वारणप्रयासस्य वैफल्यादिति ध्येयम् । नन्वेवमपवादबोधात्पूर्वं उत्सर्गस्य लक्ष्यसंस्कार कत्वापत्तौ उदासीन इवापवादविषयेपि प्रवृत्तौ स्थानेन्तरतमसूत्रभाष्योक्त भुक्तवन्तमिति न्यायबोधितापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिमूलकेन प्रातिपदिकार्थ-सूत्रभाष्यपठितेन पूर्वमित्यादिन्यायेन अपवादवाक्यार्थस्य पूर्वमावश्यकत्व सूचनेन प्रागुक्तदिशा अन्योन्याश्रयस्तदवस्थ एवेत्यत आह । पूर्वंहीति । लक्षणैकचक्षुष्का श्शास्त्राधीनसाधुत्वज्ञानवन्तः । योगजशक्त्यधीनतज्ज्ञान वन्तो लक्ष्यैकचक्षुष्काः । नच लक्षणैकचक्षुष्कस्य डेर्य इत्यनेन रामयेत्यस्य साधुत्वज्ञाने तस्यापि प्रयोगप्रसङ्ग इति वाच्यम्। पूर्वपूर्वजशास्त्रजसाधुत्वज्ञाने उत्तरोत्तरप्रवृत्तिकशास्त्रजसाधुत्वज्ञानेनाप्रामाण्यस्य पूर्वपूर्वशास्त्रस्य मत्प्रवृ-त्त्युत्तरं प्रवृत्तिमताशास्त्रेण यस्य साधुत्वं बोध्यते तदेवसाध्वित्येतावत्पर्यन्तं तात्पर्यस्य वा कल्पनेनादोषात् । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने इति । असति प्रतिबन्धके उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेये तत्संसर्गे वा भासत इति भावः । तदाह । सर्वत्रेति । अपवादशास्त्रं द्विविधम् । तदप्राप्तियोग्येऽचरि तार्थकार्यविधायकं तन्निषेधकं च। तत्राद्ये आह। विषयव्यवस्थानापत्त्येति। द्वितीये आह । वैयर्थ्यापत्त्येति । अयं भावः।पूर्वत्र उत्सर्गशास्त्रीयवाक्यार्थ बोधसमकालमपि अपवादवाक्यार्थबोधे बाधकाभावेन विनिगमना विरहादु भयोरपि प्रवृत्त्यापत्तौ तृजादिवदन्यतरत्वादिनैव विधेयस्य तत्संसर्गस्यवा व्यापकतालाभात्व्यवस्थानापत्तिरिति । द्वितीयेतु उत्सर्गवाक्यार्थबोध काले तद्वाक्यार्थबोधाभावेन पूर्वमप्रतिबन्धं उत्सर्गप्रवृत्तौभुक्तवन्तमिति न्यायेनतद्वैयर्थ्यमिति । एतेन बुद्धावित्यन्तं वैयर्थ्यापत्येत्यनेनान्वेति । विषय

व्यवस्थानापत्त्येति पृथक्कोटिरिति वदन्तः परास्ताः। मध्यगतस्य पृथक्कोटित्व स्यास्वारसिकत्वाच्च। अन्यथा विकल्पापत्तिरिति। तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थकार्यविधायकविषयकमिदम्। तदेतत्सूचयति। न्यायानङ्गीकारेऽपि विकल्पापत्तेस्सत्त्वाच्चेति। निषेधाविषयेतु न्यायानङ्गीकारे निवृत्तेः तदङ्गीकारे तज्जन्यबोधेनिषेधविषयेऽप्रामाण्यस्य वा वक्तुं शक्यत्वादिति भावः॥

तत्राप्यनुत्पत्तिरेवेति। ननु लुकीव लोपेऽपि तुल्यन्यायेनानुत्पत्तेरेवाङ्गीकर्तव्यतया हल्ङ्यादिसूत्रेण स्वौजसित्यत्र प्रातिपदिकपदे हलन्ताद्यतिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्यैव फलिततया पन्थाइत्यादावपि सोरनुत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न। हल्ङ्यादिसूत्रेण परिनिष्ठितप्रयोगकालिकहलन्तातिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्याश्रयणात्। नचैवं राजेत्यादेरपि परिनिष्ठितेहलन्तत्वाभावेन तत्रापि सोरश्रवणापत्तिरिति वाच्यम्। अगत्या सुब्विधिशब्दे तन्त्रेण सुप्कर्मकविधावपि नलोपस्यासिद्धत्वाश्रयणेन स्वौजसितिसूत्रदृष्ट्या नलोपस्यासिद्धत्वेन परिनिष्ठितप्रयोगकालिकहलन्तत्वबुद्धिसम्भवात्। पथिमथीति सूत्रादावनुवर्तमानसुपदे विषयसप्तम्याश्रयणेन पूर्वमात्वादिषु सत्सु प्रक्रियाकालिकहलन्तातिरिक्तत्वेन सङ्कोचेऽपि क्षतिविरहेण प्रकृतेऽदोषाच्च॥ अथैवमपि प्रसक्तकर्मकानुत्पत्तेरेव लोपसंज्ञायां प्रत्ययलोप इत्यस्य प्रत्ययाभिन्नप्रसक्तकर्मकानुत्पत्तौ प्रत्ययलक्षणं भवतीत्यर्थाद्राजेत्यादौ नलोपवत्कर्मण्यणित्यस्यापवादभूतेनातोऽनुपसर्गइत्यनेन विहितकान्ताद्गोदादिशब्दादणन्तलक्षणङीबापत्तिः कर्मण्यणित्यनेन प्रसक्तस्याणोऽपवादशास्त्रजसङ्कोचेनानुत्पत्त्या प्रत्ययलक्षणप्राप्तेरितिचेत् न आतोऽनुपसर्ग इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदककुक्षावणोऽप्रवेशेनाण्त्वेन रूपेणाणः प्रसक्तेरनपेक्षणेन कर्मण्यणित्यत्र सङ्कोचमात्रस्य तेनकरणात् राजेत्यादौतु हल्ङ्यादिसूत्रे सुतिसीनामुपादानेन सुत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकरूपेणोद्देश्यसिद्धेरपेक्षणेनास्ति तत्प्रसक्तिरिति बोध्यम्। अण्योऽकार इति व्याख्यानेन वर्णाश्रयत्वाच्च॥ न चैवमपि नषट्स्वस्रादिभ्य इत्यादिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपेणोद्देश्यसिद्धये ङीबादेः प्रसक्तेरावश्य

कतया षट्संज्ञकादौ प्रत्ययलक्षणेन ङीबादिप्रयुक्तकार्यापत्तिरिति वाच्यम् । तैर्ङीबाद्यभावस्यैव विधानेन ङीबादेः प्रतियोगितया विधेयकोटौप्रवेशेन विधानात्प्राक् तेषां प्रसक्तेरनपेक्षणेन प्रत्ययलक्षणाप्राप्तेः । नच लुकानुत्पत्ते रन्वाख्याने सेर्ह्यपिच्चेति शास्त्रीयसिपदार्थे अदन्ताव्यवहितोत्तरत्वाभाव वत्वेन सङ्कोचस्यैव फलितत्वेन भवेत्यादौ हेरनुत्पत्तावपि सेश्श्रवणं दुर्वारम् । किंबहुना आदेशलुङ्मात्रेस्थानिनां श्रवणापत्तिरिति वाच्यम्।अतोहेरित्यादे-स्तात्पर्यग्राहकत्वेन लोट्स्थानिकसेः प्रसङ्गेऽभावस्यादन्ताव्यवहितोत्तरत्वा भाववतो हेश्च साधुत्वबोधनेनादोषात् । नचैवं उद्देश्यतावच्छेदकलोट्स्थानि कसित्वव्यापकत्वस्य द्वितीये विधेये हानिरिति वाच्यम् । जातिपक्षाश्रयणेन लोट्स्थानिकसित्वमुद्दिश्योभयोर्विधानेनोद्देश्यतावच्छेदकसित्वत्वाधिकरणे - सित्वे स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावस्य - स्वस्थानिवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यादन्ताव्यवहितोत्तरत्वा - भावविशिष्टहेरभावस्यच तत्रासत्वेन व्यापकत्वोपपत्तेः । प्रदर्शितश्चैवं स्था-न्यादेशभावो हलादिश्शेषइत्यत्र कैयटे । तत्रहि आट आटतुरित्यादौ हलादि श्शेषइत्यस्य प्रवृत्त्यर्थमभ्यासत्वमुद्दिश्यादीतरहल्निवृत्तिमादिहल्शेषंच वि-धायोद्देश्यतावच्छेदकाभ्यासत्वत्वव्यापकत्वं विधेययोस्साधितं भाष्योक्त-मुपायत्रयं व्यक्तिपक्षाभिप्रायेणेति चोक्तम् ॥

इदं सर्वं कार्यशब्दवादाभिप्रायेण । नित्यशब्दवादेतु बुद्धेरेव निवृत्ति रिति नभुक्तवन्तमितिन्यायावसर इति बोध्यम् । एतेनाऽस्य चिन्त्यतां वदन्तः परास्ताः। अयमर्थइति। यद्यप्येतत्प्रवृत्त्युत्तरकालिका अपवादविषय सम्पत्तिरिति प्रकल्प्येति क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिस्तथापि ज्ञानद्वाराफलस्यापि अध्ययनेन वसतीत्यनुरोधेन हेतुत्वकल्पनात् । अपवादविषयसम्पत्तेर्ज्ञान द्वारा उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिपूर्ववृत्तित्वमक्षतमिति ल्यबुपपादनीयः । नन्वेत देव ज्ञापयतीति भाष्यस्योक्तन्यायबोधनद्वारेत्याशयकतया न तद्विरोध इत्य रुचेराह । यद्वेति । एतत्सूत्रं परित्यज्य सम्प्रसारणाच्चेति सूत्रस्थाने सम्प्र

सारणादसम्प्रसारण इति न्यस्यते तथाच सम्प्रसारणेऽपि यणा रूपसिद्धि रिति भावः। नच तस्य स्थानिवद्भावेन अच्त्वादेषयून इत्यत्र सुलोपानापत्ति रिति वाच्यम्। भाष्यप्रामाण्येनात्र पदसंस्कारपक्षाश्रयणेन सोरनादिष्टाद चः पूर्वत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावात्। बहुच्घटिते बहुयूनइत्यत्र नपदान्तसूत्रे सप्तमीसमासे सिद्धान्तभूते स्थानिवत्वानिषेधान्नयणिति बोध्यम्॥ उक्तयुक्ते रिति पदपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावादिति उक्तयुक्ते रित्यर्थः।

नन्वेवमपि सङ्ग्राहकबोधेऽन्योन्याश्रयाभावेपि लक्ष्यसंस्कारकोपप्लूय मानबोधेदोषएव । अपवादवाक्यार्थबोधंविना तद्विषयपरिहारेणोत्सर्ग वाक्योपप्लवायोगात्। यद्वा नविभक्ताविति वाक्यार्थबोधे तद्विषयपरिहा रेणैतत्प्रवृत्तिः। तस्यां च सुप्तिङादिसंज्ञासिद्धिः तस्यां च नविभक्ताविति बोध इति चक्रकापत्तिर्दुर्वारेत्यत आह। नविभक्ताविति। तथाच तुस्माति रिक्तविषयकतया प्रथमं बोधः । ततो विभक्तिस्थतुस्मातिरिक्तविषयकतया द्वितीयोबोधः। विभक्तिग्रहणसामर्थ्यात्। नाज्झालावित्यादौ तु नद्वितीय बोधो गमकाभावात्। एवं चाकारप्रश्लेषस्य न वैयर्थ्यम्। नवा वाक्यापरि समाप्तिन्यायप्रदर्शकभाष्यविरोधः। नचास्यामवस्थायां उपदेशेऽजित्यस्य वा क्यार्थाभावेन उदित्वस्याज्ञानेन नाग्ज्झलावित्यस्य बोधाभावात् सवर्णपदार्थो निश्चयेन च ग्राहकशास्त्राबोधे नविभक्तावित्यत्र तुस्मपदेन नकारानुपस्थितौ प्रथमबोधे नकारातिरिक्तत्वस्यानिवेशात् विभक्तिस्थनकारस्येत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्। कुच्वादीनामुदित्संज्ञेति मते प्रयत्नभेदेन सावर्ण्यनिषेधप्रत्याख्या तृभाष्यनयेचादोषात्। सूत्रमतेऽपि तस्मिन्नित्यादिनिर्देशैरेववारणाच्च। पश्चा ल्लोपादिनेव जातनिवृत्ते रङ्गीकाराच्च । नविभक्तावित्यत्रलुप्तनिर्दिष्टो नकार इति वक्तुं शक्यत्वाच्च। तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। दिगिति। सम्बध्यत इति। तच्च भाष्योक्तपक्षान्तरैकरूप्यानुरोधादेकदेशेप्यन्वेति। अतएव हलविलेखन इत्यत्र लस्य नेत्वम्। नच फलाभावः। डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोप इति

वत्लित्वसामर्थ्यात्प्रत्ययात् पूर्वत्वाभावेपि देवदत्तहलित्यादौलित्स्वर एव फलमिति वक्तुंशक्यत्वादिति भावः। आदिरन्त्येन। आदिरिति किमिति। अयं भावः। समुदायाक्षेपार्थनादिग्रहणम्, तस्यान्त्यपदेनैव सम्भवात्। अस्य सूत्रस्य अइउणित्यादिसूत्रैरेकवाक्यतापन्नत्वात् ततएव तल्लाभाच्च । नापि यस्येता प्रत्याहारस्तदाद्यवयवकसमुदायलाभार्थं तत्। अक् इक् उक् इत्यादि विभिन्नप्रत्याहारैस्तत्रतत्रव्यवहारात्तेषामर्थभेदानापत्त्या एकस्य समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्य वृद्धिसूत्रे तिरस्काराच्च सामर्थ्यात्तत्तद्वर्णाद्यवयवकसमुदायस्यैवाक्षेप्तुं शक्यत्वादभीष्टार्थलाभ इति । अकारादिग्रहणं माभूदिति । व्याख्यानाद्वरं करणमिति न्यायेन ज्ञापकादिकमाश्रित्य सूत्राक्षरप्रत्याख्यानमनुचितं। तथासति बहूपप्लवस्स्यादिति भावः। नन्वेवमपि अन्त्येनेति मास्तु। तच्चरमावयवकसमुदायलाभस्तु लकारमात्रमेवानुबन्धंकृत्वा तेन कतिपय प्रत्याहारैरेव सिद्धे त्रयोदशानुबन्धानामेकादिवर्ण घटितभिन्न प्रत्याहाराणां च करणसामर्थ्यादेव भवति व्याख्यानाद्वरंकरणमिति न्यायस्य तु नात्रावकाशः। अण्ग्राहकशास्त्रे परेण अन्यत्र पूर्वेण इण् परेण नपूर्वेणेत्यंशे त्वयापि व्याख्यानस्याश्रयणीयत्वात्। एतेनाद्यन्तयोरन्यतरप्रत्याख्याने विनिगमकाभावं वदन्तः परास्ताः । व्याख्यानाश्रयणानाश्रयणयोरेव विनिगमकत्वादित्याशङ्क्य एकत्र अनायत्या आश्रितं व्याख्यानमिति सर्वत्र तदेवाश्रयणीयमित्यत्र मानाभावः। अतएव "नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते" इत्युक्तं पङ्क्तिविंशतीतिसूत्रभाष्ये इत्याशयेनाह। एवमादिशब्देनेत्यादि। उभयोपादानेत्विति। अस्य नदोष इति शेषः । अयमादिरन्त्य इति । अस्य लोके इत्यादिः तथैव पाठ इति भट्टाः । परस्मिन्सतीति। स्वघटकत्वस्वघटकपूर्वत्वस्वघटकोत्तरत्वाभाववत्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धेनसमुदायविशिष्टत्वमादित्वमितिभावः। पूर्वस्मिन्सतीति। स्वघटकत्व स्वघटकोत्तरत्वस्वघटकपूर्वत्वाभाववत्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन समुदायविशिष्टत्वमन्त्यत्वमिति भावः। अनापत्तेरिति। अकारग्रहणे स्वघटकोत्तरत्वाभाववत्त्वरूपसम्बन्धाभावादिकार

स्यादित्वं अकारादिग्रहणे स्वघटकपूर्वत्वाभाववत्वरूपसम्बन्धाभावाण्णादेर न्तत्वं च नस्यादिति भावः। संज्ञिलाभं दर्शयति। अवयवत्वेन बोधकाभ्या मिति। अत्रवाक्यलक्षणया अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तपदोपस्थितावयवाभ्या मित्यर्थः। वाक्यलक्षणानङ्गीकर्तृमते आद्यन्तपदाभ्यामित्यस्यैव लक्षणया निरुक्तोर्थः अन्यत्तात्पर्यग्राहकमिति बोध्यम्। अवयवस्यापि रूपान्तरेणोप स्थितौ अवयव्याक्षेपकत्वं न सम्भवतीत्यत उक्तम्। अवयवत्वेन बोधका भ्यामिति। तादृशपदेनोपस्थितिरवयवत्वेनैवेति भावः। आक्षिप्तस्य पदा- दनुपस्थितत्वाच्छाब्दान्वयो न स्यादत उक्तं पदाभ्यामिति। शाब्दीह्याका ङ्क्षा शब्देनैव निवर्तत इति न्यायात्समुदायबोधकपदमर्थादाक्षेप्तव्यमिति भावः। आक्षेपश्चात्र अइउण् इत्यादिसूत्रघटकापेक्षित समुदायस्य एकवाक्य तासमर्पकतया यथायथमुपस्थितिरूपइति बोध्यम्। एतेनायमर्थाध्याहारवादे शब्दाध्याहारवादेतु समुदायबोधकशब्दाक्षेप एव वाक्यैकदेशप्रयोगस्थलव दिति वदन्तः परास्ताः। इतोतिकिमिति। अस्य सूत्रस्य अइउणित्यादिसूत्रै रेकवाक्यतया अन्त्यपदेन तत्सूत्रान्त्यलाभे तेषामित्वमव्यभिचारि। किञ्च ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोण इति ज्ञापकाण्णकारादिचरमावयवकसमुदायलाभे अतिरिक्तमन्त्यमिति सूत्रान्त्यलाभार्थम्। एवं चान्योन्याश्रयशङ्कापि नोदेती त्यपरमनुकूलमिति प्रश्नः। णादिभिरीत। तुल्ययुक्त्या तत्तत्सूत्रैकवाक्य तया एच इगिति ज्ञापकेन येन प्रत्याहारस्तदाद्यवयवकसमुदायग्रहणे सिद्धे आदिग्रहणसामर्थ्येन सूत्रादेरेव ग्रहणापत्तौ महदेवानिष्टं प्रसज्येत। अतो विवक्षितसमुदायस्यैवाक्षेपौचित्यात् दोषस्स्यात्। किंचैवंसति कृञ्चानुप्रयु ज्यते इत्यादौ कृञादिप्रत्याहाराश्च न सिध्येरन्नित्युत्तराशयः।

ननु अणुदिदितिसूत्रभाष्यात् प्रत्याहाराद्यवर्णानामेव बोधकतालभ्यते अतएव ग्राहकशास्त्रस्य प्रत्याहाराद्यवर्णेषु चारितार्थ्यमिति इकोयणचीति सूत्रस्थशब्दरत्नाद्युक्तं संगच्छते। एवंच विशिष्टस्यार्थवत्त्वाभावात् समुदाया द्विभक्त्युत्पत्तिः कथमित्यत आह। सहग्रहणाच्चेत्यादि। नच य एते प्रत्या हाराणामादितोवर्णास्तैस्सवर्णानांग्रहणं यथास्यादिति ग्राहकसूत्रस्थभाष्यवि-

रोध इति वाच्यम् । तद्भाष्यस्य यथाकथंचिदण्ग्रहणसार्थक्यप्रदर्शनेन वचनाद्भविष्यतीत्युक्तिखण्डनमात्रपरत्वेन प्रौढिवादतया तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वात् । एवंतर्हि सवर्णेण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृति ग्रहणादिति तदुत्तरभाष्येण तत्वध्वननात् । यद्वा समुदायस्यवाचकत्वेऽपि नैतद्भाष्यं विरुणद्धि । तथाहि। सकृदुच्चारितन्यायविरोधपरिहाराय इकारादीनां स्वसवर्णमात्रबोधकत्वेसोऽयमाक्षरसमाम्नायिक इति प्रत्यभिज्ञार्थमनुबन्धसमभिव्याहारस्यावश्यकत्वेऽपि विभिन्नानुबन्धसमभिव्याहारवैयर्थ्यात् । आक्षरसमाम्नायिकमात्रपरत्वे अण्ग्रहणवैयर्थ्याच्च उभयतात्पर्यकल्पनात् श्लेषस्थल इव तन्त्रादिनैव आद्य वर्णवाचकत्वपक्षेऽपि निर्वाहस्यावश्यकतया समुदायवाचकत्वपक्षेऽपि तथैव वक्तुं शक्यत्वेन निरुक्तं भाष्यं सुयोजम् ।

नच समुदायतात्पर्यस्थले प्रत्येकं तात्पर्यं वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् । सर्वदोमाधवः पायात्स योगङ्गामदीधरत् इत्यादिस्थलानुरोधेन श्लेषस्थले तत्कल्पनाया आवश्यकत्वात् । अतएव हलन्त्यमितिसूत्रे हलित्यस्यैवावृत्तिं स्वीकृत्य हस्य ल् इति कैयटादीनां व्याख्यानं च संगच्छते अन्यथा प्रत्येक तात्पर्याभावात् तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । एवंच शब्दरत्नादिग्रन्था अपि तदभि प्रायका एवेति नतद्विरोधः । एतेन शब्दरत्नस्य हरिदीक्षितकृतत्वेन अन्य कर्तृकत्वेन तद्विरोधोऽकिंचित्कर इति समाधानं प्रत्युक्तम् । अणुदित्सूत्रे प्रत्याहाराद्यवर्णेषु चारितार्थ्यस्यस्वेनैवोक्तत्वेन तद्विरोधस्यतावताप्यपरिहाराच्च । यत्तु निरुक्ततात्पर्यकल्पनावसरे इकारादीनां स्वसवर्णग्राहकत्वे सामान्यतः ककारादिसमभिव्याहारवैयर्थ्यप्रतिपादनं तदसत् । प्रत्यभिज्ञार्थे तत्सार्थक्यात् ।

नच आद्यवर्णस्यसवर्णग्राहकत्वमादाय प्रत्येकं सुबुत्पत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । तस्यापि प्रत्यभिज्ञापककाकारादिसमभिव्याहारेणैव अर्थबोधकत्वे नार्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्वाभावेनादोषात् । वस्तुतस्तु समुदायस्य वाचकत्वे अवयवतात्पर्यमकल्पयित्वापि भाष्यविरोधः सुपरिहरः । भाष्यस्यत्वयमा

शयः । प्रत्याहाराद्यवर्णेन सादृश्यवशात्सदृशोपस्थितौ तेनोच्चारिताभेदेन गृहीतेन सवर्णग्रहणबोधनेन सूत्रं चरितार्थमिति । शब्दरत्नग्रन्थोप्येवमाशय कतयैव योजितश्चित्रप्रभायां । अत एवाद्यवर्णोपस्थितेषूच्चारिताभेदेन गृहीतेषु सार्थक्यवर्णनमुत्तरत्रग्रन्थकृतस्सङ्गच्छते । एवंच प्रत्याहाराद्यवर्णात्सुप्युत्पत्ति शङ्कापि नेति ध्येयम् । एतेन नागेशस्यआदिर्वर्णस्यैत्र आदिरन्त्येनेति संज्ञात्व मित्याशयंपरिकल्प्य समुदाय एवेत्यत्र सप्तम्यन्तं छित्वा संज्ञेत्यस्यप्राति पदिकसंज्ञेत्यर्थमुक्त्वा सहग्रहणादित्यस्य साहित्यबोधनादित्यर्थमुक्त्वा एत द्ग्रन्थाशयमन्यथावर्णयन्तः परास्ताः ।

स्वशब्दस्यान्त्यपरामर्शकत्वासम्भवेपि विशिष्टपरामर्शकत्वस्य दुर्वारत्व परशब्दरत्नेन सहग्रहणेन संज्ञात्व इव संज्ञित्वेपि साहित्यापत्तौ अन्तसहिता देर्विशिष्टस्य यणितिरूपस्य संज्ञित्वे दध्यत्रेत्यत्र णकारसहितस्येत्यादिप्रकृत सूत्रोद्योतेनच विरोधापत्तेश्च । अतएव कैयटे सहग्रहणादाद्यन्तौ समुदितौ संज्ञेतीकोयणचीति समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रादित्युक्तं । न चो-द्योत अत्र वदन्तीत्यादिनाऽयं पक्ष उक्तइति तद्विरोध इति वाच्यम् । तत्र परेत्वित्यनुक्त्या कौस्तुभमतानुवादरूपत्वेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वात् । अतएव तत्र सहग्रहणसामर्थ्यात् विशिष्टे संज्ञात्वारोपःप्रदर्शितो गौरवसूच नाय । एवमेव तत्र द्योतकान्तरवैलक्षण्योक्तिरपीति दिक् । तदभावादिति । लोपस्य सामर्थ्यादभावे फलाभावादित्संज्ञापि नेत्यर्थः । यत्तु शक्तिग्रहात्पू र्वमर्थवत्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद्व्यवसितान्त्यत्वाभावेन संज्ञाप्राप्तिरेव नेति तन्न । यत्र सति प्रातिपदिकत्वेऽर्थवत्वं भावितत्र संज्ञेत्यर्थात् । अन्यथा राम इत्यादावपि प्रातिपदिकत्वे सत्येव परिष्कृतार्थवत्वम् । तत्त्वेच प्राति पदिकत्वमित्यात्माश्रयस्स्यात् । आदिरन्त्येनेति प्रवृत्तिस्तु न फलं । इगादिषु कादेरित्वेपि विवक्षितसमुदायान्त्यत्वाभावेन इदन्त्यसदृशेनेत्यर्थावशक्यतया संज्ञाविरहेपि तत्प्रवृत्तेः । तदाह । अन्त्येनेत्यस्येत्यादि । प्रत्याहारनिष्पत्ति कालेन्त्यस्यासत्वेपि तस्य स्मरणमात्रेण तत्सादृश्यज्ञानं सुलभमिति भावः । अत्र सादृश्यप्रतियोगिनमादाय समुदायाक्षेपो बोध्यः ।

ननु तत्तत्सूत्रेषु लोपाभावस्य सामर्थ्यात्कल्पनापेक्षया चतुर्दशसूत्र्यामेव उच्चारणसामर्थ्यात्तदभावःकल्प्यताम्। एवंच सत्यन्तपदे लक्षणापि नाश्रयणीया। तेषां प्रत्याहारघटकत्वाभाव आचारादेव निर्वाह्य इति चेन्न। उच्चारणकाले इत्वाप्राप्त्या उच्चारणस्य प्रत्याहारार्थतया चारितार्थ्येनच सामर्थ्यायोगात्। व्यक्तिपक्षे सर्वव्यक्तीनां भेदेन उक्तार्थावश्यकत्वेन तदेकवाक्यतया जातिपक्षेपि तथैवोचितत्वेन लाघवानवकाशाच्च। लोपश्च बलवत्तर इति भाष्यासङ्गतेश्च। तदेतदाह। व्यक्तिपक्षे इति। अयं भावः जातिपक्षे आदिरन्त्येनेत्यत्रत्याद्यन्तशब्दाभ्यां जातिरेव बोध्यते नतु व्यक्तिः। तथासति व्यक्तिसमुदायस्यैव साजात्यादाक्षेपेजातिपक्षाश्रयणप्रयोजनासिध्यापत्तेः। स्वशब्दानुवृत्तिपक्षे स्वशब्देनादिशब्दोपात्तस्यैव परामर्शाज्जातेरलाभेन तदर्थमणग्रहणस्य कर्तव्यत्वापत्त्या अण्ग्रहणमपरिभाष्यमिति भाष्यासङ्गतेः।

एवंच आद्यन्तजात्योस्संज्ञाघटकत्वासम्भवेन अन्त्यजात्याश्रयेण सहित आदिजात्याश्रय इत्यर्थस्स्वीकरणीयः। अनायत्या आश्रयग्रहणेपि प्राधान्यं जातेरेव। एवंच तस्या एकत्वेन सदृशलक्षणाया अत्र पक्षे अनुपयोगइति। एतेन जातिपक्षेपि तत्रत्यात्रत्यव्यक्त्योर्भेदेन उक्तार्थावश्यकत्वादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। ननु अन्त्येनेत्यस्याभावे इणादिप्रत्याहारे ञादीनां ग्रहणं स्यादित्यनुपपन्नम्। पूर्वणकारेण प्रत्याहारे ऋकारादीनां ग्रहणस्यैवापादयितुं युक्तत्वादित्यत आह। अचिश्नु धात्वित्यादि। एतेनेदं सन्दर्भविरुद्धमिति परास्तम्।

केचित्तु ग्राहकसूत्रेस्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वेन तेन पौनरुक्त्यापत्त्या अयं प्रक्षिप्तः पाठ इत्याहुः। परेतु अत्रोक्तावपि णद्वयोपदेशप्रयोज्ययावत्संशयनिवर्तनस्यापि प्रस्तुतत्वेन तत्रापि विवरणमावश्यकमिति तत्राप्युक्तिः। प्रक्षिप्तत्वन्तु अस्यैवेत्यत्र विनिगमकाभावः। किञ्च प्रसङ्गसङ्गत्या पूर्वमुक्तस्यापि प्रकरणशुद्ध्ये तत्तत्प्रकरणे व्याख्यानं तत्रतत्र दृश्यत इतिपौनरुक्त्यं प्रक्षिप्तत्वे नदृढं मूलमित्याहुः। पदद्वयमिति। यद्यपि भाष्यतस्समास इति

लभ्यते । तथापि आवृत्तिलाघवात्समासाभाव एवोचित इति भावः। पूर्वनिपातापत्तेरिति। हल्शब्दस्य जातिशब्दत्वे संज्ञाशब्दत्वेवा विशेष्यता नियमात् अन्त्यशब्दस्य गुणवचनत्वेन विशेषणत्वादिति भावः।

यत्तु हल्शब्दस्य गुणशब्दत्वकथनं तत्तु संज्ञाकथनविरोधाच्चिन्त्यम्। अतो हलादेरिति तु लाघवानुरोधी पूर्वनिपातशास्त्रानित्यत्वसाध्यप्रयोग इति नतत् हलित्यस्य गुणशब्दत्वसाधकमिति दिक्। शैलीसिद्धत्वाच्चेति। उद्देश्यबोधकपदानां कर्मधारयघटकत्वाभावः शैलीसिद्धः। यथा तत्पुरुषः समानाधिकरणः निपातएकाजित्यादाविति भावः। एतेन निपातएकाजित्या दौ व्यभिचारादिदमयुक्तमित्याचार्याः प्रायोवाद इति समासे व्यासेवा रूप भेदः यत्र तत्रेतिच यत्र लाघवादरस्तत्रेति इदितोनुम्, आदेश उपदेशेशिती त्यादौ व्यभिचारादिदं चिन्त्यमिति वदन्तोऽन्येच परास्ताः। प्रायइति प्रती कं प्रदर्शयता श्रीधरग्रन्थेन तत्पदघटितोपि क्वचित्पाठ इत्यवगम्यते। अज्ञातेत्यादि। स्वजन्योपस्थितिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकबो धप्रयोजकोच्चारणप्रयोजकतात्पर्यविषयीभूतसमुदायान्त्यमित्यर्थः । यत्तु अज्ञातमपूर्वज्ञानीयविषयतावच्छेदकं विधेयतावच्छेदकं यत्स्वस्य समुदायस्य रूपं प्रत्यक्षविषयतावच्छेदको धर्मस्तद्बोधकं यदुच्चारणं तद्विषयसमुदाया-न्त्यमित्यर्थः । स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदक धर्मावच्छिन्नविधेय ताकबोधप्रयोजकोच्चारण कर्मीभूतसमुदायान्त्यमिति यावदिति तन्न। निरु क्तार्थे ङमुटष्टकारस्येत्वानापत्तेः । इत्संज्ञापरित्राणेत्यत्र पञ्चमीसमासः। नान्तरीयकतयेति। अन्यनिष्पादकनिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः। यद्वा अन्तराविना भावोन्तरीयः गहादित्वाच्छः स्वार्थे कः। नञासमासे व्यापकतयेत्यर्थः। ननु अधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयनियमात्। उपदेशकाल एवेत्य विधानं लभ्यते तत्तु न सम्भवति· तदानीं हल्पदार्थानुपस्थितेरित्यतश्शेष पूरणेन योजयति। तत्राविद्यमानमिति। अयं भावः। यत्र कर्तृकर्मणोस्सा· क्षाद्विशेष्यतया क्रियाभानं यथा भूतले घटोस्ति स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादौ तत्र तद्वारैव अधिकरणकारकस्य क्रियान्वयः। यत्रतु विशेषणतया भासते

यथा भूतले शयानो देवदत्तः स्थाल्यां पक्व ओदन इत्यादौ तत्र साक्षादेव क्रियान्वयः. प्रकृतेतु विशेषणमेवाक्रियेति साक्षादेवान्वय इति। एतेन कारक प्रकरणस्थस्वग्रन्थविरोध इत्यपास्तम्। तस्य कर्तृकर्मविशेष्यतया क्रियाभान स्थलविषयकत्वादिति दिक् । अन्तरङ्गत्वादीति। तेन नधातुलोप इति सूत्रस्थधातुग्रहणंकिल्लुल्लवितेति भाष्यं सङ्गच्छते । धातुसंज्ञायाः क्रिया वाचकत्वज्ञानाधीनत्वेन बहिरङ्गत्वात्। प्राय इत्यनेन तुस्मानां नविभक्ताविति वाक्यार्थबोधोत्तरं तत्सिद्धिरिति सूचितं। तदव्यवधानेनैवेत्यस्य फलं दर्श यति। पदार्थोपस्थितिरित्यादिना। नन्वनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितौ स्वंरूप मिति शास्त्रेणोपस्थाप्योपस्थापकयो स्समानानुपूर्वीकत्वलाभात् । अनुबन्ध रहितस्यैव बोधकतालाभात्ततो विभक्त्यापत्तिः तद्विशिष्टात्तदनापत्तिश्चेत्यत आह। धुडित्यादावित्यादि। तस्यलोप इति सूत्रसहकृतात् स्वंरूपमिति सूत्रात् उपस्थाप्योपस्थापकयो रनुबन्धेतरवर्णप्रयुक्तानुपूर्वीभेदाभाव एव लभ्यते इति भावः।

एतेनेदमयुक्तं सानुबन्धकेनानुबन्ध विनिर्मुक्तोपस्थितेरसम्भवात्। आर्ध धातुकस्येडित्यादावुपदेशोत्तरमेवेत्संज्ञालोपाभ्यामपहारे जस्त्वानापत्तेश्चेति आचार्याः परास्ताः। उच्चारणात्पूर्वं लोपाप्रसक्तौ साधुशब्दस्यैव शास्त्रे उच्चारणीयतया जस्त्वशास्त्रबोधित साधुत्वकस्यैवोच्चारणाच्च। ननूपस्थाप्ये यदीत्कार्यं वैयाकरणे चित्स्वरापत्तिरित्यत आह। चित्स्वरस्तुनेति। यद्यपीत्वेपि तस्य प्रत्याहारसिद्ध्यर्थतया उपस्थाप्ये आरोपप्रयोजकोच्चारण सामर्थ्याभावाच्चित्त्वस्य नारोपइति वक्तुं शक्यं तथापि न्याय्यं समाधान माह। तस्येत्यादि। नन्वनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितिस्वीकारे नविभक्तावित्या देर्वैयर्थ्यमत आह। विभक्त्यादिसंज्ञापीत्यादि उपसञ्जनिष्यमाणन्यायादिति भावः। अनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितिं प्रमाणयति। अतएवेति। अप्रत्यय इत्य नेनेति। अप्रत्यय इत्यनेनैकदेशानुमत्या ज्ञापित भाव्यमानपरिभाषयेत्यर्थः। तेन न ग्राहकसूत्रस्थोत्तरग्रन्थासङ्गतिः। ननु लोपादेस्सर्वादेशवारणाय उप

स्थाप्यगतानेकाल्त्वमेव सर्वादेशताप्रयोजकमित्यवश्यं स्वीकरणीयम् । एवं चानुबन्धविनिर्मुक्तस्योपस्थाप्यत्वेऽशुपस्थाप्यस्यानेकाल्त्वाभावादनेकाल्सूत्रे शिद्ग्रहणाभावेऽपि सर्वादेशत्वसमर्थनंभाष्यकृतोऽसङ्गतं स्यादित्याशंक्य भाष्य मन्यथालापयति । यत्त्वित्यादिना । यत्तु शित्करणेन सर्वादेशत्वमिति भाष्यं शित्करणादनेकाल्त्वादेव सर्वादेशत्वमिति प्राचीनैर्व्याख्यातंतद-न्यथा व्याख्यातु माहेत्यवतारयन्ति, तन्न, प्राचीनव्याख्यानतोऽन्यादृशव्या ख्यानस्य मूलतोऽलाभात् । अनेकाल्त्वादिति कैयटप्रतीकमुपादायास्यार्थस्य तदर्थतया उद्योते उक्तत्वात् । प्रकृतसन्दर्भाप्रदर्शनाच्च । भूतपूर्वानेकाल्त्व-मादायेति । अनुबन्धघटितबोधकवृत्तिधर्माणां बोध्ये आरोपात् अनेकाल् वृत्तिधर्मावच्छिन्नविधेयताश्रयस्सर्वस्य स्थाने इत्यनेकालित्यस्यार्थकरणात् बोधकवृत्त्यनेकाल्त्वादेः स्थानिवद्भावेन लाभाद्वेतिभावः । नचानल्विधा-विति निषेधश्शङ्क्यः । न ल्यपीति ज्ञापनेन अल्त्वव्याप्यधर्मघटितधर्मे अनु बन्धघटितबोधकावृत्तीति विशेषणदानेनादोषात् । यद्वा औशिशकारो-च्चारणात् तन्निषेधबाधः । नच शिद्ग्रहणाभावे शकारस्येत्वमेव न स्यादिति वाच्यम् । शकारोच्चारणस्यानेकाल्त्वारोपेणचारितार्थ्याद्धलन्त्यसूत्रबाधे मानाभावादिति दिक् । ननु अनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितौ प्रमाणाद्युपन्यासो विफलः । अनुबन्धानामनेकान्तत्वेनैव तत्सिद्धेः । किंच घुडित्यादौ सानुबन्धाद्विभक्त्युपपादनप्रकारोऽपि न सम्यक् । विशिष्टस्य बोधकत्वा भावात् इत्याशङ्कांमनसिनिधायानेकान्तत्वपक्षमनूद्यनिराकुरुते । अत्र केचिदित्यादिना । एतेन प्रसङ्गादाहेतिवदन्तःपरास्ताः । अत्रत्य-विशेषःपरिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयः ग्रन्थविस्तरभयादिहविरम्यते । अनु बन्धविनिर्मुक्तोपस्थितौवाक्यार्थदर्शयति । सर्वत्रेत्यादिना। विधाविति। नच न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायविरोध इति वाच्यम् । तन्न्या-यस्य विधेयस्य पूर्वमज्ञातत्वेन लक्षणाबीजस्यान्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यानु-पपत्तेर्वा तत्रासम्भव इत्येवंमूलकतया यत्रानुपपत्तिज्ञानं नास्ति तद्विषय-कत्वेन प्रकृते तस्यलोपः ञिन्नित्यादिर्नित्यमित्यादेरनुपपत्तिज्ञापकस्य सत्त्वेन

7

प्रकृतन्यायानवतारात् । नकारेत्संज्ञकइति । इत्संज्ञकनकारोपलक्षित इत्यर्थः । अय भावः । उपलक्षणीभूतधर्मस्य पूर्वविशेष्यवृत्तितया अज्ञातत्व तस्य पश्चाद्व्यावर्तकत्वं न सम्भवति । काकवद्देवदत्तगृहमित्यादौ तथा दर्श नात् । अतस्तस्य पश्चाद्व्यावर्तकत्वलाभार्थं पूर्वं तद्धर्मस्य ज्ञानमावश्यकमिति सोभवतीति । विधेयतावच्छेदकं सत्वं सन्त्वं वेत्यन्यदेतत् अनुवादे इति । अतएव कंसइत्यादौ न ह्रित्यादीति बोध्यम् । एतेन वस्तुतस्तु सन्यत इत्यादौ अनुवाद एवैतत् प्रयोजनं नविधौ तेन सत्वेन विधानेपि ञिन्नि-त्यादिर्नित्यमित्यादौ निदादिपदस्यनिद्बोध्यार्थकत्वेनक्षतिविरहात्लक्ष - णायां नविधौपरश्शब्दार्थ इति न्यायविरोधाच्च तादृशविधेयतावच्छेद् कत्वकल्पनगौरवाच्चेत्यौत्तराहा इदमयुक्तमिति आचार्याश्च परास्ताः । पूर्वोक्तरीत्यागुंप्तिज्किद्धयइत्यादौ उक्तार्थावश्यकत्वेन ञिन्नित्यादिरि त्यादौ पुनर्लक्षणाया अनुपयोगाच्च । उक्तं बोधं प्रमाणयात स्पंष्टेचेदमिति ॥ तत्रहि निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेध इति वार्तिकप्रत्याख्यानायो - क्तम् अनुबन्धोन्यत्वकरइति तस्यच काकवद्देवदत्तगृहमितिदृष्टान्तदा-नेन उपलक्षणत्वं स्पष्टमुक्तम् उद्योतेपिस्फुटोयमर्थइतिदिक् परेतु अनुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितौप्रमाणाभावात् लोपपदस्यादर्शनं लोप-इत्येतत्सूत्रसङ्केतितमर्थंविहाय बोधविषयत्वाभावार्थकत्वकल्पनस्यायुक्त - त्वाच्चेत्संज्ञालोपौ लक्ष्यएव लुगादिवत्प्रवर्तेते । बोध्यावयवत्वमेका - न्तत्वं तदनवयवत्वमनेकान्तत्वं बोधके अनुबन्धप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तेस्त-दवयवत्वानवयवत्वविचारस्यनिष्प्रयोजनत्वेनकाकदन्तपरीक्षातुल्यत्वात् स-न्यत इत्यादौ नकारेत्संज्ञकबोध्ये सादौ लक्षणायां गौरवाच्च । विशिष्टाद्भि-भक्तिदर्शनेन बोधकावयवत्वस्य निश्चयेन सन्देहानुत्थितेश्च । अतएव भाष्येपि एकान्तस्तत्रोपलब्धेरित्यनेन बोध्यावयवत्वमेव सूचितम् । तत्रोपल - ब्धेरितिहेतुवाक्यस्यावधारणपरतयाकैयटोक्तंव्याख्यानमपिनिष्प्रयोजनत्वा - द्धेयमेव । नच बोध्यावयवत्वे उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञेति भाष्यविरोध इति वाच्यम् । हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थबोधंप्रतिअइउणित्यादिवर्णोपदेशज्ञानस्य

कारणत्वंप्रतिपादयितुमेवतत्प्रवृत्त्या इत्संज्ञाया वर्णोपदेशाव्यवहितोत्तर-कालिकत्वबोधने तात्पर्याभावेन बोधकएव इत्संज्ञालोपयोरेतत्साङ्काष्यादलाभात् । नच इदमइश्‍ अणूत्वात्सवर्णग्रहणंप्राप्नोतीतिभाष्यविरोध इति वाच्यम् । उपदेशे किं अभ्रआँअटित इत्यादिवदस्याप्यनेकान्तपक्षाभिप्राय कत्वात् अस्मिन्कल्पेचनानेकान्तैकान्तत्वविचारोनिष्प्रयोजनः । शित्व-नित्वादिप्रयुक्तकार्याणां बोध्य एव प्रवृत्तेस्तत्रावयवत्वानवयवत्वयोर्लक्षणाद्याश्रयणानाश्रयणादिप्रयुक्तवैलक्षण्यसम्भवात् । अस्तुवा बोधकावयवत्वानवयवत्वविचार एव । अस्तु चानुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिरेवतथापि नकारेत्संज्ञके सशब्द इत्यादिक्रमेणार्थकरणमयुक्तमेव । बोधकवृत्तिनकारेत्संज्ञकत्ववत्सन्त्वस्यापि बोध्य आरोपेणागमनसम्भवे सनादिपदानां स्वरूपशास्त्रबोधितं सन्त्वाद्यनवच्छिन्नबोधकत्वं विहाय नकारेत्संज्ञकसत्वादिरूपगुरुधर्मावच्छिन्नबोधकत्वकल्पनाया व्यर्थत्वात् गौरवग्रस्तत्वाच्च॥किञ्चैवं णाणोर्णकारेत्संज्ञकत्वावच्छिन्नबोधकत्वापत्तौ णेऽणूक्तस्याणि णकृतस्य चकार्यस्यप्रसङ्गादादित्वावच्छिन्नोद्देस्यताकेत्संज्ञावण्णकारवदकारबोधक-त्वस्य णपदे ऽन्त्यत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकेत्संज्ञावण्णकारवदकारबोधकत्वस्य वाऽणूपदेकल्पनायामतीवगौरवम् । अतएव विशिष्टं ह्येषोऽनलमाश्रयते इटं नामेति स्थानिवत्सूत्रभाष्यं, हल्ङ्यादिसूत्रेऽतिखट्वइत्यादौ सुलोप वारणाय दीर्घग्रहणं, अतिखट्वायेत्यत्रयाडागमवारणाय स्थानिवत्वप्रतिषेधकं ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घइति वार्तिकं, आआबितिप्रश्लिष्य तदुभयप्रत्याख्यान परं भाष्यं, नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति परिभाषारम्भपरं भाष्यं, प्रणिदाप यतीत्यत्रादाबिति प्रतिषेधमाशङ्क्य दाधाध्वपिदिति न्यासान्तराद्यनुधावन-परं भाष्यं, च सङ्गच्छते । अन्यथा टकारेत्संज्ञकेत्वादिरूपेट्त्वादीनांस्थानिवत्वालभ्यत्वेनावदातमित्यत्रदात्वस्यस्वतस्सिद्धत्वेनपकारेत्संज्ञकत्वस्यबोधक वृत्तेरारोपणाददाबिति प्रतिषेधसिद्धौ परिभाषावैयर्थ्येन प्रणिदाप यतीत्यत्रोक्तरूपदाप्त्वस्यासत्वेनादाबिति प्रतिषेधाप्रवृत्ते घुसंज्ञासिद्धौ न्यासान्तराद्यनुधावनवैयर्थ्येन च तेषामसङ्गति स्स्पष्टैव । नचैव मुञ्चिचेतिसूत्र-

स्थस्य भाष्यस्यासङ्गतिः । तत्रहि पदेकिम् ? तन्त्रयुतम् । नैतदस्ति लक्षणप्रति पदोक्तपरिभाषयैवासिद्ध मेवंतर्हि ङमोह्रस्वादित्युत्तरार्थं पदग्रहणमित्याद्या शयकमुक्तम् । तत्रचोञ्त्वस्यैकान्तपक्षे वास्तविकस्य वेञ्शब्देऽ सत्वेन बोध्ये तदारोपासम्भवेनोञादिपदस्य स्ववृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नबोधकत्वे तद्भाष्यासङ्गतिस्स्पष्टैव । उञित्यादिपदस्य ञकारेत्संज्ञकोकारइत्यादिक्रमेणार्थेऽ ङ्गीकृतेतु बोधकवेञ्शब्दवृत्ति ञकारेत्संज्ञकत्वस्य बोध्ये आरोपेणोकारत्वस्यचतत्रस्वतस्सिद्धत्वेनश्रुताकारस्मृतानुबन्धाभ्यामित्युक्तरीत्या तत्र ञकारेत्संज्ञकोकारत्वस्याऽ र्थसमाजग्रस्तत्वेन तद्भाष्यसङ्गतिरिति वाच्यम् । तद्भाष्यस्यानेकान्तपक्षाभिप्रायकत्वात् । तत्रपक्षे चोञ्त्वस्य बोधके वास्तविकस्यासत्वेनारोपस्यावश्यकत्वे ञकारेत्संज्ञकोकार इत्यादिक्रमेणैवार्थइति श्रुताकारेत्यादिपूर्वोक्तरीत्यैव भाष्यसङ्गतिः । तद्भाष्यस्य पदान्तस्य ङमोङमुडित्यर्थेन सिद्धस्य दण्डिनेत्यादेस्तत्फलत्वेनप्रदर्शनपरेणोत्तरभाष्येणैवैकदेश्युक्तित्वस्य वक्तव्यत्वेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वाच्च । देवरुहीत्यत्र हशिचेत्युत्वाभावस्तु सूत्रे रुशब्देसानुनासिकोकारपाठेनोत्वनिमित्तभूतविलक्षणरुत्वस्यतत्रासत्वादेवबोध्यः । सनाशंसइतिसूत्रे सन्पदेन धातोर्ग्रहणाभावस्तुप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणपरिभाषयैवबोध्यः । इत्थंचसर्वत्रानुपूर्व्या एवोद्देश्यताविधेयतयोरवच्छेदकत्वमित्युपपन्नमित्याहुः । ग्रन्थतत्वविदस्त्वनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितिरेवन्याय्याऽन्तरङ्गत्वादित्संज्ञालोपयोः प्रथमं प्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वात् । नच प्रसक्तादर्शनात्मकस्य लोपस्य तदानीमसम्भवः तत्तद्विधिसूत्रवाक्यार्थबोधं विना प्रसक्त्यभावात् वाक्यार्थबोधस्य पदार्थोपस्थित्यधीनत्वादुपस्थितेः पूर्वमसम्भव इति वाच्यम् । तत्तद्विधिष्वनुबन्धानां प्रायशः प्रथमान्तपदघटकत्वेन तत्तद्वाक्यार्थबोधात्पूर्वमेव प्रथमान्तपदश्रुत्या तस्य विधेयसमर्पकत्वनिश्चयेन स्वंरूपमितिशास्त्राद्बोध्यबोधकयो स्समानानुपूर्वीकत्वज्ञानेन स्वंरूपमितिसूत्रज शक्तिग्रहकाल एव तत्प्रसक्ते स्सत्वात् । एतेन तस्यलोप इत्यस्य बोधविषयत्वाभावार्थकत्वमित्यपास्तम् । अतएव निष्ठासंज्ञासूत्रे "समानशब्दानांप्रतिषेध" इति

वार्तिकं "प्रयोगस्त्वेषां नास्ति नित्यलुप्तत्वा"दिति तदाशयप्रदर्शनपरकैयट ग्रन्थः "अनुबन्धानां नित्यलुप्ततये त्युद्योतग्रन्थश्च संगच्छते । लक्ष्येप्रवृत्ता-नामेवेत्संज्ञायां प्रयोगाभावादिकथनमसम्बद्धमेव स्यात् । अतएवे"दमइशू अण्त्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्नोतीति" भाष्यंस्वरसतस्संगच्छते । नच तस्या नेकान्तत्वपक्षाभिप्रायकत्वं वक्तुं युक्तमिति वाच्यम् । विना विरोधं तस्या स्थितपक्षाभिप्रायकत्वेनैकदेश्युक्तित्वकल्पनानौचित्यात् । किञ्च विधेयताया बोधीयविषयताविशेषात्मिकायाः पूर्वं पदार्थोपस्थितिकालेऽसत्वेन भाव्य मानेनेति परिभाषाया अप्रवृत्या ग्राहकशास्त्रसहकारेण सवर्णानामुपस्थित्या तेषां बोधविषयतादुर्वारेत्यप्रत्ययइत्यनेन निषिध्यत इति भाष्यविरोधःतद्वैय र्थ्यंच प्रसज्येत। ममतु प्रथमान्तपदश्रुत्या उपस्थितेःपूर्वमेव विधेयसमर्पकत्व ज्ञानेन तत्परिभाषाप्रवृत्तिस्सुवचेति न तद्वैयर्थ्यं न वा भाष्यविरोधः । अत एव तस्मिन्नितीतिसूत्रेभाष्ये "तत्रखलुकृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदे-शोभविष्यति उपदेशइतिहीत्संज्ञोच्यत इति" भाष्यम् "सूत्रएवोच्चारितस्येत्सं ज्ञेति प्रयोगे सशब्दएव सन्नित्कार्यंलभत इति"प्रदीपश्च संगच्छते । बोधका वयवत्वमेकान्तत्वं तदनवयवत्वमनेकान्तत्वमितितुनिष्प्रयोजनत्वात्काकदन्त परीक्षातुल्यः विशिष्टाद्विभक्तिदर्शनेन विशिष्टस्यबोधकत्वनिश्चयात्सन्दे हानुदयश्चेत्यपि न सम्यक् । बोध्यावयवत्वमेकान्तत्वं तदनवयवत्वमनेका न्तत्वमितित्वन्मतेशित्किदित्यादौलक्षणाश्रयणानाश्रयणवैषम्यस्येव मन्मतेपि बोधकवृत्तिशित्वकित्वादेरेव बोध्य आरोपणीयतया तत्रकित्वादिकं किमा-रोपितावयवत्वादिघटित मुत वास्तविकतद्घटितं प्रथमस्यबोध्यआरोपेशित्कि दादिषु लक्षणाऽऽश्रयणीया द्वितीयस्यारोपे नेति वैलक्ष्यण्यस्यसूपपादत्वात् । उपदेशेऽजित्यत्रोपदेशग्रहणा न्माङइतिनिर्देशा दनेकाल्सूत्रेशिद्ग्रहणा दनुब-न्धविनिर्मुक्तं बोधकंवा उत विशिष्टाद्विभक्तिदर्शनात्तस्य लेपइति सूत्रप्रणय-नाच्च तद्विशिष्टं बोधकंवेति बोधकसंशयेनावयवत्वा नवयवत्व संशयोदयाच्च "एकान्तस्तत्रोपलब्धे"रिति हेतुप्रदर्शनमपि न त्वदुक्तार्थसाधकम् अवधारण परतयाव्याख्यानस्य कैयटेन कृतत्वात् । नच फलाभावात्तद्व्याख्यानं हेयमेवेति

वाच्यम् । तत्रोपलम्भरूपहेतो र्वृक्षोपलब्धकाकादिसाधारण्येन व्यभिचा-रवारणस्यैव फलत्वात् । किञ्च बोध्यावयवत्वे उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञेति भाष्यविरोधः । नचेत्संज्ञायामुपदेशस्य कारणत्वप्रतिपादनपरोऽयंग्रन्थ इति वाच्यम् । निषेधवाक्यार्थबोधंविनापि विधिबोधस्य पूर्वमुपपादितत्वेन नाजूझालावित्यस्य कारणकोटावप्रवेशेन तत्रेकारेण शकारग्रहणवारणस्य प्रकृतत्वेन तदनुपयोगापत्तेः । वर्णानामुपदेशस्तावदिति वाक्यनैरर्थक्या-पाताच्च । मम तु महावाक्यघटकतया तत्सार्थक्यं "वाक्यापरिसमाप्तेर्वै" त्यक्षरस्वारस्यं च नापैति । किञ्च हलन्त्यमितिसूत्रे करणसाधनोपदेशपदानु वृत्ते स्सामान्यतस्तदननुवृत्तेश्च व्यवस्थापयिष्यमाणत्वेन वर्णोपदेशस्य कार णत्वं दूरापास्तम् । किञ्च तव मतेऽनवयवत्वे हेतुर्दुर्निरूपः । अनुबन्धाना मपि लक्ष्ये कादाचित्कदर्शनेनाऽऽनङ्नकारवैलक्षण्यस्य दुर्निरूपत्वात् । "इत्संज्ञालोपौ लक्ष्यएव प्रवर्तेते" इत्यपि न सम्यक्, अइउणित्यादिघटकण कारादीनां कुत्रापि लक्ष्ये प्रसक्त्यभावेन तत्रेत्संज्ञालोपयोरप्रसङ्गापातात् न च तत्र लोपस्य फलाभाव इति वाच्यम् । एवमपीत्संज्ञायाः प्रत्यहारार्थ-तयाऽऽवश्यकत्वात् । "लोपश्चबलवत्तर" इति भाष्यविरोधापत्त्या लोपस्या वश्यकर्तव्यत्वाच्च विना विरोधं तस्यैकदेशयुक्तित्वकल्पनानौचित्यात् । एवं मह्ङिङकारस्य समुदायानुबन्धत्वे लक्ष्ये प्रसक्तिर्दुर्वचेति तत्रेत्वानापत्त्या प्रत्याहाराप्रसिद्धिः। किञ्च तस्य यथाकथञ्चिल्लक्ष्येप्रसक्तिसम्पादनेऽपितेनसमु दायाक्षेपो दुर्निरूपस्स्यात् । स्वादिसूत्राणा मादिरन्त्येनेत्यत्रस्यान्त्यादिपदाकां क्षितसमुदायसमर्पकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वेन समुदायघटकतावस्थायामित्वाभावे प्रत्याहारो दुर्निरूपस्स्यादितिबहूपप्लवः । किञ्च ङमुटो लक्ष्ये प्रसक्त्यभावेन टस्येत्संज्ञालोपौन स्याताम्।अपरितुष्यन्नपिभवानस्तुवेतिदोषान्तरमनुधावति नकारेत्संज्ञके सशब्द इत्यादिक्रमेणार्थकथन मयुक्तमेवेत्याद्यपि न सम्यक् । एवमर्थस्य ससनेत्यादावित्वव्यावर्तनेन चारितार्थ्यात्फलमुखगौरवस्यादूष कत्वात् । नचप्रत्ययाप्रत्यययोरितिपरिभाषया निस्तार इति वाच्यम् । तस्या एकदेशयुक्तित्वेन निराकरिष्यमाणत्वात् । न चैवमर्थस्वीकारेणेण्कार्यापत्ति

रितिवाच्यम्। व्यावर्तकधर्मस्यैवोपलक्षणत्वस्य भाष्यतोलाभेन सर्वत्रैकरीत्यैवोपलक्षणीयमित्यत्र मानाभावेनान्यादृशधर्मस्यैवोपलक्षणत्वस्वीकारात्। अतएवभाष्येकालकारकादीनामप्युपलक्षणत्वंदर्शितं निष्ठासंज्ञासूत्रे। अत एवोद्योते इत्संज्ञकनकारोपलक्षितः प्रकृत्यर्थानुवादीच्छार्थोवा सकारोभवतीत्यर्थइत्युक्तम्। एवञ्च प्रकृते इत्संज्ञकणकारपूर्ववर्तित्वोत्तरवर्तित्वाभ्यां परस्पर व्यावृत्तिरिति न दोषः। किञ्च णत्वेनाण्त्वेन च तयोरुपस्थितावच्छेदकीभूत-णत्वाण्त्वादिधर्मस्यैव परस्परव्यावृत्तिरिति न दोषः। गुप्तिजित्यादावित्संज्ञक नकारोपलक्षित स्सन्त्वावच्छिन्नोभवतीत्येवबोधः। सोभवतीतिमूलमपि सन्त्वावच्छिन्नोवस्तुतस्सोभवतीत्यर्थकतया योजनीयम्। वस्तुतस्तु निष्ठासंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याण्णत्वाण्त्वादिकं नावच्छेदकमिति न तेन परस्परव्यावृत्तिः। तस्मात्पूर्वोक्तसमाधानमेवज्यायः। सन्त्वावच्छिन्न इत्येवमर्थवदतां तद्भाष्यविरोध एव तत्रापिक्तत्वावच्छिन्नो निष्ठासंज्ञ इत्यर्थे समानशब्दप्रतिषेधइतिवार्तिकस्यैवानुत्थितेः। एवञ्च मूलंयथाश्रुतमेवसुयोजम्। न च एवमर्थस्वीकारे विशिष्टंह्येषोनलमाश्रयत इटंनामेतिभाष्यविरोधः, ग्रहोलिटिइट-ईटीत्यादावपीत्संज्ञकटकारोपलक्षितेकारादेस्तत्रबोधेनानल्विधावित्यस्यदुर्वारत्वादितिवाच्यम्। तदुपलक्षितत्वं कादाचित्कतद्विशिष्टत्वं नेदानीन्तनतद्विशिष्टत्वम्। एवञ्चतद्विशिष्टत्वंयदाकदावाऽपेक्षितंप्रकृतेचलोपप्राक्कालिकं तद्विशिष्टत्वं टकारघटितसमुदाये इड्रूपेऽस्तीति न तद्धर्मोऽल्मात्रवृत्ति र्भवतीति भाष्याशयात्। ध्वनितश्चायमर्थः शास्त्रस्योपास्थित्य-शास्त्रोपात्तस्थान्यादेशभावस्य निमित्तस्य ग्रहणमिति न दीर्घोऽल्विधिरितिग्रन्थेनोद्योते। किञ्च भोभगोइतिसूत्रभाष्यबला त्सूत्रेस्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्यैव स्थानिपदवाच्यताया अनेकाल्शिदितिसूत्रे उद्योते उक्तत्वेन प्रकृते इट एव स्थानित्वेन न प्राथमिकनिषेधावकाशः। एतेन ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति वार्तिकं प्रश्लेषेणतत्प्रत्याख्यानपरं भाष्यं चात्रार्थे विरुणद्धीति दोषोपि परिहृतः। निष्ठासंज्ञासूत्रस्थभाष्यानुरोधेन पूर्वोक्तभाष्याणां मदुक्तरीत्यैवाऽऽशयवर्णनस्य न्याय्यत्वात्। नचैवमपि घुसंज्ञासूत्रेऽदाबित्यस्य पकारेत्सं-

शकदाशब्दभिन्न इत्यर्थस्य भवद्रीत्या लाभेन प्रणिदापयतीत्यादौ निषेधाप्रवृत्त्याऽपिदितिन्यासस्यतदर्थमावश्यकत्वकथनमसङ्गतंस्यात् । किञ्चपूर्वपकारलोपेआत्वप्रवृत्त्युत्तरेदाशब्देभूतपूर्वपकारेत्संज्ञकत्वं सुवच - मिति दैप्यप्यदाबितिनिषेधस्य सूपपादत्वात्, तदर्थं नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमितिपरिभाषास्वीकरणं भाष्यकृतोऽसङ्गतं स्यादिति वाच्यम् । इत्वरूपधर्माविशेषितकेवलपकारोपलक्षितदाशब्दबोधनमभिप्रेत्याऽपिदि - तिन्यासस्य प्रणिदापयतीत्याद्यर्थमावश्यकत्वात् । स्पष्टंचेदं तत्रैवोद्योते। इत्संज्ञकपकारोपलक्षितदाशब्दबोधनेऽपितादृशपकारवैशिष्ट्यस्यकादाचित्कस्यापि पलोपात्पूर्वमात्वं विना दुर्लभत्वे न परिभाषाया आवश्यकत्वाच्च। किञ्च भवदुक्तव्याख्याने यथाश्रुतन्यासे प्रणिदापयतीत्यादौ दाप्त्वावच्छिन्नत्वस्य सत्वेन निषेधस्य दुर्वारतया यथान्यासमेवास्त्वित्युक्त्यनन्तरं निरुक्त स्थले निषेधाप्रवृत्तये उपायान्तराकथनमसङ्गतमेवस्यात् । किञ्चैकान्तत्वपक्षे दोषपरिहारायात्वे कृते भविष्यति ननु चोक्तं तथ्यात्वं न प्राप्नोति किंकारणम् अनेजन्तत्वादिति पकारलोपेकृतेभविष्यति नह्ययं तदा दाप्भवति भूतपूर्वगत्याभविष्यतीतिभाष्यमसम्बद्धमेवस्यात् । तस्माद्घुसंज्ञासूत्रस्थं भाष्यं प्रत्युत तवैव प्रतिकूलम् । एवञ्चानुपूर्व्या अवच्छेदकत्वं न सङ्गच्छतएवेत्याहुः । तदेतत्सर्वं भाष्यार्थविमर्शनचतुरा विभावयन्तु। अन्त्यंकिमिति । चुटूइतिनियमादेवादेर्वारणसम्भवादिति प्रश्नः । वाचाल इति । लस्येत्वे तत्सामर्थ्याल्लित्स्वरस्य चित्स्वरेण पर्यायतापत्तिरिति भावः । नच चालित्येवसिद्धेआलजित्युच्चारणान्नेत्वमिति वाच्यम् । तथोच्चारणेन सन्ध्यभावस्यापिकल्पनापत्तेः । ज्ञापकेन सूत्राक्षरखण्डनानौचित्याच्च । यत्तु लाजित्येव सिद्ध इति तन्न । अतद्धित इत्यनेन तद्धितादिलकारस्येत्वाभावबोधनात् । एवमस्त्रातौसस्येत्वेसितिचेतिपदत्वेऽथस्त्राद्वित्यत्रजस्त्वापत्ति रवस्तादित्यत्र लोपश्शाकल्यस्येत्यस्यापत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् । हलिकामिति । अन्योन्याश्रयपरिहारोपयोगितया पूर्वोक्तयोगविभागादिना सिद्धमिति प्रश्नः । तच्चगुरुभूतमित्याशयेनोत्तरयति । चिरिणोतीति ।

तथासति नुम्स्यादिति भावः । न चेदित इति सूत्रे नपुंसकस्य झलच इति सूत्राज्झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तस्य धातोर्नुमिति व्याख्यानेन नात्रेदित्वस्य फलमितीत्संज्ञा न भवति झल्ग्रहणापकर्षस्योगिदचामित्यत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम् । धिनोतीत्यादौ नुमनापत्तेः । प्रत्यक्षमाख्यानमिति । शास्त्रमात्र विषयं तत्वंच मुनित्रयोच्चारितपदविशिष्टविधेयताकबोधानुकूलत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वजन्यशाब्दबोधीयत्व, स्वजन्योपस्थितिविषयतावच्छेदकधर्मा वच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। यत्तु स्वावच्छिन्नविधेयताकशाब्दबोधानुकूलत्व, स्वप्रकारकप्रत्यक्षानुकूलत्वोभयसम्बन्धेनधर्मविशिष्टव्यापारत्वं तत्वमिति तन्न डुमुडुच्चारणे तत्वाभावात् । उपदेशशब्दो भावघञन्तस्तस्य चोत्तरत्र सम्बन्ध इति प्राचीनमतं निराकुर्वंस्तस्य करणघञन्ततामुत्तरत्रासम्बन्धं च व्यव - स्थापयति । परेत्वित्यादिना । उपदेश इतिकिमिति । प्रकृतसूत्रविषयकोयं प्रश्नः । अभ्र आँ अप इति । यद्यपि तत्र फलाभावान्नेत्वमित्यपि सुवचं तथा- प्यभ्र आँ अटित इत्यत्रानेकान्तत्वे फलंसुवचमिति तदुपलक्षणमेतदिति बोध्यम् । लट्स्स्थेति । न च लटश्शतृशानचावित्यत्र तयोरुच्चारणमस्त्येवे- तीत्वं सुलभमिति वाच्यम् । अन्यशब्दार्थसम्बन्धयपत्यस्यानुक्तत्वरूपशेष - त्वोक्त्या प्रकृतेऽपि लट्स्थानिकत्वादिसम्बद्धाभ्यांताभ्यामन्याविमौसत्पदोप स्थितौ शतृशानचावितिस्वीकारेण तयोः प्रत्यक्षाख्यानाभावात् । ननु शतृ शानचोरनुवृत्त्यैवसिद्धे पुनस्तौग्रहणेन पूर्वत्र यादृशावित्संज्ञकशकाराद्युप लक्षितावदानौ तयोः परामर्शेन सत्पदेन तादृशयोर्विधानेन पुनरत्रेत्वप्रवृत्ते र्नावश्यकतेति वाच्यम् । तथासति पूर्वत्र लट्स्थानिकत्वादिसम्बन्धस्यापि तयोस्सत्वेन तद्विशिष्टयोरेवपरामर्शापत्त्या बहूपप्लवापत्ते रूपमात्रस्यैव परामर्शनीयत्वात् । तदुक्तं वार्तिककृता तौग्रहणमसंसर्गार्थमिति । अत एव शतृशानचो रूपमात्रं परामृश्यत इत्युक्तंकैयटे । एवञ्च सत्पदेन विधाना नन्तरमित्संज्ञयाऽवश्यंभाव्यमिति बोध्यम् । निष्ठेतीति। न च क्तक्तवतूनिष्ठेति सूत्रभाष्यत इत्संज्ञकककाराद्युपलक्षिततवतोस्संज्ञालाभेन तयोरेव निष्ठाप- देन ,विधानात्पुनर्नेत्वप्रवृत्तेरिहावश्यकतेति वाच्यम् । निष्ठासंज्ञायांतयोर्वि

धानं विहितयोस्तयोर्निष्ठासंज्ञेत्यन्योन्याश्रयपरिहाराय सूत्रशाटकन्यायेन तौ भवतो ययोर्विहितयोर्निष्ठासंज्ञेत्यर्थावश्यकत्वेनेदानीं निष्ठेतिविहितयो रुपदेशत्वाभावेनेत्वाभावे इत्संज्ञककारादिविशिष्टस्य निष्ठासंज्ञेति वक्तु मशक्यत्वेन विहितयोरित्व प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । न च यत्र निष्ठापादं तत्र क्तक्तवतू उपतिष्ठते इत्यर्थकतयाऽस्य परिभाषात्वं स्वीक्रियते अनुवृत्तयोरिव परिभाषोपस्थितयोरप्युपदेशत्वमङ्गीक्रियते, एवञ्चेत्वं सुलभमिति वाच्यम् एवं सति सर्वसंज्ञाशास्त्राणां तुल्ययुक्त्या परिभाषात्वापत्तौ संज्ञाशास्त्रत्व स्यैव विलयापत्तेः। तत्र तत्र निष्ठापदस्य बोधीयविषयताप्रयोजकत्वानापत्तेः। बोधीयविषयत्वाप्रयोजकानां परिभाषोपस्थितिमात्रप्रयोजनकानां सूत्रघटक पदात्मकलिङ्गानां क्वाप्यदर्शनाच्च । तत्र तत्र निष्ठापदोत्तरं विभिन्न विभक्ति निर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । सामर्थ्यादुपस्थापक गतविभक्तेरुपस्थाप्येऽनुसन्धा ने क्लेशाच्च । प्रत्ययानां स्वप्रकृत्यर्थान्वयित्वनियमभङ्गापत्तेश्च । पादेरित्वाना पत्तिरिति । इत्संज्ञाया निपातनेनानुमाने गौरवमिति भावः । यत्तु काले भ्योभववच्चरणेभ्यो धर्मवदित्यतिदिष्ट प्रत्ययघटकानामित्वानापत्तिर्दोष इति तन्न । इत्संज्ञकतत्तद्वर्णोपलक्षितानामेव भवाद्यर्थे विधानेन तादृशानामेवा त्रातिदेश इति वक्तुं शक्यत्वेन पुनरित्वप्रवृत्तिरिहानावश्यकत्वात् । आवस्य कश्च तत्र प्रकृत्यादिसम्बद्धानामेवातिदेश इति दिक् । आकर इति । तस्या पत्यमत इञित्येकयोगेऽदन्तशब्दार्थसम्बन्ध्यपत्यस्य तेनोक्तत्वेन भानुशब्दार्थ सम्बन्ध्यपत्यस्यानुक्तत्वेनतस्य शेषत्वाद्वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययो भानुशब्दादाप तेदतो योगविभाग इत्यर्थकं तत्रोक्तम् । लोकव्यवहारेणेति । उद्दिष्टो मेऽनु वाक उपदिष्टो मे पन्था इत्यादिव्यवहारेणेत्यर्थः । ननु आ इत्युच्चारणे आका रस्यापि कारणत्वात्करणघञन्तेऽपि दोष इत्यत आह। प्रयोगशासनकरणभूता इति । प्रयुज्यमानस्य परिनिष्ठितस्य साधुत्वशासनकरणभूता इत्यर्थः । भग वता कृतमिति । एवञ्च भाष्यविरुद्धकल्पनाऽयुक्तेति भावः । एवं भावघञन्त वादं सामान्यतो निराकृत्योत्तरसूत्रे तादृशस्यानुवृत्तौ सुतरां दोष इत्याशा येनाहकिंचेत्यादिना । तत्तत्समुदायान्त्यस्येत्ववारणायाज्ञातस्वस्वरूपज्ञापको

च्चारणप्रयोजकतात्पर्यविषयतापर्याप्त्यधिकरणसमुदायान्त्यमित्यर्थस्यावश्य-कत्वेन द्वन्द्वनिर्देशस्थले वृक्षप्रचलनन्यायेन समुदायोच्चारणतात्पर्यकल्पनाया आवश्यकत्वेनावयवोच्चारणस्य नान्तरीयकतया तत्र तात्पर्यस्यानावश्यकत्वात् । तादृशतात्पर्यविषयतापर्याप्त्यधिकरणतायास्समुदाय एव सत्वेन तादृशसमुदायान्त्यत्वस्य कादाचभावादित्वानापत्तिरिति भावः । तदेतत्सूचयति परस्येत्यादिना । एतेनोपदिश्यमानसमुदायान्त्यत्वमुपदिश्यमानसमुदायघटकत्वे सत्युपदिश्यमानसमुदायघटकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वरूपम् ठकमादाय विशेषणस्य सत्वेऽपि छसमादायविशेष्याभाव इत्याशयं मूलस्यपरिकल्प्य यदि तु प्रत्यासत्या स्वघटकत्व,स्वघटकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेनोपदिश्यमानसमुदायविशिष्टत्वमेवेहोपदिश्य-मानान्त्यत्वं विवक्ष्यते तदेतच्चिन्त्यमित्युक्तिरपास्ता । यत्तु द्वन्द्वनिर्देशस्थले प्रत्येकं विधेयतालाभार्थं प्रत्येकमुच्चारणे तात्पर्यं परिकल्प्यमिति तन्न ठक्पदं ठगृबोधकं भवतु छस्पदं छस्बोधकं भवत्विति तात्पर्ययोः प्रत्येकं विधेयतालाभार्थमावश्यकत्वेऽपि द्वन्द्वस्थले ठक्छस्पदं साहित्यावच्छिन्नठक्छसोर्वा ठक्छस्समुदायस्यवा बोधकं भवत्विति तात्पर्यस्याप्यावश्यकत्वेन तादृशतात्पर्यस्यैव निरुक्तसमुदायोच्चारणे प्रयोजकता स्वीक्रियते तत्तत्सर्वोच्चारणनुगतत्वात् न तत्प्रत्येकतात्पर्ययोःप्रयोजकत्वमनुगतसमुदायतात्पर्येण तदुच्चारणसम्भवेऽननुगततत्तत्तात्पर्याणां गौरवेण प्रयोजकत्वानङ्गीकारात् । न च प्रत्येकोच्चारणस्यापि समुदायतात्पर्यप्रयोज्यत्वेन तादृशतात्पर्यविषयसमुदायत्वं प्रत्येकमस्तीतिवाच्यम् तादृशतात्पर्यविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य विवक्षणात्स्य च प्रत्येकमभावेन दोषाभावात् तत्तत्समुदायान्त्यस्येत्ववारणाय पर्याप्तिनिवेशनीयत्वात् । अत एव वाक्यतात्पर्यस्थले प्रत्येकं बोधीयविषयता नुपपत्तिरिति दिक् पूर्वोक्तदोषवारणोपायस्योपदेशपदानुवृत्तिवैयर्थ्यसम्पादकतया तादृशोपायो भावघञन्तत्वस्थापनोपायतयानाश्रयणीय इत्याह यदित्वित्यादिना । अत एवेति । निष्कर्षे फलासत्वादेवेत्यर्थः । करणघञन्तोपदेशपदानुवृत्तौ वार्तिकविरोधमाशङ्क्य परि

हरति । नचेत्यादिना । यत्तु किंचेत्याद्येतदवधिकग्रन्थस्योत्तरसूत्रे उप देशपदानुवृत्तितात्पर्यकत्ववर्णनं तत्त्वेतद्ग्रन्थेन सन्दर्भविरोधादुपेक्ष्य-म् । अनुत्थानमेवेति । उपदेशनेऽन्त्यमित्युक्तौ प्रत्यासत्त्या तदन्त्यमित्य र्थलाभाद्वार्तिकानुत्थानं मम त्वाद्योच्चारणस्यान्त्यासम्भवात्प्रत्यासत्तिराश्र यितुं न शक्यत इति यस्य कस्य चित्समुदायान्त्यस्येत्यर्थापत्त्या तदुत्थितिः यथाकथंचित्प्रत्यासत्तिसम्भवेऽप्याद्योच्चारण कर्मीभूतसमुदायत्वं प्रत्येकमप्य स्तीति तदुत्थितिरितिभावः । समुदायद्वारेति । परंपरयावयवानामपि कर णत्वमापाद्य वार्तिकं प्रणीतम् अन्यथावार्तिकयोः परस्परविरोधापत्तिरिति भावः । परिगणनं त्ववयवव्यावृत्त्यर्थमेवेति वार्तिकाशयः । अन्त्यग्रहण सामर्थ्येनेति । आदिव्यावृत्त्यर्थं तु न तत् चुटूइत्यादिनियमेनैव तद्वारणसम्भ वादिति केचित् । वस्तुतो भाष्ये सर्वोपि हल् तं तं समुदायं प्रत्यन्त इत्यत्र सर्वपदप्रयोगात् आदेरपि व्यपदेशिवद्भावेनान्तत्वान्नान्त्यपदेन तद्व्यावृत्ति रित्याशयवर्णनमुचितम् । एवं च नियमप्रयुक्तं गौरवमपि नास्तीति प्रति भाति । ननु न धातुलोप इति सूत्रभाष्यादनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुत्वला-भान्नधातुरित्संज्ञायां निमित्तं भवितुमर्हतीतीदं परिगणन मसम्बद्धमेवेत्यत आह । तत्रेत्यादिना । एवं चात्रधातुत्वादिकमन्यादृशमेवेति भावः । यत्तु परिगणनवाक्ये धात्वादिपदं धात्वादिबोधकपरमिति वक्तुं युक्तम् । अत एव लोपश्चेति प्रश्लिष्टशकारस्यादेशबोधकत्वात् ङमोह्रस्वादित्यत्र ङम्, उडिति पदद्वयमिति कल्पे आगमबोधकत्वाच्च शकारटकारयोरित्त्वसिद्धि रिति तन्न । एवं सतिं प्रातिपदिकानां प्रतिषेधोऽकृत्तद्धितान्तानामिति वार्ति केऽकृत्तद्धितान्तानामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तादृशवार्तिकस्यान्यादृशार्थकरणं त्वक्षरस्वारस्यविघटकम् । किञ्च कृदित्यादीनां प्रत्ययादिबोधकत्वेन तकार स्येत्वापत्तौ कृत्सु सर्वत्र तित्स्वरापत्तेः । बोधकवृत्तितित्वस्य बोध्येष्वारोपात्। न चानीयरादीनां रित्वं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । तत्र विशेषविहितेन रित्वेन तित्वस्य बाध इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । एवंरीत्या तृचश्चका रस्य सार्थक्यसम्भवेन तृचश्चकारस्य वैयर्थ्योपपादनं भाष्यकृता मसम्बद्ध

मेव स्यात्। न च तव्यतस्तकारस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। पूरणगुणेति निषेधाभावार्थं तच्चारितार्थ्यात्। यतस्तकारस्येद्यतीत्यादौ विशेषणार्थता स्यात्। किञ्च तिङः प्रत्ययबोधकत्वेन ङस्येत्वापत्तौ भविषीष्टेत्यादौ गुणानापत्तिः। सार्वधातुकमपिदिति तु श्यन्नाद्यर्थं स्यात्। तत्र ज्ञापकादिना वारणे तु गौरवम्। किञ्च लोपश्चेत्यत्रत्यशस्य सर्वादेशतागमकत्वं नादेशबोधकत्वमिति तत्रेत्वं दुर्लभम् एवं ङमुडिति पदद्वयमिति कल्पेऽपि न तस्यागमबोधकत्वम् किंतु स्वसमभिव्याहृतस्याद्यवयवताबोधकत्वमित्यास्तांविस्तरः। नन्वनर्थक निपातानामपि प्रातिपदिकसंज्ञाया इष्टत्वेन प्रातिपदिकत्वेनैवसिद्धे निपातानां पृथग्ग्रहणं व्यर्थमत आह। ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेति। धातुत्वादिना परिच्छिन्नत्वादिति। शास्त्रकृता तत्वेन बोधितत्वादित्यर्थः। विशिष्टस्य तत्वेनबोधने शास्त्रकृत्तात्पर्ये गमकं तु थमोरुकार एवेति बोध्यम्। यद्वाधातुत्वादिना बद्धत्वात्तद्घटितत्वादित्यर्थः। एवं स्वमते प्रसक्तं वार्तिकविरोधं परिहृत्योत्तरत्र भावघञन्तोपदेशपदानुवृत्तौ वार्तिकविरोधं दर्शयति। एवञ्चेत्यादिना। यत्तु नन्वस्थितपक्षे प्रयोजनदातृभाष्यं तवैव प्रतिकूलम्। अनुत्तरार्थत्वे हि तत्रैव क्षोदंकृत्वा न कर्तव्यमिति ब्रूयात्। ममतूत्तरार्थमावश्यकतया तथा नोक्तमिति सार्थकमेवेत्यतोऽननुवृत्तौ साधकान्तरमाहेत्यवतारयन्ति तन्न पूर्वग्रन्थस्याननुवृत्तिप्रतिपादनतात्पर्यकत्वे न चेत्यादितदुत्तरग्रन्थानुत्थितेः पूर्वमुपपादितत्वेनैतादृशावतरणस्यासम्बद्धत्वात्। एवञ्चेत्यक्षरार्थाननुगुणत्वाच्च। प्रातिपदिकानामिति। न च चित्रङ्गादेरनेन निषेधस्स्यादिति वाच्यम्। एतच्चात्र युक्तं यदीत्कार्याभावादित्संज्ञा न स्यात्। यत्रेत्कार्यं भवति तत्रेत्संज्ञा तद्यथा आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजिति तदुत्तरभाष्येण वार्तिकारम्भे कुण्डिनचश्चकारस्येत्संज्ञा न स्यादित्येवंपरेणैतद्दोषस्य दत्तप्रायत्वादित्याचार्याः। श्रीधरस्त्वश्रूयमाणौ कृत्तद्धितावकृत्तद्धितौ तदन्तानामिति मध्यमपदलोपिसमासमाश्रित्याश्रूयमाणकृत्तद्धितान्तानामेव निषेध इति समादधौ। यत्तूदश्विदादीनामव्युत्पन्नत्वस्य कैयटेनोक्तत्वात्तद्विरुद्धत्वादिति श्रीधरोक्तिखण्डनम्। तन्न। कैयटाविरोधस्य प्रामाण्याभञ्जकत्वात्। व्यु-

त्पत्तितात्पर्येणैव तद्वार्तिकं प्रवृत्तमित्यपि शक्यत्वाच्च । यदपि प्रातिपदिक वृत्तिबोध्यताविशिष्टबोधकतावतामित्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्चस्वावच्छेदकरूपाव च्छिन्नत्व, स्वनिरूपितत्वो, भयसम्बन्धेन । तेन न पूर्वोक्तदोषावकाशः । अथ वा स्ववृत्तिप्रातिपदिकवृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकानामित्यर्थः अथ वा स्वविषयकबोधप्रयोजकत्व स्वाघटकाघटितत्वसम्बन्धाभ्यांप्रातिपदिक विशिष्टानामित्यर्थः । अकृदित्यादितात्पर्यग्रहकमेव न च कल्पत्रयेऽप्युद श्वितोन्यतरस्यामित्यादावित्संज्ञालोपाभावाधीनंप्रातिपदिकानिष्ठबोधकत्वा - दि, तत्प्रयोज्यप्रतिषेधप्रयोज्यश्चेत्संज्ञालोपयोरभाव इत्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । इत्संज्ञालोपाभावसम्भावनाप्रयोज्या या प्रातिपदिकनिष्ठबोध्यता विशिष्टबोधकतावत्त्वादिसम्भावना तद्विषयाणामित्यस्य विवक्षणेनादोषात् । उदश्विदादीनामुदश्वित्कतिपयेत्यादौ तादृशानुपूर्वीकाणां प्रयोगस्य चित्र ङ्कादीनामप्रयोगस्य च दर्शनेन सम्भावनासम्भावनयोस्सम्भवादित्याहुः । तदपि न अकृदित्यादेस्तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनानौचित्यात् । अत्र पक्षे क्रुण्डि नश्चिदोषतात्पर्यकोत्तरभाष्यासङ्गतेः । राजश्वशुराद्यदित्यादिप्रयोगे राजेत्य दन्तस्यापि प्रातिपदिकस्य लाभ इति वक्तुं शक्यत्वेन राजन्शब्दे नकारस्ये त्वस्य दुर्वारत्वाच्च । ज्ञापकादिना तत्समर्थनन्तु गौरवग्रस्तम् । तस्मादाचा र्योक्त एव परिहारो न्याय्य इति प्रतिभाति । नन्वनुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोप स्थितेस्तव मते स्वीकारात्कुम्भकारादौ प्रातिपदिकसंज्ञाप्रवृत्तिकाले णादी नामसन्निधानादकृदित्यादिवैयर्थ्यमित्यत आह । कुम्भकारइत्यादावित्या दिना । अत्रादिपदेनाशब्दाश्वारक्विबन्ताद्घञिनिष्पन्नस्याशब्दस्याशब्दादि ञिनिष्पन्नस्येशब्दस्य च सङ्ग्रहो बोध्यः । अपवादविषयपरिहारेणेति । अनु बन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिरिति न स्वतन्त्रं वचनम् । किन्त्वन्तरङ्गत्वादि त्संज्ञालोपयोः प्रथमप्रवृत्तिलभ्यम् । एवञ्च प्रकृते उपसञ्जनिष्यमाणन्यायेन पूर्वमित्संज्ञालोपयोरप्रवृत्तौ तद्विशिष्टस्यैव लक्ष्ये प्रवृत्त्या तत्र प्राप्तनिषेधबा धार्थमकृदित्यादीति भावः । अत्र सङ्कोचश्चोपदेशपदार्थे प्रातिपदिकातिरिक्त त्वेन हलपदार्थे प्रातिपदिकान्त्यहलतिरिक्तत्वेन वा बोध्यः । एतेनैतद्विरोधा

दनुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिरयुक्तेत्याचार्योक्तमपास्तम् । फलाभावा दिति । तिति प्रत्ययग्रहणात् । ञित्यादिरित्यत्र भीह्रीभृहुमदेत्यतः प्रत्ययादि त्यनुवर्त्य सप्तम्यन्तत्वेन विपरिणमय्य ञितीत्यत्रैव ञितो विशेषणाच्चेत्यादि रूपेणफलाभावोऽन्यतोऽवसेयः । ननु पस्पशास्थभाष्यात्प्रातिपदिकानामप्यु पदेशत्वं लभ्यत इति न वार्तिकानुत्थितिरित्यतआह उद्देशश्चेत्यादि । ननु पस्पशास्थभाष्यस्य का गतिरित्यतस्तद्भाष्यं योजयति । एतद्भाष्येत्यादिना । उपदेशशब्दइति । उपदेश इति शब्दो यस्मिन्वाक्य इति बहुव्रीहिः । उपदेशः कर्तव्य इति शब्द इत्यर्थःतेन न कर्तव्य इत्यनेनान्वयानुपपत्तिदोषापातः । ननु तथाप्युपदेशत्वमायातीत्यत आह तच्चानुवादेति । एवञ्चाज्ञातस्वस्वरूप ज्ञापकत्वाभावान्नोपदेशत्वमिति भावः । करणसाधनोपदेशपदानुवृत्तौ सर्व थाऽननुवृत्तौ भाष्यविरोधमाशंक्य परिहरति । नन्वेवमित्यादिना । सन स्सनेवेति । सननुवादसामर्थ्यादनुमितस्थानान्तरनश्यात्सनेवादेशो भविष्यतीति भावः । उपदेश इत्युच्यमानइति । उपदेश इत्यनुवर्त्य विधीयमान इत्यर्थः । न प्रकल्पेतेति । अन्तरतमपरिभाषालब्धस्य पाणिन्यनुच्चारितत्वादिति भावः। उपदेशपदेति । भावघञन्तोपदेशपदेत्यर्थः । सन्देहइति । न च ङमन्तपदा त्परस्याचःपूर्वस्योदासीनस्येत्यर्थेनसन्देहावकाशः । विरोधाभावात्परत्वादि त्युक्तिरनुपपन्नेतिवाच्यम् । ङम उत्तरस्याचोऽचि परतो ङम इति सन्देह इति भाष्यप्रामाण्यादुदासीने तात्पर्याभावकल्पनेन सन्देहविरोधयोस्सत्वा त् । आदिपदग्राह्योदासइत्यादौ सन्देहविरोधयोरवश्यं सत्वाच्च । तथाहि तत्रहिअङ्गस्येति वर्तते । तच्च प्रत्यासत्याऽऽननिमित्तकमेव ग्राह्यम् । तथाचा ङ्गानयोर्मध्यईदादेशनिवर्त्यस्यकस्याप्यसम्भवात्पूर्वस्य परस्यवानिवृत्तिरिति सन्देहस्य विरोधस्य सत्वम् । यत्त्वेतत्परिभाषाद्वयोपस्थाप्यांशेषुयोंऽश स्सिद्धो निष्फलो बाधितो वा तदंशानुपस्थितेस्सिद्धान्तितत्वेनोभयनिर्देश स्थले उभाभ्यां षष्ठ्यंशोपस्थितेः फलाभावेनान्यतरेणैकेनोपस्थितिरित्यत्र विनिगमनाविरहेण तयोरुपपत्तिरिति समादधुस्तन्नङम उत्तरस्याचोऽचि परतो ङम इति सन्देह इति भाष्याक्षराननुगुणत्वादुपेक्ष्यम् । कश्चित्पूर्व

त्रेति आनेमुक् तुरिष्ठेमेयास्वित्यादौ क्वचिदुत्तरत्रेति । त्रेस्त्रयो, मयउञ इत्यादौ । उभयनिर्देश इति । यथायोगमिति भावः । एवं भावघञन्तोपदेशपदानुवृत्तितात्पर्यकभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वप्रदर्शनार्थं तद्भाष्यमनूद्य प्रत्युतकरणघञन्तोपदेशपदानुवृत्तिरप्येतद्भाष्यारूढेतिसूचयन्तदुत्तरभाष्यमनुवदति । स्यादेषदोष इत्यादिना । अयमत्र भाष्याशयः । भावघञन्तोपदेशपदानुवृत्तौ सननुवादेनानुमीयमानसन उपदेशत्वाभावादित्त्वानापत्तौ सनस्सनेवादेशो भविष्यतीत्यादेशे इत्वस्यापेक्षितत्वांद्भवदुक्तदोषस्स्यात् । करणसाधनोपदेशपदानुवृत्याऽनुमीयमानसनोपि प्रत्ययत्वेनान्तरङ्गत्वात् । इत्संज्ञालोपयोः कृतयोरान्तरतम्यात्स एव भविष्यतीति तत्रेत्वं नापेक्षितमिति।युक्तंचैतद्भाष्याशयवर्णनम् । अन्यथेत्वाभावेहेतुप्रदर्शनपरतया पूर्वोक्तस्योपदेश इतिहीत्संज्ञोच्यत इति वाक्यस्य तद्दोषवारणोपायपरतया पुनर्लेखनस्यासाङ्गत्यापत्तेः । मम तु पूर्ववाक्ये उपदेशशब्दो भावसाधनपरः उत्तरत्र करणसाधनपर इति नासाङ्गत्यम् । ननु स्यादेषइतिभाष्यस्य करणसाधनपरत्वे तत्पक्षे दोषस्य वारितत्वादथवेतिपक्षानुधावनं निरर्थकम् । अतोभावघञन्तत्वपक्ष एवाथवेति पक्षान्तरानुधावनेन लभ्यत इत्याशङ्कां मनसि निधाय वस्तुत उपदेशपदाननुवृत्तिरेवैतद्भाष्यादन्ततो लभ्यत इत्याशयेन तदुत्तरभाष्यमनुवदति । अथवेत्यादिना । एतेनैकदेश्युक्तित्वस्य पूर्वभाष्यत एव लाभेन स्यादेष इत्यादि कैयटआहेत्यन्तो ग्रन्थः प्रकृतोपपादनानुपयोगीति काचिच्छङ्का निरस्ता । एवंचेति । भावसाधनपरस्यैकदेश्युक्तित्वस्य वस्तुतस्तदननुवृत्तेश्च सिद्धौचेत्यर्थः । प्रकृतेति । प्रकरणस्य प्राबल्यादिति भावः । सूत्रार्थमिति । अर्थप्रतिपादनपरेणैवार्थनिर्णयो न्याय्यः न तु प्रसङ्गान्तरेपरोक्तिखण्डनमात्रपरेणेति भावः । परोक्तिखण्डनपरताया उभयत्र तौल्येऽपिप्राकरणिकत्वार्थप्रतिपादनपरत्वे अत्रप्रामाण्यनिर्वाहके इति बोध्यम् । लक्ष्यासिद्धेश्चेति । लृटस्सद्वेतिविहितेष्वित्वानापत्तौ वक्ष्यमाणेत्यादिलक्ष्यासिद्धेरित्यर्थः । ननु भवन्मतेऽपि अइउणित्यादेः परिगणितेष्वसङ्ग्रहाल्लक्ष्यासिद्धिरुभयसाधारणीत्यत आह लोपश्चेति । नन्वेकान्तत्वे शस्य बोधकघटकत्वेन तत्र न स्वरूप

बोधकत्वं रामादौ रेफादिवत् । तथा च तस्य कथं प्रातिपदिकत्वमित्या शङ्क्य तत्पक्षेऽस्यानावश्यकत्वमेवेत्याह अनुबन्धानामित्यादि । नन्वेकाच उपदेश इति सूत्रकैयटानुगृहीतो भावघञन्तवाद इत्यत आह । एकाच इत्यादि । उपदेशेत्वत इत्यादाविति पाठः । आदेच इतित्वपपाठः तस्यकर्म साधनत्वात् ।आहुरिति। यत्वन्येतु लृटस्सद्वेत्यत्रेत्संज्ञकशकारादिविशिष्टयो स्तच्छब्देन परामर्शात्तयोर्विधानान्नेत्वापेक्षा क्तक्तवतू निष्ठेति परिभाषेति न दोषः । निपातनेनेत्संज्ञककाद्युपलक्षितस्यैवानुमानम् । भवतष्ठक्छसावित्यत्र प्रत्येकमुपदिश्यमानत्वमिति न दोषः । चोःकुरित्यादौ व्याकरणान्तरीयसं ज्ञेति न दोषः । लोपश्चेत्यत्र प्रश्लेषसामर्थ्यादित्वं कल्प्यते । अ,इ,उ इत्यादा वुणिति' समुदायस्योकारादिसाधुत्वविधायकत्वेनेत्संज्ञा । चित्रङित्यत्र ङिति पृथक्पदं तच्चङिदित्यर्थकम् । क्यच्व्सन्नियोगेन ङित्वं वीधीयत इति न तत्रे त्वापेक्षेति दोषाभावात् भावसाधन एवोचितः । अइउणित्यादौ विशिष्ट स्यार्थबोधकत्वाभावान्न प्रातिपदिकत्वम् । लोपश्चेत्यत्र शस्य प्रातिपदिक त्वेऽपि न तद्बोधकत्वं परिगणने धात्वादिबोधकानामेवग्रहणमिति करणसा धने दोष इति मनोरमोक्तं प्रौढिवादत्वमुचितमित्याहुरिति । तन्न लृटस्सद्वा निष्ठा, राजसूय, भवतष्ठक्छसावित्यादौ दोषाणां तद्व्याख्यानावसर एव स्थिरीकृतत्वात् । निपातनेनैवेत्संज्ञायाः कल्पने गौरवाच्च चोः कुरित्यादा वित्संज्ञकोकार इति मते दोषध्रौव्यात् । प्रश्लेषसामर्थ्यकल्पने गौरवात् । अ इ उ इत्यादेस्साधुत्वविधायकतायाः पूर्वमेवनिराकरणात् । चित्रङिलक्ष णाश्रयणे वाक्यान्तरकल्पने गौरवाच्च । परिगणनस्थधात्वादिपदानां तत्त द्बोधकपरत्वस्य पूर्वमेव निराकरणात् । अ इ उ णित्यादेः क्रमबोधकत्वेन प्रातिपदिकत्वस्य ग्रन्थकृतैवोक्तत्वाच्च प्रकृतसूत्रस्थभाष्यस्य प्रौढिवादत्वकल्प कदृढतरप्रमाणाभावाच्च । यदपि प्रथमस्थलचतुष्टयेऽन्येत्वित्यादिमतरीत्या दोषमुध्दृत्य लोपश्चेत्यत्र शस्य सर्वादेशत्वरूपविशेषसमर्पकत्वेनाज्ञातत्वेन तदुच्चारणमपूर्वमित्युपदिश्यमानत्वम् । चित्रङित्यस्यानुबन्धघटितं रूपमज्ञा तमिति न तत्र दोष इति वदन्ति । तदप्यनेन प्रत्युक्तमित्युपाध्यायानुय।

यिनः । अनुनासिकोच्चारणाभावादिति । इदानीमिति शेषः । तथाचेदानीं
तत्पाठस्य परिभ्रष्टत्वादित्यर्थः । एतेनास्मदादीनां तज्ज्ञानाभावादित्यर्थः ।
यथाश्रुतं तु न सम्यक् पाणिन्यादीनामनुनासिकस्योच्चारणमिति नियमाभा
वादित्यपास्तम् । तत्त्वज्ञानमित्यनेनपौनरुक्त्यापत्तिश्च । आनुनासिक्यवन्तइति
असुब्रुवत इति भाष्यप्रयोगान्नकर्मधारयादिति काञ्चित्कमिति भावः ।
अयमेवमिति । अङ्डादेशेऽनुनासिकोपधत्वं क्रियत इत्यादिनेत्यर्थः । व्यव
हारइति । स्वतन्त्रः कर्तेत्यादिः । यणाद्यापत्तिरिति । नासाशब्दात्स्वार्थे के
यस्येतिलोपे केऽण इति ह्रस्वे च प्राप्तेऽपवादत्वात्केण इति ह्रस्वे पश्चादुत्सर्ग
प्रवृत्तावपवादशास्त्रवैयर्थ्यसम्भावनायास्सत्त्वेनोत्सर्गाप्रवृत्तौ प्रत्ययस्थादि
तीत्वे पश्चादप्यपवादशास्त्रवैयर्थ्यसम्भावनया यस्येतिचेत्यप्रवृत्तौ यणापत्ति
रितिभावः । न च निषादकर्षुक इत्यादौ ह्रस्वस्य चारितार्थ्यमिति नापवा
दत्वमिति वाच्यम् तत्राप्योर्गुणस्य प्राप्त्या चारितार्थ्याभावात् । न चापवाद
प्रवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालप्रवृत्तिकोत्सर्गशास्त्रमेवापवादशास्त्रवैयर्थ्यसम्भाव-
नया न प्रवर्ततइति ह्रस्वोत्तरंलोपस्याप्रवृत्तावपीत्योत्तरं लोपो दुर्वार एवेति
वाच्यम् । उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनाया अपवादशास्त्रवैयर्थ्यसम्भावना
यत्र तत्रोत्सर्गशास्त्रं न प्रवर्तत इत्यर्थस्यापवादशास्त्रवैयर्थ्यमूलकतयाव्यव
हितोत्तरकालिकप्रवृत्तिसम्भावनयापि यत्रापवादवैयर्थ्यसम्भावना तत्र व्यव
हितोत्तरकालिकप्रवृत्तेरपि वारणात् । न च निषादकर्षुक इत्यादौ ह्रस्वप्रवृत्त्य
व्यवहितोत्तरकालप्रवृत्तिगुणाप्रवृत्त्याऽपवादचारितार्थ्यमितिव्यवहितोत्तर -
प्रवृत्तिकयस्येतिलोपस्याप्रवृत्तिकल्पने मानाभाव इति वाच्यम् । अण्प्रत्या
हारग्रहणेनाकारविषयकतयोपप्लुतवाक्यस्य लाघवताप्यचारितार्थ्यात् । यद्वा
यचिभमितिसूत्रे यकारसाहचर्यादच्त्वहल्त्वधर्मद्वयानवच्छिन्न एवाऽगृह्यत
इति श्रीधरोक्तदिशा यस्येति लोपस्याप्राप्त्या यणाद्यापत्तिरिति बोध्यम् ।
एतेनाङ्गत्वाद्यस्येतिलोप आपादनीय इत्याचार्याः तन्मतपरिपालनपरप्रकाश
काराश्चपरास्ताः । न च पूर्वोक्तसाहचर्येण वारणं पूर्वस्यपदत्वाच्छाकलप्रकृति
भावापत्तिरितिवाच्यम् । न समास इति तन्निषेधात् । यत्तु प्रकाशकृता न

समास इति निषेधस्तु न,परमन्वाकिअत्र, सामिअचिचदित्यादौप्रकृतिभावाय तत्समासघटकोत्तरपदावयवेऽपि निषेधप्रवृत्तेराश्रयणीयत्वादित्याक्षिप्यपदेऽन्त इति व्याख्यानेन प्रकृतिभावो वारितस्तत्र। तत्समासावयवावयवेव निषेध इत्यर्थेनैव पूर्वोक्तस्थले निषेधाप्रवृत्तावुत्तरपद इतिविशेषणवैयर्थ्यात्। न च सामि अचिचदित्यत्राचस्समासघटकत्वेन तत्र निषेधापत्तिरिति वाच्यम्। अटश्चङन्तोद्देश्यकत्वेनसमासानुद्देश्यकत्वेन समासावयवत्वाभावात्। न च गार्भिणीस्थोगर्भो गर्भिणीग्रहणेन गृह्यत इति दृष्टान्तेन तन्मध्यपातितत्वंतत्सत्तोत्तरकालिकसत्ताकत्वमेव न तूद्देश्यविधेयभावघटितमित्यकारस्य समासावयवत्वं दुर्वारमितिवाच्यम्। एवमपि त्वघोत्तरपदत्वस्यार्थघटितस्य प्रकृतस्थलेऽजित्यस्योत्तरपदत्वाभावार्थमवश्यं वक्तव्यतया निषेधस्योत्तरपदत्वनिमित्तकत्वकल्पनापेक्षया लाघवादर्थवशावयवाव्ययेवनिषेध इत्यर्थस्यौचित्येनप्रकृते निषेधसिद्धेः। किंचोत्तरपदावयवत्व मपेक्ष्य लाघवादुत्तरपदावयवत्वमेवाचि निवेश्यत इति प्रकृते निषेधस्सिध्यति। सामि अचिचदित्यत्र तन्मध्यपतितन्यायेनसमासावयवत्वस्य लाभेऽप्युत्तरपदावयवत्वस्यालाभेननिषेधाप्रवृत्तिः। किंचतत्र दोषवारणार्थं पदेऽन्त इत्यर्थस्वीकारे उत्तरसूत्रेऽर्थाधिकारानुरोधात्तादृशार्थस्य वक्तव्यतापत्तौ तत्र पदान्तग्रहणव्यावर्त्यतया बह्वच्छक इत्युदाहरणदानं ग्रन्थकृतोऽसम्बद्धं स्यात्। पदान्तग्रहणेऽपि निरुक्तार्थेन तत्र दोषध्रौव्यात्। किञ्चपूर्वसूत्रेऽपि चक्रि अकैदित्यादावकैदित्यस्यैदिति तिङन्तस्याकचिनिष्पन्नतयाऽकज्विशिष्टस्य पदत्वाभावेन शाकलप्रवृत्त्यापत्तिः। न च तस्यापदत्वेऽपदं न प्रयुञ्जीतेति प्रयोगो न स्यादिति वाच्यम्। अपदमित्यस्यापरिनिष्ठितमित्यर्थेनादोषात्। आञ्ज्यशब्दाद्बहुव्रिबह्वाञ्ज्यशब्दे शाकलप्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वाच्चेति दिक्। णासृधातोर्ण्वुलि निष्पन्नो नासिकाशब्द इति न पूर्वोक्तशङ्काकलङ्कलेशोपीति मदाः। युक्तं चैतत् घोणा नासा च नासिकेति कोशात्पूर्वोक्तरीत्यैव निष्पत्तिलाभात्। नासाशब्दात्स्वार्थिककप्रत्ययस्वीकारे तु नासाशब्दात्पृथङ्नासिकाशब्दपाठस्यकोशकारशैलीविरुद्धत्वात् न हि क्वचिदपि पर्यायशब्देषु स्वार्थिकप्रत्ययान्तानां कोशेषु पाठो दृश्यत

इति बोध्यम्। इत्त्वविधानसामर्थ्यादिति।प्रक्रियालाघवाद्यकारएवविधातव्ये सामर्थ्यादित्यर्थः। शास्त्रइति। यण्शास्त्र इत्यर्थः। निर्विवादं प्रमाणमाह। आदिना तृषीति। तत्रापि निर्देशाद्यणभाव एव कल्प्यतामित्यत आह। एकः पूर्वेति। एवं च तत्तन्निर्देशैस्तत्तच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षया सर्वैर्निर्देशैर्लाघवात्प्रकृतार्थ एव ज्ञापनीय इत्याशयः। आदिरन्त्येनेतीति कौमुदीग्रन्थमवतारयति। नन्विति। भट्टास्तु वस्तुतः कोऽसौ प्रत्याहारो यत्रैतां न ग्रहणमित्यवतरणं बोध्यमित्याहुः। प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णायत्रेत्यवयवार्थज्ञानामुत्तमाधिकारिणां निरुक्तशङ्कोदयावकाशाभावान्मूलोक्तमेवावतरणं युक्तमिति प्रतिभाति। अनुपपन्नमिति। अनुबन्धानां वर्णसमाम्नायेऽग्रहणमित्यस्य ज्ञापकशतेनापि वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। ननु वर्णोपदेशेऽकारस्य प्राथम्यादाकाल इति वक्तुमुचितमित्यत आह। कुक्कुटेति। सादृश्यस्य प्रसिद्धगतियोगिकस्य ग्रहणौचित्यादिति भावः।एकद्वित्रिमात्राणामिति। ननु सरूपसूत्रे एकादिनवान्तसङ्ख्यानां द्वन्द्वैकशेषौ नानभिधानादिति स्वेनैव वक्ष्यमाणत्वेनेदमयुक्तमिति वाच्यम्। वाग्दृषत्प्रिय इत्यादौ द्वयोरेकमितिरीत्याऽन्वयस्थले वाग्दृषदोः परस्परमसामानाधिकरण्येऽपि प्रियशब्देनोभयोस्सामानाधिकरण्यमादाय बहुपदबहुव्रीहेर्दर्शनेन प्रकृतेऽप्येकत्र द्वयमिति रीत्या मात्राशब्दार्थे प्रत्येकमन्वयविवक्षयैका च द्वे च तिस्रश्च मात्रा यस्येति बहुपदबहुव्रीह्याश्रयणेनादोषात्। यदि तु परस्परविरुद्धनानाधर्मावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्ननानाप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताकबोधोऽव्युत्पन्न - इति मन्यते तदा वक्ष्यमाणानभिधानस्य सङ्कलितसङ्ख्यातात्पर्यकप्रयोगविषयकतयाप्रकृतेऽतथात्वेनादोष इति विभावय। न "चैकद्विकरणे हेतू महापातकपञ्चके। तृणवन्मन्यते कोपकामौ यः पञ्चकारयन्निति" नैषधपद्य एकद्विकरण इत्यसाध्वेवेति त्यदादीनीति सूत्रे स्वेनैव वक्ष्यमाणतया तद्विरोधः। तत्र हि कोपस्यैककरणे हेतुत्वस्य कामस्य द्विकरणे हेतुत्वस्य च विवक्षितत्वेन सङ्कलित सङ्ख्यायामतात्पर्यादितिवाच्यम्। तत्र विवक्षितार्थलाभार्थं यथासङ्ख्येनान्वये हलन्त्यमितिसूत्रशब्दरत्नोक्तदिशाऽसाधु

त्वस्य दुर्वारतया सङ्कलितसङ्ख्याबोधनेन कोपकामयोः पातकत्रयकरण हेतुताया बोधे यथायोगं कोपस्य ब्रह्महत्याकरणहेतुतायाः कामस्य स्तेयगुर्व ङ्गनागमकरणहेतुतायाश्चान्ततः पर्यवसानमित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यतया तत्र तदसाधुत्वकथनस्याविरुद्धत्वादिति दिक् । एतेनेदमयुक्तमित्याचार्याः परा स्ताः । क्रमेण प्रश्लेषनिर्देशो व्याख्यानादिति । प्रश्लेषेऽनेकसंज्ञाकरणमेव व्याख्यानम् । न तावदन्ते मात्रिको विभाषापृष्टप्रतिवचनेहेरिति प्लुतविधा नात् । नापि मध्ये सुपि चेति दीर्घविधानात् । द्विमात्रिकस्तु नान्ते ओम भ्यादानइति प्लुतविधानात् परिशेषादयं क्रमस्सिद्धः । यत्तु प्रश्लेषस्य क्रमि कत्वन्तूकाराणां द्वन्द्वे एकमात्रिकस्य घिसंज्ञकत्वेन पूर्वनिपातस्यावश्यकत्वेन सर्वतः प्राङ्निर्देशात् । ततः परं त्रिमात्रिकस्य प्रयोगे प्लुतप्रगृह्या इति प्रकृति भावापत्तौ निर्देशासङ्गतेः । द्विमात्रिकस्य मध्ये निर्देशात्त्रिमात्रिकस्यैवमन्ते निर्देशात्सिद्धमिति प्रकाशकृतोक्तं तन्न । अस्यामवस्थायांमात्रिकस्यैव घिसं ज्ञेत्यर्थस्यासिद्धेः । असखीति प्रतिषेधान्मात्रिक एव घिसंज्ञेत्युक्तौतु मात्रिक एव ह्रस्वसंज्ञेत्यत्र ज्ञापकाश्रयणस्य गले पतितत्वात् । त्रिमात्रिकस्य मध्ये निवेशेऽपि त्रिमात्रिकस्यैव प्लुतसंज्ञेत्यधुनाऽनिर्णयात्प्रकृतिभावानापत्तेः । मध्ये प्लुतस्य सत्वेऽपि प्लुतप्रगृह्या इत्यत्राङ्ग्रहणात्पूर्वेण सवर्णदीर्घस्य पूर्वं निर्विवादतया पश्चात्प्लुताभावेन द्वितीयदीर्घप्रवृत्त्या निर्देशासङ्गत्यभावाच्च । व्यत्यासे एकमात्रस्य ह्रस्वत्वं त्रिमात्रस्य प्लुतत्वमित्येव दुर्लभमित्यर्थके "नैव मेषांव्यवस्था न प्रकल्पत इति" भाष्येण विरोधाच्चेति दिक् । अत्रक्रमव्यत्या से यावन्तो भेदास्तेषां सर्वेषां प्रत्येकं वारणार्थं प्रत्येकं ज्ञापकवर्णनं नातीवो पयुज्यत इतिप्रकाशकृता प्रपाश्चितानि ज्ञापकानि नेहोपन्यस्तानि । सदृश इति । सादृश्यस्य भेदाघटितत्वेनोकारस्यापि संज्ञासिद्धिः । दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्व सञ्ज्ञाप्रसङ्ग इति भाष्योक्तरीत्या शङ्कते । नन्विति । इति वाक्य इति । यथा सख्यसूत्रसहकारेण सूत्रे प्रश्लिष्टोपदोपस्थितस्य ह्रस्व इत्यनेनान्वयात्तद्बोध जनकवाक्य इत्यर्थः । एतेनोच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात्कल्पितवाक्यघटक स्यानुच्चारितत्वात्तेन सवर्णग्रहणाप्रसक्त्याऽण्त्वात्सवर्णग्रहणमित्यसङ्गतमित्य

पास्तम्। अण्वादीति। ननु ग्राहकसूत्रेणाक्षरसमाम्नायिकैरेव सवर्णबोधना त्ककारादिचिह्नाभावेन सोऽयमाक्षरसमाम्नायिक इति प्रत्यभिज्ञाया अभावेन कथं सवर्णग्रहणप्रसक्तिरितिवाच्यम्। सूत्रमतेऽस्यच्व्यावित्यादौ माली भवतीत्यादिसिद्धये दीर्घादीनां ग्रहणस्य स्वसदृशवाच्यलक्षणया सिद्धेराश्रयणीयतया ग्राहकशास्त्रस्य लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसम्पादकतयाऽत्रसवर्णग्रहणम्। भाष्यरीत्या जातिपक्षेण सवर्णग्रहणमित्याशयात्। न च दीर्घादिसमवधानात्तत्रव्याप्यजातिनिर्देश एवाभिमत इति न शङ्कावकाश इति वाच्यम्। दीर्घप्लुतसंज्ञासमर्पकतया दीर्घाद्युच्चारणस्य चारितार्थ्येन तत्समवधानस्य व्याप्यजातिनिर्देशे गमकत्वाभावेन ह्रस्वोच्चारणस्य लाघवार्थतयाऽसति गमकान्तरे व्यापकजातिनिर्देशस्यैवाभिप्रेतत्वात्। एतेन भाष्यरीत्या मिथस्समभिव्याहाराद्व्याप्यजातिनिर्देशसत्त्वेनएतच्छङ्काकरणमयुक्तम्। अणूग्रहणस्य व्यक्तिपक्षएव सत्त्वेनशङ्कैवनोदेतीतिभट्टास्तत्र पक्षेइत्संज्ञकवर्णसंभमिव्याहारादिचिह्नाभावेन कुक्कुटरुते प्रसिद्धिप्रदर्शनेनास्यानुकरणत्वेन पाक्षिकस्य प्रकृतिवदतिदेशस्येष्टानुरोधेनानुकरणेनचास्योकारस्याण्त्वाभावादिति प्रकाशकाराश्चापास्ताः। अस्याश्शङ्काया भाष्यानुरोधित्वाच्च। अतिदेशप्रवृत्तावप्यण्त्वालाभादिति दिक्। संज्ञायामिति। अत्र स्यतासील्लुटोरितिवद्यथासंख्यं बोध्यम्। न चानेन प्राप्ताया ह्रस्वसंज्ञाया उत्तरसंज्ञया बाध इति वाच्यम्। अनाकडारीयसंज्ञानां समावेशस्य दृष्टत्वेन विरोधाभावात्। न चेकोह्रस्वेत्यादिज्ञापकाद्विरोधः कल्प्यत इति वाच्यम्। ज्ञापकेन वारणे गौरवात्। उ अजितीति। अदसोसेर्दादुदोम इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या पूर्वमपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वे पश्चात्सवर्णदीर्घेशाकलप्रकृतिभावः। न च तदैकमात्रिकेणभाव्यमितिवाच्यम्। अस्यामवस्थायां द्विमात्रिकस्यापि ह्रस्वसंज्ञायां तस्यैवान्तर्यतो विधानात्। न च ह्रस्वविधानवैयर्थ्यमितिवाच्यम्। इदानीं तस्य प्रकृतिभावमात्रफलकत्वात्। उ अजित्येकमात्रिकपाठस्तु सिद्धान्तरीत्यानेयः। व्याख्यानादीति। अज्ग्रहणसामर्थ्यादुत्वेनाच्त्वेन च सादृश्याग्रहणात्। असम्भवाव्यभिचाराभ्यां स्थानप्रयत्नकृतसादृश्यस्यासम्भवात्पारि

शेष्यात्कालकृतस्यैव सम्भव इत्येवं रूपाद्याख्यानादित्यर्थः। यद्यप्येकद्वित्रि मात्रावैशिष्ट्येनापि सादृश्यं सम्भवति तथापि प्रणवष्टेरिति ज्ञापकान्न तादृ शस्य ग्रहणमिति बोध्यम्। अधिकमिति। अधिकमधिकार्थकमितिन्याया दुच्चारितकाल एव न तद्गृहीतकाल इत्यर्थलाभ इति भावः। नन्वेवं ज्ञाप नोत्तरं कालग्रहणस्याचारितार्थ्यान्मणिमन्त्रादिन्यायेनार्थकल्पनमनुचितमि त्यतो भाष्यप्रामाण्येन तदर्थंव्यवस्थापयति। तदुक्तमित्यादिना। यावदिति। तपरकरणं यावत्प्रयोजनकं तावत्प्रयोजनकं कालग्रहणमित्यर्थः। यत्त्वन्येतु शब्दस्य लक्षणयैकमात्रापरत्वेन वर्णपरत्वाभावान्नाणुदित्सूत्रप्रवृत्तिरित्या हुरित्याचार्यास्तन्न। लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविशक्यार्थमादाय सवर्णग्रहण प्रसक्तेः। कथमन्यथा येन विधिरित्यस्य लक्षणाग्राहकत्वेनातोभिसइत्यादौ तदन्तोपस्थित्यावर्णग्रहणपरत्वाभावात्सवर्णग्रहणाप्रसक्त्या तपरकरणं चरि तार्थं स्यात्। कथं वैरजित्यादौ सवर्णग्रहणं स्यात्। न च तत्र लक्ष्यार्थे घटकतया वर्णस्योपस्थितिरस्तीतिवाच्यम्। प्रकृतेऽपि ऊसदृश इति लक्ष्यार्थे घटकतया वर्णोपस्थितेस्तत्वेन साम्यात्। नचप्रकृते जहत्स्वार्थावृत्त्या एकमात्रिकएव लक्ष्यत इति नवर्णोपस्थितिरितिवाच्यम्। "जहत्स्वार्थातु तत्रैव यत्ररूढिर्विरो धिनी" त्यभियुक्तोक्त्या सम्भवत्यामजहत्स्वार्थायां जहत्स्वार्थाया अनौचित्य बोधनादिति दिक्। वर्णग्रहणे जातीति। तद्ग्रहणे तद्वृत्तिजात्याश्रयैकानेक वर्णग्रहणमिति तद्वर्णवृत्तिजातेस्तज्जात्यवच्छिन्नमात्रारब्धसमुदायेऽतिदेश इतिवार्थं बोधयन्त्या परिभाषयेति भावः। तुगापत्तिरिति। ननु वर्णद्वयो च्चारणे स्वाभाविकार्थमात्राकालव्यवायस्य सत्त्वाद् उ इत्यस्य न द्विमात्रिकत्व मिति चेन्न। वर्णोच्चारणाधिकरणकालस्य द्विमात्रारूपत्वेनादोषात्। अत एवाज्ग्रहणस्य प्रतश्र्येति व्यावर्त्यं सङ्गच्छते। न चात्र कालसादृश्यं छिद्रा नन्तरितत्वेन गृह्यत इति न दोष इति वाच्यम्। "ऋति ऋवेति विहितस्य तथा सति दीर्घत्वानापत्तौ प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधापत्तेः। न चैतदभावे नित्यविधिर्भवतीति वाच्यम्। प्राप्तविभाषाणां पक्षे अभावबोधकत्वात्। नचानन्तरस्येति न्यायेन दीर्घादित्यस्य निषेधेऽपि छेचेति तुक् स्यादेवेति

वाच्यम् भाष्यकारस्यात्र बाध्यसामान्यचिन्ताया एवाभिप्रेतत्वात् । यद्वा दीर्घादिति योगो न विभज्यत इति भाष्यतात्पर्यमिति न दोषः । यद्वा सूत्र द्वयापेक्षया परत्वेन विकल्पतुकि सकृद्गतिन्यायात्पुनरप्रवृत्तिः । यत्र पर शास्त्रप्रवृत्युत्तरं पूर्वप्रवृत्तौ परवैयर्थ्यम् तत्र न पुनः प्रसङ्गन्याय इति कैय टोक्तदिशा वात्र दोषोपन्यास इति दिक् । तस्यासार्वत्रिकत्वादिति । अन्त रङ्गपरिभाषाया ज्ञापकसिद्धत्वेनासार्वत्रिकत्वेन प्रकृतेऽप्रवृत्तिरित्याशयः । यत्तु वस्तुतस्त्वेतत्परिभाषा न स्वीक्रियते । इकोझल्हलन्ताच्चेति सूत्रद्वय स्थाने इग्वतो झलिति न्यासेनधिप्सतीत्यादावदोषात् । न चैवं न्यासे यियक्ष तीत्यादौ कित्वे सम्प्रसारणापत्तिरितिवाच्यम् । वचिस्वपीति सूत्रे वच्या दिभ्यो विहिते कितीत्यर्थस्य स्वीकारात्पूर्वोत्तरसाहचर्येणेग्वतो धातोरेवस्वी- कारेणादोषात् । न च नेषीष्टेत्यादौ लिङ्सिचाविति कित्वापत्तिरिति वा च्यम् हलो लिङ्सिचाविति न्यासेनादोषात् । न चोर्जीत्यादौ नुम्वारणाय नपुंसकस्य झलच इत्यस्याचः परो योझल्तदन्तस्येत्यर्थस्य भाष्यसम्मततया तङ्क्षीत्यादौ नुम्नस्यादिति वाच्यम् । नपुंसकस्य न यम्यच इति न्यासेन यमि परतोऽचो नुम्नस्यादित्यर्थेनोर्जीतिसिद्धौ पूर्वोक्तार्थस्यानावश्यकत्वेन दोषाभावादिति तन्न । वचि स्वपीत्यत्र वच्यादिभ्योविहिते कितीत्यर्थेऽपि यियक्षतीत्यादौ दोषसत्वात् । न च तत्र विधानकाले कित्वमपेक्षितमिति वाच्यम् । ऊचतुरित्यादौ सम्प्रसारणानापत्तेः । सूत्रान्तरसाहचर्यस्य निया मकताया अनौचित्यात् तथा सति प्रियत्रयाणामित्यादौ त्रयादेशानापत्तेः । उत्तरसूत्रे धातोरित्यस्य स्वतोऽलभ्यत्वाच्च । विशिष्टस्यैव धातुत्वमिति प्राचीननये तावतापि दोषसत्वाच्च । नपुंसकस्य न यम्यच इति न्यासे गौर वात् । न च मम मते हलन्ताच्चेति योगाकरणप्रयुक्तं लाघवमिति वाच्यम् । परिभाषावादिनामपि तथान्यासस्य कर्तुं शक्यत्वेन तल्लाघवस्योभयसाधार णत्वात् । वदव्रजहलन्तस्याच इत्यस्यारांक्षीदित्यत्राडागमे प्रवृत्तिवार णस्यानन्त्यविकार इति परिभाषाधीनतया तस्याश्चान्त्यवर्णकार्यिणो विशिष्य निमित्ततया सूत्रानुपात्तवर्णव्यवधानेऽप्रवृत्तेरधैतेत्यादौ सकारद्वयनिवृत्यर्थ

मावश्यकतया प्रकृते नकारस्य च तथात्वेन वृध्द्यनापत्तेः । सूत्रन्त्ववात्सीदित्यादौ चरितार्थम् । प्रकृतपरिभाषाङ्गीकारे च नकारस्यापि हलपदबोध्यनिमित्ततायास्सत्वेन न दोषः । एतेनान्त्यवर्णतद्वर्णयोरज्व्यवधाने सा न प्रवर्त्तत इति प्रकृते न दोष इत्यपास्तम् । एधेतेत्याद्यसिद्धेः । न चान्त्यवर्णवृत्तिवर्णविभाजकधर्मविरुद्धतादृशधर्मवद्वर्णव्यवधाने न प्रवृत्तिरिति प्रकृते न दोष इति वाच्यम् । अदमुईच इत्यादौ रेफस्यापि तथात्वे मत्वविषये तत्परिभाषाया अप्रवृत्त्यापत्तेः । किञ्च निमित्तस्याचि विशेषणत्वमडागमे वृद्धिवारणार्थे भाष्य उक्तं तत्पक्षे निमित्ततयोपात्तहल्व्यवधानस्य येन नाव्यवधानन्यायेन सह्यतया जातिग्रहणाभावे पूर्वोदाहृते हल्द्वयव्यवधानाद्वृद्धिर्न स्यात् । अनेकत्रानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया परिभाषाश्रयणस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति दिक् । ननु ज्ञापकसिद्धाया अस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरेवोचिता असार्वत्रिकत्वादिति समाधानंतु नातीव सुन्दरमितिचेदन्तरङ्गपरिभाषाविषये तथैवास्त्वित्याशयेनाह । अन्तरङ्गत्वेनेति। अत्र केचित् । कार्यिणो निमित्तत्वाभावेनास्य घटकनिमित्तकत्वाभावान्नाजानान्तर्य इति निषेधाच्च प्राप्तविभाषाणां पक्षे निषेधबोधकत्वेन निषेधाश्चबलीयांस इत्यस्य प्रवृत्तेश्चेदं समाधानमयुक्तमित्याहुस्तन्न।ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनोद्देश्यस्याप्यङ्गपदेन ग्रहणात्। नाजानान्तर्य इति निषेधस्य जातासिद्धविषयकत्वात् । बाध्यविशेषचिन्तापक्षे दीर्घादिति योगविभागे चानन्तरस्येतिन्यायेन दीर्घादित्यस्यैव निषेधाच्चेति दिक् । अज्ग्रहणमिति । यदि तु कालसादृश्यं च काले छिद्रानन्तरितत्वेनैव गृह्यते । वर्णद्वयोच्चारणेऽर्धमात्राकालव्यवधाननियमश्च पार्थक्येनोपस्थितवर्णद्वयोच्चारणविषय एवेति न ऋतिऋत्रेतिवार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधः । एवं च प्रतक्ष्येत्यत्र न दोष इति विभाव्यते तदोत्तरार्थमज्ग्रहणम् । अत एव भाष्ये प्रकृतसूत्रव्याख्यानावसरे फलमप्रदर्श्य, उत्तरसूत्रव्याख्यानावसरे पूर्वसूत्रेऽपि फलप्रदर्शनं स्वरसतस्सङ्गच्छते । अत्र फलप्रदर्शनं तु भाष्यानुरोधेनैव स्पष्टार्थमिहेत्याशयेनेति ध्येयम् । अधिकरणशक्तिप्रधानामिति । अधिकरणशक्तेर्विशेष्यतयोपस्थापकमित्यर्थः । ऊर्ध्वाधिकरणशक्तिप्रधान -

मित्यर्थ इति प्रकाशकृदुक्तिस्तु प्रधानमित्यक्षरार्थाननुगुणत्वादुपेक्ष्या। सइति। ऊर्ध्वभागप्रतिहतवायुव्यञ्जितोऽजित्यर्थः। इतिभाव इति। यत्तु तत्तत्स्थानेषु भागत्रयं प्रकल्प्योर्ध्वभागे वाय्वाघातेन व्यञ्जितोऽजुदात्तः। अधोभागे वाय्वाघातेन व्यञ्जितोऽजनुदात्तः। ऊर्ध्वभाग आहत्याधो भागे वाय्वाघातेन व्यञ्जितस्स्वरितः। भागत्रये वाय्वाघातेन व्यञ्जितोच् प्रचय इति तात्पर्यमित्युक्तं प्रकाशकृता। तत्र तृतीयभागकल्पनं चिन्त्यं भागद्वये समकालमेव वाय्वाघातेन व्यञ्जितः प्रचय इति वक्तुं शक्यत्वात्। हल्स्वरेति। तथाचाचस्स्थाने हलामान्तर्यत एव वारणान्नाज्ग्रहणप्रयोजनम्। यद्यपि तेषां तत्वे यतो नाव इति ज्ञापकं न सम्भवति। तथापीयं वाचनिक्यावश्यकीति भावः। विरोधादिति। तथाच शब्दाधिकारमाश्रित्यात्र धर्मपरत्वमिति भावः। विरुद्धयोरप्यनयोरवच्छेदकभेदात्समावेशो बोध्यः। वर्णधर्मावितीति। ननु धर्मपरयोर्द्वन्द्वेतदुत्तरभावप्रत्ययेन तद्वृत्ति धर्मबोध: कथमिति चेन्न। द्वन्द्वे समुदायस्य प्राधान्यात्तत्रधर्मयोरपि प्रकारत्वाद्भावप्रत्ययेन तद्बोधे बाधकाभावात्। उदात्तत्वानुदात्तत्वइतिपाठे तु न किंचिदप्यनुपपत्तिः। ननु बाहुलकमगतिकगतिरित्यत आह। अर्शआद्यजिति। अन्येइति। अत्रारुचिबीजन्त्वस्यार्शआदित्वकल्पनंबाहुलकादविशिष्टम्। परंतुवृत्तिद्वयकल्पने क्लेश इति। मात्रचोत्र लोपोद्रष्टव्यः। अर्धह्रस्वमात्रमर्धह्रस्वमितिभाष्यतो विशिष्टस्यैवार्धमात्रिकार्थकत्वप्रतीतेराह। ह्रस्वपदेति। मूले बहुव्रीहिरितिभावः। अर्धह्रस्वशब्दोऽर्धमात्रारूपप्रमाणवाची तदुत्तर मात्रचः प्रमेयमर्थः। तस्य प्रमाण इति लुकिअर्धमात्रिको भाग इति लभ्यते स्पष्टं चेदं कैयटेतदेतदाह। स्वशास्त्रसंकेतितरुपेणेति। मात्राकालिकात्वेन रूपेणेत्यर्थः। किंत्वर्धमात्रारूपेति। मात्रच्प्रकृत्यर्थविवरणमिदं विशिष्टार्थविवरणपरत्वंतु न सङ्घटते। अर्धमात्रायाः परिमाणरूपत्वेन तस्योदात्तत्वरूपधर्मसम्बन्धाभावात्। अस्य शास्त्रसङ्केतितरूपेणाबोधकत्वादेव तस्य ग्रहणं चरितार्थम्। स्वरित इत्यनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणामेनैव सिद्धे दीर्घादिस्वरित

सङ्ग्रहार्थं तत् । शास्त्रसङ्केतितरूपेणैवबोधकदीर्घादिषु ह्रस्वस्यासम्भवात्तद सङ्गतिस्स्पष्टैव । ननु त्रैपादिकस्वरितानामसिद्धत्वात्तेष्वेतत्सूत्राप्रवृत्त्यापत्त्या तत्संङ्ग्रहार्थं तस्येति चरितार्थमित्यत आह । इत आरभ्येत्यादि । तथाचा सिद्धत्वमेव नेति न तत्संङ्ग्रहार्थं तदिति भावः । अ श्च इत्यतः प्रागिति । यद्यप्युदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्युत्तरमुत्कर्षो भाष्ये दृश्यते तथापि नोदा त्तस्वरितोदयमित्यत्र निषेध्यलाभार्थं व्यवहितपरत्वं सापवादतत्सूत्रपरत्वं वा भाष्याभिप्रेतमित्याशयेनैवमुक्तम्।उत्कर्षे च ज्ञापकं देवब्रह्मणोरनुदात्तइति सूत्रम्। अन्यथा देवा ब्रह्माण इत्यत्रोदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइति स्वरितस्यास्मि न्कर्तव्येऽसिद्धत्वेतदसङ्गतिस्स्पष्टैव । उत्कर्षे फलान्याकरतोऽवसेयानि । येरा इति । लक्ष्यविसंवादं परिहरति । वेदेत्विति । अहेरित्यर्थ इति । अह व्याप्तावित्यतो ण्यतिछान्दसत्वाद्वृध्द्यभावे सुपांसुलुगिति सुरितित्वर्था सङ्गतेर्वेदभाष्यविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । उदात्तस्वारितयोरिति।अहिशब्दस्योञ्छा दित्वादन्तोदात्ते यण उदात्तस्थानिकत्वेनेतिभावः । यत्तुअहिरिवभोगैरित्य त्राद्युदात्तत्वश्रवणेन ग्रामादित्वाद्वृषादित्वाद्वाऽऽद्युदात्तत्वे शेषनिघातेनानु दात्तस्येकारस्योदात्तादानुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वे तत्स्थानिकयणःपर त्वात्स्वरितसिद्धिरिति भाव इति प्राकाशकारः । तन्न । उदात्तादनुदात्तस्यो दात्तस्वरितयोरित्यनयोस्त्रैपादिकत्वेन तद्विषये शेषनिघाताप्रवृत्तावादेरका रस्यानुदात्तत्वस्य दुर्लभतया स्वरितो वेत्यस्याप्रवृत्तौ यकारौकारस्य स्वरि तत्वानापत्तेः। उदात्तयणोहल्पूर्वादित्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गतेश्च। एतेन वा स्वरित इतिप्रतीकमुपादायोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितोत्तरं शेषानुदात्तेन सहैका देशस्यस्वरितोवानुदात्ते पदादावित्यनेनेति भाव इतिप्रकाशकृदुक्तिः परास्ता। अस्योञ्छादित्वे मानन्तु प्रकृतलक्ष्य ओकारस्य स्वरितश्रुतिरेवेति गृहाण । मुख । कर्मणि ल्युडिति। इदं वृत्त्यनुसारेण । भाष्ये करणल्युडन्तवचनशब्देन बहुव्रीहिर्दर्शितः। यद्यपि बहुव्रीहेस्तत्पुरुषो लघुस्तथापि बाहुलकात्कर्मणिल्यु टोऽगतिकगतित्वेन बहुव्रीहिरेव ज्यायान् । अत एव भट्टैरिदं वृत्त्यनुसारेणे

ल्युक्त्वा भाष्येत्वित्यादिना सिद्धान्ततया बहुव्रीहिरेव दर्शितः। एतेन कर्मल्यु टि लाघवमिति वदन्तः परास्ताः । न च करणल्युटि ङीप्स्यादिति वाच्यम् । सामान्येन नपुंसकान्तेन समासस्वीकारेणादोषात्। स्पष्टं चेदं कैयटे । कुक्कु टाण्डवद्वा समासः । इति विग्रह इति । इत्यर्थको मुखद्वितीया नासिकेति विग्रह इत्यर्थः । उत्तरपदलोपस्य शाकप्रियपार्थिव इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थत्वस्योत्त रत्र वक्ष्यमाणतया तस्य नित्यतालाभेन मुखसहितनासिकयेति मूलस्यासङ्ग त्यापत्त्या यथाश्रुतन्तु न सम्यक्। तदर्थकविग्रहप्रदर्शनन्तु भाष्योक्तद्वितीया शब्दस्साहित्यवाचीति द्योतनार्थमितिध्येयम्। साधनं कृतेति । यद्यप्यत्र कर्तृकरणेकृतेत्यनेनापि सिद्धं तथापि पादहारक इत्यत्रापादानपञ्चम्यन्तस्य समासार्थमावश्यकं वार्तिकमिति सूचनायैवमुक्तम्। अनुस्वारस्स्यादिति। विधेयस्स्यादित्यर्थः । यम इव यमइत्यन्वर्थसंज्ञाबलाद्यमानामागमत्वदर्शनेन स्थानषष्ठ्यननुगुणत्वान्न तेषां प्रसक्तिरिति भावः । इदं सूत्ररीत्या । भाष्ये तु प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणं प्रत्याख्यातम्। शक्तेति। निष्ठान्ताट्टावन्त मिदम्। शक्त इत्यपि क्वचित्पाठः । ननु मूलेऽइ उ इत्येवं ह्रस्वस्य च कस्य चिद्व्यक्तेः पाठात्तस्यैकत्वेनाष्टादशभेदकथनासङ्गतिः। लक्ष्यस्थानामनुकरणत्वे तु तेषामानन्त्यान्नाष्टादशत्वसङ्गतिः । व्यक्तिपक्षे ह्रस्वानुकरणत्वेन तद्वृत्ति धर्माणामपि नाष्टादशत्वमिति कथंमूलसङ्गतिरित्याशयेन शङ्कतेयद्यपीत्या दि । आनन्त्यादिति। इदमुपलक्षणम्। तद्वृत्तितद्व्यक्तित्वानामपि तथा त्वादुदात्तत्वादीनां षट्त्वादित्यस्य। ननु जातिपक्षेपि जातेरेकत्वात्तदाश्रय व्यक्तीनामानन्त्यात्कथमष्टादशत्वसङ्गतिरित्यत आह । अष्टादशधर्मवत्व मिति । जातिपक्षेऽत्वादिजात्याश्रयाणामुपस्थितौ तेषामष्टादशधर्मवत्वमव्या हतमितिभावः। तध्वनयन्नाह । अकारजातीयादेरित्यर्थ इति । एतेनेदं चिन्त्यम् । जातिपक्षेऽपि तज्जातिपुरस्कारेण यावद्व्यक्तीनामेकज्ञानविषय त्वेऽप्यानन्त्यस्य दुर्वारत्वेन तत्पक्षेऽपि धर्मएवाष्टादशत्वस्य वक्तव्यत्वात् । एवं तथापीत्यादिग्रन्थोपि व्यक्तिपक्षतात्पर्येणासङ्गत एव। तत्र पक्षे तद्व्यक्ति

त्वस्यैव शक्यतावच्छेदकतया तद्व्याप्यत्वस्य चाष्टादशसु धर्मेष्वभावेन स्वव्या प्यमिथोविरुद्धयावद्धर्मबोधनात्मकविभागासम्भवात् । न च नानातद्व्यक्ति त्वान्यतमत्वव्याप्यत्वेन तदुपपत्तिः । व्यक्तीनामानन्त्येन यावत्तद्व्यक्तित्वग्रहा सम्भवात् । तस्माद्व्यक्तिपक्ष इत्युपलक्षणं जातिपक्षस्यापीति प्राकाशकृदुक्त मपास्तम् । विभागे मिथोविरोधानिवेशस्यप्रागुपदर्शितत्वाच्च । ननु धर्मा णामप्यष्टविधत्वमेवेत्यत आह । ह्रस्वत्वादीनामिति। स्वसमानाधिकरणोदा त्तत्वापेक्षयेत्यर्थः । तत्समानाधिकरणोदात्तत्वेति।दीर्घत्वसमानाधिकरणो दात्तत्वापेक्षयेत्यर्थः । अत एवाष्टादशधाभिन्नामवर्णस्य प्रतिपत्तिं वक्ष्यामीति पस्पशास्थं भाष्यं सङ्गच्छत इति भट्टाः । अन्येत्वनुनासिकत्वसमानाधि करणोदात्तत्वसमानाधिकरणह्रस्वत्वमित्येवंरीत्याऽष्टादशधर्मास्सम्पादनी - याइत्याहुः । यद्यपीदंनशेखराक्षरानुगुणं तथापि स नवविधोपीति मूलानु रोधेन शेखरग्रन्थ एवमेवयथाकथंचिद्योजनीयः । वस्तुतस्तु भट्टोक्तमेव न्याय्यं स नवविधोपीति मूलन्तु ह्रस्वत्वादीनां तत्समानाधिकरणोदात्तत्वा दीनां च भेदमनाश्रित्य प्रवृत्तम् । अन्योक्तार्थस्य शेखरतः कथमप्यलाभात् । अत एव नवविधोपीत्येतद्वैलक्षण्यार्थमिदमित्युक्तमिति प्रतिभाति । ऋकार घटित इति । स एवेत्यर्थः । अन्यथा लकारवृत्यान्तरतम्यात्पर्यायेण ऌकार घटितोऽपि प्रयोगस्स्यादिति भावः। ऌतिऌवेति वार्तिकप्रत्याख्यानपरं भाष्य मप्यत्र मानम् । अन्यथा लकारवत्वविवृतत्वरूपधर्मद्वयेनान्तरतम्याद्विवृत्त दीर्घ एव स्यादिति तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । मातृकायां ऌकारदीर्घ ईषत्स्पृष्ट एवेति बोध्यम् । लोके प्रयोगेष्विति । प्रयुज्यमानेषु वाक्येष्वित्यर्थः । स्वरा णामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिरिति स्वरप्रकरणे वक्ष्यमाणरीत्यात्रैस्वर्यैन्त र्भावं मत्वाह । स्वरान्तरत्व इति । त्रैस्वर्याभावरूपत्वे दोषादाहेति प्रकाश कृदुक्तावतरणन्तु न सम्यक् । तथासति त्रैस्वर्याभावस्याप्युपलक्षणीयत्वेन ग्रन्थासङ्गतेः । उदात्तादिभिस्स्वयमेवराजन्त इत्यन्वर्थसंज्ञया स्वरव्यवहा रानुपपत्तेश्च । लोकेपीति । प्लुतावैच इदुतावित्यादिविषये । तुल्यास्य ।

तुल्याविति। न च नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषे तुल्याविति पुंस्त्वमसङ्गतमिति वाच्यम् । अर्थतन्त्रस्थले नानाशब्दप्रयोगस्याप्रसक्तत्वेनैकशेषाभावात् । अत्रैक शेषाभावाभिप्रायेणैव घटा इत्यादौ न लक्षणा घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिंसम्भवादित्युक्तं न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याम् । "बहुत्वान्वययोग्यानेकोपस्थिते इशक्तित एवसम्भवादिति भाव" इति व्याख्यातं दिनकरेणापि । सरूपैकशेषस्तु विभिन्नार्थकस्थले चरितार्थइति तद्भावः । व्याख्यानादिति । आस्यग्रहणसामर्थ्यात् । न च प्रयत्नविशेषणार्थमास्यग्रहणमितिवाच्यम् । तत्फलस्य प्रशब्दबलेनैवसाधितत्वात् । ननु तद्धितान्तास्यग्रहणेपि वायुसंयोगादीनामपिग्रहणे ह्रस्वदीर्घयोस्सावर्ण्यानापत्तिरत आह । स्थानमेवेति । ननु वर्णोपयोगित्व हेतुना नैतत् सिध्यति । तेषामपितत्वादित्यतआह । प्रयत्नस्येति । अयं भावः । अवच्छेदकतासम्बन्धेन वर्णं प्रति तादात्म्येन कण्ठादीनां कारणत्वं वायुसंयोगादीनां प्रयत्नानां चावच्छेदकतासम्बन्धेन कारणत्वम् । एवञ्च सति प्रयत्नग्रहणात्तादात्म्यसंबन्धेन कारणानामास्यशब्देन ग्रहणं नत्ववच्छेदकतासम्बन्धेन कारणानामिति ज्ञायते । एवं च वायुसंयोगादेर्व्यावृत्तिरिति स्थानमेवेति सङ्गतमेवेति । तुल्यास्य ल्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशाअप्यत्रार्थेऽनुकूलाः । एतेन वायुसंयोग एवेति विपरीतं किं न स्यादित्यपास्तम् ।अव्यवहितेति । आत्मवृत्तियत्नव्यावृत्त्यर्थमिदम् । ननु पर्यायेषु लाघवानादरात्द्योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वात्प्रशब्देन नोक्तार्थलाभइत्यत आह । जनकत्वमिति । तथाच प्रयत्नमात्रे जनकत्वस्य बाधितत्वाद्रूढिरत्रनाश्रयितुं शक्यत इति भावः । नन्वास्यशब्देन वायुसंयोगादय एव ग्राह्या न तु स्थानानि तेषां भेदाभावेन सादृश्यानुपपत्तेरित्यत आह । तत्तादिति । प्रमाणबलात्स्थानग्रहणे सिद्धे सादृश्यं यथा कथञ्चिदुपपादयितुं शक्यमिति भावः । तदाह । आरोप्येति । तत्तत्स्थानानामैक्येपि कार्यभेदाद्भेद इत्यर्थः । औपाधिकभेदोपि सादृश्यघटक इति भावः । यत्तु वस्तुतस्त्वारोपस्य नोपयोगः भावानां प्रतिक्षणपरिणामित्वेन स्थानानां भेदसम्भवादिति तन्न । बौद्धप्रवेश प्रसङ्गेन पाणिनेर्बौद्धत्वापत्त्यातच्छास्त्रस्यास्तिकानामनुपादेयत्वापत्तेः । नैयायिकादी

नां मतेऽवयवस्योपचयापचयैश्शरीरस्योत्पादविनाशयोरङ्गीकारेऽपि प्रति-क्षणं तदङ्गीकारे मानाभावः। कारणसामग्र्यपेक्षणात्। यदाकिञ्चित्कालं सामग्री नास्ति तदानीमुत्पादविनाशयोरभावात्तत्कालोच्चरितानां साव-र्ण्यार्थमारोपस्यावश्यकत्वात्। अत एव नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वं न स्यादित्याशङ्क्य कल्पान्तरीयव्यक्तिमादाय परिहारस्तेषां सङ्गच्छते। अ-न्यथेदानीमेव व्यक्तिभेदसत्वात्कल्पान्तरानुधावनं व्यर्थमेव स्यात्। किञ्च जन्यद्रव्यस्य गुणादिराहित्यप्रसङ्गः। सर्वेषामप्याद्यक्षणावच्छिन्नत्वात्। द्रव्याणां क्षणिकत्वे यावद्द्रव्यभाविनी जातिरिति कल्पे युवत्वादीनां जा-तित्वाभावकथनं कथं सङ्गच्छेतेति दिक्। स्वसिद्धान्तरीत्याह। वस्तुत इति। वैयाकरणानां मीमांसकानुयायितया तन्मते सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वात्। तदनङ्गीकारेपि नञिवयुक्तन्यायेऽन्यसदृशेत्युक्त्या तद्गतभूयोधर्मवत्वमात्रं सा-दृश्यं ग्राह्यम्। अत एव सादृश्यमूलकेष्वनन्वयालङ्कारगणनमालङ्कारिकाणां सङ्गच्छत इति दिक्। ननु तादात्म्यसम्बन्धेन जनकत्वं तत्तत्स्थानभागस्यापीति तेषामप्यास्यशब्देन ग्रहणे उदात्तानुदात्तयोः परस्परं सावर्ण्यानुपपत्तिरत आह। शिक्षायामित्यादि। तथाच तत्प्रामाण्यात्कण्ठत्वादिकमेवस्थानताव-च्छेदकं सावर्ण्यप्रयोजकं स्वीकार्यमिति भावः। नन्वयं प्रयासो वृथैव प्रयत्न-शब्देन यत्नमात्रग्रहणमितिपक्षे यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदेऽपि सावर्ण्यमितिवद्यत्कि-ञ्चित्स्थानभेदेऽपि सावर्ण्यमिति वक्तुं शक्यत्वात्। नचात्रमानाभावः स्वरि-तस्य तुल्यशब्दाकारस्यानुदात्तेनास्यशब्दाकारेण दीर्घदर्शनस्यैव मानत्वा-दित्यत आह। यजुष्येकेषामित्यादि। तत्प्रामाण्याद्यावदास्यभवतुल्यत्वस्य ग्राह्यतयोदात्तादीनां भागाग्रहणादेव सावर्ण्यमुपपादनीयमिति भावः। निर्दे-शादीति। विवृतत्वव्याप्यानां सावर्ण्यानुपयुक्तत्वमिति सूत्ररीत्येदम्। याव-दास्येति। तत्वञ्च स्वस्थानान्यूनानतिरिक्तस्थानकत्वम्। विवृतत्वव्याप्याना-मपिसावर्ण्योपयोगित्वमिति भाष्यरीत्यापि यावदास्यभवतौल्यग्रहणे प्रमाणं दर्शयति। अत एवैचोरिति। ऐकारौकारावित्यर्थः। एकारैकारयोर्मिथ

इतिभट्टोक्तं प्रमादपतितम् । एवमक्षुयावदास्यतौल्यग्रहणे प्रमाणमुपन्यस्य इल्ष्वपि फलमुखेनतद्दर्शयति । अत **एवेति** । यत्तुप्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावा द्यजुष्येकेषामिति निर्देशो न ज्ञापक इत्यरुचेराह तद्वानितीति, तन्न । भाष्य मतेऽण्ग्रहणाभावेन लकारेण वकाराग्रहणात् निर्देशोपपत्तेः सूत्रमते पूर्वनिर्दे शस्यापि ज्ञापकत्वसम्भवेनारुचेरयोगात् । वलेयीरीति । अत एव यं लोक मित्यत्र परसवर्णः पर्यायेण वकारो नादिदेविषतीत्यत्र रलोव्युपधादिति कित्वं न । एवञ्च वल्प्रत्याहारात्पृथग्रल्प्रत्याहारोऽप्यत्र मानं बोध्यम् । ननु भाष्यमतेऽण्ग्रहणाभावाज्जातिपक्षेणैव सवर्णग्रहणस्य वाच्यतया वकारे लत्व जातेरभावादेव निर्देशोपपत्तिरित्यतो मानान्तरमाह । अत एवेति । भाष्य इति । यदिहि यत्र सर्वं समानंतत्र स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यादिति भाष्यइत्यर्थः। भाष्येसवर्णसंज्ञावचनमित्यस्य झरो झरीत्यत्र सवर्णपदोच्चारण मित्यर्थः भेदशब्दस्य प्रयत्नभेद इत्यर्थः । पूर्वोत्तरभाष्याभ्यामयमे वार्थ इति स्पष्टं प्रतीयते तद्विदां । यत्तुभाष्य इत्यस्य प्रदीप इत्यर्थं व्याख्याय भाष्ये तु भेदाधिष्ठानाहि सवर्णसंज्ञेत्यादिना तुल्यास्यसूत्रस्यैव ज्ञापकत्व मुक्तमिति प्रकाशकृतोक्तम् । तन्न । सूत्रस्याणुदित्सवर्ण इकोऽसवर्ण इत्याद्यर्थमावश्यकत्वात्पूर्वोत्तरभाष्यस्वारस्यभङ्गापत्तेश्च । स्पष्टं चेदं तत्रैवो द्योते । प्रतीयत इति । यत्किञ्चित्त्वलाभस्य प्रयत्नविशेषाधीनत्वोक्त्या याव त्वलाभस्स्वारसिक इति भावः । ह्रस्वदीर्घयोरिति । अत्राचार्यैरस्य ग्रन्थस्य मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकन्त्वित्युत्तरग्रन्थेनविरोधश्शाङ्कितः । प्रका शकारोऽपि तानेवानुससार । वायुसंयोगानामत्रास्यभवत्वकथनाद्वायुजनक यत्नस्य तत्र बाह्यत्वकथनादियं शङ्का तेषां कथमुत्पन्नेति तएव प्रष्टव्याः । आस्येति किमिति । ऋलृवर्णयोस्सावर्ण्यवचनाद्भिन्नस्थानानां न सवर्ण संज्ञेति वक्तुं शक्यमितिप्रश्नः । तर्हीति। ज्ञापकेन वचनप्रत्याख्यानमयुक्तम्। किंचज्ञापक मज्विषयकमेव स्यादित्युत्तरम् ॥ प्रयत्नेति किमिति। आस्य-

शब्देन तेषामपि ग्रहणसंभव इति प्रश्नः। वाक्श्रोततीति। वायुसंयोगानां व्या वृत्तये तादात्म्येन जनकानामेव तत्र ग्रहणस्य वक्तव्यतया प्रयत्नस्यापि वायु संयोगवदवच्छेदकतासम्बन्धेनैव जनकत्वान्नतेन तद्ग्रहणं सम्भवतीत्युत्तरम्। प्रेतिकिमिति । इति न वाच्यमिति शेषः। दोषादिति पञ्चम्यन्तानुरोधात् । प्रथमान्तपाठे तु यथाश्रुतमेव । केचित्त्वास्यशब्देनास्यभवत्वव्याप्यजातिवि शेषवद्यावत्तौल्यं विवक्षितमिति साहचर्याद्यत्नशब्देनापि यत्नत्वव्याप्यजाति विशेषवद्यावत्तौल्यविवक्षणेनादोषात् स्पष्टार्थं प्रोपादानमित्याहुः । अत्रेदं वक्तव्यम् । आस्यभवत्वव्याप्यजातिः स्थानत्वमिति तद्यावत्तौल्यमित्युक्तौ यावत्स्थानमित्यर्थोलभ्यते, तद्वद्यत्नत्वव्याप्यजातिः का विवक्षिता । यद्या भ्यन्तरत्वं बाह्यत्वं तदा यावद्यत्नसाम्यमायातीतिझरोझरीत्यत्रसवर्ण ग्रहणवैयर्थ्यम्। उत्तम्भनमित्यादौ थलोपानापत्तिश्च। यदि यत्नत्वव्याप्यय त्किंचिज्जातिविशेषवद्यावत्तौल्यं विवक्षितं तदा शछयोष्षठयोः सथयोश्च परस्परं सवर्णसंज्ञापत्तौ मधुलिट्स्थानमित्यादौ बाह्यसाम्येन लोपापत्तिरि त्यादिविकल्पभेदेषु दोषास्स्वयमूहनीयाः । दोषादिति। झयो झयि सवर्णे झरो झरि सवर्गे, इति न्यासो न शक्यः। निंस्वेत्यत्र लोपानापत्तेः । आद्ये सकारस्य झय्त्वाभावात्। अन्त्येवर्गीयत्वाभावात्। वर्गसंज्ञायाः स्पर्शेष्वेव स्पर्शानामानुपूर्व्येण पञ्च पञ्च वर्गा इतिप्रातिशाख्ये विधानात्। कण्ठ व्यापार आवश्यक इति । तथा च कण्ठस्थानकत्वमायातीति भावः। ताल्वादिव्यापारोऽपीति । यदेकारादीनां सवर्णसंज्ञोपयोगि स्थानान्तरं न तथाऽकारादीनामिति तेषां संज्ञोपयोगिस्थानं कण्ठ एवेति भावः । यत्तु वस्तुतस्त्विदमयुक्तम्। मूर्ध्न्यभिहतो वायुः प्रत्यावृत्तस्सन् यंदेशमभिहत्य वर्णमभिव्यञ्जयति स एव तत्स्थानं न तु तत्तद्वर्णाभिव्यञ्जकव्यापारवान् । वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण स्थानत्वव्यवहारोपपादकवक्ष्य माणग्रन्थविरोधात् । उरोमूर्धादिव्यापाराणां यावद्वर्णाभिव्यक्तावावश्य कत्वेन तत्तत्स्थानकत्वस्याप्यापत्तेश्च। तथाचशङ्कासमाधानयोर्निर्दलत्वादिति प्रकाशकृतोक्तम् तन्न उरोमूर्धादीनां स्थानत्वस्येष्टत्वात्। न च तदादाय साव

र्ण्यभङ्गः। तेषामास्यबहिर्भावात् । अत एव कङयोस्सावर्ण्यं नासिकाया आस्यबाह्यत्वेन साध्यते। नाभिप्रदेशप्रेरितवायोर्मूर्ध्न्यभिघातस्य त्वयाप्यङ्गीकृतत्वेन वर्णजनकवायुसंयोगाधारत्वरूपस्थानत्वस्य तवापि गले पतितत्वादिति दिक्॥ ननु सर्वेषां कण्ठस्थानकत्वे कचयोस्सावर्ण्याभावेपि सूत्ररीत्या इकारैकारयोस्सावर्ण्यं दुर्वारमित्यतः न्याय्यसमाधिमाह। भिन्नस्थानेति। तथाच शिक्षायामुक्तमेवस्थानादिकं सावर्ण्योपयोगि न तु वस्तुतस्सदिति भावः। अतएवाकारस्य विवृततरत्वं न सावर्ण्योपयुक्तमिति वक्ष्यति।यजुष्येकेषामिति निर्देशोप्यत्रमानम्। आस्यग्रहणमत्रमानमिति तु न सम्यक् । कचयोस्सावर्ण्यवारणार्थं तत्सार्थक्यात् । ननु कवर्गस्य शिक्षायां जिह्वामूलकत्वकथनादकुहेत्यसङ्गतमत आह। अत्र कण्ठेति। एवं च वृत्त्यादावपि कण्ठपदस्य लक्षणा आश्रयणीयेति भावः। उभयपरमिति। यत्तु अन्यतरपरमितिवक्तुं युक्तमिति तन्न । तथोक्तावपि पर्यायेण तत्तत्स्थानकत्ववारणाय यथायोगमिति त्वयापि वक्तव्यत्वेन प्रकृतेपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । पदस्य चेति। चस्त्वर्थे। रूढिरिति योगरूढिरित्यर्थः। ननु तत्तत्स्थानविधानात्पूर्वं सवर्णाप्रसिध्या ग्राहकशास्त्रबोधाभावेनात्र वर्गग्रहणं न स्यादित्यत आह। वर्णोत्पत्तेरिति। साहचर्यादिति। अकारसमभिव्याहारादित्यर्थः। दन्तसंयुक्तेति । अत एव दन्त्योष्ठ्य इति शिक्षायां शरीरावयवनिबन्धनयत्सिद्धिःअन्यथाकारकशेखरोक्तदिशा दन्तानां संयुक्तद्रव्यत्वेनानवयवत्वात्तदसङ्गतिस्स्पष्टैव। जहत्स्वार्था तु तत्रैवेतिन्यायानुरोधादाह । उञ्चपञ्चेति। ननु ञमां नासिकास्थानकत्वे परस्परं सावर्ण्यात्हरिं नमतीत्यादौ पर्यायेण ञादिरपि स्यात् । अथवा तत्रानुस्वारस्य अयोगवाहानामाश्रयस्थानभाक्त्वेन तालुस्थानकत्वाद् ञकार एव स्यात् । अथवा एषां नासिकातिरिक्तस्थानाभावे नासिका आस्यबाह्येतिमते सावर्ण्योपयुक्तस्थानाभावेन कादिभिस्सावर्ण्याभावेक्वादिशब्दैस्तेषां ग्रहणं न स्यादत आह। चेन स्वेति । एषां नासिकाकरणं न तु स्थानमिति मतं निराचिकीर्षुरेषां नासिकास्थानकत्वं प्रमाणेन द्रढयति। अत एवेति। नासिकायास्थानत्वे कङयोस्सावर्ण्यानुप

पत्तिरतः नासिकानस्थानमिति मतमनूद्यनिराचष्टे । यत्त्वित्यादिना । शिक्षो क्तेरिति । स्थानकथनावसरे ञादीनामनुपादानादितिभावः । करणमिति । करणत्वविरुद्धंस्थानत्वमितिभावः । प्रतीतेरिति । तथाच करणत्वं न स्थानत्व विघटकमितिभावः । ननु कथं करणेषु स्थानत्वव्यवहार इत्यत आह । व्यवहारस्त्विति । वर्णजनकेति । वर्णाभिव्यक्तिजनकेत्यर्थः । वायुसंयोगा धारेइति । वायुसंयोगानुयोगिनीत्यर्थः । स्पष्टंचेदमुद्योते । तेनवायोस्सं योगाधारत्वेपिनवायुसंयोगानुयोगित्वमिति न वायोस्स्थानत्वप्रसङ्ग इति भावः । एतेन वर्णाभिव्यक्त्यवच्छेदकत्वावच्छिन्नवायुसंयोगाधारताश्रये इत्यर्थः । तेन वायोर्निरुक्ताधारत्वाभावात् न स्थानत्वव्यवहार इति भट्टोक्तं, वस्तुतस्तु कण्ठाद्यवच्छेदेन वर्णानामभिव्यक्त्या अवच्छेदकत्वसंबन्धावच्छि न्नायामुख्याधारताया एव सम्भवात् नारोपस्योपयोगः । किञ्चैवमारोपे सति संयोगाधारे वायावपि वर्णाधारत्वारोपेण तस्यापिस्थानतापत्तिरिति प्रकाश कृतोक्तं चापास्तम् । कण्ठादीनां वर्णाभिव्यक्त्यवच्छेदकत्वेपि वर्णावच्छेद कत्वाभावात् । अभिव्यक्त्याधारे वर्णाधारत्वमित्यारोपस्य तस्यापि गले पतितत्वात् । अवच्छेदकत्वस्यवृत्त्यनियामकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नाधेयता निरूपिताधारताया अप्रसिद्धेश्च । भाष्ये देशपदेन स्थानानां व्यवहारात् । स्थानशब्दस्याधिकरणल्युडन्ततया योगरूढेरुद्योते दर्शितत्वेन च तत्राधा रता सम्बद्धतारूपेति वक्तुमशक्यत्वेन तदुक्तार्थस्य यथाकथंचिदपि निर्वो ढुमशक्यत्वाच्चेति दिक् । नासिकायाः करणत्वप्रतिपादनमपि न सङ्गतम् शास्त्रेकरणत्वव्यवहारस्यान्यादृशत्वादित्यभिप्रेत्याह । तत्तत्स्थानेइति । एवं च तत्तत् स्थानानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगिनि तत्सम्बन्धजनके च कर णत्वव्यवहारो न तत्तत्स्थानेष्विति नासिकायाः करणत्वव्यवहारस्त्वत् कृतोऽसङ्गत एवेति भावः । एतेनास्यप्रासङ्गिकत्वोक्तिः प्रकाशकृतः परास्ता । जिह्वाग्रादीनां करणत्वव्यवहारः व्योर्लघुप्रयत्नतर इत्यत्र जिह्वाग्रोपाग्रेत्या दिना प्रदर्शिष्यते । यत्तु जिह्वादाविति स्पृष्टत्वान्वयि वृत्तित्वं सप्तम्यर्थ

इति प्रकाशकृतः तन्न । स्पृष्टतादौचेति चशब्दस्य नैरर्थक्यापातात् । जिह्वा ग्रादौ तद्व्यवहारः प्रातिशाख्ये व्योर्लघुप्रयत्नतर इत्यत्र च बोध्य इति स्वोक्ति विरोधाच्च । नासिकायाः स्थानत्वे प्रसक्तं कङ्योस्सावर्ण्याभावं गुणत्वव्यव स्थापनेन परिजिहीर्षुर्गुणत्वव्यवहारप्रयोजकं धर्मं प्रदर्शयति । वर्णाभीति । ननु वृद्धिरादैजिति सूत्रस्थदृष्टान्तभाष्याद् गुणशब्दो धर्मवाचीति लभ्यत इतीदमसङ्गतमित्याशङ्क्य गुणशब्दस्य नानार्थकत्वान्नदोष इत्याह । अकारा दीति । अद एव व्यवहारस्त्विति भेदकतुशब्दोपादानम् । उत्पन्नेष्विति । गुणं प्रति द्रव्यस्य कारणत्वानुरोधेन पूर्वमुत्पत्तिरङ्गीकार्येति भावः । अकारा देर्द्रव्यत्वन्तु वैयाकरणसमयसिद्धम् । ननु तर्हि उदात्तत्वादीनां गुणत्वव्यव हारोनुपपन्नः स्वाश्रयवर्णजनकस्थानविशेषावच्छिन्नवायुसंयोगातिरिक्तस्य तज्जनने अनुपयोगादित्यत आह । उदात्तत्वादीनामिति । नचोदात्तत्वा द्यंशे दृष्टान्तभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । तस्यानुनासिक्यांशविषयकतया कथञ्चिद्योजनीयत्वात् । रूपसादृश्येनेति । एवं चात्र गुणत्वं सावर्ण्यानुप युक्तत्वान्तरतम्यपरीक्षोपयोगित्वरूपपूर्वोक्तगुणस्वरूपे आद्यविशेषणस्य स्वरू पभेदाय अन्त्यविशेषणस्य बाह्यत्वप्रदर्शनायचोपादानमिति भावः । ननु ङादावपि तत्तत्स्थानावच्छिन्नवायुसंयोगेन स्वरूपोत्पत्तौ नासावच्छिन्नवायु संयोगेनानुनासिक्यमुत्पद्यतइति तत्रापि अकारादिवन्नासिकानस्थानमत आह । ङादीनामिति । तद्गुणरहितस्य स्वरूपानुपलम्भेनेति । यत्तु यथातृतीयास्तथापञ्चमा आनुनासिक्यमेषामधिको गुण इति भाष्येण तद् गुणरहितानां पूर्वमुपलम्भे पश्चादानुनासिक्योत्पत्तेर्लाभादकारादिवत् ङादीनामपि नासिका न स्थानमिति तन्न । एवं सति सानुनासिकाकारादि वद्वर्णसमाम्नायेङादेरवक्तव्यत्वापत्तेः । तत्स्थानेनिरनुनासिकानांवर्णविशे षाणां वक्तव्यत्वापत्तेश्चेतिप्रकाशकृत् तन्न । तद्गुणरहिता गकारादय एवेति यत्तुकाराणामाशयेन निरनुनासिकानां तेषामुक्तत्वात् । आनुनासिक्यविशि ष्टानामेव तत्कार्यं यथास्यान्निरनुनासिकानां माभूदित्येवं लाभार्थं ङादीनां वक्तव्यत्वाच्च । अत एव शब्देन्दुचन्द्रिकायां निरनुनासिकगकाराद्युपलम्भा

दित्युक्तम् । वस्तुतस्तु यत्वित्यादिग्रन्थोपि असङ्गत एव । यथा तृतीया इति भाष्यस्य तृतीयवृत्तिबाह्यप्रयत्नेभ्योऽधिकोयमानुनासिक्यधर्मो ङादीना मित्येव तात्पर्यं न तु तद्रहिता गादय इत्यत्र प्रयत्नविशेषणमास्योपादानं सन्तिहि आस्याद् बाह्याः प्रयत्नाः ते हापिता भवन्ति के पुनस्ते इति बाह्य प्रयत्नानामेवोपक्रमात् ङत्वगत्वादिजातेर्भेदाद्गादय एवानुनासिक्यविशिष्टा ङादय इति वक्तुमशक्यत्वात् । न च ङत्वं गत्वव्याप्या जातिः यथानु नासिकाकारत्वमत्वव्याप्यमिति वाच्यम् । तथा सति प्रत्याहारेषु जातिपक्ष स्यैव सिद्धान्तितत्वेन व्याप्यजातिनिर्देशाद्यम् ङमादिप्रत्याहारकार्याणां गकारादावप्रवृत्तावपि व्यापकजातिनिर्देशात् झशादिप्रयुक्तकार्याणां ङादा वापत्त्या बध्नातीत्यादौ नकारस्य झश्त्वे जश्त्वापत्तेर्दुर्वारत्वादिति दिक् । ननु नासिकायाःस्थानत्वाङ्गीकारे शिक्षायां तदनुक्त्या न्यूनतास्यात् । कङयो स्सावर्ण्यानापत्तिश्चेत्याशङ्क्याद्यं निराकुरुते । चेन ङादीनामपीति । चश ब्दस्यानुक्तसमुच्चायकत्वंप्रातिशाख्यसंवादाद्द्रढयति । अत एवेति । ननु ततोपि नासिकास्थानत्वं न लब्धमित्यत आह । इति स्थानानीति। एवं च कण्ठ्यावहाविति स्थानोपक्रमात् इतिस्थानानीत्युपसंहारान्मध्ये नासिका स्थानमिति स्पष्टं लभ्यत इति भावः । ननु नासिकायास्स्थानत्वे लब्धेपितच्च ङादीनामेवेति कथमित्यत आह । नासिका१ा इति । द्वितीयं निराकुरुते । कङयोस्त्विति । अग्रहणबोधनादिति । ननु किमास्योपादाने प्रयोजनं प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमितिभाष्येणास्यविशेषणव्यावर्त्यस्थानानां सव- र्णसंज्ञोपयोगिनामभावो ध्वनितः । नासिकाया आस्यबाह्यत्वे तद्व्यावर्तकतया देशविशेषणमप्यास्यग्रहणं स्यादिति प्रयत्नमात्रविशेषणत्वकथनासङ्गतेः नासिकाप्यास्यान्तर्गतेत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । स्पष्टं चेदं कैयटे । एवं च नासि काया स्स्थानत्वे आस्यशब्देन ग्रहणाद्यावदास्यतौल्याभावात्कङयोस्सावर्ण्यं दुर्निरूपमेवेति कथमास्यशब्देन नासिकाया अग्रहणमिति चेन्न । नासिका स्थानभेदेन कङयोस्सावर्ण्याभावे तत्रत्यप्रयत्नस्य बाह्यत्वोक्तेर्नैष्फल्येन तत्सा मर्थ्यात् नासिकाया आस्यशब्देनाग्रहणमिति अपूर्वतयास्वीकार्यमित्याशया

दिति केचित् । वस्तुतस्तु काकलकाधस्तादुपजतृस्थानमवर्णस्येत्यभिप्राय केण एवमप्यवर्णस्यसवर्णसंज्ञानप्राप्तेति बाह्यंह्यास्यात् स्थानमवर्णस्येति तदु त्तरभाष्येण स्थानेऽपि आस्यविशेषणताया अङ्गीकारलाभात् नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वेपि मुखनासिकेति सूत्रे नासिकातिरिक्तावयवकमुख स्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यादत्राप्यास्यपदेन तादृशस्यैव ग्रहणमित्युद्योतोक्त रीत्या कङयोस्सावर्ण्यं सुवचमिति बोध्यम् । वस्ततस्तु नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वे अयंप्रयासस्तदेव न तथाहि मुखनासिकेति सूत्रेमुखं च नासिका चेति मुखद्वितीया नासिकेति विग्रहप्रदर्शनेन नासिकाया आस्यानवयवत्वं बोध्यते न ह्यवयवावयविनोरेवं व्यवहारो दृष्टचरः । सहस्त इत्यादौ विद्यमानवाची सहशब्दः अत एव नासिकाग्रहणाभावे कचटतपाना मेव प्रसज्यतेत्यत्र एवशब्दः सङ्गच्छते अन्यथा ङादीनामपि मुखवचनत्वा विशेषात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । प्रासादवासिन्यायोप्यत्रानुकूलः । किमास्योपा दाने प्रयोजनमिति भाष्यमपि नान्तर्गतत्वसाधकं अनवधारणगर्भं तुल्या वास्यप्रयत्नाविति समासे नासिकाया आस्योपादानव्यावर्त्यत्वाभाव इत्येव भाष्याशयात् अत एव नासिकाव्यावृत्त्यर्थं देशविशेषणमप्यावश्यकमास्योपा दानमित्याशयकं एवमप्यवर्णस्येत्यादि तदुत्तरभाष्यं स्वरसतस्सङ्गच्छते । स्पष्टंचेदं सर्वमुद्योते । एवं च नासिकायाः स्थानत्वेपि न कश्चन प्रयासः कङयोस्सावर्ण्यें इत्याशयेनाह । नासिका आस्येत्यादि । वदतामिति । बहुवचनेनास्यैव युक्तत्वं सूचितम् । यत्त्वाचार्याः मुखनासिकावचन इति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां नासिकाया आस्यबाह्यत्वमुपपाद्य तद्भाष्यकैयटबला दनुनासिकाकारादीनां ङादीनां चोभयावच्छिन्नवायुसंयोगेनैव स्वरूपोत्पत्तिः । आनुनासिक्यमुभयेषां धर्मः गुणशब्दस्तु धर्मपर एव लोकप्रसिद्धेः । एकोय मात्मोदकंनामेति भाष्यस्वारस्यादपि धर्मपरत्वमेव सावर्ण्यानुपयुक्तत्वं नगुण शब्दार्थः मानाभवात् आन्तरतम्यपरीक्षोपयोगित्वविशेषणवैयर्थ्यंच स्थाना र्थगुणप्रमाणकृतमित्यत्र प्रमाणोपादानं ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन । सानुनासिक निरनुनासिकाकारयोस्सावर्ण्यं तु पाणिनीयशिक्षोक्तस्थानानामेव सावर्ण्यो

पयोगित्वमिति स्वीकारेण सिध्यति । अनुस्वारयमानां चेतिशिक्षायां चश ब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमः। नासिकैव स्थानमित्यर्थः। तेन ङादीनां नासि कास्थानस्य पाणिनीयशिक्षानुक्तत्वान्न तत् सावर्ण्यविघटकं शिक्षान्तरोक्तं तु न सावर्ण्यव्यवस्थापकमाकारस्याविवृततरत्ववदित्याहुः तन्न अनुनासि काकारस्याप्युभयावच्छिन्नवायुसंयोगेन स्वरूपोत्पत्तौ सामग्रीवैलक्षण्येन कङ्योरिवस्वरूपभेदापत्त्या गुणाभेदकत्वपक्षेपि निरनुनासिकैस्सानुनासिक ग्रहणानापत्त्या वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधात् । स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रेउद्योते। एतेनानुनासिकाकारादीनां नासिकास्थानमेव तद्रहितस्वरूपोपलम्भे माना भावात्। यश्च तद्रहितश्शुद्ध उपलभ्यते सत्वतिरिक्त एवेति हर्युक्तमपास्तम्। चशब्दस्यावधारणपरत्वं च न सम्यक् । तत्तत्स्थानानां शिक्षाकारानुभव गम्यत्वेन अन्यस्थानानामप्रसक्त्याऽवधारणार्थस्य वैयर्थ्यात् । भिन्नक्रमत्व मप्यगतिकगतिभूतम् एवं च शिक्षाया नासिकास्थानस्य ङादीनामुक्तत्वेन त्वदुक्तरीतिर्न कङ्योस्सावर्ण्यं समर्थयितुमीष्टे इत्यलं बहुना। यत्तु कौस्तुभे कङ्योस्सावर्ण्यार्थं यावत्स्थानसाम्यं न विवक्षितं अकारेकारादेरेकारादिना सावर्ण्याभावस्तु प्रयत्नभेदादेवेत्युक्तम्। तत्तु सूत्रमते अकारादेरेकारादिना सावर्ण्याभावानुपपादनाद् भाष्यमतेपि वलयोस्तदनुपपादनादुपेक्ष्यम् । एतत्सर्वं तत्तत्ग्रन्थविचारणचतुरा विभावयन्तु । ङकाराद्यानुनासिक्यस्य बाह्यप्रयत्नत्वे शिक्षाकारसम्मतिमप्याह। अत एवेति। ऐचस्सर्वस्येति। एच इति त्वपपाठः । हसे इत्यादावेकारादेरानुनासिक्यदर्शनात् । यत्तु एचइतिपाठं मत्वा परिनिष्ठित इति शेषपूरणेन हसे इति प्रक्रियायां सत्वेपि न क्षतिः अतएवादर्शनादित्युक्तामित्याहुः । तन्न । हसेइत्यादेरपरिनिष्ठि तत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ह्रस्वऌकारस्यापि गम्ऌादावेव दर्शनादुत्तरत्र ऋकारे प्लुतविशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्च। सर्वस्येति प्रयोगभेदाभिप्रायेण। चेति। चेन दीर्घप्लुतऋकारसङ्ग्रहः स्पष्टं चेदं स्थानेन्तरतमसूत्रे षट्षष्ठिरिति कैयट प्रतीकमादायोद्योते । ननु नौरैशब्दयोर्नशब्देन समासे ताभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि निष्पन्नसंबुद्ध्यन्तयोः छिन्धीत्यनेन सहप्रयोगे नौश्छिन्धिरैश्छिन्धी

त्यादौ तदुपलम्भ इत्यत आह । अदर्शनादिति । एवं च तयोरनभिधानं तत्र मानं तु उत्तरपदत्वेचेति वार्तिकतत्प्रत्याख्यानपक्षयोः फलैक्यानुरोध एवेत्याशयः । एतेन तत्रानुनासिक्यदर्शनादिदं चिन्त्यमितिचन्द्रिकोक्तिः परास्ता । अनुवादकेइति । एवं च तत्र तपरसूत्रप्रवृत्तावपि अनुभवेन स्थानैक्यमादायासमकालयोरपि संज्ञा स्यादेवेति फलाभावात् तदप्रवृत्तिः अपूर्वबोधकत्वेत्वस्य सङ्कोचे तत्राप्रवृत्तिरेव फलं स्यादिति भावः । एतेना कुहेत्यादावनुवादेपि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराच्चिन्त्यामिदमित्यपास्तम् । कङ्यो स्सावर्ण्याय यत्किञ्चत्स्थानसाम्येपि सावर्ण्यमित्यर्थे वलयोस्सावर्ण्यवार णाय प्राचीनोक्तमुपायमनूद्य खण्डयति । यत्त्वित्यादिना । प्रत्येकमनुत्पत्या पत्तेरिति । तत्तद्वर्णाधिकरणतायाः प्रत्येकमभावादिति भावः । स्वाङ्गत्वा भाववदिति । वैयाकरणमते समुदायस्य प्रत्येकातिरिक्तत्वादिति भावः । यत्तु ननु प्रत्येकं स्थानत्वं न युज्यते तत्स्थानत्वं हि तज्जनकवाय्वाधारत्व मेव वाच्यम् । तथाचैकत्र वाय्वाघातेनैवैकारादीनामभिव्यक्त्याऽपरस्यस्था नत्वाभावप्रसङ्गात् । न चैकारैकारयोर्मध्ये भागद्वयं अकारस्तत्राद्यःइकारोऽ न्त्यः।एवमोकारौकारयोरपि आद्योऽकारभागःअन्त्यउकारभागः।एवं च कण्ठे वाय्वाघातेनाकारभागः तालुनि ओष्ठेच वाय्वाघातेनेकारोकारयोर्भागश्चाभि व्यज्यत इति वाच्यम् । एवं सति भिन्नवर्णत्वव्यपदेशापत्तेः भिन्नभिन्नस्थान जन्यत्वस्यैव वर्णभेदव्यपदेशनियामकत्वादिति चेन्न । भेदाधिष्ठानवर्णद्वयो त्पत्त्यधिकरणक्षणयोरुत्पत्त्यनधिकरणक्षणव्यवधानस्यैव वर्णभेदव्यपदेशनि यामकत्वाभ्युपगमेन प्रकृते भागद्वयोत्पत्त्याधिकरणक्षणयोरुत्पत्त्यनधिकरण क्षणव्यवधानशून्यत्वेन वर्णैक्यव्यपदेशात् । एवमेव दन्त्योष्ठ्यशब्देपि पाद मात्रिकं भागद्वयं कल्पनीयमिति प्रकाशकृतोक्तम् तन्न । एकस्यैव वायोः किञ्चिदवयवावच्छेदेन स्थानद्वयेन संयोगद्वयस्य युगपत्सत्वे बाधकाभा वेन संयोगद्वयस्यापि वर्णजनकत्वसत्वेन तदाधारे प्रत्येकं स्थानत्वे बाधका भावेन तत्तद्वर्णेषु भागद्वयकल्पनाया अनुपयोगान्मानाभावाच्च । सामग्री भेदे स्वरूपभेदस्यापरिहार्यतया विषयसत्वे व्यवहारस्य निरोद्धुमशक्य

त्वाच्च । ऊकालोजिति सूत्रव्याख्यानावसरे ऋति ऋवेति वार्तिकविधेयऋव- र्णभागयोरुत्पत्त्यनधिकरणक्षणव्यवधानस्य त्वयाङ्गीकृतत्वेन एवमपि तत्र भिन्नवर्णत्वव्यवहारस्य तव दुष्परिहरत्वाच्चेति दिक् । नाज्झलाविति सूत्रेणेति॥यत्तु वस्तुतस्तु होत्लृकार इत्यत्र ईषत्स्पृष्टलृकारे तोर्लीति वार णायेदमावश्यकमित्याचार्यास्तन्न । तावन्मात्रफलकत्वे वार्तिकविधेययोर्विधि सूत्रेपर्युदासेनैव सिद्धिरित्याशयात् । यत्तु नाज्यणावित्येव सिद्धे हल्ग्रह णस्य ज्ञापकत्वमिति प्रकाशकृतोक्तं तत्तु सूत्रेणेत्यक्षराननुगुणं लाघवानुपहितं चेत्युपेक्ष्यम् । वस्तुतस्तु वार्तिकविधेयलकारयोस्सावर्ण्ये फलाभाव इत्ये वनागेशाभिप्रेतं स्फुटीकरिष्यते चेदमुपरिष्टात् । अत एव वक्ष्यति नाज् झलाविति सूत्रमपि प्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुवादकं सत्तस्यैव- बोधकमिति अन्यथा एतदर्थं अपूर्वविधायकत्वापत्तौ तदसङ्गतिस्स्पष्टैवेति दिक् । प्रयत्नमित्यपपाठ इति । यत्तु यदि तु जानीयादिति तिङन्ताध्याहा रेण द्वितीयान्तं समर्थ्यते तदा तथैवास्त्विति तत्तु ग्रन्थकृच्छैलीविरोधादु पेक्ष्यम् । स्पर्शाभावरूपविवृतत्वेति। न च स्वराणामूष्मणांचैवेति स्वराणां विवृतत्वस्योक्तत्वेनेदं पुनरुक्तमिति वाच्यम् । तेभ्योपि विवृतावेङाविति वाक्यान्तरेणैचां विवृततरत्वाद्युक्तेः अन्याचामीषद्विवृतत्वसमानाधिकरणेषत् स्पृष्टत्वधर्मस्य प्रसक्तस्य निषेधमुखेन पूर्ववाक्यविहितविवृतपदार्थविवरणेन यणादिवृत्तिविवृतत्वापेक्षयाऽन्यादृशमेव स्वरादिवृत्तिविवृतत्वमिति बोधने तात्पर्यात् । एतेनेदं चिन्त्यम् यणामीषत्स्पृष्टत्वं ईषद्विवृतत्वमित्यग्रिमग्रन्थ विरोधात् । अभावप्रतियोगिनोरेकत्र समावेशासम्भवात् तस्मादत्रास्पृष्ट शब्देनातिरिक्तमेव विवृतत्वमुच्यत इति वक्तव्यमिति प्रकाशकृतोक्तमपा स्तम् । अभावस्याव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिना समावेशासम्भवात् स्पर्शस्य संयोग रूपत्वेन तस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । अज्वृत्तिस्पर्शाभावोऽव्याप्यवृत्तिरिति तस्य विवृतत्वरूपत्वे बाधकाभावात् । यत्तु अचोऽस्पृष्टा इति पुनर्वचनं यणस्त्वीषदित्यत्रैचोर्विवृततमत्वस्य पूर्वमुक्तत्वेन तस्यासम्बन्धार्थमिति प्रका शकृतोक्तं तन्न । तावत्फलकत्वेऽचइत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । शलामीषदिति ।

अजपेक्षया ईषत्वम् अधिकविवृतत्वं चेति । एतेन यण्शलोस्सावर्ण्यशङ्का निरस्ता । तदेतदाह । अत्रेत्यादि । ननु यकारस्य चकारेण सावर्ण्येपि अनुनासिकयकारस्य नासिकास्थानत्वाभावेन स्थानत आन्तर्यादञ्चित इत्यत्र अकारएवस्यान्न तु यकार इत्यरुचेराह । आदाविति । चतुर्मुख इत्यादौ रणयोस्सावर्ण्ये यरोऽनुनासिक इति णकारस्स्यादितिभावः । ननु नैव लोके न च वेदे अकारो विवृतोस्तीति भाष्यात् प्रक्रियायामपि अकारस्य विवृतत्व मनुपपन्नमत आह । प्रतिज्ञेयमिति । तच्चाइउण् सूत्रे भाष्ये स्फुटम् । ननु शिक्षोक्तव्याप्यधर्मवतामित्यादि पूर्वोक्तरीत्या अकारस्य विवृतत्वप्रतिज्ञानेपि नाकारस्सवर्णः तस्य शिक्षायां विवृततरत्वोक्तेरतआह । दीर्घाकारस्येति । तत्र शिक्षापदेन पाणिनिशिक्षैव विवक्षितम् । आकारस्य विवृतोपदेश इति भाष्यस्वारस्यादतोभिस इत्यादितपरकरणाच्चेति भावः । अअ इतीति । सौत्रत्वाद्विभक्त्योर्लुक् । प्रयत्नभेदादिति । वर्णसमाम्नाये विवृतस्यैवोप देशेन तेन सहास्य सावर्ण्याभावेनाच्त्वाभावादिति भावः । दीर्घाभाव इति इदमुपलक्षणं गुणस्यापि । भट्टास्तु अच्च दीर्घश्चादीर्घौ तयोरभावः अद्दीर्घा भावः प्रयत्नभेदस्याद्दीर्घाभाव इति विग्रहः । प्रयोज्यत्वं षष्ठ्यर्थः । प्रयत्न भेदप्रयोज्यगुणदीर्घाभावइत्यर्थेनोपलक्षणत्वं विनापि निर्वाहमाहुः । प्राकश कारोपि तदेवानुससार । अनयोर्युक्तं किमिति सुधियो विभावयन्तु । इदं सूत्ररीत्या । भाष्यसम्मतजातिपक्षे तु संहिताया अविवक्षया एकादेशाभावः । यद्वा पूर्वत्र ङसः सुपांसुलुगिति सुरादेशः रुत्वयत्वयलोपेषु तस्यासिद्ध त्वात् नैकादेशः । अतीति विवृतनिर्देशात् संवृते नोत्वमितिभट्टाः । न च विवृतनिर्देशेपि ह्रस्वत्वजातिमादायोत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । परिनिष्ठिते विवृतत्वस्य दोषरूपत्वेन प्रयत्नाधिक्यात् संवृताग्रहणात् । न चानेनैवसंवृ तस्य विधेयतया तस्यासिद्धत्वादुत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । अअ इति पृथक् निर्देशेन मूलत एव संवृतत्वकल्पनात् । अत एव प्रयत्नभेदेन दीर्घवारणं सङ्गच्छत इति दिक् । व्याख्यानादिति । तत्र तत्राकारस्य दीर्घविधान रूपादित्यर्थः । अत्रोद्देश्येन सवर्णग्रहणे दीर्घाकारस्याप्यनेन संवृतत्वे तद्वै यर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

पूर्वत्रासिद्धम् । षत्वजश्त्वानुनासिकेष्विति । अत्रभट्टाः गोदुह्‌ × मत् इति स्थिते जश्त्वमपवादत्वाद्बाधित्वा घत्वे भुदादावौप देशिकझषन्ते युगपत्प्राप्तजश्त्वबाधनेन चरितार्थस्य भष्भावस्य घत्वा त्पूर्वप्राप्तिकजश्त्वेनेण्ङिशीनामिति न्यायेन बाधेऽनुनासिकस्यापरनिमि त्तकेन जश्त्वेन बाधे निरुक्तक्रमस्सेत्स्यतीत्याहुः एतेनअनुनासिकेष्विति प्राप्तेष्वित्यर्थः । भष्भावानापत्तेरिति । तत्र घत्वे भष्भावेन बाधितेऽपि जश्त्वेऽनुनासिकभष्भावयोर्विनिगमनाविरहेण पर्यायेण प्रवृत्तौ नित्यत्वादनु नासिकस्य वा प्रवृत्तावनुनासिकपक्षे भष्भावानापत्तिरिति भावः । ननु पर्यायस्वीकारेण शास्त्रद्वयबाधापेक्षया शब्दान्तरात्प्राप्नुवतो विधेरनित्यत्वे नानुनासिकेन भष्भावशास्त्रबाधापेक्षया शास्त्रद्वयसमावेशस्य न्याय्यत्वेन प्राग्भष्भावे ततोऽनुनासिके नोक्तदोषोऽत आह । वस्तुतइति । वत्वानु नासिकयोरेकत्र समावेशासम्भवेन पर्यायेण प्रवृत्तौ पाक्षिकवत्वापत्तिर्दोष इति श्रीधरोक्तं, यद्यपि जश्त्वं बाधित्वा भष्भावः प्राप्तः ततोऽपि परत्वादनु नासिकः प्राप्तः ततोऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जश्त्वं प्राप्तं ततोऽपवाद त्वाद्‌ भष्भावः प्राप्नोतीति चक्रकात्कस्यापि कार्यस्याप्रवृत्त्या भष्भावो न स्यादिति कथनं न्यूनं तथापि सिद्धान्तेघत्वोत्तरं भष्भाव एव भवतीति प्रथमोपस्थितत्वात्स एवोपात्त इति प्रकाशकृदुक्तं चापास्तम् । नन्वनुनासिक स्यापि जश्त्वापवादत्वात्कथं पूर्वं जश्त्वप्रवृत्तिः । न च कुमर्यांश्विनोषीत्यादौ चारितार्थ्यमिति वाच्यम् तावन्मात्रफलकत्वे यण इत्येव सिद्धेर्यर्ग्रहणेन झर्ष्वपि तत्प्रवृत्त्यनुमानादिति चेन्न।यर्ग्रहणस्याचोरहाभ्यामित्युत्तरार्थमावश्य कत्वेनोक्तापवादत्वासम्भवात् । वस्तुतः त्रिपाद्यां पूर्वं प्रति परासिद्धत्वा भावेऽपि सापादिकबहिरङ्गपरिभाषादृष्ट्या तदसिद्धत्वस्य सत्वेन तया जश्त्वानुनासिकयोर्व्यवस्थापनासम्भवात् । सूत्रपाठक्रमेण पूर्वं भष्भावे नायं दोषः न चेदानीं त्रिपाद्यां पूर्वं प्रति परासिद्धत्वाभावेन परिभाषादृष्ट्याऽ सिद्धत्वेऽपि कार्यकालपक्षे त्रैपादिकविधिशास्त्रैकवाक्यतापन्नाया अन्तरङ्ग परिभाषायाः पूर्वप्रवृत्तिनियामकतायां बाधकाभाव इति वाच्यम् । परिभा

षायां चेतनत्वारोपेण स्वीयबुद्धिगोचरस्यैवान्तरङ्गशास्त्रस्यलिङ्गताया अन्यत्रोक्तत्वेन प्रकृते तदभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । एतेन षत्वे कृते जश्त्वमपवादत्वाद्बाधित्वाऽनुनासिकं चान्तरङ्गत्वाद्बाधित्वा भष्भावे न कश्चिद्दोष इत्याचार्याः परास्ताः । परं तु षत्वे कृते तस्येदानीमसिद्धत्वाभावेन झय इति वत्वापत्तिर्दोष इत्याह। वस्तुत इति । अथेदानीं त्रिपाद्यां पूर्वं प्रति परासिद्धत्वाभावेन विप्रतिषेधस्य सत्वात् कार्यकाले परिभाषान्तराणामिव विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ जश्त्वानुनासिकयोः परत्वात्प्राप्तेरिदमसङ्गतमित्याशयेन शङ्कते । न चेति।जश्त्वानुनासिकयोरिति। न च वत्वमपवाद इति वाच्यम्। तसाविति भविषये चारितार्थ्यात् । न च तकारोच्चारणेनैव सिद्धे प्रत्याहारग्रहणादपवादत्वमिति वाच्यम् । यवादिगणे प्रकृतिमात्रपाठ इति निष्कृष्टमते ककुद्मानित्यत्रानुनासिकवारणाय तसौमत्वर्थ इत्यत्र दकारोऽपि प्रश्लिष्यत इत्यस्यावश्यकत्वेन तत्रवत्वार्थं प्रत्याहारग्रहणस्य चारितार्थ्यात् । तदोरुभयोर्ग्रहणापेक्षया प्रत्याहारग्रहणस्यैव लघुत्वात्। अत एवेणइत्येव सिद्धे य्वोरिति गुरुनिर्देशेन इण्परेणैवेति ग्रन्थकृतोक्तं सङ्गच्छते । किंचानुनासिकस्य छन्दसि वैकल्पिकत्वेन तदभावपक्षेवत्वस्य चारितार्थ्यान्नानुनासिकापवादत्वं वत्वस्य जश्त्वापवादत्वं तु तक्रकौण्डिन्यन्यायेन वाच्यम्। जश्त्वे कृते चारितर्थ्यात्। एवं च वत्वप्रवृत्त्युत्तरं जश्त्वप्रवृत्तये तक्रन्यायानित्यत्वस्यावश्यकतया नापवादत्वशङ्काकलङ्कोऽपीति बोध्यम् । एतेनेमे शङ्कासमाधाने निर्दले परत्वात्प्राप्तयोरपि प्रतिपदविधित्वादपवादत्वाच्च वत्वेन बाधापत्तेः । न च वत्वं भविषये चरितार्थमिति वाच्यम् । झय इति प्रत्याहारग्रहणस्य वैयर्थ्यादिति प्रकाशकृदुक्तं, उक्ताशयमजानानस्तुल्यबलत्वं जानान श्शङ्कते इति भट्टोक्तंच परास्तम्। अन्यथेति । विप्रतिषेधरूपनिमित्तविनाशकपूर्वत्रेत्यनेन विप्रतिषेधशास्त्रबाधः उतासिद्धत्वनिरूपकपूर्वसिद्धिसम्पादनद्वारा विप्रतिषेधसूत्रस्यैतत्प्रतिबन्धकत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहापत्तिरिति भावः । एतेनाधिकारत्वे यथोद्देशत्वे विधित्वे सपादात्रिपाद्योर्विप्रतिषेधाभावानुवादनेन वार्तिकसामञ्जस्येनेदमसङ्गतमित्यपास्तम् । अत एव । यथोद्देशत्वादेव।

अन्यथा पक्षद्वयसाधारणतया भष्भावानापत्तिरेवापादिता स्यादिति भावः। अधिकारत्वादेवेति। परेत्वस्याधिकारत्वानङ्गीकारेऽपि न क्षतिः। विप्रति षेधसूत्रे यथा बाध्यबाधकयोरेव पौर्वापर्यं व्यवस्थापकं तद्वत् प्रकृतेऽप्य सिद्धासिद्धतानिरूपकयोः पौर्वापर्यं नियामकमिति कल्पनेन कार्यकालपक्ष माश्रित्य परिभाषात्वकल्पनेनापि निर्वाहात्। अधिकारत्वे प्रतिसूत्रमावृत्तौ गौरवाच्च। न च परिभाषात्वे सपादसप्ताध्याय्यामपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम्। मध्ये पाठेन विप्रतिषेधसूत्रेणांशिकप्रवृत्तिकल्पनात्। न च विनि गमनाविरहात्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिः सपादसप्ताध्याय्यां प्रवृत्तिरिति किं न स्या- दिति वाच्यम्श्चुत्वं धुटीत्यादेर्विनिगमकत्वात्। एतेन विनिगमनाविरहेण त्रिपाद्यामप्रवृत्त्यापत्तिरिति शब्दरत्नोक्तमपास्तम्। न चाधिकारत्वे दादे रित्याद्यपवादशास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वपदार्थैर्हाढइत्याद्युत्सर्गातिरिक्तत्वेन स- ङ्कोचस्सम्भवति परिभाषात्वे तु स न स्यादिति वाच्यम्। असिद्धपरिभाषा दिवत् दादेरित्यादिसूत्रोपस्थितपूर्वत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने होढ इत्याद्यति रिक्तत्वेन सङ्कोचसम्भवादित्याहुः। तन्न। विप्रतिषेधसूत्रे स्वापेक्षयापौर्वा पर्यस्य नियामकत्वे फलाभावेन सूत्रारम्भसामर्थ्यादाकडारसूत्रेणोत्तरसंज्ञानां विरोधप्रदर्शनोत्तरमेतत्सूत्रप्रणयनादुपस्थितविरोधस्यैतद्विषयत्वमिति प्रति सन्धानाच्च बाध्यबाधकयोः पौर्वापर्यस्य नियामकत्वेप्यत्रोपस्थितपौर्वापर्य परित्यागे मानाभावात्। श्चुत्वंधुटीत्यादेर्ज्ञापकत्वाश्रयणे गौरवाच्च। परि भाषात्वेऽपि परिभाषाणामात्मभेदकल्पनया विध्येकवाक्यताया अन्यत्रोप पादितत्वेन लाघवानवकाशाच्च। त्रिपाद्यामेवास्याः प्रवृत्तिर्न तु सपादसप्ता ध्याय्यामित्यत्र मध्ये पाठादीनां ज्ञापकत्वाश्रयणे गौरवाच्च। सूत्रोपस्थितपूर्व शास्त्राणामेव परिभाषोपस्थापकलिङ्गत्वापत्तौ तेषां बहुतरत्वेन तत्तल्लिङ्गा नुरोधेन परिभाषाभेदकल्पनापत्त्या अधिकारत्वपक्षापेक्षया वाक्यबाहुल्य प्रसङ्गाच्च। मध्येपाठेन श्चुत्वं धुटीत्यादिवार्तिकानुरोधेन त्रिपाद्यामेव प्रवृ- त्त्यङ्गीकारे त्रिपादीस्थपूर्वदृष्ट्या परस्यासिद्धत्वमिति सपादसप्ताध्यायीस्थ पूर्वदृष्ट्येत्यर्थानापत्तौ बहूपपप्लवस्स्यात्। नलोपस्सुबित्यादेरुक्तार्थभाव

ज्ञापकत्वाश्रयणे तु क्लेश इति दिक्। तदेतद्ध्वनयन्नाह। यत्रानुवृत्तिरित्यादि। नन्वधिकारत्वे पदैकवाक्यतयान्वये पूर्वशास्त्रविषयेऽसिद्धत्वाश्रयो ढो भवतीत्यादिक्रमेणबोधे सर्वस्यापि त्रैपादिकशास्त्रविषयस्य पूर्वशास्त्रविषयत्वेन त्रैपादिकविधीनामानर्थक्यापातः । पूर्वशास्त्रकर्तव्यतायामसिद्धत्वाश्रयो ढो भवतीत्यर्थाङ्गीकारेऽपि अवधारितकालस्य प्राधान्याद्विधेयविशेषणत्वे हरय् एहीत्यत्र कस्यापि पूर्वशास्त्रस्य कर्तव्यत्वाभावाल्लोपानापत्तिः असिद्धत्व विशेषणतायामपि यादृशत्रैपादिकप्रवृत्त्युत्तरं पूर्वशास्त्रकर्तव्यत्वाभावः तत्र विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमर्यादया त्रैपादिकविधेरभावापत्तिः यथा कथंचित्तत्र तत्र निर्वाहेऽपिकार्यासिद्धत्वानुप्रवेशापत्तिरित्यत आह।वाक्यभेदेनेति ।वाक्यैकवाक्यतयेत्यर्थः। अतएव। वाक्यैकवाक्यताया स्वीकारादेवेत्यर्थः। नमुनेइत्यादिभिरिति । आदिना नमुटादेशे नलोप - स्सुबित्यनयोस्सङ्ग्रहः । अत एव बहुवचनं सङ्गच्छते । तन्निषेधः। असिद्धत्वनिषेधः । अन्यथाप्राधान्याददसोसेरित्यादौनाभावे कर्तव्येअसिद्धत्वाश्रयमुत्वस्यैव निषेधापत्त्या अमुनेत्याद्यसिद्धिः । टायामादेश इत्यर्थक वार्तिकासङ्गतिश्चेति भावः । नन्वस्तु पदैकवाक्यता नमुनेइत्यत्रोपस्थितम सिद्धमिति नञर्थप्रतियोगितयाऽन्वेति। तथा च मु असिद्धं नेत्यत्रेहार्थस्सम्पद्यत इति चेन्न । अदसोसेरिति सूत्रेणासिद्धत्वाश्रयमुत्वविधानेन आसिद्धत्वस्यानेन निवृत्तौ सन्नियोगशिष्टन्यायेन मुत्वस्यापि निवृत्त्यापत्तेः। न च टायामादेश इत्यर्थानुरोधेन स्वीकृतस्य कृतेऽप्यसिद्धत्वाभावबोधकवचनस्य वैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्यात्सन्नियोगशिष्टन्यायाप्रवृत्तिरिति वाच्यम्।ज्ञापकाश्रयणे गौरवात्कार्यासिद्धत्वापत्तेश्चेति दिक् । ननु पूर्वत्रेति श्रुत्या पूर्वत्वम सिद्धतानिरूपकतावच्छेदकमिति लभ्यते तथा च यत्र निरूपकतावच्छेदकं तदृष्ट्या असिद्धत्वं नेति वक्तुमशक्यत्वेन न मु ने इत्यादीनां वैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्यात्तत्तद्विधिष्वस्यानुपस्थितावन्यदृष्ट्यापितेषामसिद्धत्वं न स्यात् । न मु ने इत्यादौ ने इत्यादेर्वैयर्थ्यं चेत्यत आह। सङ्ग्राहकमेवेति । असिद्धता निरूपकतावच्छेदकानां तत्तच्छास्त्रत्वानांशब्दत उपलक्षणं सदनुगमकं पूर्वत्व

मेकबोधेनैवासिद्धतालाभार्थं न तु तस्यानिरूपकतावच्छेदकत्वमिति भावः। शृङ्गग्राहिकयैवेति।प्रातिस्विकधर्मपुरस्कारेणैवेत्यर्थः।प्रतिपाद्यतइति।एकयैवो पस्थित्येत्यर्थः। यथा देवदत्तस्तिष्ठति यज्ञदत्तो विष्णुमित्रश्च तानानयेत्यादौ उपलक्षणीभूतबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनैकेनानुगतदेवदत्तत्वादिनानाधर्माव- च्छिन्नानामेकबोधविषयत्वं तद्वदिति भावः। भवत्येवेति। तत्तदपवादशास्त्र सामर्थ्यात्तत्तदपवादशास्त्रासिद्धतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य तत्तदुत्सर्गशा- स्त्रवृत्तितद्व्यक्तित्वे अस्वीकारेऽपिइतरेषामस्वीकारे मानाभाव इति भावः। अत एव न मु ने इत्यादौ ने इत्यादि चरितार्थम्। एवं च दादेरित्यस्य होढ- इत्येतद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वाभावेऽपि वत्वेऽसिद्धत्वं सेत्स्यति। एतेन तत्तच्छास्त्र दृष्ट्या वाक्यभेदेनासिद्धत्वप्रतिपादने ग्रन्थतात्पर्यं परिकल्प्येदं चिन्त्यं तत्र तत्रोपस्थितपूर्वपदार्थे तत्तच्छास्त्रातिरिक्तत्वेन सङ्कोचेनैवोपपत्तौ वाक्यभेदा ङ्गीकारे गौरवादिति वदन्तश्चन्द्रिकाकाराः, तुशब्दस्यारुचिबोधकतां स्वीकृत्य मूलरक्षणपक्षपाती श्रीधरश्च परास्ताः। मूलस्य वाक्यभेदे तात्पर्याभावात्। नन्वेवं सय्यँन्तेत्यादावनुस्वारस्य द्वित्वेऽपि परस्य वापदान्तस्येति परसवर्णे तस्यानुस्वारस्य ययीत्येतदपवादतया सिद्धत्वेन अनुस्वारस्य ययीति पूर्वस्य परसवर्णे त्रियकारसिद्ध्या द्वित्वे परसवर्णं सिद्धं वक्तव्यमिति वार्तिकानु त्थितिरेव स्यादिति चेन्न। प्राप्तविभाषाणां पक्षेऽभावमात्रबोधकतया परानु स्वारस्यापि अनुस्वारस्ययर्यात्यनेनैव परसवर्णस्य विधेयतया स्वविधेयस्य स्वस्मिन्निमित्तता न सम्भवतीत्याशयेन वार्तिकोत्थितेः। नन्वामन्त्रितं पूर्व मविद्यमानवदित्यतः अविद्यमानवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे असिद्धमिति व्यर्थम्। न च नामन्त्रितमिति निषेधेन विच्छिन्नत्वान्नानुवृत्तिरिति वाच्यम्। नेड्व शीत्यत्रनञ्सम्बद्धस्यापीण्मात्रस्यार्धधातुकस्येडित्यत्रानुवृत्तिं स्वीकृत्य तत्र त्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन तन्मात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादनु वृत्तौ बाधकाभावादित्यत आह। सिद्धं निष्पन्नमिति। अयं भावः। तदनु वृत्त्याऽसिद्धासिद्धतानिरूपकशास्त्रयोर्युगपत्प्राप्तिस्थले परशास्त्रेऽविद्यमान त्वारोपेण निस्सपत्नं पूर्वस्य प्रवृत्त्येष्टसिद्धावपि त्रैपादिकप्रवृत्त्युत्तरकालमात्र

प्रवृत्तिके पूर्वशास्त्रे कर्तव्ये परशास्त्रेऽविद्यमानत्वारोपेऽपि तत्कृतकार्यस्य कुलालाद्यविद्यमानतादशायां घटस्येव विद्यमानत्वात् किम्वुक्तमित्यदौ तत्प्र युक्तमनुस्वारादि स्यात् । असिद्धग्रहणे तु परशास्त्रस्याप्रवृत्तत्वज्ञानाद्धकार निमित्तकोऽनुस्वारो न भवतीति सर्वेष्टसिद्धिरिति । नन्वसिद्धग्रहणं मास्तु । अविद्यमानवदित्यनुवर्तताम् । कार्यस्यैवासिद्धत्वं स्वीक्रियते तथाच वका रस्याविद्यमानवत्वान्नानुस्वारापत्तिरत आह । अत्राकायति । न्यायेनेति । ननु देवदत्तहन्तृहननन्यायोनात्रप्रवर्तते । अन्यथा अद्+अ+आ इत्यस्यामव स्थायां मुत्वे पररूपाप्रवृत्त्याऽकारान्तस्यैवाङ्गत्वेन नाभावकर्तव्यताया अभा वेन न मु नेइत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न्यायाप्रवृत्तौ तु मुत्वासिद्धत्वेनाकारो ज्जीवने पररूपे तन्मात्रोद्देश्यकविकाराभावेन लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायाप्रवृत्तौ पुनर्मुत्वे घ्यन्तत्वेन नाभावकर्तव्यतायास्सत्वेन निषेधसाङ्गत्यम् । न च न्याय प्रवृत्तावपि मुत्वे अमु+अ+आ इत्यवस्थायामिनादेशे गुणे अमु+एन इति स्थिते तस्य परादिवद्भावेन टात्वात् पूर्वस्यैकदेशविकृतन्यायेनाङ्गत्वान्नादेश कर्तव्यता सुलभेति वाच्यम् । श्रायसावित्यत्र सान्तस्याङ्गसंज्ञायां विभक्त्यै- कादेशस्य स्थानिवद्भावस्याकरोक्तत्वेन तद्रीत्या प्रकृतेप्यचःपरस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन म्वन्ते अङ्गत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । अत एव धनेनेत्यादौ नाल्लोप इतिचेत्तदपि शास्त्रासिद्धत्व एव ज्ञापकमस्त्वित्याशयात् ॥ पररूपाद्यना पत्तिरिति ॥ ननु अमु+अ+औ इति स्थिते मुत्वस्यासिद्धत्वे पूर्वाकारमादाय पररूपं भवति नच मुत्वस्यासिद्धत्वेऽपि तदधिकरणकालस्यासिद्धतया तेन व्यवधानान्नपररूपप्रसङ्ग इति वाच्यम्। वर्णानामसिद्धत्वे तदधिकरणकालस्य तत्र दुर्ज्ञेयतया व्यवधायकत्वायोगात् । अत एव राजाश्वे दीर्घसिद्धिः । अन्यथा नलोपेऽपि तदधिकरणकालव्यवायात्तदसिद्धिः । अत एव सुब्विधौ कृति तुग्विधौ च नलोपासिद्धत्ववचनं सार्थकम् ।अन्यथा नकाराधिकरणका लव्यवधानात्तत्सद्विधीनामप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एवेमंमेगङ्गे इति मन्त्रे मेशब्दमाश्रित्य सर्वेषां निघातसिद्धिरिति चेन्न । इष्टस्य पररूपस्याना पत्तेरित्याशयात् । ननु पूर्वत्रासिद्धमित्येव न्यस्यते असिद्धमित्यस्याप्रवृत्तमि- त्येवार्थः । प्राधान्यात्कार्यासिद्धत्वमेवास्तु। कार्यस्याप्रवृत्तत्वज्ञानात् देवदत्त

हन्तृन्यायस्य नावतारः । तथा च पररूपे मुत्वे च रूपसिद्धिः । न च पर-रूपस्योकारनिवर्तकत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । न हि रजतत्वभ्रमेति न्याये नाकारबुद्ध्या उकारनिवर्तकत्वेन वृद्धौ रूपसिद्धेः । न चोकारानिवृत्तावपि मकारस्य सत्त्वेन दात्परत्वाभावात्पुनर्मुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । सन्नियोग शिष्टन्यायेन मकारस्यापि निवृत्तेः । न च लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायेन दकारस्य पुनर्मकाराप्राप्तौ तत्सन्नियुक्तमुत्वमपि न स्यादितिवाच्यम् । ऊकारसन्नियुक्त मकारविधायकस्य लक्षणान्तरत्वात् । किं च सन्नियोगशिष्टन्यायस्यान्यतर स्यापाये सम्भाविते पूर्वमुभयोरप्रवृत्तिरित्येवार्थः । अत एव पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रमित्यत्र ङीषो लुक्यकारश्रवणसिद्धिः । अन्यथा सवर्ण दीर्घोत्तरमानुकोनिवृत्तावकारश्रवणंदुर्लभम् । एवं च कार्यासिद्धत्वे नेदंदूष णम् । न च अद्+अ+औ इति स्थिते परत्वान्मुत्वे अमु+अ+औ इति स्थिते मुत्वस्यासिद्धत्वादकारबुद्ध्या उकार एव पररूपे तस्य पूर्वस्य स्थिते प्रत्यै नेय इत्यादाविव स्थानिवद्भावेनोकारबुद्धौ सन्नियुक्तयोरन्यतरापायबुद्ध्यभा वेन मकारस्यानिवृत्तौ दात्परत्वाभावेनोत्वस्य पुनरप्राप्त्या अमू इत्यसिद्ध्या पत्तिरिति प्रकाशकृदुक्तरीत्यादोषसङ्गति रितिवाच्यम् ।अचःपरस्मिन्निति सूत्र दृष्ट्याप्युकारस्यासिद्धत्वेन तेनोकारबुद्धेरानेतुमशक्यत्वेन मकारनिवृत्ते स्सौलभ्येन पुनर्मुत्वप्रवृत्तौ बाधकाभावादत एवारुचेरादिग्रहणं मनोरथसङ्ग्रहार्थं कृतम् । तत्र हि मनर्+रथ इति स्थिते हशिचेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्तेअधुना परत्वाद्रोरीति लोपे तस्यासिद्धत्वेप्युच्चारणप्रसङ्गरूपस्थानषष्ठ्य र्थाभावेनोत्वानापत्तिः । न च लोपेऽप्रवृत्तत्वज्ञानेन तत्कृतस्थानिनिवृत्तिबुद्धेर भावेनोच्चारणप्रसक्तिस्सुलभेति वाच्यम् । एवमप्युत्वात्परत्वाड्ढ्लोप इति दीर्घे अत इति तपरकरणेनोत्वानापत्तेः न च पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमुत्वे इति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धमित्यतिदेशसापेक्षत्वेनोत्वस्यैवविलम्बोपस्थिति कतयाबहिरङ्गत्वादितिदिक् । वस्ततस्तु सन्नियोगशिष्टन्यायस्य सन्नियुक्तयो रन्यतरापाये सम्भाविते उभयोरपि निवृत्तिरित्येवार्थः । तावतैव पञ्चेन्द्र सिद्धेःन तु पूर्वमुभयोरप्रवृत्तिरिति कार्यासिद्धत्ववादिभिस्स्वीकर्तुं शक्यते

तन्मते कार्यस्य लक्ष्यसमवायित्वात्मकप्रवृत्तिमन्तराऽसिद्धत्वस्य वक्तुमशक्य त्वात् । तथा च अमू, अमूभ्यां, अमूदृगित्यादिदीर्घोकारविधायकस्थले ऊकारसन्नियुक्तमकारविधायकस्य लक्षणान्तरत्वेन लक्ष्येलक्षणस्येति न्याया विषयत्वेपि अमुमित्यादिह्रस्वोकारविधानस्थले तत्सन्नियुक्तमकारविधाय कस्य लक्षणान्तरत्वाभावात् न्यायविषयतया मुत्वानापत्तिर्दोषःकार्यासिद्ध त्ववादे । न च निरुक्तदिशा अमुनेत्यत्र पररूपोत्तरं मुत्वाभावे नाभावकर्तव्य ताया अभावे सूत्रवैयर्थ्याल्लक्ष्येलक्षणमिति न्यायो मुत्वविषये न प्रवर्तत इति ज्ञापनान्नदोष इति वच्यम् । तस्यापि शास्त्रासिद्धतायां ज्ञापकतास्वीकारे लाघवात्कार्यासिद्धतायां बहुवारं मुत्वप्रवृत्तिनिवृत्त्योस्सान्नियोगशिष्टन्याय संचारस्य चावश्यकतया गौरवात् । यत्तु अमी इत्यादौ पूर्वं मुत्वे दात्परैका राभावेनैतईदितिसूत्रमपि व्यर्थं सदत्रैव ज्ञापकमस्त्विति शब्दरत्नोक्तंचिन्त्यम्। एतईदित्यस्य मुत्वापवादतया उपसञ्जनिष्यमाणन्यायेन मुत्वाप्रवृत्तेरिति तन्न । उपसञ्जनिष्यमाणन्यायस्योत्सर्गस्यापवादात्तन्निमित्तसम्पादकशास्त्राच्च पूर्वं प्रवृत्तावपवादशास्त्रवैयर्थ्यमित्येतन्मूलकतया प्रकृते मुत्वेन गुणादिशास्त्र बाधे अपवादशास्त्रवैयर्थ्यात् तेन प्रकृतन्यायप्रवर्तनापेक्षया लाघवेन शास्त्रा सिद्धत्वमेव ज्ञाप्यतामित्याशयेन शब्दरत्नसंगतेः । न्यायप्रवर्तने तु अपवाद शास्त्रनिमित्तसम्पादकानां तत्तच्छास्त्राणां मुत्वबाधकत्वकल्पनायां गौरवं स्पष्टमेव । तदेतत्सूचितं । “ सूत्रमपि व्यर्थं सदत्रैव ज्ञापकमस्त्विति ” तदप वादनिमित्तसम्पादकगुणादीनां प्राबल्यबोधकत्वव्यवच्छेदकैवकारं कुर्वता शब्दरत्नकृता । एतेन शब्दरत्नोक्तिखण्डनमात्रपरं युक्तियुक्तैस्सर्वैस्सोढव्य मितिप्रकाशकृदुक्तमपास्तमित्यलम् । ननु किम्वुक्तं गोमानित्यादौ वत्वसंयो गान्तलोपयोः प्रवृत्तिकाले कस्यापि पूर्वशास्त्रस्य कर्तव्यताया अभावेन तयोः पूर्वं प्रवृत्तौ पश्चाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वेऽपि जातस्य कार्यस्यानिवृत्तेरनुस्वारन लोपौ दुर्वारौ कार्यासिद्धत्वे तु जातस्य कार्यस्यैवनिवृत्तिरिति न दोष इत्यत आह । शास्त्रासिद्धत्वेत्विति अन्तरङ्गत्वादिति। असिद्धतानिरूपकशास्त्रा प्राप्तिकालिकप्राप्तिकत्वादित्यर्थः । ‘एतेन तादृशलक्ष्याभावादिदं चिन्त्यमिति’

अन्तरङ्गपरिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यमिति, इदं प्राचामनुरोधे नेति, एतादृशस्यान्तरङ्गपदार्थत्वाभावादिदं चिन्त्यमिति च वदन्तः परास्ताः। ननु तत्रारतीत्यादौदीर्घदृष्ट्या रोरीति शास्त्रस्यासिद्धत्वेन लोपस्य लक्ष्ये जातत्वबुद्ध्यभावेन रेफद्वयवतो दीर्घविधायकेन साधुत्वबोधप्रसङ्ग इत्यत आह। जायमानं कार्यंत्विति। तथाचादेशघटित एवस्थानिबुद्ध्या साधु त्वबोधना द्रेफद्वयवत्ताबुध्या एकरेफवतस्साधुत्वं बोध्यत इति भावः। ननु पूर्वत्रनेत्येव न्यस्यताम्। नलोपस्सुबिति सूत्रं मास्त्वित्यपरं लाघवमित्यत आह। राजभ्यामित्यादावित्ति। दिगिति। दिगर्थस्तु शास्त्रजन्यलक्ष्यसंस्का रकवाक्यार्थबोधविषयत्वमेव कार्याणां सिद्धिः तदाश्रयासिद्धत्वमेव कार्या सिद्धत्वमिति स्वीकारे पूर्वपरशब्दयोर्लक्षणाश्रयणरूपं गौरवम्। न च शास्त्रा सिद्धत्वेऽपि कर्तव्यतायाः कार्यद्वारिकायास्स्वीकारे गौरवमिति वाच्यम्। कर्तव्यशब्दस्य कर्तव्यबोधकैकया लक्षणया निर्वाहे लक्षणाद्वयाश्रयणगौरव स्यापराहतत्वात्। किं च पूर्वत्रेति कारकविभक्तेर्बलवत्त्वाद्विषयसप्तमीति न लक्षणावश्यकीति लाघवम्। नचैवं गोमानित्यादौ नलोपशास्त्रविषयतया पूर्वं संयोगान्तलोपानापत्तिरिति वाच्यम्। शास्त्रे चेतनत्वारोपेण परशास्त्रं किंचिद्वाक्यार्थसमर्पकतया पूर्वशास्त्रबुध्यगोचरमित्यर्थेनादोषादिति दिक्। बाह्यप्रयत्नानां बाह्यत्वं विवारत्वादिकं चोपपादयति। काकलकेत्यादिना। अधस्तादित्यनेन बाह्यत्वंसूचितम्। सङ्कोचविकासेत्यादिना विवारत्वादिकं सूचितम्। ननु मूलेऽघोषशब्दस्यघोषाभावार्थकतयाऽभावस्य नित्यत्वेन तस्य कार्यत्वमनुपपन्नमतो नञोऽल्पार्थकत्वमभिप्रेत्याह। अल्पघोषेति आत्मा-अन्तःकरणमिति। वैयाकरणानां सांख्यानुयायित्वेन तन्मते ज्ञानेच्छादे रन्तः करणवृत्तिविशेषत्वाङ्गीकारादितिभावः - एतेनात्मपदस्यजीवपरत्वेऽपि बाधकाभावादिदमसङ्गतमित्याचार्योक्तमपास्तम्। नैयायिकमतरीत्या जीव परत्वाङ्गीकारे तन्मते मनस इच्छाश्रयत्वस्य बाधितत्वेन मनोयुङ्क्तेविवक्षयेति वाक्यशेषासङ्गतेः। तन्मते मनसोऽणुत्वेन तस्याभिघाताख्यसंयोगासंभवा न्मनःकायाग्निमाहन्तीत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेश्च-तन्मते यत्नस्य द्विक्षणावस्थायितया

यत्नस्य वर्णनाशावधिस्थितिप्रतिपादकसंहितासंज्ञासूत्रस्थभाष्यविरोधाच्चेति दिक्। शब्दातिरिक्तार्थानां वक्तुमिच्छाया असम्भवादाह। तद्बोधनेच्छयेति। मनसोऽन्तःकरणांशविशेषरूपतयान्तःकरणवृत्तीच्छयामनसो योगः। उत्पन्नो यत्नो यस्येति बहुव्रीहिः। अन्यपदार्थो मनः ननु कायाग्न्यभिघातजनक एकः स्पर्शादिजनक एकः गलविवारविकासादिजनकाः केच न ह्रस्वादिजनक एक इति एकवर्णोच्चारणे यत्नबाहुल्यं भवदुक्तरीत्या लभ्यते। तच्चायुक्तम्। संहितासंज्ञासूत्रस्थभाष्यविरोधात्–तत्र हि येनैव प्रयत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थ इत्यनेनवर्णनाशावधिप्रयत्नस्थितिरित्युक्तम्। तथा च कथं प्रयत्ननाना त्वकथनमिति शङ्कते। यद्यपीति। सर्वकार्येति। अग्न्याघाततत्तत्स्थानस्पर्श गलविवारविकासादिसर्वकार्येत्यर्थः – स्वोत्पादितवर्णनिष्ठह्रस्वत्वादिसर्वकार्य जनक इत्यर्थ इतिप्रकाशकृदुक्तं तु न सम्यक्-अग्न्याघातादितत्तत्कार्याणांवर्ण निष्ठत्वाभावात् समाधत्ते। तथापीति। तथा तथा व्यवहार इति। तथाचौ पाधिक एव भेदव्यवहारो न तु वास्तविक इति न भाष्यविरोध इति भावः- यत्त्वाचार्यैस्ततो यत्नविशेषेणेति प्रतीकमुपादायेदमेक एवयत्नः कार्यजनको वर्णनाशकश्चेति परस्सन्निकर्ष इतिसूत्रस्थभाष्याविरुद्धम्। तस्मात्तेनैवयत्नेनेति वक्तुमुचितम्। औपाधिकभेदाभिप्रायेण वा कथंचित् योज्यमित्युक्तम्। तत्तु यद्यपीत्याद्येतद्ग्रन्थापर्यालोचनमूलकमिति प्रतिभाति। यदपिवस्तुतस्तु यथा लोके ग्रामान्तरगमनप्रयोजकयत्नवान् अवान्तरयत्नैः पथि भोजनादि- कार्यकृद्भवति तद्वदिहाप्यवान्तरसर्वप्रयत्नजनकमहाप्रयत्नैक्येऽपि अनुभव सिद्धानां तत्तद्ध्रस्वत्वादिप्रयोजकप्रयत्नानामपलपितुमशक्यत्वेन चिन्त्यमि दम्। भाष्यं तु महाप्रयत्नैक्यमादाय प्रवृत्तमिति न तद्विरोधः-एवं च कार्य भेदारोपः प्रयत्ने विफल इति बोध्यमित्युक्तं प्रकाशकृता। तन्न। दृष्टान्तदार्ष्टा न्तिकयोर्वैषम्यात्। तथा हि गमनविषयकयत्नस्य तत्कार्याङ्गयावत्कार्यविष यकत्वेऽपि तदनङ्गभोजनादिविषयकताया वक्तुमशक्यत्वेन तत्र यत्नान्तरा पेक्षा। किं च दिनसमूहसाध्यकार्यविषयक एको यत्नो न संभवतिमध्ये

सुषुप्त्यादावन्तःकरणस्यैव लयेन तदाश्रयवृत्तेरपि नाशात्। महाप्रयत्नोऽपि तावद्विषयको न संभवति किं तु संस्कारवशात्सजातीयवृत्त्यन्तरोदये न कार्यनिर्वाहः। प्रकृते तु वर्णनाशावधिजनितसर्वकार्याणां प्रधानकार्याङ्गतया तावद्विषयको यत्न एक एवाङ्गीक्रियतेवर्णोत्पादकयत्नस्य दीर्घकालावृत्तितया न तस्य मध्ये विच्छेदशङ्केति न तत्र यत्नान्तरापेक्षा। अत एव लक्ष्यच्छेदनानुकूलयत्नेन विसृष्टो बाणो यत्नान्तरमनपेक्ष्यैव मध्यस्थतृणपर्णादिच्छेदको भवति तद्वद्यत्नविशेषविसृष्टो वायुरेव तत्तत्कार्यजनको भवति विना यत्नान्तरापेक्षामिति यत्नान्तरसद्भावे प्रमाणाभावात् प्रधानकार्याङ्गतत्तत्कार्यविषयकेण प्रधानकार्यानुकूलयत्नेनैवसर्वकार्यनिर्वाहेऽनेकयत्नकल्पने गौरवाच्च युक्त एव मूलोक्तारोपः। तत्र प्रकाशकाराणामनुभव एव प्रमाणमिति चेत्स चानुभवः कीदृश इति स च प्रयत्नः कुत्रोत्पत्स्यत इति कीदृश इति त एव प्रष्टव्या इत्यलम्। नन्वेतावता प्रबन्धेनास्यान्तर्गतकार्यकारित्वमाभ्यन्तरत्वं बहिः कार्यकारित्वं बाह्यत्वमिति सिद्धम्। तथाचोदात्तादिजनकस्यास्यान्तर्गतकार्यकारिणोयत्नस्याभ्यन्तरत्वलाभात्कथं तद्भेदे सावर्ण्यसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरति। उदात्तादिजनकेत्यादिना। अविवक्षाबोधनादिति। तेषां कार्याणामविवक्षायां तत्प्रयुक्तो भेदो यत्नेन सिध्यतीति न तद्भेदस्सावर्ण्यभञ्जक इति भावः। नन्वेवं बाह्यप्रयत्नत्वव्यवहारोऽपि तेषां न स्यादत आह। सवर्णसंज्ञेति। तथा च सादृश्यनिबन्धनोऽयं विलक्षण एव बाह्यत्वव्यवहारो न तु आस्यबहिर्भूतकार्यजनकत्वनिबन्धन इति भावः। ननु तुल्यास्यसूत्रस्थभाष्यबलात् ङकारादिनिष्ठानुनासिक्यस्य बाह्यप्रयत्नत्वलाभादेकादशधेति मूलं न्यूनमित्याशङ्कां परिहरति। उपलक्षणमिति। अयोगवाहव्यावृत्तय आह। शषसा इति। अत एव विसर्गादीनां पृथग् ग्रहणं सार्थकम् अनुस्वारस्यैतदभावश्च सिद्धः। अनुप्रदानंबाह्यप्रयत्नइति। यद्यपि श्वासोनुप्रदीयते यैरित्युद्योतेविग्रहप्रदर्शनाद्यौगिकत्वं लभ्यते तथापि तुल्यास्यसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याद्रूढिराश्रयणीयेति भावः। ननु कण्ठविवरविकासादिकर्तृत्वं प्रयत्नस्यैव न तु वर्णस्येति वर्णानां तत्कर्तृत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह। तदभीति

यरलवा इत्यर्थ इति। इदमुपलक्षणमचामपि तेषामपिघोषादिप्रयत्नवत्व स्योत्तरत्रवक्ष्यमाणत्वात्। अन्यतरप्रयत्नमात्रेणेति। हशादीनांघोषप्रयत्नः खयादीनामघोषप्रयत्नइतिव्यवस्थितान्यतरप्रयत्नमात्रेणेत्यर्थः। एतेनखयादि ष्वघोषाद्यन्यतमेतिपाठः एवंहशादिष्वपीतिप्रकाशकृदुक्तंपरास्तम्। निरुक्त दिशा ग्रन्थस्थपाठसामञ्जस्यात् तदुक्तपाठे हशादिविषयककथनाभा वान्न्यूनतापाताच्च। तदुक्तपाठस्यानुपलम्भाच्च। घोषाघोषयो रुक्ति स्त्वशोकवनिकान्यायेनेति बोध्यम्। अत एवेति। यत्नकृतपूर्वसादृश्य ग्रहणादेव चेत्यर्थः। कत्वादिना सादृश्यग्रहणे तु तत्रापि कत्वादिजातेरावश्य कत्वेन प्रत्याहारेषु जातिग्रहणस्यैव सिद्धान्तितत्वेन तेषामाकारादितुल्यतयाऽ योगवाहेषु गणनं पूर्ववर्णवृत्तिजातीनां विंशतित्वेन चतुष्ट्वकथनमसम्बद्धं स्यात्। परसादृश्यस्य जातिकृतस्य ग्रहणेऽयोगवाहेषु गणनस्य तासां पञ्च त्वेन चतुष्ट्वकथनस्य प्रयत्नकृतस्य ग्रहणे एकत्वेन चतुष्ट्वकथनस्य चासङ्गतिः। पूर्ववर्णत्वेच तेषामाक्षरसमाम्नायिकत्वेन विंशतित्वेन चोभयमसङ्गतं स्यादि ति भावः। ननु तेषां वर्णान्तरत्वे तेन व्यवधानाद्प्राज्ञइत्यादौ श्चुत्वानापत्ति रत आह। अयंच वेदएवेति। तथाच तत्र बहुलग्रहणाद्व्यवधानेऽपि प्रवृत्त्यङ्गीकारादशरीरं यमं प्राहुरिति वचनेन तस्य व्यवधायकत्वाभावकल्प नया वा न दोष इति भावः। घोषसंवारनादेति। परे तु परस्सन्निकर्ष इति सूत्रभाष्याद् घोषत्वं सुपां सुलुगिति सूत्रभाष्यादल्पप्राणत्वं घोषत्वं चास्तु अक्षु संवारनादत्वे निष्प्रामाणिके। न च विनिगमकाभावः। परस्सन्निकर्ष इति सूत्रभाष्यस्यैव विनिगमकत्वादित्याहुः। तन्मन्दम् तेषां त्रयाणां समनै यत्यस्य दृष्टत्वेनार्धजरतीयस्यानौचित्यात्। तद्यमावित्ययोगवाहेभ्यः पृथगुपा दानादत्रायोगवाहपदेन यमानां ग्रहणाभावस्सूचितः। तेन प्रथमतृतीययमयो नैतत्प्रयत्नत्वमिति सिद्धम्। यमादीनामित्यादिना विसर्गानुस्वारौ गृह्येते नोपध्मानीयः। उब्जेरूपधाभूतस्य तस्य जश्त्वेन बकारार्थं स्थानकथनावश्य कत्वात्। शछयोरपीति। तेषां तदुपयुक्तत्वे झरोझरीति सवर्णग्रहणे यत्किं चित्प्रयत्नैक्येऽपि सवर्णसंज्ञेत्यर्थस्य वक्तव्यतया बाह्यप्रयत्नमात्रसाम्यमादाय

सवर्णसंज्ञायां शार्ङ्गिश्छिन्धि इत्यादौ झरोझरीति लोपापत्तिरिति भावः। यत्तु विष्णुशिवावित्यत्र छेति तुक् असिश्छिनत्तीत्यत्र वाशरीति च स्यात् किं च व्रश्चेति सूत्रे शछयोरन्यतरोपादानं छ्वोरित्यत्र ङितीत्यनुवृत्तिपक्षेऽपि व्यर्थं स्यादिति प्रकाशकृतोक्तम्। तन्न। तयोस्सावर्ण्येऽपि अनणुत्वाज्जाति पक्षेऽपि तत्तद्वृत्तिजात्योर्भेदाच्च अन्यतरेणान्यतरग्रहणायोगात्तदुक्तदोषानव तारात्। ननु कादयो मावसानास्स्पर्शा इत्यनुपपन्नं स्पर्शपदेन कादिमाव सानानामुपस्थित्या घटोघट इत्यत्रेव बोधानुदयादित्यत आह। तत्पदव्यव हार्या इति। तथा च स्पर्शपदव्यवहार्यत्वेनरूपेणस्पर्शपदादुपस्थितौ विभिन्नरुपेणोपास्थितयोरन्वयबोधे बाधकाभाव इति भावः। आदन्त इति। अन्तस्थाभिश्च संयुतामिति प्रयोगानुरोधात्। स्थः क चेति कान्ताट्टाप् अत एवान्तस्थानामित्यत्रातोधातोरिति न लोपः। निर्देशासङ्गतिरिति। चका रस्य स्पर्शमात्रप्रयत्नकतया झकारस्येदानीमूष्मत्वेन विवृतप्रयत्नकत्वे याव त्प्रयत्नसाम्याभावेन चकारसावर्ण्याभावात्पूर्वसवर्णविधिना झकाराप्राप्तौ निर्देशासङ्गतिरिति भावः। यद्यपि यत्किंचित्प्रयत्नसाम्येऽपि सावर्ण्यमिति स्वीकारे निर्देशसङ्गतिस्तथापि शछयोर्विवृतप्रयत्नसाम्येन सावर्ण्यापत्तौ शार्ङ्गिश्छिन्धीत्यादौ झरोझरीति लोपापत्त्या यावत्प्रयत्नसाम्यस्यैव विवक्ष णीयतया निर्देशादस्माद्विवृतमूष्मणामित्यत्र वर्गद्वितीयचतुर्थयोरग्रहणमि त्येव ज्ञापयितुमुचितम्। अत एव शिक्षायां नेमस्पृष्टाश्शलः स्मृता इति शषसहानामेवोपादानं सङ्गच्छत इति तात्पर्यम्। यत्तु यावत्प्रयत्नसाम्या नङ्गीकारे खकारहकारयोरपि सावर्ण्यापत्तौ देवःखनतीत्यादौ हशिचेत्युत्वा द्यापत्तिः कर्तरि भुवः खिष्णुजित्यादिनिर्देशासङ्गतिश्च। एवं च यत्किंचि त्प्रयत्नसाम्यइदमसङ्गतं यावत्साम्ये मूलोक्तमसङ्गतमिति तात्पर्यमिति भट्टा स्तन्न यत्किंचित्साम्याङ्गीकारेऽपि कवर्गस्य जिह्वामूलस्थानकत्वेन हकारस्य कण्ठस्थानकत्वेन स्थानभेदादेव सावर्ण्याप्राप्तेःकर्तरि भुवः खिष्णुजित्यादि निर्देशासङ्गतेरभावात्। यदिपि प्रकाशकारः कर्तरिभुवः खिष्णुजित्यादि निर्देशासङ्गतिं विहाय भट्टोक्तफक्किकामेवलिखितवान्। तदतिस्थवीयः

पूर्वोक्तदोषात् । कर्तरिभुवः खिष्णुजित्यादिनिर्देशासङ्गतेरप्रदर्शनेन "एवंच यत्किंचित्प्रयत्नसाम्य इदमसङ्गतमिति" ग्रन्थस्यार्थराहित्याच्च । तथा च भट्टफक्किकार्थापरिज्ञानमूलकमेव तल्लेखनमिति स्पष्टं तद्द्रष्टृणामिति दिक् । **आ च लृवर्णश्चेति** । मनोरमोक्तविग्रहत्यागस्तु लृकारान्तशब्दानामनभिधानमित्याशयेन । लृवर्णशब्दो लृकारे रूढ इति भावः । **एतदर्थमेवेति** । एतदर्थमपीति भावः । तेनान्यफलकत्वपरऋलृक्सूत्रभाष्यविरोधो न भाष्यमुपलक्षणमिति भावः । **अशक्यत्वं स्यादिति** । असच्च न शक्यं प्रतिपत्तुमिति भाष्यादेतदज्ञाने पदार्थोपस्थितेरभावेनैतद्वाक्यतो बोधानुदयादस्य वाक्यस्य कर्तुमशक्यत्वमिति भावः । **द्विव्यञ्जनाश्रय इति** । संयन्तेत्यत्रानचिचेति द्वित्वविधिः कुक्कुटादौ संयोगादिश्च तादृश इति भावः । नचानचिचेति प्रसज्यप्रतिषेधत्वेन न तस्य द्विव्यञ्जनाश्रयत्वमिति वाच्यम् । प्रकृतलक्ष्याभिप्रायेण तदुक्तेः । यद्वा संयन्तेत्यादावपि द्विव्यञ्जनाश्रयः संयोग एव । यद्यपि तद्दृष्ट्या परसवर्णस्यासिद्धत्वात् । अनुस्वारमादाय संयोगसंज्ञा सिध्यति, तथापि द्वित्वसिध्यर्थमेतत्समाधानावश्यकत्वेन संयोगसंज्ञायामप्येतदेव समाधानमुपायस्योपायान्तरादूषकतया स्वीकृतम् । एवं च हलोनन्तराइत्युपन्यास एतद्विषयकतयाप्युपपद्यते । **अनुपदेशादिति** । अनुपदिष्टत्वं चाक्षरसमाम्नायेशिष्टैरपठितत्वं ग्राहकशास्त्रेण जातिनिर्देशेनवाऽगृहीतत्वंच तेनाऽऽकारादीनामयोगवाहानामृतिऋवेतिवार्तिकविधेयानां चानुपदिष्टत्वात्तत्तदनुवादकानां कर्तुमशक्यत्वापत्तिरिति परास्तम् । न चाकारादीनामिव मात्रिकयद्वयादेर्जातिनिर्देशेनाणुदित्सूत्रेण वा ग्रहणादुपदिष्टत्वमेवायातीति कथं भाष्यसङ्गतिरिति वाच्यम् । अणुदित्छास्त्रं हि विद्यमानस्य लोकसिद्धस्य सवर्णस्य ग्राहकमेव नत्वप्रसिद्धसवर्णकल्पकमित्युद्योतेनैव दत्तोत्तरत्वात् । अत्त्वजातीयानामेकारादीनां द्विमात्राणामप्युपदेशेनाऽत्वादिजात्याक्रान्तानां द्विमात्राणामप्युपदेशे तात्पर्यं हल्त्वजातीयानां तु केषांचिदपि मात्रिकाणामुपदेशाभावेन तेषामसत्वमिति तात्पर्यमिति भाष्यतात्पर्यादिति समाधानं प्रकाशकृतोक्तम् । तन्मन्दम् । तिमात्रिकाचांतुल्ययुक्त्याऽ

सत्वप्रसङ्गात् । यदपिचतुर्दशसूत्र्यां महेश्वरेणानुपदिष्टत्वमात्रं नासत्वप्रयो जकं अयोगवाहानामीषत्स्पृष्टऌकारस्य चासत्वापत्तेः । किं तु अनुपदिष्टत्वं यावच्छिष्टानामेष्टव्यं तथा च सति गम्ऌधातौ ऌकारोपदेशेन ऌदित इत्यनु वादेन च सत्वपरिरक्षणसम्भवात् एतदर्थमेवेत्युक्तीरभसादेवेति तन्न । यावच्छिष्टैश्चतुर्दशसूत्र्यामनुपदिष्टत्वमसत्वप्रयोजकमिति स्वीकारेणायोगवा हादीनामसत्वप्रसङ्गाभावेनान्यत्राप्युपदिष्टत्वस्य सत्वप्रयोजकत्वाङ्गीकारे मा नाभावात् । क्षय्यजय्यावित्यादौ यद्वयादेरुच्चारणेन मात्रिकव्यञ्जनस्यापि सत्वप्रसङ्गेन भाष्यासङ्गतेश्च । किं च गम्लादौ अनुनासिकव्यक्तिरेवो च्चारितेति तन्मात्रस्य सत्वेऽपि निरनुनासिकादीनामसत्वशङ्कया तेषांवार्तिक विषयत्वाभावे सवर्णसंज्ञा न स्यात् । न हि तत्र जातिनिर्देश इति वक्तुं शक्यते । इकारनिर्देशेऽपि तथात्वापत्तौ, टुनदीत्यादे रीदित्वकार्यापत्तेः । न च दीर्घेकारादेः पृथगनुबन्धस्य करणेन टुनदीत्यादेरीदित्वकार्याभावो ज्ञाप्यत इतिवाच्यम् । दीर्घेकारनिर्देशस्थले इदित्वकार्याभावसम्पादकतया तच्चारितार्थ्यात् । गुरुनिर्देशेन तत्र व्याप्यजातिनिर्देश एवेति वक्तुं शक्य त्वात् । तस्माद्वर्णस्य सत्वासत्वे वर्णसमाम्नायादेवावगन्तव्ये इति तत्र महे श्वरेणान्यैर्वाऽनुपदिष्टत्वमसत्वप्रयोजकमित्येव भाष्याशयो न्याय्यो न तु यत्र कुत्राप्यनुपदिष्टत्वमिति सुधियोविभावयन्तु । नाज्झलौ।इति मते इति । बह्वृचप्रातिशाख्यमते इत्यर्थः । एकारशकारादीनामिति । ऐकारशकारा वोकारोपध्मानीयावादिपदग्राह्याः । अत एवबहुवचनमुपपद्यत इति भट्टाः । आकारहकारावादिशब्दार्थ इत्याचार्याः । ऊष्मशब्देन द्वितीयचतुर्थयो र्ग्रहणे यत्किंचित्प्रयत्नैक्येऽपि सावर्ण्यमाश्रीयत इति मते इकारछकारादय आदिशब्दार्थ इति श्रीधरः । अत्र भट्टोक्तं न्याय्यम् । इतरोक्तं तुइति मते इति पूर्वग्रन्थाननुगुणमिति बोध्यम् । एकारादीनां विवृततरत्वादेस्सत्वेऽपि सूत्रमते विवृतत्वव्याप्यानां सावर्ण्यानुपयुक्तत्वात्प्राप्तिः - इकारैकारयोस्सा वर्ण्याभावस्तु यजुष्येकेषामिति निर्देशसाध्योऽस्मिन्मते । एतन्मतस्य शास्त्रा नुपयोगित्वान्नात्रातीवोपयुज्यते । अपास्तमिति । नन्वेवमपि नाच्छलाविति

सूत्रमस्तु एवं न्यासे शलां परस्परं सावर्ण्यनिषेधापत्तिः यथान्यासेत्वस्मा न्निर्देशाद्धलांपरस्परं सावर्ण्यनिषेधो नेति भट्टोक्तं समाधानं तु न युक्तम् शलां परस्परं सवर्णसंज्ञाया स्थानभेदादेवाप्रसक्त्या निषेधायोगादज्भिरेव सावर्ण्यनिषेधलाभादिति चेदत्र केचित् । होत्लृकार इत्यत्रेषत्स्पृष्टलृकारे तोर्लीति परसवर्णापत्तेरित्याहुः । नचैकादेशस्य स्थानिवद्भावः । सवर्णविधौ तन्निषेधात् । तत्प्रत्याख्याने पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधात् । न च तस्य दोष इति निषेधश्शङ्क्यः । तत्र प्रतिपदोक्तस्यैव लत्वस्य ग्रहणात् । नचानित्या प्रति पदोक्तपरिभाषा प्रकृते न प्रवर्तत इति न दोष इति वाच्यम् । हरितशब्दा ण्णिचि क्विपि निष्पन्नहरिच्छब्दस्य लुर्नीतीत्यनेन योगे परसवर्णानापत्तेः । न च पूर्वत्रासिद्धीय इत्यस्य पदचरमावयवविधायकातिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्य वक्ष्यमाणतया प्रकृतेऽप्रवृत्त्या स्थानिवद्भावस्सुलभ इति वाच्यम् । आदेश निमित्तप्रत्ययनिमित्तकपदसंज्ञावच्चरमावयवविधायकातिरिक्तत्वेनैव सङ्को चेन प्रकृते निषेधप्रवृत्तेः । यदि तु आदेशप्रवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालप्रवृत्तिक पदसंज्ञावच्चरमावयवविधायकातिरिक्तत्वेन सङ्कोचः क्रियते तदा स्थानिव द्भावेनापि वारयितुं शक्यम् । किं च वर्णानां स्वरूपग्रहणे स्वसदृशवाच्य लक्षणेति प्राचीननय एतद्दोषसत्वेऽपि प्रत्याहाराद्यवर्णेष्वेव ग्राहकसूत्रप्रवृत्तिः स्वरूपग्रहणे जातिपक्ष एवाश्रयणीय इति ग्राहकसूत्रवक्ष्यमाणरीत्यैतद्दोषो नलगति । अत एव नाज्झलाविति न्यासं बह्वृचप्रातिशाख्यमतरीत्या दूषितवान् । अन्यथा तत्रापि न्यासे एतद्दोषस्य सत्वान्मतान्तररीत्या दूषण मसम्बद्धमेव स्यादिति दिक् । व्यावृत्त्यर्थमिति । हकारसवर्णेऽत्वजात्याश्रयो यदि स्यात् ह्रस्वाकारएवेति नियमद्वारेति भावः। अत एवेति ।प्रश्लेषस्वीकारा देवेत्यर्थः । सावर्ण्यं न स्यादिति।परवल्लिङ्गप्राप्त्या पुंलिङ्गनिर्देशानुपपत्तिश्च बोध्या । ननु वेलास्विति निर्देशेनाकारप्रश्लेषेण दीर्घाकारहकारयो स्सावर्ण्यवा रणेऽपिप्लुताकारस्य हकारेण सावर्ण्यं दुर्वारं तथाच यियासो इत्यत्र प्लुतात्प रस्यषत्वापत्तिरिति शङ्कां मनसि निधायात्र प्लुतोऽपि प्रश्लिष्यत इत्याशयेन तत्प्रश्लेषसाधारणं मानं दर्शयति । अत एव भाष्येति । एकपद एव

दोषसंभव इति सूचयन्नाह। उपलक्षणमिति। अच्पदस्य संज्ञाशब्दत्वेनतदु त्तरभावप्रत्ययेन शब्दस्यैवोपस्थितावनन्वयप्रसङ्गोऽत आह। अच्पदबोध्य त्वं स्यादिति। ननु हकारादीनामिति मूले आदीत्यसङ्गतम्। व्यक्तिपक्षे प्रत्याहाराद्यवर्णेष्वेव ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्त्या इकारादिसवर्णानां शकारादीना मच्त्वासिद्धेः जातिपक्षे तत्तज्जातीनां शकारादिष्वभावादेव नाच्त्वमित्यत आह। इदमिति।

अणुदित्। ननु अण् सवर्णस्य संज्ञा इति मूलं नसङ्गच्छते। संज्ञा त्वनिश्चयस्य समानविभक्तिकपदाधीनताया वृद्धिसूत्रे भाष्योक्तेः। संज्ञाबोध कस्य परप्रयोगनियमाच्चेत्यतो बोधक इति शेषपूरणेनसूत्रं योजयति। अण मुद्दिश्येति। एवं च मूलस्थसंज्ञापदं बोधकपरतयानेयं संज्ञासंज्ञिभावश्च फ लति शब्दबोधे उद्देश्यतया अण एव भानमिति नपूर्वप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः अयमत्र प्राचीनानामाशयः। अस्य सूत्रस्य व्यक्तिपक्षाभिप्रायकतया तत्प क्षे तत्तत्सूत्रस्थाकारादीना मक्षरसमाम्नायस्थतो भिन्नत्वेनात्राणपदेनाक्षरसमा-म्नायस्थस्यैव बोधेन तेन सवर्णग्रहणे फलाभावेन वचनसामर्थ्यादक्षरसमाम्ना-यस्थसदृशास्सवर्णान् गृह्णातीत्यर्थः॥ न चाक्षरसमाम्नयस्थैस्सवर्णबोधने ताव तामिगादिसंज्ञासिध्या इगादिपदैर्दीर्घादीनामप्युपस्थितिरक्षरसमाम्नयस्थै-स्सवर्णग्रहणे फलमिति न सदृशोपस्थितिरत्रेति वाच्यम्। आदिरन्त्येनेति शक्तिग्रहकाले सवर्णग्रहणाभावेन दीर्घादीनामिगादिसंज्ञाया वक्तुमशक्यत्वे नैतत्सूत्रसामर्थ्यादेव सदृशोपस्थितेः। न च वचनाद्यत्र तन्नास्ति इति प्रत्या हाराद्यवर्णेषु सूत्रसार्थक्यस्योत्तरभाष्य उपदर्शितत्वेन न सूत्रसामर्थ्यं भाष्य विरोधश्चेति वाच्यम्। युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकर्तृ तद्भाष्यस्यैकदेशयुक्तिताया आवश्यकत्वेन तद्विरोधस्याकिंचित्करत्वात्सूत्र वै-यर्थ्यसत्वाच्च। अत एवेदमइशू अण्त्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्नोति अप्रत्यय इत्य नेन निषिध्यत इति भाष्योक्तं सङ्गच्छते। एवं चानुवृत्तिनिर्देशोऽस्यरुवावित्या दौसूत्रं प्रवर्तते। न च प्रत्याहारग्रहणेषु प्रत्याहारेणाण्सदृशानामुपस्थितावपि

तेषामनुच्चारितत्वाद्दीर्घादीनामप्युपस्थितिः कथमिति वाच्यम् । तत्र प्वादीनामित्यादिनिर्देशात्तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणया निर्वाहात् । अत एव कौस्तुभेऽस्य च्यावित्यादीनांसूत्रोदाहरणत्वमेव प्रदर्शितं प्रत्याहारग्रहणेष्वेव लक्षणाङ्गीकृता । मनोरमायामपि प्रत्याहारग्रहणेष्वेव सा स्वीकृता । शब्दरत्ने तु ग्राहकशास्त्रस्यादिरन्त्येनेत्यस्य चोभयथा तात्पर्यग्राहकस्य सत्वेन सति तात्पर्ये युगपद् वृत्तिद्वयाङ्गीकारे बाधकाभावाद्भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वकल्पनाया अनौचित्येन प्रत्याहाराद्यवर्णेषु सूत्रसार्थक्यसंभवेनाक्षरसमाम्नायिकैस्सवर्णग्रहणबोधनेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानरूपफलसम्पादकतया सूत्रसार्थक्यसम्भवेन च सूत्रस्थाणपदेनतत्सदृशोपस्थितेरशक्यत्वमभिप्रेत्यानुवृत्तिनिर्देशेष्वपि स्वसदृशवाच्येषुलक्षणैवाश्रयणीया । मनोरमोक्तमुपलक्षणतयानेयमिति वदता हरिदीक्षितेनानुवृत्तिनिर्देशानां सूत्रोदाहरणत्वप्रदर्शनं कौस्तुभकृतोऽयुक्तमिति सूचयतामनोरमाकारमतमन्यादृशत्वेनवर्णितम् ॥ नन्वेवं लक्षणया निर्वाहाङ्गीकारे सर्वत्र स्वोपस्थाप्यसवर्णे एकरीत्यैव लक्षणा स्वीक्रियताम् । एवं च लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमण्ग्रहणमपि न स्वीकार्यमित्यपरं लाघवमितिचेन्न । यूस्त्याख्यावित्यत्र यूपदेन स्वोपस्थाप्येकारसबर्णस्य शकारस्यापि उपस्थितौ दिशे दिश इत्यादावाण्नद्या इत्यापत्तेः । भाष्यमते प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावादिति समाधानं तु न युक्तम् । तन्मते जातिपक्षस्यैव सत्वेन लक्षणानवसराल्लक्षणावादे तद्रीत्या समाधानस्यायुक्तत्वात् । किं च हन्म इत्यत्रानुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपापत्तिः । झलीत्यनेन स्वोपस्थाप्यभकारादिसवर्णस्य मकारस्याप्युपस्थानात् । एवं वृत्तमित्यादौ रदाभ्यामिति नत्वापत्तिश्च । झशू झयादिपृथक्प्रत्याहारकरणाच्चोः कुरित्यनुवादे उदित्करणाच्च वर्गपञ्चकान्तर्गतस्य निरुक्तलक्षणागम्यत्वाभावकल्पनेत्वपूर्वज्ञापकसिद्धवचनकल्पनापत्त्या लक्षणाद्वयकल्पनातोलाघवाभावः । अण्ग्रहणस्य यथाकथंचिल्लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानाय सार्थक्यसम्भवे सर्वथा वैयर्थ्यकल्पनमयुक्तं । तावतापि दिशे इत्यादौ नदीसंज्ञाया दुर्वारत्वंच । यत्तु सूत्रं नकार्यमित्युक्त्याऽनुवादे उदित्करणेनवर्गपञ्चकान्तर्गतस्येत्या

दिज्ञापकत्ववर्णनं । तन्मन्दम् । सूत्राभावे ज्ञापकत्वायोगाच्चेत्यास्तां तावत् ।
एवं च सूत्रमते प्राचीनमतेऽण्सदृशस्सवर्णान्न गृह्णातीत्यर्थः । मनोरमामतत्वेन
वर्णिते मतेऽण् सवर्णान्न गृह्णातीत्येवार्थः । अत्रोच्छृङ्खलास्सूत्राशयमन्यथा
वर्णयन्ति । तथा हि । अण्बोधकं यदणाद्यवयवकं पदं तत्स्वबोध्याण्सवर्ण
ग्राहकमिति केचित् । अण्बोधकं स्वबोध्याण्सवर्णग्राहकं स्वं रूपमिति शास्त्रा
दशब्दसंज्ञेत्यनुवृत्तेश्शब्दसंज्ञासु तदप्रवृत्तिः । तेन प्रत्ययपदबोध्याकारादि
भिर्नदीर्घादिग्रहणं इगादेश्शब्दसंज्ञात्वेऽपि दीर्घाज्जसिचेति ज्ञापकात्प्रत्या
हारभिन्नशब्दसंज्ञाया ग्रहणान्न दोष इत्यन्ये । अण्घटितं यदनुबन्धेतरवर्णा
घटितं पदं तत् स्वबोध्याण् सवर्णग्राहकमित्यर्थान्न कश्चिद्दोष इत्यपरे । एत
त्सर्वं विचारासहत्वादुपेक्ष्यम् । तथा हि । इह पक्षत्रयेऽप्यस्यच्वावित्यादेर
संग्रहः । प्रथमपक्षेऽणाद्यवयवकत्वाभावात् द्वितीयेऽण्बोधकत्वाभावात्
तृतीयेऽण्घटितत्वाभावात् अक्षरसमाम्नायस्थत एतत्सूत्रस्थस्य भेदात् ।
ऊकाल इति सूत्रस्थेन ह्रस्ववाक्ये सवर्णग्रहणशङ्कापरभाष्येण इदम इश् अण्त्वा
त्सवर्णग्रहणं प्राप्नोति टित्किन्मित्सूपसंख्यानमिति प्रकृतसूत्रभाष्येण विरो
धश्च । यथाकथंचिदणेव गृह्यते नत्वाक्षरसमाम्नायक एवेत्युच्यते तदा यूस्त्र्या
ख्यावित्यत्र शकारग्रहणापत्तिः । यदि तु स्वबोध्योऽण् आक्षरसमाम्नायिक
एव गृह्यत इत्युच्यते तदाइत्संज्ञकशकारोपलक्षितेकारस्यातथात्वेन अण्त्वा
त्सवर्णग्रहणमिति भाष्यविरोधः । यदि तत्र इत्संज्ञकशकारस्योपलक्षणतया
आक्षरसमाम्नायिकस्यापि ग्रहणमित्युच्यते टिड्ढाणित्यादावणादिना सवर्ण
ग्रहणापत्तिः तपरसूत्रस्य वक्ष्यमाणस्य परत्वादनवकाशत्वाद् बाधकत्वस्य
तृतीयपक्षे सर्वथाअसङ्गतिः । इगादिघटकककारादेरित्सदृशत्वेप्यनुबन्ध
त्वाभावेन प्रत्याहारग्रहणेषु सर्वत्र दोषश्च । प्रथमपक्षे उदात्तादिपदैस्स
वर्णग्रहणापत्तिश्च । द्वितीयपक्षेऽप्यदित्यादेश्शब्दशास्त्रीयसंज्ञात्वेन तत्र
सवर्णग्रहणाप्रसक्त्या बाधकत्वविचारासङ्गतिः । यथाकथंचित्तत्र तत्र
दोषवारणेऽपि एवं तर्हि अण्ग्रहणमपरिभाष्यमिति भाष्ये एवंतर्हीत्यक्षर
स्वारस्यभङ्गापत्तिर्दुर्वारा । सूत्रकारमते प्रत्याहारग्रहणेष्वनुवृत्तिनिर्देशेषु

दोष मभिप्रेत्य तथोक्तमित्यलं भाष्यविरुद्धकल्पनाप्रयासेन । प्रकृतमनुस रामः । प्रतीयतायिति । अत्र प्रत्ययपदंयौगिकमिति भावः । विना प्रमाणंकृत्रिमाकृत्रिमन्यायबाधे मानाभाव इत्याशयेनाह । परेत्विति । एकदेशानुमत्या प्राचीनवैयाकरणपठितां संपूर्णपरिभाषां ज्ञापयतीत्यर्थः । न च ज्ञापनोत्तरं स्वांशे चारितार्थ्याभाव इति वाच्यम् । यत्रानन्यथा सिद्धोऽर्थो ज्ञाप्यते तत्रैव विपरीतार्थशङ्कावारणाय स्वांशे चारितार्थ्यमपेक्ष्यते यत्रत्वन्यथासिद्ध एवार्थो ज्ञाप्यते न तत्र स्वांशे चारितार्थ्यापेक्षा विपरीतशङ्काया अनवतारात् । यद्वा ज्ञापयतीत्यस्य बोधयतीत्यर्थः तेन न स्वांशे चारितार्थ्यप्रश्नावसरः नयुक्तमिति । योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वाद्विधीयत इत्यर्थे प्रतीयत इति क्वाप्यप्रयोगाच्चेति भावः । किं च योगार्थे प्रमाणाविरोधोऽपीत्याह । वार्तिककृतेति । योगार्थत्वे अस्य वार्तिकस्यानुत्थानमेव स्यादिति भावः । ननु वार्तिकस्य योगार्थापरिज्ञानेन प्रवृत्तिरुपदेशेऽजनुनासिक इति वदित्यत आह । भाष्यकृतेति । ननु योगेन परिभाषार्थं बोधयतीत्येव भाष्यतात्पर्यमत आह । ज्यादादिति । एवं च मूलकृदभिमततात्पर्यस्य व्याख्यातृमुनिवचनैरेवोन्नेयत्वेन तदनुक्तार्थकत्वं सूत्राक्षरस्यायुक्तमिति भावः । अत्रत्य ज्ञापनविचारः परिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयः । पर्युदासेन व्यख्यातृमूलकार मते जातिपक्षगुणाभेदकत्वप्राप्तसवर्णग्रहणवारणाय आवश्यक्या परिभाषयैव निर्वाहे कृत्रिमाकृत्रिमन्यायादिविरुद्धं मूलकृदुक्तं सर्वथा असङ्गतमेवेति ध्वनयन्नाह । जातिपक्षेऽपीत्यादि-नानुनासिक इति । यद्यपि तत्र स्थान्यनुगुणेऽनुनासिक एवोच्चारणीये निरनुनासिकोच्चारणान्नानुनासिक इति वक्तुं शक्यम् । तथापि किम्वितीत्यनुनासिकस्थाने तद्वारणार्थ मावश्यक मिदमिति तेनैव निर्वाहेऽत्र सामर्थ्यादिवर्णनक्लेशो विफल इति भावः । एते नेदमुपलक्षणम् । किम्वितीत्यस्येति वदन्तः परास्ताः । एतत्साधनाय कौस्तुभोक्तमुपायं निराकरोति । एतेनेति । जातिपक्षप्राप्तसवर्णग्रहणाभावायसूत्र प्राप्तस्य तस्य वारणाय च परिभाषाया आवश्यकत्वेनेत्यर्थः । तयैव निर्वाहे ज्ञापनप्रयासो विफल इति भावः । अण्ग्रहणेन यण्सु गुणभेदकत्वं ज्ञाप्यत

इति पाठः । कौस्तुभे गुणभिन्नानां यवलानां संग्रहायेत्युक्त्या ज्ञापनस्य यण्विषयकताया लाभात् । कौस्तुभकारस्तु गुणपदेनोदात्तत्वानुदात्तत्वस्वरितत्वानुनासिकत्वान्येव बोध्यानि न तु ह्रस्वत्वदीर्घत्वप्लुतत्वानीतिमन्यते । अत एवोक्तं गुणा उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानान्तरीयकतया उच्चार्यमाणा इति ।अज्ग्रहणं ह्रस्वोच्चारणे दीर्घादीनां सङ्ग्रहार्थमिति तद्भावः । एतेनाज्ग्रहणस्य ऋलृवर्णयोः परस्परं ग्रहणं प्रयोजनमिति प्रकाशकृदुक्तिः परास्ता तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे ऋग्रहणेनैवसिद्धे इति वदेत् । स्पष्टं चेदं कौस्तुभग्रन्थपरिशीलनशालिनम् । कथमुदित्वामिति । प्राचीनरीत्येदम् । स्वरीत्या आह । उपदेशेति सुलभत्वाच्चेति । न च विधेयघटकोच्चारणार्थानां त्विनेत्संज्ञां निवृत्त्यभावइति स्वमतेसिद्धत्वेन कुक्तुगादौ सवर्णग्रहणापत्तिरिति वाच्यम् । उकारमात्रेत्संज्ञक इत्यर्थेनादोषात् । स्वंरूपमिति प्रत्याख्याने परेश्चघाङ्कयोरितिवत्स्वरूपग्रहणेनादोषाच्च । अत्र मानं तु शि तुक्षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् इति विभिन्नरीत्यानिर्देश एवेतिगृहाण । चोः कुरित्यादौ विधेये सवर्णग्रहणायाह । चो भिन्नक्रम इति । स च त्वर्थकोऽप्रत्ययइत्यस्यात्र वाक्येऽसम्बन्धद्योतकः । चकारेणासवर्णस्यापि ग्रहणापत्तिमुद्भाव्यान्यथाव्याचष्ट इति प्रकाशकृदुक्तावतरणं तु न सम्यक् । तथा सति सर्ववर्णग्राहकत्वापत्तावक् इक् इत्यादिविभिन्नप्रत्याहारनिर्देशासङ्गत्यापत्त्या तत एवोक्तापत्तेर्वारयितुं शक्यत्वात्सवर्णग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च ह्रस्वाकाराद्योरपीत्युत्तरग्रन्थस्वारस्यभङ्गापतेश्च। सवर्णिनइति । अत्र सवर्णशब्दस्सावर्ण्यपरस्तेन सवर्णाइत्यर्थः ।बोध्याइति। इदमेते उदित्संज्ञका इति मताभिप्रायेण उकारेत्संज्ञका इति मते तु अनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितेस्तत्सवर्णाः प्रसिद्धा इति न्यायसिद्धमेवेदम् । उकाररूपावयवसवर्णानां तु न ग्रहणं सोरुकारस्य न विभक्ताविति निषेधे नेत्वानापत्त्या हल्ङ्यादिसूत्रे सावपृक्तविशेषणासङ्गत्यापत्तेः । ङ्याब्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च । ननु सादृश्यस्य भेदघटिततया स्वस्याग्रहणापत्त्या स्वरूपग्रहणार्थश्चकारोऽस्तु विधेये उदित्करणसामर्थ्यादेव सवर्णग्रहणं सिद्धमित्यत आह । ह्रस्वाकाराद्योरपीति । आवश्यकश्चायमारोपः अन्यथा लक्ष्यस्थस्याति

रिक्ततया स्वरूपबोधनेनानिर्वाहात् एवं च विधेये उदित्करणसामर्थ्यवर्णन क्लेशोऽपि नेति भावः। स्वमते सादृश्यस्य भेदाघटितत्वात् प्राचीनानुसारेणे दम् । तपरसूत्रेऽण्ग्रहणानुवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वेन तत्साधारण्यायाह । ग्राहकेति। व्याख्यानादिति । शब्दरत्नोक्तादुक्तेर्दिति तपरकरणरूपादित्यर्थः। चारि तार्थ्यादिति।इदं तपरसूत्रेऽण्ग्रहणाननुवृत्याविधायकतेति मते।तत्राप्यण्ग्रहण सवर्णग्रहणयोरनुवृत्त्या नियामकत्वमते तु तदपि ज्ञापकं भवितुमर्हति न च सूत्रमत एवाण्ग्रहणसत्त्वात्तन्मते ऋऌवर्णयोः परस्परं सावर्ण्याभावात् तपर सूत्रे सवर्णग्रहणानुवृत्ते स्सत्वात् कथम् ऌकारग्रहणेन तच्चारितार्थ्यमिति वाच्यम्। योह्युत्सूत्रं कथयेत् नादो गृह्येतेति भाष्येण सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिक इति हर्युक्त्या च ऋऌवर्णयोस्सावर्ण्यज्ञपनद्वारा चारि तार्थ्यमित्याशयात्। अथाण् सवर्णान् गृह्णातीत्येव तत्रार्थः। अण् सदृश इति प्राचीनोक्तं तु न युक्तम्। वचनाद्यत्रतन्नास्तीत्युत्तरभाष्येण तदर्थस्य निष्प्रा माणिकत्वध्वननात् । प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये लक्षणेत्यप्ययुक्तम् । एवं सूत्रमते लक्ष्यदोषाभावेन तत्र दोषसद्भावाभिप्रायकेनैवंतर्हि अण्ग्रहणमपरि भाष्य मित्युत्तरभाष्येण विरोधात् । एतेनानुवृत्तिनिर्देशेषु स्वसदृशवाच्य लक्षणया निर्वाह इत्यपि परास्तमित्याशयेन शङ्कते । नन्वेवमिति । इत्यादाविति । आदिना प्रत्याहारोपस्थितमध्यगानां संग्रहः । आद्ये सवर्ण ग्रहणाभावे हेतुमाह। अण्ग्रहणेनेति । नन्वक्षरसमाम्नायस्थानां ग्रहणेऽपि वचनसामर्थ्यात्तत्सदृशानां सवर्णग्राहकत्वाङ्गीकारेणादोष इत्याशङ्क्य तस्य चारितार्थ्यं दर्शयति । णकारादिचिह्नेत्यादिनाचारितार्थ्येनेत्यन्तेन । ननु सत्यामपि प्रत्यभिज्ञायां तन्मात्रस्यानर्थक्येन कथं तेन सवर्णग्रहणमत आह। आद्यवर्णोपस्थितेष्विति। सादृश्यवशादुपस्थितेष्वित्यर्थः - ननूपस्थि तस्यानुच्चरितत्वात्कथंग्राहकत्वमत आह। उच्चारिताभेदेनेति-चारितार्थ्ये नेति । एवञ्च सदृशोपस्थितौ मानाभाव इति भावः - अस्य वर्णसमाम्नायस्थ त्वाभावं दर्शयति । व्यक्तिपक्षइति । एतेन सवर्णग्रहणं न प्राप्नोतीत्यत्र हेतु र्व्यक्तिपक्षे तत्रत्यात्रत्यव्यक्त्योर्भेदेनेत्येतावानेवेतरदण्ग्रहणसार्थक्य प्रद

र्शनपरमित्याचार्याः प्रकाशकाराश्चपरास्ताः। चारितार्थ्यवर्णनेऽण्ग्रहणेन वर्ण समाम्नायस्थानामेव ग्रहणेनेत्यस्यानुपयोगादनाक्षरसमाम्नायिकानामण्ग्रहणेना ग्रहणादित्यर्थकैवकारघटितस्यास्य वाक्यस्य सवर्णग्रहणाप्राप्तौ हेतुबोधक-त्वध्रौव्याच्च। तत्रत्यात्रत्यव्यक्त्योर्भेदेऽप्यण्ग्रहणेन तस्यापि ग्रहणे सवर्णग्रहण सम्भवशङ्काया अनिरासात्तावन्मात्रस्य हेतुतायादुर्वचत्वाच्च। आदिपदग्राह्य प्रत्याहारोपस्थितमध्यगेषु सवर्णग्रहणाभावे हेतुमाह। प्रत्याहारघटकेति। तदप्रवृत्तेरिति। ग्राहकसूत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः—यत्तु प्रत्याहारघटकेतिं ग्रन्थस्य दूषणान्तरपरतया योजनं तत्तु प्रतिज्ञेयार्थाघटितत्वादुपेक्ष्यम्। समाधत्ते। जातिपक्षेति। ननु व्यक्तिपक्षेऽपि पूर्वोक्तलक्षणाद्वयेन सकलनिर्वाहेन फलांशे पक्षयोरवैलक्षण्येन जातिपक्ष एवेति कोयं निर्बन्ध इत्यत आह। अत एवेति। अत्र व्यक्तिपक्षे झलादिप्रत्याहारेषु अक्षरसमाम्नाये यादृश व्यक्तेरनुकरणं तादृशव्यक्तेरेव बोधेनैकस्यैव तकारस्य झलपदबोध्यतयाऽ बुद्धेत्यत्र चरितार्थे झलोऽझलीत्यत्र पञ्चम्यन्तसप्तम्यन्तपदाभ्यां विभिन्नत-कारयोर्बोधानापत्त्याऽवात्तामित्यत्र लोपानापत्त्या पूर्वोक्तलक्षणाद्वयेन सर्व-निर्वाहो नास्तीति लक्षणावादिनाप्यत्र जातिपक्षस्याश्रयणीयतया सर्व-त्र तेनैव निर्वाहेऽर्धजरतीयस्यानौचित्येनाऽन्यत्रलक्षणया निर्वाहोऽनुचित इति भावः। ननु तत्रापि स्ववाच्यसदृशे लक्षणया निर्वाहः। लक्षणायां मान-न्तु यथासङ्ख्येन लोपविधायकं हलोयमांयमीतिसूत्रमेव। व्रश्चेत्यादौ शादिभि स्सर्वशकारादिबोधस्तु तत्तल्लक्ष्यविषयकतयोपप्लुतविभिन्नवाक्यवशादे-वेति तत्रापि न दोष इत्याशङ्क्य लाघवादत्र जातिपक्ष एवाश्रयणीय इति ध्वनयन्नाह। सूत्रेण्ग्रहणं चेति। सूत्रेऽण्ग्रहणं कृत्वा तत्र तत्र लक्षणाश्रयणापे क्षया जातिपक्षाश्रयणमेव युक्तमिति भावः-अत्र केचित् अक्षरसमाम्नायेजाति निर्देशे तात्पर्यग्राहकमण्ग्रहणम्। अन्यथा तात्पर्यग्राहकाभावात्तस्यायुक्तत्व मेवस्यात्। अणुदित्सूत्रेतुन जातिबोधः तदानींवाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन ता-त्पर्यग्राहकाभावात्। न चैवमादिरन्त्येनेतिवाक्यार्थकाले तात्पर्यग्राहकाभा-वाज्जातिनिर्देशस्य दुर्ज्ञेयतया सकलव्यक्तिषु शक्तिग्रहविरोध इति वाच्यम्।

अणुदिदित्येतदेकवाक्यतापन्नस्य तस्य वाक्यार्थवेलायां जातिनिर्देशे तात्पर्य ग्राहकाभावेन सकलव्यक्तिषु शक्तिग्राहकत्वाभावेऽपि इकोयणचीत्येकवाक्य तापन्नस्य तस्य सर्वव्यक्तिषु शक्तिग्राहकत्वेबाधकाभावात् । तस्मादुक्तार्थे तात्पर्यग्राहकमणग्रहणं न तूपायान्तरपरमिति प्रत्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्यात्र तात्पर्यमुन्नेतुंयुक्तमित्याहुः तन्न । जातिनिर्देशे तात्पर्यग्राहकापेक्षायामादिषड्- सूत्र्यां तादृशस्याणग्रहणस्य सत्वेप्यन्यत्र तात्पर्यग्राहकाभावात्तत्र जात्याश्रय सकलव्यक्तिप्रतिपत्तिर्नस्यात् । यदि तत्र तात्पर्यग्राहकमन्यत्कल्प्यते तदा ल्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशा एवात्रापि तात्पर्यग्राहकत्वेन गृह्यन्तामिति किम- णग्रहणेन । किञ्चाणग्रहणस्य तत्र जातिनिर्देशे तात्पर्यं नास्तीत्यस्याप्यापत्त्या महदनिष्टं स्यात् । तस्मादणग्रहणाकरण एव भाष्यतात्पर्यं न तु तात्पर्यग्राह- कत्व इतियुक्तमुत्पश्यन्तु सुधियः । ननु ऋऌवर्णयोर्भिन्नजातीयत्वेन तयोः परस्परग्रहणार्थमणग्रहणमित्यत आह । ऋऌवर्णयोरिति । एतेन तदर्थमण् स्थाने ऋद्ग्रहणंकर्तव्यमिति वार्तिकाशय इति कौस्तुभोक्तंप्रत्युक्तम् । समानजा तित्वस्यैवेति । वर्णाश्रमाचारा इत्यादौ वर्णशब्दस्य जातौ प्रसिद्धेर्वार्तिकेवर्ण शब्दो जातिपर इति भावः-होतृकारे ऌकारे परे दीर्घस्त्वकोकीतिन्या सेन सुवचः । अत्र पक्षे शाकलप्रतिबन्धस्तु न फलम् । ऋत्यक इस्यत्रास वर्ण इत्यनुवृत्तेः। इदम्भाष्युक्त्यनुरोधेनोक्तम् । लाघवादरेतुऌवर्णस्यऋवदिति शब्दरत्नोक्तमनुसन्धेयमिति भट्टप्रकाशकारौ।वस्तुतस्तु ऋऌवर्णयोस्सावर्ण्य मिति सावर्ण्यमेवविधेयं। तुल्यास्यसूत्रभाष्यस्वरसात्। समानजातित्वस्यैवेत्ये वकारोऽप्यर्थः । अयं भावः अज्वृत्तिसावर्ण्यं समानजातित्वव्याप्यमिति तादृशसावर्ण्येन समानजातित्वमनुमीयते । एवञ्च सावर्ण्यसमानजातित्वञ्चो भयंवार्तिकत एव लभ्यत इति । भट्टाद्युक्तन्तु न युक्तम् । एतद्व्यतिरिक्तेतिहेतु वाक्यस्यालग्नत्वापत्तेः । तस्य विषयान्तरे हेतुप्रतिपादकतया योजनमपि न सम्यक्। साध्याप्रतीतेः। एतेन एतद्व्यतिरिक्तेत्यादिग्रन्थस्समानजातित्वेन सा वर्ण्यमनुमेयमित्याशयको होतृकारसाधक इत्याचार्योक्तमपास्तम् । अकारे का रयोश्शब्दत्वादिसमानजातित्वसत्वेन सावर्ण्याभावेन समानजातित्वस्य

सावर्ण्यव्याप्यताया अभावाच्च । एवञ्च ऋलृवर्णयोस्सावर्ण्यस्यापि सत्वेन होतॄकारसिध्याऽऽधुनिकोत्प्रेक्षिताकोर्कीतिन्यासतात्पर्यकत्वं वार्तिकस्यानुचितमिति युक्तमुत्पश्यन्तु सुधियः । एतद्व्यतिरिक्ते सवर्ण इति । अजॄप इत्यर्थः । पर्युदासन्यायात् - नन्वणग्रहणाभावेऽप्रत्यय इत्यस्योदिदंशेऽन्वयाभावस्य पूर्वमुक्तत्वात्किंफलमित्यत आह । योगविभागेनेति । स्थूणानिखननन्यायेनाह । एवमिति । ननु सूत्राभावे यथासङ्ख्येन निर्वाहो दुर्वच इत्यत आह । एचोऽयवेति । नन्वेवं नय्वाभ्यामित्यत्रैङिति पाठे तस्य विधेयत्वेन सवर्णाग्रहणादैचौ न स्यातामेङौचस्यातामित्यत आह । नय्वाभ्यामिति । न च तयोरसत्वशङ्कावारणाय तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । एवमपि पृथक्सूत्रसार्थक्यालाभात् । तद्ध्वनयन्नाह । अत्रैतत्सूत्रेति । भाष्यरीत्याह। प्रयत्नेति । जातिपक्षे हकारेणाकाराग्रहणादाह । इदमिति । समुदायमध्ये निषेधस्याप्रवेशादाक्षरसमाम्नायिकानामेवेति मूलं कथमित्यत आह । अयं भाव इति । बोधानापत्तिरिति । लक्ष्यसंस्कारोपयोग्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधानापत्तिरित्यर्थः । तन्निश्चय इति । आकारादावच्त्वनिश्चय इत्यर्थः। ननु हकारेणाकारग्रहणे तस्य हल्त्वात्संयोगसंज्ञायां ढत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपआपादयितुमुचित इति मूलमसङ्गतमित्यत आह । हकारेणाकारेति । यद्यपि व्यक्तिपक्षे हल्सूत्रहकारस्य हयवरट्सूत्रघटकहकारतोभिन्नत्वेहल्सूत्रस्थस्यानण्त्वेन तेन सवर्णग्रहणाभावेनाकारस्य झल्त्वाभावात्संयोगान्तलोपो न प्राप्नोतीति वक्तुं शक्यते। तथापि यणातिरिक्ते क्वचिदझल्यपि लोपप्रसक्तिरित्याशयेनैवमुक्तमिति बोध्यम् । वैकल्पिकइति अत्र मानमण्ग्रहणमेवेत्यन्यत्र स्पष्टम् ।ननु यणो गुणाभेदकत्वेन सवर्णग्रहणस्य सिद्धत्वादज्ग्रहणेनैवसिद्धेऽण्ग्रहणंव्यर्थमत आह । गुणाइति। तपरः। अतो भिस इति । इदं बहुव्रीहिलभ्यार्थेमानम् । वर्णग्रहणादिति । तध्युदवोढामित्यत्र पूर्वं वृद्धावाकारस्यापि विधानार्थं क्रियते यद्यत्र पञ्चमीसमासो न स्यात्तदा सवर्णग्रहणेनैव सिद्धे किं तेनेति भावः- वर्णग्रहणप्रत्याख्यानपक्ष आह । व्याख्यानादिति । एओङ्सूत्रभाष्याद्वृद्धिसूत्रस्थभाष्याच्चेत्यर्थः-

पञ्चमीतत्पुरुषेति। इदं पञ्चमीति योगविभागमभ्युपगच्छतां प्राचामनुसारेण। तदनङ्गीकारे तु सुप्सुपेति समासोबोध्यः। एतेनात्रतत्पुरुषपदेनाचारक्विबन्तेन सुप्सुपेति समासो गृह्यते। उत्तरपदार्थप्रधानत्वञ्च क्विबर्थतावच्छेदकप्रयोजकत्वमिति क्लिश्यन्तः परास्ताः। तथा सति पञ्चमीग्रहणस्वारस्यभङ्गापत्तेः। तः परो यस्मादिति मूले भाष्यप्रामाण्यात्पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिः। एवञ्च विशिष्टसवर्णसमकालाप्रसिद्धावपि तकारविरहितस्यैव बोधकत्वलाभात्तत्सवर्णसमकालानां प्रसिद्ध्या सूत्रसार्थक्यसम्भवः। एतेन समुदायाद्विभक्तिदर्शनेन षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिरेवात्र युक्तः। यथाकथञ्चित्समुदायाद्विभक्त्युपपादनेऽप्यनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रभाष्यान्मत्वर्थातिरिक्तान्यपदार्थे कर्मकर्तृप्रत्ययान्तप्रकृतिकप्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिलाभेन पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहेरसम्भवात्। अण्ग्रहणानुवृत्तिकल्पे तपरस्स्वघटकाण्सवर्णसमानकालग्राहक इत्यर्थेन सूत्रसङ्गतिरिति वदन्तः परास्ताः। अण्ग्रहणाननुवृत्त्या विधायकत्वमिति सिद्धान्तकल्पे तावतापि दोषस्य दुर्वारत्वात्। अनुवृत्तिकल्पेऽपि तस्य तपरपदविशेष्यतयाऽन्वये सूत्रासाङ्गत्यं दुर्वारम्। समासार्थमध्ये तदन्वयस्त्वव्युत्पन्न एवेति यथाकथञ्चिदपि तादृशार्थस्य दुर्वचत्वादिति दिक्। तपरकरणादिति।गुणाभेदकत्वपक्षे पूर्वत्रतकारस्यानावश्यकता।यद्यप्यसन्देहार्थंतत्स्यात्तथापि औतोमित्यादाविव व्याख्यानतो निर्णयसम्भवात्परार्थमेव तपरकरणमिति भावः। नन्वेवमप्यदेङित्यत्र पूर्वत्र कृतार्थत्वादनिर्वाह इत्यत आह। भाष्यप्रामाण्याच्चेति।तात्परशब्दबोध्यो वर्ण इति। अयं भावः। ऐजादावौकारादिना न प्लुतग्रहणप्रसक्तिः। तस्यानुच्चारणेनाप्रत्यायकत्वात्। किन्तु आद्यवर्णेनैव तत् प्रसक्तिः। तस्योच्चारिताभेदेनोपस्थितत्वात्। सैव प्रसक्तिरनेन वारणीया। प्रकृते तात्परशब्दोपस्थाप्य उच्चारिताभेदेनगृहीतो वर्णऐकारादिस्स्वसमकालस्य ग्राहक इत्यर्थेन पूर्वोक्ताप्रसक्तिर्वारयितुं शक्यत इति। एतेनेदमयुक्तम्। उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात्। इण्प्रत्याहारे प्लुतैचोघटकत्वापत्तौ ततः परस्य षत्वानापत्तेश्च। तस्मात्तात्परशब्दः स्वबोध्यसमकालग्राहक इति सूचितमित्याचार्योक्तमपास्तम्। ऐच्छब्दबोध्यत्वस्य प्लुतेऽपि सत्वेन तत्काल

ग्रहणस्यैवमपि दुर्वारतया भक्षितेऽपि लशुन इति न्यायावताराच्च। यदपि तात्परशब्दस्स्वबोध्यसवर्णीयस्तपरवर्णसमकालोवर्णस्तस्य ग्राहक इत्यर्थः। प्रत्यासत्या तात्परवर्णश्च यादृशतकारात्परस्य ग्राहकत्वं वक्तव्यं तादृशतकारात्पर एव गृह्यते। तेनोदासीनतपरवर्णसमकालत्वमादाय नातिव्याप्तिः प्लुतैकारादाविति बोध्यमित्युक्तं प्रकाशकृता,तदपि न।मूलोक्तरीत्या सकलनिर्वाहे ईदृशप्रयासवैफल्यात् तपरशब्देन तात्परशब्दबोधेन तस्यैव तच्छब्देन परामर्शौचित्यात् तात्परवर्णसमकाल इत्यर्थालाभाच्च। तच्छब्देन शब्दपरामर्शेन तद्बोध्यलक्षणया स्वबोध्यरूपार्थलाभेऽपि तस्यैकदेशार्थत्वेनोत्तरपदार्थएवान्वयौचित्येन स्वबोध्यसवर्णइत्यर्थालाभाच्च। उदासीनतपरवर्णस्य प्लुतस्यादृष्टचरत्वेन प्लुतैकारादावतिव्याप्तिवारणाय प्रत्यासत्याश्रयणस्यासङ्गतेश्चेति दिक्। विध्यर्थमेवेति। व्यक्तिपक्ष इति भावः। यद्यपि भाष्येऽण्ग्रहणानुवृत्त्यननुवृत्तिभ्यां नियमत्वं विधित्वञ्च दर्शितम्। तथापिलाघवोपहितत्वाद्विधित्वपक्ष एवादृतः। किञ्चगुणानांभेदकत्वेऽण्ग्रहणानुवृत्तौ दीर्घादिभिस्सवर्णग्रहणं न स्यात्। अभेदकत्वे तु कौस्तुभोक्तरीत्या स्वमित्यनुवृत्त्या स्वस्यैवेति नियमे नोपपत्तावण्ग्रहणानुवृत्तेस्तत्कालग्रहणस्य चानावश्यकतया न सूत्राक्षरानुगुणस्सपक्ष इति विधित्वपक्ष एवादृत इति बोध्यम्। अननुवृत्तेरिति। तदनुवृत्तौ तु पूर्वसूत्रेणैव तत्कालानामपि ग्रहणसिद्धावारभ्यमाणस्यास्य नियामकत्वमेव स्यादिति भावः। यत्तु वस्तुतस्त्वेतदनुवृत्तावप्यनवकाशत्वाद्बाधनद्वारा विधित्वसम्भवादयं हेतुश्चिन्त्य इति प्रकाशकृतोक्तम्। तन्न।तदनुवृत्तौ पूर्वसूत्रासिद्धविषयालाभेनापूर्वार्थबोधकत्वरूपविधित्वालाभात्। सावकाशेनेति। तस्यानण्त्वात्पूर्वसूत्राप्रवृत्तेरिति भावः। एतेन प्लुतादेर्भिन्नकालस्य व्यावृत्त्येति प्रकाशकृदुक्तिः परास्ता। अतो भिसइति। अनुवृत्तिनिर्देशेष्वण्सदृशास्सवर्णान्गृह्णातीत्यर्थेन स्वसदृशवाच्यलक्षणया वा सवर्णग्रहणमिति प्राचीनरीत्या इदम्। स्वरीत्याह। आदाविति। वृद्धिरादैजित्यादावैजादेराद्यवर्णस्य चकारादिचिह्नेनाणुदित्सवर्णसूत्रप्रवृत्तेरितिभावः। बाध इति। न चानाकडारीयसंज्ञानां समावेशस्यान्यत्रोक्तत्वेन कथं तयोर्बाध्यबाधकभाव

इति वाच्यम् । अनाकडारीयसंज्ञात्वमेव न समावेशप्रयोजकम् । किन्तु विरोधाभाव इति तदाशयेन प्रकृते विरोधस्य सद्भावेन बाध्यबाधकभाव इत्याशयात् । अत्र विरोधं दर्शयति । सङ्ख्याकृतेति । विप्रतिषेधाद्बाधकत्व प्रतिपादकभाष्यप्रामाण्यात्तात्पर्यविषयीभूतसङ्ख्याकृतविरोधोपिविप्रति - षेधशास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकतया स्वीक्रियत इति भावः । दृष्टतयेति । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभत इति भाष्य इत्यर्थः । एतेनेदमयुक्तम् । आकडा रादन्यत्र संज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाभावात् । न च स्वतोविरोधरहितयोस्त द्बहिर्भूतयोर्बाध्यबाधकभावाभावेपि स्वतोविरुद्धयोस्तद्बहिर्भूतयोस्सोऽस्त्ये वेति वाच्यम् । सङ्कोचे मानाभावात् । किञ्च तपरष्षण्णां संज्ञा, अणष्टादशा नांसंज्ञेत्यनुक्त्वा सवर्णग्राहकत्वतात्कालिकसवर्णग्राहकत्वयोरविरोधेन च विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तिः । एतेन गुणानामभेदकत्वे त्वनवकाशत्वाद्बाध इत्य ग्रिमग्रन्थोप्यपास्तः । तस्मादण्ग्रहणानुवृत्त्या नियमार्थ एवायं युक्तः । गोतो णिदित्यत्र तकारोच्चारणसामर्थ्याद्तकारोऽविवक्षित इत्याचार्यास्तदनुयायि नोन्ये च परास्ताः । गुणानामभेदकत्वेत्वित्याद्यग्रिमग्रन्थेनास्य गुणभेदपक्षाभि प्रायकत्वलाभेन वृद्धिसूत्रे स्वरभिन्नानामत्रपक्षे ग्रहणस्य दुर्वचत्वाच्च । गुणानामभेदकत्वे त्विति । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकत्वानामभेदकत्वं ह्रस्वत्वादीनां भेदकत्वमेवेति कौस्तुभोक्तगुणाभेदकत्वपक्ष इत्यर्थः । अनवका शत्वादिति । अणुदित्सूत्रगुणाभेदकत्वाभ्यामव्याप्तविषयाभावादिति भावः। नन्वत्र सवर्णग्रहणानुवृत्त्या विशिष्टसवर्णाप्रसिद्धि रत आह । अत्रेति । अव ध्यवधिमतोरिति । भाष्यप्रामाण्यात्पञ्चम्यर्थबहुव्रीहेराश्रयणादिति भावः। इदं बहुव्रीहिसमासोदाहरणविषयम् । तेनादेङित्यादावेङादेरवधिमत्वेपि न क्षतिः। तत्र गतिर्यद्यपि संज्ञेत्यादिनोक्तैव । सौत्रत्वादिति । छन्दसि व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः । अवयवाच्च सन्निपातपरिभाषया न सुप् । यत्तु पारि भाषिकार्थवत्त्वस्य विशिष्ट एव सत्वात्सौत्रत्वाश्रयणं विफलमिति, तन्न । विशिष्टे वृत्तेरभावेन वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वस्याभावात् । विवेचयिष्यते चेदमर्थवत्सूत्रे।ननु विधित्वे मूल एवकारोऽसङ्गतोऽत आह । एवकार इति।

नियमार्थमेवेति।-तत्पक्षे जातिग्रहणाग्राह्यतपरसूत्रग्राह्यविषयालाभात्। तपरस्सवर्णस्य चेत्सर्वस्य जात्याश्रयतया ग्राहकस्तर्हि समकालस्यैवेति नियमार्थमित्यर्थः। नियमार्थत्वोपपत्तयआह। सवर्णग्रहणानुवृत्तेरिति। एवञ्च विजातीयवर्णग्रहणार्थमपि न सूत्रमिति भावः। यद्यपि विधिपक्षेपि सवर्णग्रहणानुवृत्तिरस्ति तथापि सवर्णगहणानुवृत्तिमन्तरानियमपक्षस्य सम्भव एव नेति सूचायितुमिदमुक्तम्। व्यक्तिपक्षे प्याह। एवमिति। गुणानामभेदकत्वमिति। एकोयमात्मोदकं नामेति दृष्टान्तभाष्यात्। ह्रस्वत्वादयोऽपि गुणा एव। उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिक्यानीति भाष्यमुपलक्षणं ह्रस्वत्वादेरपि। तथा च जातिपक्षसमफलकोयं गुणाभेदकत्वपक्ष इति तत्रापि नियमार्थमेवेदं सूत्रम्। न चैवं दीर्घनिर्देशे ह्रस्वादेर्ग्रहणं स्यादत्र पक्ष इति वाच्यम्। द्विमात्रिकोच्चारणरूपप्रयत्नसत्वेन तत्र गुणभेदकत्वस्यैव स्वीकारात्। तदेतदाह। सिद्धान्तपक्षेऽपीति। यद्वा एवमित्यादेरयं भावः। व्यक्तिपक्षेऽणग्रहणसत्वेन गुणभेदकत्वे ऽभेदकत्वे वा परत्वानवकाशत्वाभ्यामणुदित्सूत्रबाधनेन सूत्रसार्थक्यमेवेति लाघवाद्विधित्वमेव। जातिपक्षे विधित्वे बाध्यशास्त्रस्यैवाभावेन जातिनिर्देशेन भिन्नकालग्रहणस्य दुर्वारतया नियमार्थत्वमेव स्यादिति नियमार्थत्वम्। पक्षद्वये ऽपि सिद्धान्तपक्षे ऽपीत्यपिना भेदकत्वसमुच्चय इति। एतेनायं ग्रन्थो गुणानामभेदकत्वे त्वनवकाशत्वाद्बाध इति पूर्वग्रन्थविरुद्धइत्याचार्योक्तमपास्तम्। अन्ये तु जातिपक्षे ऽपि गुणानां भेदकत्वे नियामकत्वं दुर्घटमत आह। एवञ्चेति। ननु जातिपक्षाश्रयणसामर्थ्यादेव गुणान्तरयुक्तस्यापि ग्रहणं भविष्यति। अन्यथा ह्रस्वत्वादिगुणानामपि भेदकत्वात्तत्पक्षाश्रयणं व्यर्थं स्यादिति किमर्थं गुणाभेदकत्वमङ्गीक्रियते ऽत आह। सिद्धान्तेति। तथा च तस्यैव सिद्धान्तभूतत्वेनैवोपपत्तौ जातिपक्षाश्रयणसामर्थ्योपवर्णनं विफलमिति सूचितम्। पक्षे ऽपीत्यपिस्समुच्चये तेन जातिपक्षसंग्रहः। एवञ्च गुणाभेदकत्वमिति पक्षसहिते जातिपक्षे सूत्रंनियमार्थमिति तात्पर्यमित्याहुः। अत्र व्याख्याने जातिपक्षे तु नियमार्थमेव। सिद्धान्तपक्षे ऽपि नियमार्थमेवेत्यक्षरस्वारस्यभङ्गः। न प्रवर्तत इति।

प्रवृत्तौ तु रमेश इत्यत्रैव स्यात् । उपेन्द्र इत्यादौ न स्यात् । यद्यत्र ह्रस्व एव लक्षणवशाद्दीर्घउच्चारित इत्युच्यतेतदोपेन्द्र इत्यत्रैव स्यात्रमेश इत्यादौ न स्यादिति भावः । नन्वस्माद् ज्ञापकाद्दपरेऽयं न प्रवर्तत इति ज्ञापयितु मुचितम् । अत एव ऋदोरबित्यनेन लव इत्यादिसिद्धिरिति चेन्न । वृद्धि रादैजित्यादावप्रवृत्त्यापत्तेः तर्हि लव इत्यादिसिद्धिः कथमत आह । ऋदो रबिति। पञ्चमीसमासाभावेपीति । अकस्सवर्ण इति सूत्रे दीर्घ इति योगं विभज्यैकः पूर्वपरयोरित्यधिकृत्य योयमेकादेशस्सदीर्घ इत्यर्थेन खट्वेन्द्रादौ त्रिमात्रादिव्यावृत्तिरित्येओङ्सूत्रभाष्यरीत्यातदभावेऽपीत्यर्थः । दकारप्र श्लेषपक्ष इति । अयं पक्षस्तिति प्रत्ययग्रहणमिति वार्तिकप्रत्याख्यानावसरे उक्तः । वृद्धिरादैच् । कृतमनयोस्साधुत्वमिति प्रकृतसूत्रभाष्यस्योद्देश्यविधे यखण्डयोरित्यर्थकतया कथञ्चिद्योजयितुं शक्यत्त्वाद्वृद्धिः आत् ऐजिति कण्ठरवेण पस्पशास्थभाष्योक्तपदविभागस्य त्यागोऽयुक्त इत्याशयेनाह । पदत्रयमिति । नन्वादैजिति समासस्वीकारे वृद्धिपदस्य तन्त्रादिकमन्तरा निर्वाह इति लाघवोपहितत्त्वात्कृतमनयोरिति भाष्यबलात्पदद्वयमेव न्याय्यं पस्पशास्थभाष्यन्तु लाघवानादरेण प्रवृत्तमिति न तद्विरोध इत्यत आह । न समासान्तादीति । भाष्यस्यैवमभिप्रायकत्वे कुत्त्वादिशङ्कापरिहाराविव समासान्तादिशङ्कापरिहारौ वक्तव्यौ स्यातां तदनुक्त्या पदत्रय एव भाष्य तात्पर्यमुन्नेयं तन्त्रस्थलेऽर्थद्वयतात्पर्येण सकृदुच्चारणमेवेति न गौरवाव काशः । बोद्धुस्त्वावृत्त्येतित्वन्यदेतदिति भावः । यद्यप्यत्रेतरेतरयोगद्वन्द्वे सुपांस्वितिलुका न द्विवचनश्रवणं समाहारे समासान्तविधेरनित्यत्वेन द्वन्द्वाच्चुदषेति न प्रवर्तत इति वक्तुं शक्यते तथापि शङ्कासमाधानयोः कर णस्य भाष्यशैलीसिद्धस्य त्याग एव पदत्रयतात्पर्योन्नायकं तदेतत्सूचयन्नाह । प्रवृत्तिशङ्केति। पूर्वार्थमिति । अत एव तद्विशिष्टस्य पूर्वस्य पदत्वेनजश्त्व सिद्धिः । प्लुतव्यावृत्त्यर्थन्तु न। आकारस्यानण्त्वात् । जातिपक्षेऽपि द्विमात्रो च्चारणरूपप्रयत्नवशाद्व्याप्यजातिनिर्देशस्यैवाश्रयात् । षण्णां ग्रहणार्थन्तु नेत्याह । प्रकृतसूत्र इत्यादि । षण्णां ग्रहणं गुणाभेदकत्वेन सिद्ध मितिभावः ।

नन्वैतोम्शसोरितिवत्सन्देहस्य व्याख्यानतो निवर्तयितुं शक्यत्वेन किं तपरकरणेनेत्यत आह। परार्थमपीति। एवञ्च परार्थमावश्यकस्य पूर्वत्र सन्देहनिवर्तकत्वसम्भवे तदर्थं व्याख्यानाश्रयणक्लेशो नेति भावः। अर्थपरत्वासम्भवादिति। अप्रतीतपदार्थकत्वात् लौकिकाभिवृद्धिरूपार्थस्यादैज भेदासम्भवादिति भावः। अर्थे वाचकत्वासम्भवादित्यर्थ इति तु न युक्तम्। वाचकत्वज्ञानस्यैतत्सूत्रजबोधाधीनतया शब्दपरत्वनिश्चयं विना तस्य वाचकत्वस्यैवानिश्चितत्वेन तदसम्भवस्यपदार्थनिश्चयानुपयोगित्वात्। वृद्धिपदाभिन्नाइति। अत्राभेदस्तादात्म्यं तदेव शक्तिरिति तत्त्वम् तदाह। तादात्म्याङ्गीकारादिति। तादात्म्यञ्च भेदसहिष्णुरभेदः। तत्र भेदो व्यावहारिकोऽभेदः प्रातिभासिकः। एवञ्च वह्निवह्निशब्दयोः प्रातिभासिकाभेदेपि व्यावहारिकभेदसत्वान्नमुखेदाहप्रसङ्ग इत्यादि मञ्जूषायां विस्तरतो निरूपितम्। पदपदार्थयोस्तादात्म्यं लोकव्यवहारेण प्रमाणयति। रामेतीति। अस्योत्तरार्थन्तु शौर्यभङ्गो रावणस्य मदभङ्गश्चवालिन इति। अत्र नाम्नो न मानभङ्गादिप्रयोजकत्वमपितु तत्प्रतिपाद्यदशरथापत्यस्यैवेति तादृशव्यवहारस्तयोस्तादात्म्यं गोचरीकरोतीति भावः। इत्यादावित्यादिना हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षत इति, पुरोवर्तिव्यक्ति पश्यतो वाचकजिज्ञासया कोयमिति प्रश्ने गौरयमिति, परोक्षव्यक्तिविषये क आनेय इति प्रश्ने गौरानेय इत्यादयो ग्राह्याः। अभेदप्रतीतेरिति। तादात्म्यप्रतीतेरित्यर्थः। एतेन वस्तुतस्तु पदपदार्थयोस्तादात्म्यमयुक्तम्। वह्निरित्युक्तेमुखे दाहापत्तेः। न च भेदाभेदयोरङ्गीकारेणोक्तदोषनिस्तारः। भेदमात्राङ्गीकारेणोक्तदोषनिरसनोपपत्तावभेदाङ्गीकारे मानाभावात्। रामेतिद्व्यक्षरं नामेति लक्षणयार्थपरम्। आदैचो वृद्धिपदाभिन्ना इति वाक्यार्थ इत्यप्ययुक्तम्। तथा सति शक्तिग्राहकत्वानापत्तेः। अभेदस्य त्वया संसर्गत्वानङ्गीकाराच्च। तत्पदाभिन्नत्वेन तच्छक्त्यनुमानात् परम्परया शक्तिग्राहकत्वमित्यपि न। वृद्धिपदाभेदतद्वाच्यत्वयोस्सहचारग्राहकमानाभावात्। तयोर्व्याप्तिग्रहासम्भवात्। वृद्धिसंज्ञासूत्रे साक्षात्संज्ञासंज्ञिभावस्यैव वाक्यार्थत्वोक्तेश्च। तस्मादादैचो वृद्धिपदवाच्या इत्येववा

ष्यार्थः।वाच्यवाचकभावस्य संसर्गमर्यादया भानाङ्गीकारात्। न च समानवि भक्तिकनामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गः।प्रतीतपदार्थकतदर्थयोरभेदेनान्वयः अप्रतीतपदार्थकतदर्थयोर्वाच्यवाचकभावेनान्वय इति व्युत्पत्त्यङ्गीकारात्। तदु क्तं भाष्ये वृद्धिसूत्रे । इदं खल्वपि भूयस्सामानाधिकरण्यमेकविभक्तिकत्वञ्च द्वयोश्चैतद्भवति विशेषणविशेष्ययोर्वासंज्ञासंज्ञिनोर्वा तत्रैतत्स्यात् विशेषणवि शेष्ये इति तच्च न। द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोकेविशेषण विशेष्यभावो भव ति। न चादैच्छब्दःप्रतीतपदार्थकस्तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेवेत्यचार्योक्तमपास्तम्। स्वारसिकव्यवहारेषु लक्षणया निर्वाहानौचित्यात्। वाचकजिज्ञासयाकृतेको यमिति प्रश्नेऽयंगौरित्युत्तरे तादात्म्येन शब्दस्य विधेयताप्रतीतिरित्युद्योते स्पष्टमुक्ततया तत्र तदर्थलक्षणाया अनवकाशान्न विधौ परश्शब्दार्थ इति न्यायाद्वृद्धिपदाभिन्ना इत्यत्र तादात्म्यस्य संसर्गतया भानात्तस्यैव शक्तित्वेन साक्षाच्छक्तिग्राहकत्वोपपत्तेः । एतन्मतेऽभेदस्य संसर्गत्वानङ्गीकारेपि प्राति भासिकाभेदघटिततादात्म्यस्य तत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् । नामार्थयोर भेदान्वयविरोधेनादैचो वृद्धिपदवाच्या इति वाच्यवाचकभावेनान्वयप्रदर्श नस्यायुक्तत्वात् । अप्रतीतपदार्थकतदर्थयोर्भेदेनान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तराङ्गी कारे मानाभावात्। वृद्धिसूत्रभाष्यन्तु न मानम् । संज्ञासंज्ञिभावस्य विशे षणविशेष्यभावाद्भेदेन भाष्यानभिप्रेतत्वात् । न च द्वयोश्चैतद्भवतीति भा ष्येण तयोर्भेदप्रतीतिरिति वाच्यम्। संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वं प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानमिति कैयटग्रन्थेनैवदत्तोत्तरत्वात्। संज्ञासंज्ञिनोरपि विशेष्यविशेषणभावस्योद्भिदादिसंज्ञाहीत्यादिनोद्योते प्रति पादितत्त्वाच्चेति दिक्। अत्र प्रकाशकारः । परे तु वस्तुतोऽभेद एवेति ता त्पर्यम्। न च मुखे दाहापत्तिः । दाहं प्रति वह्नेस्संयोगेनैवहेतुत्वेनावच्छेद कतया तत्सद्भावेपि संयोगेन तदभावात्। न हि येन केनापि सम्बन्धेन वर्त मानं वस्तु क्वचिदपि कारणं किन्तु कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन सदेव। कथमन्यथा शब्दार्थयोर्भेदं मन्यमानानांतार्किकाणामपि मते मुखेकालिकेन सताऽग्निना प्रसक्तो दाहो निराक्रियेत। अत एव शब्दस्य प्रश्नेपि गोरित्यु

त्तरमर्थस्य प्रश्नेपिचेति संगच्छते। अत एव च संज्ञासंज्ञिनोस्समानाधिकरण विभक्त्यन्तता स्वरसतस्संगच्छते। नन्वेवं घटस्य चाक्षुषत्वात्घटशब्दस्यापि तदापत्तिरिति चेन्न।। इष्टापत्तेः। परन्तु यथा घटादौ गन्धवत्वे सत्यपि घट त्वादिनैव चाक्षुषत्वम् न तु गन्धवत्वादिनापि तथा घटत्वेनैव न तु घट शब्दत्वेन तयोर्भेदोपगमात्। येनेन्द्रियेण यद्गृह्यत इति नियमास्वीकाराच्च। न चैवमपि घटशब्दं पश्यामीति घटं शृणोमीति चानुव्यवसाय आपद्येतेति वाच्यम्। घटशब्दत्वे चाक्षुषस्यघटत्वेश्रावणस्य च प्रत्यक्षस्याभावेन तेन तेन रूपेण तादृशतादृशप्रत्यक्षविरहेण तथाविधानुव्यवसायासम्भवात्। न च शब्दानां नित्यत्वेऽनित्यत्वे वा तादात्म्यं दुरुपपादम्। आद्ये नित्यानित्ययो श्शब्दार्थयोरैक्यासम्भवात्। अन्त्येपि शब्दानां क्षणिकत्वेनार्थानां चिरन्त नत्वेन तदसम्भवाच्चेति वाच्यम्। यथा घटे नष्टे मृदस्तद्व्यक्तित्वेन घटत्वेन वा ध्वंसप्रतियोगित्वं न तु मृत्त्वेनापि एवमिहापि शब्दनित्यत्वकल्पे घटा दीनां तद्व्यक्तित्वेनैव ध्वंसप्रतियोगित्वं न तु घटशब्देनापीत्यस्यानित्यत्वे शब्दानां शब्दत्वेनैव क्षणिकत्वं न तु घटत्वादिनापीत्यस्य च कल्पनेनादो षात्। न चैवमपि वह्निशब्दाद्दाहो जात इति प्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम्। तादृशप्रतीतिवारणाय वह्निशब्दत्वे दाहजनकतावच्छेदकत्वाकल्पनादित्याहुः तन्न। मञ्जूषोक्तविरुद्धतात्पर्यकल्पनाया अनौचित्यात्। मीमांसकमते शब्दस्य द्रव्यत्वेन तस्य संयोगेन मुखवृत्तित्त्वात्कारणतावच्छेदकसंयोगसम्ब न्धेन शब्दाभिन्नवह्नेस्सत्वेन दाहापत्तेर्वारयितुमशक्यत्त्वात्। गुणसमूहो द्रव्यमिति तस्य भाव इति भाष्यसम्मते पक्षे गुणगुणिनोरभेद इति योगपा तञ्जलभाष्योक्तपक्षे च तस्याकाशरूपत्वेन तस्य च विभुत्वेन शब्दस्य मुख-संयोगो नास्तीति वक्तुमशक्यत्वाच्च। वह्नेर्द्रव्यत्वेन तदभिन्नस्य शब्दस्य तत्स्वरूपतया द्रव्यत्वं नास्तीति वक्तुमशक्यत्वेन शब्दसंयोगस्य मुखेसूप पादत्त्वाच्च। शब्दार्थविषयकप्रश्ने गौरित्युत्तरं तादात्म्यमेवावगमयतीति सुवचत्वाच्च। तस्मात्तादात्म्यमेव दाहापत्तिवारकमित्यवश्यमभ्युपगन्त-व्यम्। एवञ्च सति व्यावहारिकभेदेन शब्दस्य चाक्षुषत्ववारणेऽनुभवविरुद्धे

तस्मिन्निष्टापत्त्याश्रयणं घटशब्दं पश्यामि घटं शृणोमीत्यनुव्यवसायवारणक्लेशावलम्बनं तादात्म्याद्युपपादनादिक्लेशाश्रयणं मुधैव। वस्तुतस्तु बौद्धयोरेव शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकभावस्तयोरेव तादात्म्यमिति मञ्जूषायां सिद्धान्तितत्वेन नैवैवंविधचर्चावकाश इति दिक्। व्यख्यानादिति। एकस्यानेक संज्ञा प्रणयनानुपयोग इत्यादि प्रकृतसूत्रभाष्यादित्यर्थः। ननु "यच्छब्दयोगःप्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमि" त्यभियुक्तोक्त्या वृद्धिशब्दस्योद्देश्यबोधकत्वप्रतीत्या तस्य विधेयबोधकत्वमनुपपन्नमत आह। मङ्गलार्थ इति। तथा च मङ्गलार्थं पूर्वं पठितस्यापि परत्रानुसन्धानेन विधेयत्वप्रतीतिरितिनाभियुक्तोक्तिविरोध इति भावः। अपृक्त एकालित्यादावपृक्तपदस्य पूर्वप्रयोगोपपत्तये परिभाषात्वाश्रयणं कैयटस्यापृक्तसंज्ञायामिति भाष्यविरोधादयुक्तमिति सूचयन्नाह। अपृक्तेति। एवञ्चाभियुक्तोक्तिस्तथाप्रयोगे युक्तत्वबोधिका न तु विपरीत प्रयोगेऽसाधुत्वबोधिकेति भावः। संज्ञासूत्राणां नियामकत्वं कृत्रिमाकृत्रिम न्यायबीजतया प्राचीनोक्तमयुक्तमिति सूचयन्नाह। सर्वशब्दानामिति। सर्वार्थवाचकत्वेपीति। सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इति वार्तिकेन शक्तेर्नित्यत्व बाधनेनासत्याश्शक्तेश्शास्त्रसहस्रेणाऽप्युत्पादयितुमशक्यत्वेनादेज्बोधानुकूल शक्तेःपूर्वसत्वेऽपीति भावः।गृहीतस्यैवेति। अन्यथाऽव्युत्पन्नस्यापिबोधप्रसङ्ग इति भावः। विधित्वमिति। विधित्वे सम्भवति नियमत्वायोगात्प्राचीनोक्तनियामकत्वपक्षोऽनुचित इति भावः। किञ्च नियामकत्वं दुर्घटमेवेत्याशयेनाह। किञ्चेत्यादिना। योगिदृष्ट्येति। तेषां सर्वज्ञत्वादिति भावः। विशिष्यज्ञानाभावादिति। प्रातिस्विकधर्मपुरस्कारेण ज्ञानाभावादित्यर्थः। तथाच तत्तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिग्रहो न घटत इति भावः। ननु वस्तुत्वादिसामान्यधर्मपुरस्कारेण सर्वार्थज्ञानस्यासर्वज्ञस्यापि सम्भवेन तदादाय सामान्य धर्मावच्छिन्ने तत्तद्व्यक्तौ शक्तिग्रहस्सुलभ इत्यत आह। नबोधोपयोगीति। प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरफलकविशेषधर्मप्रकारकबोधोपयोगीनेत्यर्थः। घटपदस्य द्रव्यत्वावच्छिन्ने शक्तिग्रहवतः पुंसो घटत्वप्रकारकबोधवारणाय शक्तिग्रह पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानाकारकत्वनियमस्याभ्युपगन्तव्यतया-

सामान्यधर्मप्रकारकशक्तिज्ञानाद्विशेषधर्मप्रकारकबोधासम्भवाच्छास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहात्संज्ञाशास्त्राणां शास्त्रेऽनुपयोगापत्तिरिति भावः। ननु योगिनां विशिष्य शक्तिग्रहसम्भवान्नियामकत्वं सुघटम्। पाणिनेर्योगित्वेन तत्तात्पर्यस्य नियम एवोन्नेतुं शक्यत्वादत आह। शास्त्रेति। अस्मदाद्युद्देशेन प्रवृत्तशास्त्रस्य अस्मदादिबोधतात्पर्येणैव कृतत्वेनास्माकं विधित्वेनैव बोधसम्भवात्तादृशमेव पाणिनेस्तात्पर्यमुन्नेयमिति भावः। अस्मदाद्युद्देशेनेति। प्राधान्येनेति शेषः। तेन तेषामपि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मोत्पत्तावपि न क्षतिः। अन्ये तु वृद्ध्यादिपदे पदत्वेनार्थबोधकत्वसिद्धौ वृद्ध्यादिपदमादैजादिबोधकमादैजादीतराबोधकत्वे सत्यर्थबोधकत्वादित्यनुमित्यात्मकशक्तिज्ञानेन विशेषरूपेण बोधसम्भवान्नियमार्थमेवेदमित्याहुः तन्न। आदैजादीतराबोधकत्वस्येदानीमनिर्णयेन हेतोरसिद्धेः। नन्वेषां नियामकत्वनिराकरणायैतावान्प्रयासो विफलः योगिदृष्ट्यापिनियामकत्वासम्भवात्। सर्वार्थवाचकत्वञ्च नित्यानामयदृच्छाशब्दानामनादि संकेतितानामेव। न चैते तथा। तेषां यदृच्छाशब्दत्वेनानित्यत्वेन च तत्र तत्र व्यवहारात्। तथाच नियामकत्वमेषां सर्वथा दुर्घटमेवेति प्राचीनमतं निराकर्तुमुचितम्। एवञ्च योग्युद्देशनापि शास्त्रप्रवृत्तौ न विधित्वभङ्ग इति कैश्चिदुक्तं नियामकत्वखण्डनन्तु न युक्तमिति सूचयंस्तादृशव्यवहारानन्यथोपपादयति। तत्रैवेत्यादि। सङ्केतग्राहकशास्त्रकरणवृत्तियादृच्छिकत्वं शब्देष्वारोप्य व्यवहारः। अत एव वृद्धिसूत्रे भाष्ये वृद्धिरस्मायविशेषेणोपदिष्ट इत्यादिसाधुत्वप्रतिपादनं संगच्छत इति भावः। अनित्यत्वव्यवहारमुपपादयति। एतदुपदेशेति। एवञ्च तद्वृत्तिसंज्ञात्वग्रहोत्पत्तिं तेष्वारोप्यानित्यत्वव्यवहार इति भावः। ननु व्यवहाराणां स्वारसिकत्वमेवास्तु किमारोपेणेत्याशङ्क्य वस्तुत एषाम यादृच्छिकत्वं नित्यत्वञ्चेति प्रमाणप्रदर्शनेन व्यवस्थापयन् प्राचीनोक्तं कृत्रिमन्यायबीजं संज्ञासूत्राणां नियामकत्वमित्यप्ययुक्तमिति सूचयन्नाह। अत एवेति। प्रकरणं हि नानार्थकं शब्दमन्यार्थेभ्यो व्यावर्त्य स्वविषयमर्थं गोचरयति। एतेषां शब्दानामाधुनिकत्वे नानार्थत्वस्यैवाभावेन प्रकरणादन्यार्थो

ग्रहणरूपनियमस्य कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलत्वोक्तिर्भाष्यकाराणामसंबद्धमेव स्यात्। एतद्विरोधेनान्यादृशं न्यायबीजकथनमयुक्तञ्चेति भावः। केचित्तु अत एवेत्यस्य संज्ञानामनित्यत्वादेवेत्यर्थः। संज्ञाकरणेति। नित्यत्वे तु नेदं सम्भवेत्। नित्यानां करणासम्भवात्। किञ्चैवं कृत्रिमत्वमप्यसम्भाविस्यादितिभावमाविश्चक्रुः। तन्न, प्रकरणादन्यार्थाग्रहणरूपनियम इत्यक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तेः। सङ्केतग्राहकशास्त्रकरणमिति पूर्वग्रन्थेन तत्तच्छास्त्राणां करणमेव लभ्यते। न तु संज्ञाशब्दानां करणमिति पूर्वग्रन्थाननुगुण्याच्च। एषां कृत्रिमत्वव्यवहारोऽप्यनित्यत्वव्यवहारवदौपचारिक इति स्वीकारेणादोषाच्चेति। तत्रैवेति ग्रन्थस्यालग्नकत्वापत्तेश्चेति दिक्। ननु संज्ञासूत्राणां नियामकत्वानङ्गीकारे हरिकृतोनियमव्यवहारो विरुध्येतेत्यत आह। आर्थिकमेवेति। अत्र सङ्केतग्राहकशास्त्रकरणादन्यार्थनिवृत्तेर्न्यायलब्धत्वादयमर्थ आर्थिको न तु शब्दमर्यादालब्ध इति भावः। ननु शब्दार्थयोस्सम्बन्धो वाचकता तस्या एतच्छास्त्राधीनत्वेनाधुनिकतयापूर्वोपपादितरीत्या शब्दानां नित्यत्वे "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध" इति वार्तिकविरोधः। तस्माच्छब्दानामप्याधुनिकत्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य वार्तिकविरोधं परिहरति। वाचकताबोधकत्वेपीति। यथा दीपानयनानन्तरं पूर्वं सन्नेव घटो ज्ञायते न तदानीमुत्पद्यते तद्वत्पूर्वं सती वाचकता ज्ञायत इति न नित्यताभङ्ग इतिभावः। अनेन तत्तच्छब्दानां पूर्ववृत्तित्वोक्त्या नित्यत्वं सूचितम्। नन्वेषां शब्दानां पूर्ववृत्तित्वेपिअस्वशब्दस्य पशुविशेषेऽसाधुत्वस्य धनहीनेसाधुत्वस्य च लाभाय साधुत्वस्यार्थविशेषाधीनतायाअङ्गीकरणीयतया सङ्केतितार्थे साधुत्वस्य शास्त्रानुपदिष्टत्वात्कथं तेषां साधुतेत्यत आह। आसाञ्चेति। एवञ्चास्मिन्नर्थे शिष्टप्रयोगात्साधुत्वमनुमीयते निपातनवत्। अत एव सर्वनामानीत्यत्र निपातनाण्णत्वाभाव उक्तो भाष्ये इति दिक्। ननु शास्त्रे यथोद्देशकार्यकालयोर्व्यवस्थितत्वादत्र कार्यकालाङ्गीकारेण तत्पक्षे संज्ञानामपि लाघवाद्यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजुपतिष्ठत इत्येवमर्थेन विधिप्रदेश आदैजुपस्थित्या तेषां विधेयतयाऽन्वयेन पदैकवाक्यतया स्वीकर्तुं शक्यत्वेन तत्र तैर्विधेयत्वेन

सवर्णग्रहणाप्रसक्त्या न परार्थमपि तपरकरणमिति प्राचीनोक्तमयुक्तमिति दूषयन्सिंहावलोकनन्यायेन तपरकरणफलं द्रढयति । कार्यकालपक्षेपीति वृद्धिरादैजित्युपस्थित्येति । वृद्धिपदघटितोपस्थितिप्रदर्शनेन विधिसूत्रस्थस्योपस्थितस्य संज्ञासूत्रघटकस्य च द्वयोर्वृद्धिपदयोः पदैकवाक्यतायां नैरर्थक्येन सा दुर्वचेति सूचितम् । तस्माद्वाक्यैकवाक्यतयैवास्योपयोग इति भावः तदाह । शक्तिग्रहे वृत्त इति । पृथग्वाक्येनेति भावः । सतिसप्तम्यावाक्यार्थयोः पौर्वापर्यबोधनाद्वाक्यैकवाक्यतयैव विध्युपकारकत्वं संज्ञासूत्राणामिति सूचितम् । एवञ्चादैच्पदोपस्थितानां विधेयत्वेनानन्वयान्नभाव्यमानपरिभाषया निर्वाह इति, अतत्कालव्यावृत्तिस्तपरत्वाधीनैवेत्याशयः । ननु यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठत इत्येवं संज्ञासूत्राणामर्थान्नसंज्ञासूत्राद्वृद्धिपदोपस्थितिः । विधिघटकवृद्धिपदन्तूपस्थितादैक्ष्वभेदेनान्वेतीक्परिभाषोपस्थितये। एवञ्च पदैकवाक्यता सुलभेत्यत आह । अतएवेति-आहेत्यन्तम् । एवञ्च तत्र भपदादिघटितस्योपस्थितिप्रदर्शनेन वाक्यैकवाक्यताया लाभेन पदैकवाक्यत्वाङ्गीकारस्तद्विरोधेन प्राचामयुक्त इति भावः । नन्वेवं सति पक्षद्वयेपि वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयस्वीकारेपक्षयोरवैलक्षण्यमत आह । यथोद्देशेत्विति । अत्र पक्षे स्वदेश एवैकवाक्यता, कार्यकाले तु विधिदेश इति पक्षयोर्भेद इति भावः । एतेनेति । पदैकवाक्यताया असम्भवेनेत्यर्थः । वृद्धिविशेषणेति । बहुव्रीहिरयम् । वृद्धिविशेष्यतयेत्यर्थः । वृद्धिपदस्याविशेषणतयाऽन्वय इक्परिभाषोपस्थानायेतिपूर्वमेवोक्तम् । अन्यत्र विस्तर इति । अत्र पदैकवाक्यतायास्सुतरामसम्भवः पक्षयोः फलांशेऽपि वैलक्षण्यञ्च परिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयः । भूवादयोधातवः । आदिशब्दयोर्व्यवस्था प्रकारवाचिनोरेकशेषः । भूश्चवाश्चेति द्वन्द्वः । ततो बहुव्रीहिः । अत्रैकशेष द्वन्द्वयोस्साहित्याभावेऽपि साधुत्वमाद्यन्तौटकिताविस्यत्रैव बोध्यम् । भूवौ परस्परसाहचर्यात्क्रियावाचिनौ ग्राह्यौ व्याख्यानात्परस्मैपदानामित्यत्र सूत्रान्तरीयक्रममादायेव विग्रहवाक्यीयक्रममादाय यथासंख्येनान्वयः । एकपदोपस्थाप्ययोरपि खण्डशक्तिस्थले परस्परान्वयदर्शनेन श्लिष्टरूपकस्थल इवाक्रि

यावाचिधातुगणपठितयोः परस्परमभेदान्वयः।एतेन भूवादयश्च भूवादयश्चे त्येकशेषविग्रहवाक्यं प्रदर्शयन्तः परास्ताः। अत्र व्याख्याने एकत्र भूग्रहणस्या परत्रवाग्रहणस्य च साहचर्यैकशेषनिर्वाहातिरिक्तफलाभावेन नैरर्थक्याच्च। यत्तुभ्वादय इत्यस्यावृत्तिर्न्यायप्यावाशब्दो मध्येमङ्गलार्थ इति भाष्यस्वारस्यात् सादृश्यप्रतियोगिसमर्पकश्च भूशब्दः क्रियावाचक एव वाशब्दवत्। तथापि समासमध्ये वाशब्दप्रवेशस्य सौत्रत्वमावृत्तिश्चेति क्लेशाधिक्यादेवमुक्तमिति, तन्न। तत्र वकारस्यागमत्वस्यैव भाष्यतो लाभात्। आगमस्य समासमध्ये प्रवेशे बाधकाभावान्निपातनाद्वकारानुमानात्। अत्रापि पक्षे साहित्याभावेऽपि द्वन्द्वस्य सौत्रत्वेनैव निर्वाह्यत्वाच्च। तस्माद्भाष्योक्तव्याख्याने क्रियावाच कस्य भूशब्दस्य ग्रहणमिति यत्तसाध्यम्। अत्र व्यख्याने सहचरितपरिभा षया तल्लाभः स्वारसिक इत्याशयेनैवं व्याख्यानमादृतं मनोरमाकृतेति बोध्यम्। क्रियावाचिनः किमिति। इति तु नेतिशेषोऽत्र बोध्यः। पदत्वानापत्ते रिति पञ्चम्यन्तान्वयानुरोधात्। पदत्वानापत्तेरिति। तथा च वाकरोती त्यत्र तिङतिङ इति निघातानापत्तिरिति भावः। अत्र केचित्। इदं चिन्त्यम्। निपातस्यानर्थकस्येति वार्तिके अनर्थकग्रहणप्रत्याख्यानेन वाशब्दस्य वार्ति केन प्रातिपदिकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्। तस्मादव्युत्पन्नादिवूशब्दस्य धातुत्वे स्वादयो न स्युरिति भाष्योक्तमेव प्रत्युदाहरणीयमित्याहुः। तन्न। अर्थवत्सूत्रे भाष्ये अधिपरी अनर्थकाविति ज्ञापकादनर्थकानां प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिमा श्रित्य निपातस्यानर्थकस्येति वार्तिकस्यैव अथवेत्यादिनाप्रत्याख्यानेन वाश ब्दस्य प्रातिपदिकत्वस्य अन्यथादुस्साधत्वात्। अर्थवत्सूत्रभाष्यविरोधेनैत त्सूत्रे वार्तिकेन साधनस्यैकदेश्युक्तित्वात्। दिवित्यत्र दिव औदितिज्ञापकेन भाष्योक्तरीत्यास्वादीनां सुसाधत्वाच्चेति दिक्। ननु त्रिपूर्वकक्लृप्त्यर्थस्यविक ल्पस्य क्रियात्वात्तस्यैव वाशब्देन बोधनात्क्रियावाचकत्वाक्षतेर्भक्षितेपि लशुन इति न्यायावतार इत्यत आह। वार्थस्येति। अयं भावः। कालान्व यित्वं कालान्वयितावच्छेदकविलक्षणरूपवत्वरूपसाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वंवा प्रकृते क्रियात्वम्। वाशब्दार्थस्य धात्वर्थस्य विकल्पस्यैकत्वेपि वाशब्देननिरु

क्तक्रियात्वरूपेण क्रियाया नोपस्थितिः। व्युत्पत्तिवैचित्र्येण शब्दभेदे विभिन्न रूपेणोपस्थितिस्वीकारात्। प्रकृते च निरुक्तक्रियात्वरूपेण क्रियोपस्थापका एवं क्रियावाचिन इत्यनेन विवक्षिता इति। एतेन न तावद्धात्वर्थत्वं क्रियात्वं क्रियावाचित्वे ज्ञाते सति धातुत्वज्ञानं धातुवाच्यत्वे क्रियात्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात्। नापि लिङ्गाद्यनन्वयित्वं तत्। वार्थविकल्पेपि तत्सत्वात्। नापिसाध्यतया प्रतीयमानत्वंतत्। धात्वर्थत्वे तथात्वं निपातार्थत्वे नेति शपथैकगम्यत्वादित्यपास्तम्। क्रियान्तराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्वन्तु न साध्यत्वलक्षणम्। क्रियाघटितत्वेनान्योन्याश्रयात्। किन्तु परिचायकमिति बोध्यम्। क्रियावाचकत्वं च साध्यत्वविशिष्टत्वं। वैशिष्ट्यंच। स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्व स्वावच्छिन्नेतरनिरूपितशक्तिनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चारिताघटितत्व स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चारितत्वैतत्त्रितयसंबन्धेन। आदिसंबन्धदानेनभावतिङन्तस्य न क्रियावाचकत्वम्। द्वितीयसंबन्धदानेन दरिद्रातीत्यर्थकदरिद्राशब्दे न क्रियावाचकत्वम्। तृतीयसंबन्धदानेन विकल्पार्थकवाशब्दस्य न क्रियावाचकत्वमिति केचित्। अत्र भावतिङन्तस्य क्रियावाचकत्वनिरसनप्रयासो विफलः। तस्य धातुत्वेऽपि दोषाभावस्य शब्दरत्ने उपपादितत्वात्। प्रकाशकृतस्तु क्रियानिष्ठमुख्यविशेष्यताकबोधानुकूलशक्तिविशिष्टत्वम्, तत्वम्। वैशिष्ट्यं च स्वपर्याप्त्यधिकरणत्व स्वनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चारितत्वैतदुभय संबन्धेन। पूर्वोक्तदरिद्राशब्दे द्वितीयसंबन्धाभावेन दुर्गतित्वावच्छिन्नार्थविषयकबोधानुकूलशक्तिमादायप्रथमसंबन्धाभावेनकुत्सामुख्यविशेष्यकबोधानुकूलशक्तिमादाय च नातिव्याप्तिः। लिडादौ च नाव्याप्तिरित्याहुः। भ्वादयः किमिति। साहचर्यार्थंतु न तत्। तावन्मात्रार्थकत्वे क्रियार्था धातव इत्येव ब्रूयादित्याशयः। आणवयतीति। आज्ञापयतीत्येतदर्थकाणवेदीत्यस्य स्थाने आपाद्यमानमिदम्। वट्टयतीति। वर्तयतीत्यर्थकवट्टेदीत्यस्य स्थाने आपाद्यमानमिदम्। उभयत्रैकारान्तस्य क्रियावाचकत्वमिति केचित्। तन्न। तिङापत्तेरेव वक्तव्यत्वे शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तिकथनवै

17

यर्थ्यापत्तेः । तस्मादाणवयतीत्यादिविशिष्टमेव आज्ञापयतीत्यादीनामपभ्रंश भूतम् । तत्र प्रकृतिभागस्य धातुत्वापत्तिर्बोध्येतिचिदस्थिमालाकाराशय इति प्राकाशकृत् । शास्त्राविषयतयेति । अयं भावः । धातुसंज्ञा हि शास्त्रीय कार्यनिर्वाहार्थं विधीयते । शास्त्रीयं च कार्यं साधुष्वेव प्रवर्तते । एवं च क्रियावाचित्वेन विधीयमानाधातुसंज्ञातेषां साधुत्वमनुमापयेदिति । प्रकाश कृतस्तु साधुशब्देष्वेव शास्त्रप्रवृत्या इदं सूत्रं भ्वादयस्साधवस्ते च धातव इत्युभयं विधत्ते । भूसत्तायामित्यादिना बहूनां साधुत्वविधायकत्वे गौर वात् । एवं च भ्वादिग्रहणाभावे क्रियावाचिनस्साधवस्ते च धातुसंज्ञा इत्यर्थापत्तौ एतेषां साधुत्वापत्तिरित्याशयमाविष्कृत्य यदि तु भूसत्ताया मित्यादीनां साधुत्वविधायकत्वमभ्युपेत्यभ्वादिग्रहणंखण्डयते तदाक - स्मात्त्वं नद्या इत्यादिवाक्यैकदेशप्रयोगे कस्मादित्यादीनां आगमनादिबोध कत्वेन धातुत्वापत्तिस्सुब्लुगापत्तिश्च दोषो बोध्य इत्याहुः । तन्न । कस्मादि त्यस्य क्रियावाचकत्वाभ्युपगमे तुल्ययुक्त्या दरिद्रातीत्यर्थे आतोनुपसर्गेइति निष्पन्नदरिद्रशब्दान्निष्पन्नदरिद्राशब्दस्य वाक्यैकदेशस्य प्रयोगे धातुत्वा पत्तिः । तस्माद्वाक्यैकदेशप्रयोगे क्रियावाचकत्वाभाव एवावश्यं वाच्यः । तथा च तदुक्तदोषो न लगत्येवेति भाति । यदि तु सनाद्यन्ता इति सूत्रा रम्भात्पठितानामेवसंज्ञेत्युच्यते तदा भ्वादिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । भ्वादि गणापठितानां केषांचिदिष्टं धातुत्वमुपपादयति । स्तम्भ्वादीनामिति । ननु नुमर्थमुदित्करणं स्यादत आह । धात्वधिकारेति । आदिना तत्प्रकृति कच्लयनुवादेनाङ्विधानस्य संग्रहः । सार्वधतुकेविकरणविधानसंग्रहकथ नन्तु न युक्तम् । तेषामपि धात्वधिकारीयकार्यत्वात् । तैरपूर्ववचनकल्पना पेक्षया प्रकृतसूत्रविषयतासंपादनमुचितमित्याशयेनाह । स्थितेति । प्राग्रीश्व रात् । रीश्वरादिति पञ्चमी प्रागित्येतद्योगनिबन्धनेति भ्रमवारणायाह । अधिरीश्वरइत्यभिव्याप्येति। ल्यब्लोपइति । अभिव्याप्त्यर्थकाङध्याहारेण वा पञ्चमीति भावः । प्रागित्येतद्घटितस्य अधिकारस्वीकारे अभिव्याप्ति स्वीकारे च फलं दर्शयति । तेनेति। विभाषाकृञीति। अधिरीश्वर इत्यस्या

श्रानुवृत्तेरिति भावः । द्योतकत्वमिति । अनुभूयत इत्यादौ । वाचकत्व मिति । अहंयुरित्यादौ । यथाकार्यमित्यादि । एतेनोपसर्गाणां द्योतकत्वम् तदतिरिक्तनिपातानां वाचकत्वमिति नैयायिकोक्तम् , अर्धजरतीयस्य अनौचित्यात्सर्वेषां द्योतकत्वं वाचकत्वं वेति दीक्षितोक्तञ्च परास्तम् । शरैरुस्रैरिवेत्यादौ तृतीयासाधुत्वाय द्योतकत्वाङ्गीकारस्यावश्यकत्वाच्च । यथाप्रयोगमिति । नत्वपूर्वतया द्योतकत्वादिविवक्षाभेदेन कार्यभेद आपादनीय इति भावः । एतेन शरैरुस्रैरित्यादौ कदाचिद्वाचकत्वविवक्षया पाक्षिकषष्ठ्यन्त प्रयोगापत्तिरपास्ता । तादृशानामप्रयोगात् । ननु पर्युदासेन व्याख्यानमनुचितं भाष्ये तत्पक्षे विप्रशब्दे दोषमुद्भाव्य प्रसज्यप्रतिषेधस्यैव स्वीकारात् । गौरवन्तुफलानुबन्धित्वान्नदूषकमित्यत आह । विशेष्यतयेति । यथा न दोषस्तथास्त्वित्युपसंहारभाष्येण सत्यपि दोषवारणोपाये प्रसज्यप्रतिषेध एवेत्यभिनिवेशाभावसूचनेन पर्युदासेऽप्येवं दोषवारणस्य सुकरतया लाघवात्पर्युदास एवोचित इति भावः । इत्यर्थइति । द्रव्यभिन्ननिष्ठोपस्थितीयमुख्य विशेष्यताप्रयोजका इत्यर्थः । अत्र द्रव्यपदेन सर्वनाम्नापरामर्शयोग्यं वस्तु लिङ्गसंख्याविशेष्यत्वेन विवक्षितो वा विवक्ष्यते । "वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित" इत्युक्तेः । येन वस्तूपलक्ष्यते परामृश्यते तत्सर्वनाम यत्र परामर्शाय प्रयुज्यते सोर्थो द्रव्यमित्युच्यते । अथ वा लिङ्गसंख्याविशेष्यत्वेन विवक्षितो द्रव्यमित्युच्यत इति कारिकार्थः । न तु गुणाद्याश्रयं विवक्ष्यते गुणादिवचनानामद्रव्यार्थत्वापत्तेः। असत्ववृत्तित्वे इति । असत्ववृत्तिषु केषु चिदेव प्रातरादिषु दोषो न तु सर्वत्रेति सूचितम् । एतेन स्वरादिपाठसामर्थ्यादेव निपातत्वमिति प्रत्युक्तम् । सत्ववृत्तितायां तत्पाठस्य चारितार्थ्यात् । उपसर्गाः । क्रियेति लुप्ततृतीयान्तपदत्वेन स्तोःश्चुनेत्यत्रेव योग इत्यर्थलाभात्योगग्रहणं व्यर्थमत आह । योगग्रहणमिति । अयं भावः क्रियेति लुप्ततृतीयान्तः स्तोःश्चुनेत्यत्रेव योग इत्यस्याध्याहारः । सूत्रेयोग इति चार्शआद्यजन्तं योगशब्दोऽन्वयवाची । तथा च योग इत्यन्वयिनीत्यर्थकम् विषयसप्तमी । तथा च क्रियायोगे प्राद

यस्स्वान्वयिक्रियाविषये उपसर्गा इति वाक्यार्थः। क्रियाविषये उपसर्गसंज्ञा इत्युक्त्या तद्वाचकं प्रतीत्यर्थाल्लभ्यते। प्रादिषु क्रियायोगश्च तत्तात्पर्यग्राहकत्वम्। उभयत्र क्रिया प्रत्यासत्त्या एकैव गृह्यते। एवं च स्वार्थक्रियाविषयकतात्पर्यग्राहकाः प्रादयस्तादृशक्रियावाचकस्वनिरूपितोपसर्गत्ववन्त इति। प्रकाशकारस्तु जन्यबोधविषयक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यग्राहकत्वे सति प्राद्यन्यतमत्वमुपसर्गत्वं फलितम्। तत्र यज्जन्यबोधस्तादृशधातुंप्रत्येवोपसर्गत्वं योगग्रहणाल्लभ्यत इति तत्त्वमित्याहुः। गतिसंज्ञाया निपातसंज्ञासमावेशस्य प्रागित्यधिकारादेव सिद्धत्वादाह। च उपसर्गेति। समावेशफलं दर्शयति। तेन प्रतिप्रणीतमिति। प्रतिशब्दोपादानं प्रसंगादनन्तरग्रहणसाफल्यमपि दर्शयितुम्। न चैकयोगकरणेन संज्ञाद्वयस्य सहविधानेन समावेशस्सुवच इति वाच्यम्। उत्तरत्र गतेरेवानुवृत्त्यर्थं योगविभागावश्यकत्वात्। प्रादय इति योगविभागफलं दर्शयति। योगविभागस्त्विति। निपातत्वायेति। तेन प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यादावव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिध्यति। ननूपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातसंज्ञायाः पृथगुक्तत्वेनायंयोगविभागो विफल इत्यत आह। एतत्सिद्धमिति। एवं च तदर्थमपूर्ववचनकल्पनापेक्षया योगविभागेन तत्संग्रह उचित इति भावः। अभेदविवक्षयेति। तत्पक्षे सादृश्ये नैवानुकार्योपस्थित्या वृत्तिसहकारेणार्थबोधकत्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभाव इति भावः। इदं प्राचामनुरोधेन, स्वमते भेदविवक्षाया एव वक्ष्यमाणत्वात्। यद्वा अभेदविवक्षया प्रकृतिवदनुकरणमित्यनुकार्यस्यानुकरणाभेदबोधनेनेत्यर्थः। सुबनुत्पत्तिरिति। अव्ययत्वेनेत्यादिः। तदा चाव्ययादाप्सुप इति लुक्। लुकाचानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानमिति भावः। अत्र पक्षे अनुकार्यस्वरूपभङ्गभिया न पदत्वकार्यमिति बोध्यम्। सान्तग्रहणे इति। अभिनिसस्तनः, निसस्तपताविवत्यत्र। रान्तस्याग्रहणमेवेति। यत्र तु रुत्वमसिद्धं तत्र सान्ताग्रहणाय यत्र तु रुत्वं सिद्धं तत्रोभयग्रहणाय च रान्ताग्रहणस्य शास्त्रे क्लृप्ततया अत्राप्यैकरूप्यार्थं रान्त एवोच्चारणीये सान्तग्रहणसामर्थ्यात्प्रतिपदोक्तपरिभाषयावेति भावः। यत्तु न च रुत्वविसर्जनीयसत्त्वेष्वस्यापि लाक्षणि

कत्वमेवेति वाच्यम्। सामर्थ्याद्भूतपूर्वप्रतिपदोक्तस्य ग्रहणेन सम्भवादिति प्रकाशकृदुक्तम्। तन्नसम्यक्। प्रतिपदोक्तस्यासम्भवात्प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या सूत्रसार्थक्यसम्भवेन सामर्थ्याभावाद्भूतपूर्वप्रतिपदोक्तत्वेन निर्वाहा सम्भवात्। वाक्यार्थबोधकाल एव पदैकवाक्यतया परिभाषया संस्कारे तु प्रतिपदोक्ते गृहीतेऽस्यापवादत्वात्तद्विषये रुत्वादीनामप्रवृत्तिरेव युक्तमिति सर्वथा सामर्थ्याद्भूतपूर्वप्रतिपदोक्ताश्रयणमसंगतमेवेतिदिक्। रान्तग्रहणे क्वचित्कृतरुत्वस्य ग्रहणं क्वचिद्रेफान्तस्यैवेति वैषम्यमित्याह। यत्र त्विति। निरः कुषः निरोदेशे सुदुरोरधिकरणे इत्यादावित्यर्थः। असिद्धत्वादिति। प्रतिपदोक्तपरिभाषया च ससान्तस्य ग्रहणमित्यपि बोध्यम्। न चैवमेकाच उपदेश इत्यस्यानन्तरं निरः कुषो निष्ठायामितिन्यासेन सिद्धे स्वरतीतिप्रकरणे निरः कुषः, इण्निष्ठायामिति गुरुभूतन्यासवैयर्थ्यम्। उपसर्गद्वयेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वादिति वाच्यम्। एवं सत्यनिष्ठायामिति पर्युदासेन क्त्वेव प्रसंगात्। न निष्ठायामिति पृथग्योगेन निषेधस्य निषेधकरणे तु तदनुवृत्तिरुत्तरत्रापि संभाव्येत नापि च लाघवमिति ज्योत्स्नाकारः। आचार्यास्तु इदमयुक्तम्। इण्निष्ठायामिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि इड्ग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमर्थम्। नित्यार्थमारम्भः नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धात्रविभाषा निरः कुष इत्यनेन। तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्योऽपि विधिर्भविष्यति। नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोति। किं कारणम्। यस्य विभाषेति प्रतिषेधात्। तत्रारम्भसामर्थ्याद्विभाषा लभ्येत। पुनरिड्ग्रहणादिडेवेति। तत्र यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेधः इति भाष्यकृतासिद्धान्तितत्वात् निरःकुषो निष्ठाया यस्यविभाषेति प्रतिषेधेऽपि निसः कुषो निष्ठाया इट् संभवान्निष्कुषितं निष्कुष्टमितिरूपद्वयस्य सिद्धौ नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोतीति भाष्यासंगतेः। इड्ग्रहणे क्रियमाणेऽपि उक्तरीत्या इड्विकल्पापत्त्या पुनरिड्ग्रहणादिडेवेति भाष्यासंगतिश्च। उक्तरीत्या विकल्पप्राप्तौ इण्निष्ठायामिति सूत्रवैयर्थ्यं च। तस्मादिण्निष्ठायामिति सूत्रारम्भसामर्थ्यादुक्तभाष्यप्रामाण्याच्च यत्र रुत्वस्यासिद्धत्वं सिद्धत्वं वा तत्र रान्तग्रहणे

सान्तग्रहणं भवत्येवेत्याहुः।ग्रन्थतत्वविदस्तु अस्माद्भाष्यात्सूत्रप्रामाण्यान्निसः कुषावनभिधानमित्येव युक्तम्। सर्वत्र सान्तस्यापि ग्रहणमिति तु न युक्तम्। एतद्दृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वेन लाक्षणिकत्वेन तद्ग्रहणासंभवात् भाष्यप्रामाण्यात्सूत्रारम्भाच्चासिद्धत्वबाधकल्पने तस्योपसर्गनिमित्तककार्यमात्रविषय कत्वेन निरयते दुरयते इत्यादावपि लत्वापत्तिः। प्रादिषु दुसः पाठसामर्थ्या ज्ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे तु प्रकृतसूत्रमात्रविषयकताया एव वक्तुं युक्तत्वेन सर्वत्र सान्तस्यापि ग्रहणमिति वक्तुमशक्यत्वात्। अनभिधानाश्रयणेन सामञ्जस्ये पूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रबाधकल्पनायाःप्रतिपदोक्तपरिभाषाबाध-कल्पनायाश्चानौचित्याच्च। तस्माद्यत्र रुत्वमसिद्धमिति ग्रन्थस्य निसः कुषोऽ नभिधानमित्याशयेन निरः कुष इत्येतदतिरिक्तरान्तग्रहणस्थलाभिप्रायेण वा प्रवृत्तमिति स्वीकारे न पूर्वोक्तभाष्यविरोधादिप्रसङ्ग इत्ययुक्तत्वप्रतिपादन माचार्याणामभिमानत एवेति सुधीभिराकलनीयमित्याहुः। कृतरेफेति। सकारविशेषणम्। सान्तस्यापीति। तेन दुस्थितमित्यत्र कदाचिदपि षत्वं न। ननु षत्वणत्वयोरिति वार्तिके कार्ययोरुपादानात्तयोःकर्तव्ययोरुपसर्गत्व प्रतिषेध इत्यर्थे वार्तिकस्योपसर्गसंज्ञासूत्रस्थत्वलाभाद्यत्र तु रुत्वं सिद्धमित्य स्यैतदुदाहरणत्वमनुपपन्नमित्यत आह। षत्वणत्वयोरित्यस्येति। तच्छास्त्रयो रुपसर्गपदार्थे दुरतिरिक्तत्वेनसंकोचःकार्य इति तदर्थेन तत्तत्सूत्रस्थत्वं वार्तिकस्येतिभावः। ननु षत्वणत्वयोरित्यस्ययथाश्रुतार्थकत्वमेव - किं न स्यात्तथाचरुत्वस्यासिद्धत्वात्सान्तग्रहणंदुर्लभम्। किञ्च-लाक्षणिकत्वाच्चकृतरेफसान्तग्रहणंदुर्लभमत आह। अत एवेति- अन्यथेति। कृतरेफसान्तस्याग्रहणे इत्यर्थः। तद्वैयर्थ्यमिति। न च दुर्पू र्वकस्थाधातोःकुप्रत्ययेषत्वविनिर्मुक्तप्रयोगवारणायतत्सार्थकमितिवाच्यम्। स्वपदुस्सुषु स्थ इति न्यासेन सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयसं-भवात्सान्त एवोपपदे कुप्रत्यय इत्यर्थलाभेन यथान्यासेऽपि दुस्सुष्वित्यत्र सकारप्रश्लेषेण सान्तदुस्येव प्रत्यय इत्यर्थेन वारेफान्ते कुप्रत्ययाभावस्वीकारे णेव सिद्धावेतद्वैयर्थ्यमित्याशयात्। स्पष्टमेवेति। तथाच यावता विनानुप

पत्तिरिति न्यायेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिः षत्वणत्वयोरित्यस्य तद्विधायकशास्त्रपरता चेत्युभयं ज्ञाप्यत इति भावः। उपसर्गत्वाभाव इति। तथा चात्र षत्वाप्राप्त्या तदर्थं पाठसार्थक्येन कथं ज्ञापकत्वमितिभावः। प्रकृतेपीति। सममितिशेषः ननु पूर्वोक्तनिर्देशैर्निस्निर्दुरां साफल्येपिदुसः किम्फलमित्यत आह। दुस इति। इत्यादाविति। आदिनानिरयतेइत्यस्य संग्रहः। दिगिति। दिगर्थस्तु न्याय्यत्वादेवं ग्रहणाग्रहणयोस्सिद्धयोस्तत्रोप सर्गान्तरेण पाक्षिकं रूपमिष्टमेव यद्यभिधानम्। चतुर्णां पाठस्य फलन्तु निरयते निलयत इत्यादौ लत्वतदभावावेव सुव्यक्ताविति। नवेति विभाषा। इतिकरणप्रयोजनं दर्शयति। इतिर्लोकइति। अर्थपदार्थकस्यापीति। विशे ष्यतया अर्थोपस्थापकस्यापीत्यर्थः। शब्दपदार्थकत्वकृदिति। विशेष्यतया शब्दोपस्थापकत्वे तात्पर्यग्राहक इत्यर्थः। अयं भावः। लोके शब्दानां शब्द विशिष्टेऽर्थे शक्तिः। शब्दस्यापि शाब्दे भानस्य शाब्दिकैरङ्गीकारात्। इति शब्दः प्रयुज्यमानः अर्थविशिष्टे शब्दे तात्पर्यमवगमयंस्तत्र लक्षणां गमय तीति। यद्वा शब्दस्य शब्देऽर्थे च खण्डशः शक्तिः। तत्रार्थे शब्दस्य विशेषण तयान्वयः स्वारसिकः। शब्देऽर्थस्य विशेषणतयान्वयो यत्नलभ्यः। तथा विधमन्वयमितिशब्दो गमयतीति। इह त्विति। शास्त्रे तु लोकाद्वि लक्षणो विशेषणविशेष्यभावः। स्वं रूपमिति शास्त्रस्य शब्दस्य विशेष्यतायां तात्पर्यग्राहकस्य सत्वादिति भावः। अनुवादवाक्ये इति। "आः किमेत दिति क्रोधादाभाष्य महिषासुर" इत्यादावित्यर्थः। व्याख्यानादिति। "महत्यास्संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमुभयोस्संज्ञा यथा विज्ञायेत नेति च वेति चेति"भाष्यरूपादिति भावः। यत्तु द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणमिति न्याय रूपादिति भाव इति। तन्न। महासंज्ञाकरणसामर्थ्यवर्णनपरभाष्यात् द्वन्द्वा भावस्य लाभात्। निपातद्वयस्य द्वन्द्वासंभवाच्च। अत एव व्याख्यानादित्ये वोक्तम्। अन्यथा द्वन्द्वनिर्देशादित्येववदेत्। किञ्च यदि प्रत्येकमितेस्संब- न्धार्थं द्वन्द्वनिर्देश आवश्यकःस्यात्तदा विभाषेत्यत्रापीतेस्संबन्धादर्थस्य संज्ञात्वकथनं कौस्तुभकृतः कथं संगच्छते। एवं च द्वन्द्वमाश्रित्य तदुत्तर

द्विवचनस्य सौत्रत्वाल्लुगाश्रयणं तस्योत्तरत्रासांगत्यकथनं च विफलमेव। द्वन्द्वपरतया व्याख्यानस्य मूलाक्षरैरलाभाच्चेति दिक्। **नवाशब्दयोरर्था विति**। क्रियावाचकपदसन्निधानेनवाशब्दयोर्यावर्थौ द्योत्यौ अभाव विकल्पौ तावित्यर्थः। स्पष्टं चेदं कैयटे। विभाषापदघटितस्थले क्रियाया विध्यन्वयित्वेन प्रसिद्धेस्तदन्वयीचाभावः निषेध एवेत्याशयेन मूले निषेध विकल्पयोरिति वृत्तिरुक्ता। निरुक्तवृत्त्या च ज्ञायते विध्यन्वयिक्रियान्वय्य भाव एवात्र संज्ञित्वेन विवक्षित इति। अत एव विधिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधसंप्र त्यय इत्युक्तं भाष्ये। कैयटे च प्रदेशवाक्यार्थं पर्यालोच्य इयं संज्ञा व्यवस्था प्यत इत्युक्तम्। अत एव विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिरिति भाष्यस्य भावाभावौ विधातुं न शक्येते इत्यर्थंव्याख्यत्कैयटः। तेन च विहितस्या भावस्य प्रतिषेधत्वमिति स्पष्टं लभ्यते। एतेनात्रनिषेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञा स्यादिति वृत्तिश्चिन्त्या। अभावविकल्पयोरिति वक्तव्यत्वात्। निषेधो हि लिङादिघटितवाक्यघटकनञाप्रवृत्ताविष्टसाधनत्वाभावबोधोत्तरमप्रवृत्ति - लक्षणोऽर्थात्प्रतीयते। न तु स नञर्थ इति बोध्यमितिप्रकाशकृदुक्तिः परास्ता। निषेधान्नप्रवर्तत इत्यनुभवान्निषेधस्याप्रवृत्तिलक्षणत्वकथनासं - गतेः। निषेधस्य निरुक्तरीत्या शाब्दत्वादर्थात्प्रतीयत इत्यस्यासंगतेश्च। **प्रत्याख्याने त्विति**। लोकवदर्थस्य विशेष्यतायामन्वयानुपपत्तिरूपलक्षणा बीजस्य सत्वादिति विनापि लक्षणादिना शब्दविशेष्यकोपस्थितिस्सुलभा। यद्वा शब्दस्य विशेष्यतायां तात्पर्यग्राहकस्य प्रातिपदिकाद्यभेदान्वयादेस्स त्वेन शब्दस्य विशेष्यतया बोधस्सुलभ इति च तत्प्रत्याख्यानेत्वित्यर्थः। **अर्थे कार्यस्याबाधादिति**। संज्ञाकरणादर्थस्य प्रदेशस्थक्रियया अन्वयसंभ वेन लक्षणाबीजस्यान्वयानुपपत्तेरभावेनार्थस्य विशेष्यतया उपस्थितेस्स्वार सिक्यास्त्यागे मानाभावात्। शब्दस्य विशेष्यत्वे तात्पर्यग्राहकस्याभावात्स्वा रसिकस्यार्थस्य विशेष्यतया बोधस्य त्यागे मानाभावाच्चेति भावः। ननु धात्वर्थक्रियाप्रकारकाभावविशेष्यकबोधेनञन्योपस्थितेर्हेतुतयाप्रकृतेविभा षापदाधीनाभावोपस्थितौ सत्यामपि कथं क्रियाप्रकारकाभावविशेष्यक

बोध इति चेन्न । संज्ञाकरणसामर्थ्याद्विभाषापदाधीनोपस्थितेरपि हेतु त्वाङ्गीकारेणादोषात् । न च नञर्थाभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंब न्धेन शाब्दं प्रति धातुजन्योपस्थितेर्विशेष्यतया हेतुत्वस्याभावः प्रमेयः अभावश्चतुर्विध इति तात्पर्येण न प्रमेयः न चतुर्विध इति प्रयोगवारणाया वश्यकतया प्रकृते नञर्थाभावे विभाषापदस्याभेदान्वयानुपपत्तिरिति वा- च्यम्। भाष्यप्रामाण्यात्सूत्रारम्भसामर्थ्याद्विभाषापदजन्यविभाषापदोपास्थिते र्नञर्थाभेदान्वयबोधे हेतुतास्वीकारेणादोषात् । एतेन परे तु नवाशब्दयोर्द्व न्द्वोऽयुक्तः निपातयोर्द्वन्द्वस्यानभिधानात् । किंचात्र नवाशब्दाभ्यामभाव विकल्पबोधोऽप्यसम्भवी । ताभ्यां तद्बोधे पदार्थान्तरनिष्ठप्रकारतानिरूपित विशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधसामग्र्या अपेक्षणात् । असमस्तनञर्था त्यन्ताभावस्य वार्थविकल्पस्य च क्रियान्वयस्यैवक्लृप्तत्वाच्च।नञर्थाभावे वार्थ विकल्पे च समभिव्याहृतप्रथमान्तार्थाभेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च । अत एवा भावश्चतुर्विध इति तात्पर्येण न चतुर्विध इत्यस्य विकल्पः प्रमेय इति तात्प र्येण वा प्रमेय इत्यस्य च न प्रामाण्यम् । तस्मादव्ययस्येतिशब्दस्याभावो विकल्पश्चार्थः । नवेति पदद्वयं तात्पर्यग्राहकमित्येव युक्तम् । एवं च स्वरूप सूत्रस्यारम्भे प्रत्याख्याने वा इतिशब्दस्सार्थक एव स्वरूपसूत्रबाधस्तु पक्षि मत्स्यमृगान् हन्तीत्यादाविव बोध्यः । एवमाः कि मेतदित्यादावितिशब्दस्य स सोऽर्थः तत्तत्पदानि तु तात्पर्यग्राहकाण्येव । नारद इत्यबोधि स इत्या दावपीतिशब्दस्यैव नारदोऽर्थः । नारदपदं तात्पर्यग्राहकम् । इतिशब्दार्थोऽ दश्शब्दार्थेनाभेदान्वयी । द्वितीयाया अव्ययत्वाल्लुक् । एतेन निपातेन कर्मण उक्तत्वान्ननारदपदाद्वद्वितीयेति प्राचां ग्रन्थः नारद इतीति ज्ञानस्वरूप परमिति नव्यग्रन्थश्चसमाधानाभासत्वाद्धेय एवेत्याहुरिति प्रकाशकृदुक्तिः परास्ता।सिद्धन्तु पूर्वस्योत्तरेणबाधितत्वात् । सिद्धमेतत्कथं पूर्वविधिमुत्तरो विधिर्बाधते इति भाष्येणविरोधापत्तेश्च । तथाहि। विधिशास्त्रे विभाषापदेन संज्ञाशास्त्रोपात्तक्रमेणैव निषेधविकल्पयोरुपस्थितावर्थद्वयकसंज्ञाकरणसाम- र्थ्याद्वाक्यभेदेन क्रमेणतयोरन्वयस्वीकारात् । निषेधाविधेः पूर्वत्वं विकल्प

विधेः परत्वमभ्युपैति भाष्यकारः। स्पष्टं चेदं प्रदीपोद्योतयोः। वक्ष्यति चोक्त रत्र "श्रुतक्रमानुरोधात्पूर्वं किन्तु निषेध इत्यादि"। भवदुक्तरीतौ संज्ञाशास्त्रेऽपीतिशब्देनैवाभावविकल्पयोरुपस्थित्या तत्राप्युपस्थितिक्रमाभावेन पौर्वापर्यकथनं निर्युक्तिकमेवस्यादिति तदसंगतिःस्पष्टैव। किंचैवमिहापिनवाशब्दादितिकरणःप्रयुज्यमानो नवाशब्दंस्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति सोसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं प्रत्ययतीति भाष्ये सोसाविति नवाशब्दपरामर्शेन तस्यैवार्थप्रत्यायकत्वकथनात्तद्विरोधेनेतरर्थं प्रत्यायकत्वकथनमयुक्तमित्यलं भाष्यविरुद्धकल्पनया। एवं च स्वरूपमिति प्रत्याख्याने इतिशब्दो व्यर्थएवेति सम्यगेवेति सुधियो विभावयन्तु। ननुस्वंरूपामिति सूत्रसत्वेऽपि इतिर्मास्तु शब्दे कार्यस्य बाधादेवार्थपरता स्यादत आह। तयोरेव संज्ञित्वेत्विति। एवं सूत्रार्थनिर्णीय संप्रति सूत्रस्य प्रत्याख्यानप्रकारं प्रतिपिपादयिषुः सूत्रस्याल्पविषयतां दर्शयति। प्राप्तेति। अयं भावः। वाविभाषादिपदानां सामानाधिकरण्ये अभावे च खण्डशश्शक्तिः। तयोर्विशेषणविशेष्यभावे कामचारः। समभिव्याहृताक्रिया अभावविशेष्यकस्थले उभयत्र विशेषणतया भासते। सामानाधिकरण्यविशेष्यकस्थले चाभावविशेषणतया सामानाधिकरण्यविशेष्यतया च भासते। तथा च पदान्ताद्वेति प्राप्तविभाषास्थले तुक्सत्तासमानाधिकरणस्तुक्सत्ताभाव इति बोधः। यरोऽनुनासिक इत्याद्यप्राप्तविभाषास्थले चानुनासिकसत्ताभावसमानाधिकरणा अनुनासिकसत्तेत्येवं बोधः। यद्वा अभावसामानाधिकरण्यं तदर्थः। पदान्ताद्वेत्यादौतुक्सत्ताभावसमानाधिकरणा तुक्सत्तेत्येवं बोधेऽपि तत्र तुक्सत्तायास्सिद्धतया प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन अभावसामानाधिकरण्यमात्रे विधिः पर्यवस्यति। यरोऽनुनासिकइत्यादौ अनुनासिकसत्ताभावसमानाधिकरणा अनुनासिकसत्तेत्येवं बोधे तत्राभावस्य सिद्धतया सामानाधिकरण्यविशिष्टानुनासिकसत्तामात्रे विधिः पर्यवस्यतीति। अत्रोत्तरव्याख्यैव युक्ता। तासां पक्षे निवृत्तिमात्रफलकत्वादित्युत्तरग्रन्थस्वारस्यानुरोधात्। अन्यथा भावभावयोरुभयोरपि स्थलभेदेन शब्दतो विधेयत्व

लाभेन निवृत्तेः फलत्वेन विधेरर्थत्वेन कथनासंगतिः स्पष्टैव । उभयमुखेन प्रवृत्तौ वैरूप्यस्य वाक्यभेदस्य पृथग्दोषत्वकथनमपि अस्यामेव संगच्छते । अन्यथा शब्दतोविधेयभेदेवाक्यभेदस्यैव गले पतितत्वेन वैरूप्यादित्यस्या संगतेः। अस्यां च व्याख्यायामेकवाक्येनैव प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन क्वचिद भावसामानाधिकरण्यांशे विधेयतापर्यवसानं क्वचिद्विधेयांशे तत्पर्यवसान मिति वैरूप्यं स्पष्टमेव । तद्दोषपरिहारार्थं वाक्यभेदस्वीकारे स एव दोष इति ग्रन्थसंगतिरिति दिक् । एतेन प्राप्तविभाषास्त्विति । अय भावः। वाविभाषाऽन्यतरस्यामित्यादिपदानां भावत्वोपलक्षित तत्तद्विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नेऽ भावत्वोपलक्षिततत्तद्विधेयाभावत्वावच्छिन्ने च खण्डशक्तिः। तथा च क्वचित्तत्तद्विधेयसमानाधिकरणतादृशाभावस्य क्वचित्तादृशाभाव समानाधिकरणतत्तद्विधेयस्य च बोधः । सामानाधिकरण्यं च स्वीयोद्देश्य तावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचिद्वृत्तित्वसम्बन्धेन । यत्र शास्त्रान्तरेणविधेय स्सिद्धः तत्र तत्सामानाधिकरण्येनाभावस्यैव बोधः । यत्र तु अभावस्सिद्धः तत्र तु तत्सामानाधिकरण्येन तद्विधेयस्यैव बोध इति विवेकः । यथा वाम् शसोरित्यनेनाम्शस्परकस्त्रीशब्दान्ताङ्गस्येयङ्सामानाधिकरण्येन तदभावो विधीयते । तत्र विधेयस्येयङउद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धत्वात् । यथा वा यरोऽनुनासिक इत्यनेनानुनासिकपरकस्य पदान्तस्य यरोऽनुनासिका भावसमानाधिकरणोऽनुनासिको विधीयते। उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनानु नासिकाभावस्य सिद्धत्वात् । एवंविभाषादिपदैरपि विभाषाङ्क्त्रि सर्वत्र विभाषागोरित्यादौ तथा तथा बोधो बोध्य इति। यत्र संज्ञाया उपयोगस्ता माह । उभयत्रेति। विधिमुखेनेति । अभावसमानाधिकरणभावत्वेनेत्यर्थः पित्स्वेवाविकल्प इति। तत्रैव भावस्य सिद्धत्वात्तत्सामानाधिकरण्येनैव सम्प्रसारणस्य विधानादिति भावः । निषेधमुखेनेति । भावसमानाधिकर णाभावत्वेनेत्यर्थः । उभयथाप्रवृत्तिस्त्विति । यत्रभावस्सिद्धस्तत्राभावत्वेन यत्राभावसिद्धस्तत्रभावत्वेन चेत्यर्थः । वैरूप्यादिति । भावाभावयोर्वैरूप्ये णैकपदेनोभयोर्बोधासम्भवादिति भावः । आवृत्या तत्सम्भवादाह । वाक्ये

तीति। प्रकाशकृदुक्तं परास्तम्। संज्ञाकरणेत्विति। तत्सामर्थ्यान्नञर्थघटितं पृथग्वाक्यं स्वीक्रियत इतिभावः। श्रुतेति। संज्ञासूत्रे श्रुतो यः क्रमः अभाव विकल्पयोस्तत्क्रमस्य प्रदेशे विवक्षितत्वाद्वाक्ययोः पौर्वापर्यं संभवतीति भावः। इतिशब्देनैवार्थद्वयोपस्थितिं वदतां प्रकाशकृतामियं व्यवस्थादुर्घटेति बोध्यम्। एकरूपेणेति। स्वाभावसमानाधिकरणसंप्रसारणसत्तेत्येवं रूपे णेत्यर्थः। अथ सूत्रमङ्गीकृत्य वाक्यभेदस्वीकारापेक्षया सूत्रमनङ्गीकृत्य वाक्य भेदेनोभयमुखेन प्रवृत्तिरुचिता। न च सूत्रानङ्गीकारे वाक्यभेदोनिष्प्रामाणि कस्स्यादिति वाच्यम्। सूत्राङ्गीकर्तृमतेपिह्वक्रोरन्यतरस्यामित्यादौ तादृशस्य वाक्यभेदस्य तवाप्यावश्यकत्वादित्याशयेन सिद्धान्तमाह। भाष्यकृतास्त्विति। ननु ह्वक्रोरन्यतरस्यामित्यादावपि वाक्यभेदस्य प्रामाणिकत्वसम्पत्तये इतिपदं विभाषापदोत्तरमपि संयोज्यम्। एवं च विभाषापदार्थौविकल्पः संज्ञेति लभ्यते। नचान्यतरस्यामित्यादेरर्थस्य विकल्पस्य संज्ञात्वेन तस्यनिषेधविक ल्पयोश्चेष्टादिवदुपस्थापकत्वेऽपि विकल्पस्यापदत्वेन तयोः पदादनुपस्थि तत्वात्कथं शाब्दान्वयित्वमिति वाच्यम्। एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव प्रदेश घटकविकल्पवाचकपदस्य निषेधविकल्पयोर्लक्षणास्वीकारात्तत्रैव तात्पर्य ग्राहकं सूत्रमिति कौस्तुभोक्तरीत्या निर्वाहान्न तत्र निष्प्रामाणिको वाक्यभेद इत्याशङ्क्य कौस्तुभोक्ते रयुक्तत्वमेवेत्याशयेनाह। इतिशब्दस्येति। अदृष्ट-त्वादिति। शास्त्रे इतिशेषः। एवं च शास्त्रशैलीविरोधेनैवंकल्पनानुचि-तेति भावः। ननु तत्रापीतेस्संबन्धसामर्थ्यादर्थेन वाचकशब्दमात्रस्याक्षेपा त्तेषां संज्ञात्वमिति स्वीकारेण न दोष इत्याशङ्क्यनिराकुरुते। अर्थाक्षिप्तेत्यादि। एकस्यानेकसंज्ञाकरणस्य प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप इत्यादौदृष्टत्वादाह। समान फलकेति। अनाकृतिस्संज्ञेति। एका संज्ञा अनेके संज्ञिन इति तद्भाष्याशयः। उभयोरपीति। एतेन अशिष्यो वा विदितत्वादिति भाष्ये वाशब्दो विक-ल्पे, तेनाकृतिपक्षे लिङ्गत्वजातौ विधिमुखेन प्रवृत्तौपित्येव स्यात् निषेधमुखेन प्रवृत्तौ कित्येव स्यान्नतु सर्वत्रेति सूत्रं कर्तव्यम्। सति च सूत्रे लिङ्गत्वजातौ प्राप्तस्य निषेधे तस्यामेव विकल्पो विधीयमानस्सर्वत्र सिध्यति। व्यक्तिपक्षे

तु लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदादुभयत्र विभाषारूपं लक्षणं क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन प्रवर्ततइति सूत्रं नारम्भणीयमिति कैयटाशयो न युक्त इति सूचितम्। व्यक्तिपक्षे सर्वं लक्ष्यं लक्षणं व्यप्नोति न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावाच्च। किं च जातिपक्षे किं तज्जात्याश्रयसकललक्ष्यविषयं लक्षणं उतयत्किंचिद्विषयम्। नाद्यः सूत्रारम्भेपि नपदघटितवाक्यस्य तद्विषयताया वक्तुमशक्यत्वात्। तस्य च यत्किंचिद्विषयता वापदघटितस्य सर्वविषयतेति दुर्लभम्। नान्त्योऽपि। न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ जातिपक्षे सर्वविषयताया एव दृष्टत्वात् किं च तत्र विधिमुखप्रवृत्त्यापिकिद्विषयत्वं निषेधमुखेन प्रवृत्त्या किद्विषयत्वं वेत्यत्र विनिगमकाभावात्सूत्रम् विनाप्युभयमुखेन प्रवृत्ताविष्टसिद्धेः। न च भावतात्पर्यकता पिद्विषये प्रवृत्तौ विनिगमिका। भावतात्पर्यकतालोभेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैव संभवेन विभाषोपयमन इत्यादौ त्रिसंशयतानुपपत्त्या तादृशसंशयानुरोधेन अधिकारादप्राप्तविभाषात्वकथनं भाष्यकृतामसंबद्धं स्यात्। विप्रतिषेधशास्त्रबलात्तेष्वभावतात्पर्यकतापीति चेत्प्रकृतेपि तुल्यम्। तस्मात्पक्षद्वयेपि सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यतात्पर्यम्। किं च सूत्रे कृते त्रिसंशयाप्राप्तविभाषास्वपि तत्प्रवृत्तिः स्यादित्यप्राप्तविभाषोच्छेदप्रसङ्गः। तत्र लक्ष्यानुसारादप्रवृत्तौ तु सूत्रं व्यर्थमेवेत्याशयेन त्रिसंशयाप्राप्तविभाषाणां प्रदर्शनमसंबद्धमेव स्यात्। न च तदुत्तरं प्राप्तविभाषणामुभयत्र विभाषाणां च प्रदर्शनं किमर्थमिति वाच्यम्। अप्राप्तविभाषासु प्रदर्शितासु सर्वत्र सैवेति भ्रमनिरासाय तयोः कथनात्। स्पष्टं चेदमुद्योते। एतेनोत्तरत्र विभाषात्रयस्य प्रासंगिकत्वं कौस्तुभोक्तं परास्तम्। एतेनाशिष्योवेत्यत्र वाशब्दस्वारस्येन प्रत्याख्यानस्य पाक्षिकत्वलाभात्प्रदीपकृद्रीतिरेवोचितेति ज्योत्स्नाकृदुक्तमपास्तम्। अशिष्य इत्यक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तेश्च। वाशब्दस्यैवार्थकत्वेन स्वारस्यलाभाच्च। किं च सूत्रसत्वे कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबाधः क्वचिल्लक्ष्यानुरोधात्कल्पनीयः स्यात्। यत्तु जातिपक्षे तत्र तत्र नवाग्रहणं कृत्वा सूत्रं नारम्भणीयमिति कौस्तुभे उक्तं तन्न। तत्र तत्र तथाग्रहणेऽपि वाक्यभेदस्य दुष्परिहरत्वात्। सूत्रानारम्भे तु एक एव बोधः। प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन यथायोगं भावाभावयो

र्विधेयतापर्यवसानमिति न वाक्यभेदावसर इति पूर्वोक्तरीत्या निर्वाहः। यत्तु किं च व्यक्तिपक्षेपि लक्ष्यानुरोधेन वाक्यभेदेनैवोभयमुखेन प्रवृत्तिसंभवो नत्वन्यथा संग्राहकवाक्ये यद्रूपेण प्रवृत्तिस्तद्रूपेणैवोपप्लुतेष्वपि प्रवृत्तेर्न्याय्यत्वादिति पक्षद्वयेपि वाक्यभेदेन प्रत्याख्यानमेव भाष्याल्लभ्यत इति ध्येयमिति प्रकाशकृत् तन्न । वाक्यभेदानावश्यकताया दर्शितत्वात्। संग्राहकवाक्ये विशिष्टे बोधिताया विधेयताया उपप्लुते विशेषे पर्यवसाने बाधकाभावात्। कथमन्यथासंग्राहके सामान्ये बोधितायास्तस्या उपप्लुते विशेषपर्यवसानम्। तस्मात्पक्षद्वयेऽपि सूत्रानारम्भ एव भाष्यतात्पर्यमिति युक्तमुत्पश्यन्तु सुधियः।

स्वंरूपम् । नन्वस्य संज्ञासूत्रत्वं नोपपद्यते । समानाधिकरणपदप्रयोगाभावात्। किं च स्वं रूपं संज्ञीति मूलोक्तवृत्तिरसङ्गता । रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यतीति भाष्यात् स्वरूपस्य संज्ञात्वस्यैव लाभादित्यत आह। बोध्यमिति शेष इति । तथा च स्वं रूपं शब्दस्य बोध्यमित्यर्थे शास्त्रोपात्त शब्दानां स्वरूपनिरूपितशक्तिग्राहकत्वलाभात् संज्ञासूत्रत्वम् । सामानाधिकरण्यमेव संज्ञासंज्ञिनोरिति न नियमः। उञ इत्यादौ व्यभिचारात्। किं तु सामानाधिकरण्ये संज्ञासंज्ञिभाव इत्येव वृद्धिसूत्रभाष्याभिप्रेतम् । रूपं शब्दस्य संज्ञेति भाष्ये संज्ञाशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या बोध्यपरो न तु बोधकपरः। अन्यथा स्वशब्देनार्थबोधनाय रूपग्रहणमित्युत्तरभाष्यासङ्गतिः स्पष्टं चेदमुद्योते । एवं च मूलोक्तवृत्तिस्सम्यगेवेति भावः । तदेतत्सूचयन्नाह। व्याख्यानादिति । स्वशब्देनार्थग्रहणं रूपग्रहणेन ज्ञाप्यत इति भाष्यरूपादित्यर्थः। नियमार्थमिति । आर्थिकनियमार्थमित्यर्थः। यद्येतत्सूत्रं नारभ्येत तदा शब्देनार्थस्योपस्थितौ तत्र कार्यस्य बाधेन तद्वाचिनस्सर्वस्यापि ग्रहणं प्रसज्येत आरब्धेत्वस्मिन् योगे प्रकरणाच्छब्दस्यैव प्राधान्यात्तत्र कार्यप्रवृत्त्याऽर्थेन तद्वाचकयावच्छब्दोपस्थितिर्नैव स्यादिति अर्थात्तेषां निवृत्तिः फलतीति भावः। स्पष्टं चेदमुद्योते। यत्त्वर्थे कार्यबाधे उपात्तशब्दबोध्यार्थवाचकसर्वग्रहणं यत्रप्रसक्तं तत्र तादृशार्थविशिष्टोपात्तस्यैव ग्रहणमित्येवं निय

मार्थमित्यर्थः । नत्वपूर्वविधित्वं गौरवात् । आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभे दाच्च । अत एवापत्यादिषु न स्वरूपग्रहणमिति भाव इति श्रीधरप्रकाशकृता वाहतुस्तन्न । भवदुक्तनियमेऽर्थे कार्यबाधस्थलमात्रविषयकत्वेनास्य सूत्रस्य शब्दसंज्ञासु अर्थे कार्यस्याबाधात्तत्रार्थोपस्थितौ बाधकाभावेनाशब्दसंज्ञेत्य-स्य वैयर्थ्यापत्तेः । जनपदापत्यपशुदेवतादेः प्रत्याख्यानत्वफलकथनपरो त्तरग्रन्थाननुगुणत्वाच्च । विधेर्नियमापेक्षया गुरुत्वकथनासङ्गतेश्चेति दिक् । स्वमित्यनेन शब्दरूपं रूप्यतेबोध्यत इति व्युत्पत्त्या रूपशब्देनार्थो गृह्यत इति प्राचीनोक्तं, रूपग्रहणात् ज्ञापकादर्थो ग्राह्यः स्वं रूपमिति वचनाद्रूपमिति कौस्तुभोक्तं चायुक्तम् । अस्त्यन्यद्रूपात्स्वं शब्दस्येति किं पुनस्तदर्थ इति भाष्यात्स्वशब्दस्यार्थबोधकत्वलाभेन तद्विरोधादित्याशयेनाह । स्वशब्द आत्मीयत्वेनार्थमाहेति । न च स्वशब्दस्यात्मीयपरत्वे विशेष्यनिघ्नतया अर्थ इति विशेष्यानुरोधात्पुंलिङ्गापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यासन्निधानेन सामान्ये नपुंसकेन निर्वाहात् । आत्मीयत्वेनार्थबोधनात् । यद्विषयकबोध जनकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरितो यः शब्दस्स एव तस्यात्मीयोर्थइति स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यविषयीभूतस्यार्थस्य लाभ इति बोध्यम् । रूपशब्देन स्वरूपमिति । रूपसामान्याद्वा सिद्धमित्यादौ तथा प्रसिद्धत्वा दिति भावः । उक्तयुक्तेरिति । प्रत्ययेन पौर्वापर्यासम्भवादित्याद्युक्तयुक्ते रित्यर्थः । अर्थविशिष्टइति । वैशिष्ट्यं च स्वविषयबोधजनकत्वप्रकारक तात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वसम्बन्धेन । यदित्वर्थविशेष्यकतात्पर्या दिस्थलासंग्रहस्तदा तादृशविशेष्यताविशिष्टविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वसम्ब न्धेन । विषयतायां विशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकधर्मव्यापकानुपूर्वी व्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन ग्राह्यम् । विस्तरस्तु परिभाषेन्दुटिप्पणीतो वसेयः । ननु सिद्धान्ते पदस्य वाक्यस्यैवार्थवत्वेन शास्त्रे प्रकृतिप्रत्यया देरेव सर्वत्र ग्रहणदर्शनेन तत्र कथमर्थोपस्थितिः । कथं वोपस्थितेन विशेष णतयान्वयेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषासिद्धिरित्यत आह । अत्रार्थ इति । कल्पि तेति । प्रक्रियानिर्वाहाय शास्त्रकृत्कल्पितौ यावन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यां

कल्पित इत्यर्थः। शास्त्रीयोपीति। शास्त्रैकसमधिगम्यः शास्त्रज्ञसमयसिद्ध इत्यर्थः। तत्र प्रकृतेः शास्त्रीयार्थग्रहणान्मद्री हर्ष इत्येतद्धटकस्यादो जग्धि रिति न। प्रत्ययस्य शास्त्रीयार्थग्रहणाद्दतेरीयङि यङन्तत्वप्रयुक्तङित्वं न। आदिनोपसर्गस्य शास्त्रीयार्थग्रहणादूर्मुत् स्थानमित्यत्र उदस्थेति पूर्वसवर्णो नेत्याद्यूह्यम्। एवमर्थवद्ग्रहणपरिभाषासिद्धिं प्रदर्श्य गौणमुख्यन्यायसिद्धि मभिव्यक्तपदार्थाइति न्यायसिद्धिं च दर्शयति। स च मुख्यः प्रसिद्धश्चेति। **अत एवेति**। अर्थस्य विशेषणतयान्वयबललभ्यत्वादेवेत्यर्थः। **विशिष्टरूपो पादान एवेति**। वृत्तिनिरूपकतावच्छेदकीभूतानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णसमू हात्मकशब्दस्वरूपोपादान इत्यर्थः। तत्रैव प्रवृत्तिफलं दर्शयति। **न वर्ण ग्रहण इति**। अयं भावः। अशब्दस्य शब्दविशिष्टवासुदेवे, अकारेच पृथक् शक्तिः। तत्रैकशक्त्युपस्थिते उत्सर्गतः प्राधान्येन भासमानेऽकाररूपार्थे कार्यस्याबाधात्तत्रैव प्रवृत्त्या सूत्रसार्थक्यस्य सम्भवेन अपरशक्त्युपस्थित वासुदेवरूपार्थे प्राधान्येन भासमाने अर्थेकार्यबाधज्ञानपूर्वकप्राधान्यभान वति शब्दे प्रवृत्तौ सूत्रव्यापाराभाव इति। तदेतत्प्रमाणयति। **आकर इति**। लस्येतिसूत्रे भाष्ये इत्यर्थः। तत्र हि लिट् लुनातीत्यत्र तिबादिकमाशङ्क्य वि- हितविशेषणाश्रयणेन परिहृतम्। यदीयं परिभाषा वर्णग्रहणेपिप्रवर्तेत तदाऽ नयैव वारणसम्भवे विहितविशेषणाश्रयणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः। ननु तत्तत्संज्ञाकरणसामर्थ्यात्स्वरूपग्रहणवारणसम्भवे अशब्दसंज्ञेति व्यर्थमत आह। **दाधाघ्विति**। ईहल्यघोरितीति। तत्रात इत्यनुवृत्त्या स्वरूपग्रहणे पर्युदासानर्थक्यान्न स्वरूपग्रहणप्रसक्तिरिति भावः। **परत्वादिति**! स्वकार्य द्वाराविरोधस्य सत्वादितिभावः। न चैवं पेषं वासवाहनधिषु चेति धिग्र- हणं व्यर्थम्। तद्धि उदधिरिति रूपसिद्ध्यर्थम्। धाञः केरभावे उदकस्य ध्युत्तरपदपरत्वं नैव सम्भवतीति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। एवं तत्सामर्थ्यादत्र घुसंज्ञकस्य ग्रहणमिति वाच्यम्। सनि मीमाघ्वित्यत्र दोषसम्भवात्। आपाद्यमानेऽर्थे विशेषानादरेणैतदुक्तम्। ननु ईहल्यघोरित्यादावपि स्वरुप विधेः प्राप्तिसत्वेन अहान्निन्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या तक्रन्यायेन घुसंज्ञैवास्य

बाधिका भविष्यति। यदि तु अतिशब्दन्ताया इति पर्युदासेन तक्रन्यायेन संज्ञिनोर्बाध्यबाधकभावाभावो ज्ञाप्यत इत्युच्यते तदा तेन संज्ञासु स्वरूप विध्यभाव एव ज्ञाप्यतामित्यत आह। शङ्केति। उभयोर्ज्ञाप्यांशयोर्मध्ये को वास्य ज्ञाप्यांश इति संशयमूलकसंशयवारणार्थमिति भावः। केचित्तु वर्ण ग्रहणेऽप्रवृत्त्यर्थमेवाशब्दसंज्ञेति तद्धि पर्युदासन्यायेन शब्दसंज्ञाभिन्ने वर्ण भिन्नत्वेन तत्सदृशे चैतत्सूत्रं प्रवर्तयति। हरिपदवद्वर्णबोधकेषु नानाशक्ति कल्पने तु न मानमिति वदन्तीति प्रकाशकृत्, तन्न। वर्णबोधकत्वस्य, वासु देवादिबोधकत्वस्य च लोकानुभवसिद्धस्यापलपितुमशक्यत्वेन तत्र वर्णे शक्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात्। अ इत्यादेरणुदित्सूत्रबोधितसंज्ञात्वस्य सत्वेन वर्णभिन्नत्वेन सादृश्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वाच्च। कर्मसंज्ञादेरिति। तासां परत्वेप्यन्तरङ्गत्वादियमेव स्यादिति भावः। तासां चारितार्थ्यन्तु कर्मणो रोमन्थतपोभ्यामित्यादौ स्वरूपग्रहणासम्भवाद्बोध्यम्। एवं सूत्राशय मुपवर्ण्य सूत्रस्य वक्ष्यमाणदोषदूषितत्वेन प्रत्याख्यानमेव वरमित्याशयेन तत्प्र कारं दर्शयति। भाष्येत्विति। उपस्थितत्वादिति। "न सोस्ति प्रत्ययो लोके यश्शब्दानुगमादृते" इति हर्युक्त्या शब्दविशिष्टेर्थे शब्दानां शक्तिबो धनादिति भावः। शब्देऽर्थे च सर्वशब्दानां खण्डशक्तिस्वीकारादिति भाव इति प्रकाशकृदुक्तं तु न सम्यक्। तथा सत्युपस्थितिद्वयस्य शाब्दसामग्री प्रवेशे आकांक्षाज्ञानादीनां विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन कारणताबाहुल्या पत्त्या गौरवात्। स्पष्टं चेदं व्युत्पत्तिवादे। अत एव फलव्यापारयोः खण्ड शक्तिं विहाय विशिष्टशक्तिरेव नागेशेनादृता। यत्र तु विशेष्यबोध इष्टस्तत्र विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन लक्षणैवाश्रयणीया। अत एव लक्षणाबीजत याऽर्थे कार्यबाधप्रदर्शनं स्वरसत उपपद्यत इति दिक्। नन्वर्थवद्ग्रहणपरि भाषासिध्यर्थं सूत्रमावश्यकमित्यत आह। उपस्थितार्थस्येति। नन्वशब्द संज्ञेति निषेधे प्रतियोगिज्ञानसम्पत्त्यर्थं सूत्रमनुवादरूपं स्यादित्याशंक्य निषेधस्याप्यनावश्यकत्वेन न तदर्थमपि तदित्याशयेनाह। लक्ष्यानुसारा दिति। लक्ष्यानुसरणस्यागतिकगतित्वादाह। तत्तदित्यादि। ननु प्रकरणा

त्तत्संज्ञिनां ग्रहणेप्युभयगत्या स्वरूपग्रहणमपि स्यादत आह । ज्ञापनाच्चेति। ननु षड्भ्यो लुगित्यादौ स्वरूपग्रहणेन न निर्वाहः । तत्र विहितविशेषण सत्वेन परमषडित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । संज्ञाकरणे तु षान्तत्वस्य नामीति सूत्रोक्तदिशा संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वस्य च परमषट्छब्दे सत्वेन नदोष इति चेन्न । एतज्ज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्येन परमषडित्यादेरनभिधानात् । एतेन नामीति सूत्रे वक्ष्यमाणस्य सूत्रानुयायित्वादिति समाधानं परास्तम् । तस्यानभिधान एव तात्पर्यमिति नामीत्यत्र विस्तरेण विवेचयिष्यमाणत्वेन मतभेदाभिप्रायकत्वकल्पनानौचित्यात् । व्यर्थमिति । एवं चोद्योतोक्तरीत्या प्रत्यासत्तिसिद्धार्थानुवादकत्वेन मन्दमत्युपयोगितया यथा कथंचित्सूत्रसार्थक्यसम्भवे पि निषेधांशस्तु व्यर्थ एवेति तदाशयः ।सूत्रारम्भपक्षापेक्षयाप्रत्याख्यानस्यज्यायस्त्वं फलप्रदर्शनेन सूचयति। अत एवेति । नन्वर्थे कार्यबाधे उपात्तशब्दबोध्यार्थवाचकसकलग्रहणं यत्र प्रसक्तं तत्र तादृशार्थविशिष्टोपात्तस्यैव ग्रहणमित्येवं शाब्दनियमपरं सूत्रमस्तु । अर्थे कार्यस्याबाधेनैतत्सूत्रप्रवृत्तिरित्येतदनुवादकमेवाशब्दसंज्ञेति स्वीक्रियते । एवं चोदाहृतेष्वर्थे कार्यस्याबाधादेवार्थग्रहणमारम्भपक्षेऽपि सिध्यतीत्यत आह । अत एव वृक्षेति । एतदर्थं लक्ष्यानुसारस्य तवाप्यावश्यकत्वेन तेनैव सर्वनिर्वाहे सूत्रं मन्दप्रयोजनमिति भावः । यत्नः कर्तव्य इति। सित्तद्विशेषाणां पित्पर्यायवचनस्य च ङित्पर्यायवचनस्यैव घित्तस्य च तद्विशेषाणां चेत्येवं वचनरूप इत्यर्थः । एतेन सूत्रारम्भे महद्गौरवमिति सूचितम् । गौरवाङ्गीकारेपि मीनरूपपर्यायग्रहणाय लक्ष्यानुसरणं गले पततीति सूचनाय भाष्ये अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्यते मीनान् हन्ति मैनिक इत्युपसंहारेण प्रत्याख्यानस्य ज्यायस्त्वं ध्वनितम् । अत एव भाष्ये शब्दपूर्वकश्चार्थस्य सम्प्रत्यय इति प्रसिद्धिप्रतिपादकचशब्दप्रयोगेण प्रत्याख्यानस्य युक्ततरत्वं सूचितम् । स्पष्टं चेदमुद्योते । एवं सूत्रसत्वे प्रसक्तदूषणगणं प्रदर्श्याशब्दसंज्ञेतिकरणे प्रसक्तं दोषं निरूपयति । परेश्चेति । तत्र तत्रोपायान्तरानुसरणे तु गौरवमिति भावः । स्वमते सिद्धिमाह । ममात्विति । ननु ज्ञाप

केन सिद्धवचनप्रत्याख्यानं न युक्तमित्याशंक्य ज्ञापकेन तदर्थस्वीकारे फला धिक्यमाह । न दोष इति । तत्प्रमाणयति । अत एवेति । दिगिति । अत्र केचित् । आरम्भपक्षे पि जनपदादिष्वर्थेषु कार्यस्याबाधादनियमाप्र सक्तेर्वृक्षादिषु लक्ष्यानुसारात्सिदादिग्रहणाद्वाऽदोषात्परेश्चेत्यत्र परिशब्दा त्परयोस्तरतमपोरसम्भवादङ्कशब्दसाहचर्याच्च स्वरूपग्रहणात्पौर्णमास्याग्रहा यणीग्रहणसामर्थ्यान्नदीशब्दे स्वरूपग्रहणाच्च न दोषः । प्रत्याख्यानपक्षे च गोतो णिदित्यादौ गोशब्दस्य नानार्थतया यावन्तोऽर्थास्तावदावृत्तिः कर्तव्या भवति । किं च लक्ष्यार्थानामनियततया यावन्तो लक्ष्यार्थास्ताव दावृत्तिस्सर्वत्र कर्तव्या भवतीति गौरवम् । अणिञोः केऽण इत्यादौ प्रकृत्य समभिव्याहारे प्रत्ययैरर्थानुपस्थित्याऽनर्थके प्रवृत्त्यापत्तिः । प्रत्ययाप्रत्यययो रिति परिभाषायाः स्वमतेऽभावान्न तयापि निर्वाह इति राकेत्यादौ ह्रस्वो दुर्वार इत्यारम्भपक्ष एव ज्यायानित्याहुः । तत्वविदस्तु जातिपक्षे तत्तदर्थ विशिष्टगोशब्दत्वावच्छिन्नात्परामित्येवं रीत्याऽन्वयेनावृत्तेरनावश्यकत्वाद्व्य - क्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवाल्लक्ष्यभेदेन सूत्रभेदस्य सर्वैरप्यङ्गीकर्तव्यत्वा ल्लक्ष्यार्थस्थले पि शक्यार्थबोधमादायैव साधुत्वबोधनस्येष्टत्वान्न गौरवम् । अत्रार्थस्य कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितस्यापि भाष्यप्रामाण्याद्ग्रहणेन प्रक्रि याज्ञानवतां प्रकृत्यसमभिव्याहृतेनापि प्रत्ययेनार्थोपस्थितौ बाधकाभावेनार्थ वद्ग्रहणपरिभाषयैव राकेत्यादौ दोषवारणसम्भवान्नतदर्थमपि सूत्रम् । कथमन्यथा नियमार्थत्वं त्वन्मते इति विभावय । किंचात्मीयत्वेनार्थोपस्थिता वपि न तेन रूपेणोपस्थितोऽर्थस्साधुत्वबोधनोपयोगी । गोत्वावच्छिन्नेऽयं साधुरिति ज्ञानस्य तावताप्यनुदयात् । आत्मीयत्वावच्छिन्ने साधुरित्येवं ज्ञानस्यैवोदयात् । गोत्वावच्छिन्नेऽयं साधुरिति व्यवहारानुपपत्तेः । किं तु यदर्थतात्पर्येण यःशब्द उच्चरित आत्मीयत्वेनोपस्थितस्तदर्थविशिष्टस्यैव तत्कार्यमिति स्वीकार्यम् । तथा चाऽर्थान्तरविशिष्टस्य तत्कार्यं पृथक्त्वापि बोधनीयम् । किं च शब्दविशिष्टेऽर्थे शक्तिरिति स्वीकारे शब्दस्यैकस्यानु गमकत्वेनानुगमकशब्दपुरस्कारेण तव मते आत्मीयत्वपुरस्कारेणेव सर्वा

र्थोपस्थितौ तावदर्थविशिष्टस्य सकृदेव कार्यबोधने न किंचिद्बाधकम्। यदि चार्थभेदाच्छब्दोभिद्यत इति नानुगमकत्वं शब्दस्येत्युच्यते तदा तत्तच्छब्दस्य तत्तदर्थ आत्मीयो न तु कस्यापि सर्वेऽर्था आत्मीया भवन्तीति नात्मीयत्वस्याप्यनुगमकत्वसम्भव इति समम्। आत्मशब्दस्य तत्तच्छब्दव्यक्तिपर्यवसानात्। एवं च सूत्रारम्भेऽनाश्रयणीयं गौरवं न किमपि प्रत्याख्यान इति प्रत्याख्यानपक्ष एवादृतो भाष्ये। ज्ञापकेन सिद्धवचनप्रत्याख्यानमप्यारम्भपक्षे गौरवमवगमयतीत्यलं भाष्यविरुद्धकल्पनाप्रयासेन। विना विरोधं प्रत्याख्यानभाष्यस्यैकदेस्युक्तित्वकल्पनानौचित्यादित्याहुः। येन विधि। करणेतृतीयेति। कर्तरि तु न षष्ठ्यापत्तेः।हेतुतृतीयाया उपपदविभक्तेरितिन्यायेन बाधितत्वान्न सा। न च कर्मात्रविधेयमित्यनेन कर्मणोऽध्याहारसूचनेनोभयप्राप्तौ कर्मणीति कर्तरि षष्ठ्यप्राप्त्या करणे इति कथमिति वाच्यम्। कर्मणः प्रसिध्या लाभप्रदर्शनेन तस्याध्याहाराभावसूचनात्। यद्वा भाष्यप्रामाण्यादेवैषा करणतृतीयेति भावः। भावे किरिति। कर्मणः प्रसिध्यैवलाभाद्भावे प्रत्ययस्य स्वारसिकत्वादिति भावः। एतेन कर्मणि किरिति कैयटाद्युक्तं नातीवोपयुज्यत इति सूचितम्। कर्मात्र विधेयमिति। प्रदेशवाक्यविधेयमेवैतद्विधानक्रियाकर्मेत्यर्थः। विधानकरणं चार्थाद्विशेषणमेवेति तच्च समानाधिकरणमेवेति वक्ष्यति। सूत्रे बोधकमिति शेषः। एवं च समानाधिकरणविशेषणं तदन्तस्य बोधकमित्यर्थादस्य संज्ञासूत्रत्वमिति लभ्यते। कौस्तुभोक्तविशेषणलाभोपायो न युक्त इत्याशयेन तमनूद्य निराकरोति। यन्निवति। पारतन्त्र्यं लक्ष्यत इति। कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वेन करणस्य कर्तृपरतन्त्रत्वाद्विशेषणस्य प्रायोविशेष्यलिङ्गाद्यधीनलिङ्गादिकत्वेन च विशेष्य परतन्त्रत्वाच्च सादृश्यलक्षणया पारतन्त्र्योपस्थितौ यन्निष्ठपारतन्त्र्यप्रयोज्यं कार्यं तत्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थेऽर्थाद्विशेषणमिति लब्धमिति तदाशयः। यत्तु यन्निष्ठपारतन्त्र्यप्रयोज्याविधेयकर्मकाविधिरिति प्रकाशकृतोक्तं तन्न। कौस्तुभकृन्मते विधिशब्दस्य कर्मसाधनत्वेन तादृशार्थालाभात्। सुब्विभक्तौ न लक्षणेति। यत्तु अत एव सुपां सुलुगिति सुविधानं सार्थ

कम्। अन्यथा प्रथमैकवचनसोरेवतत्तद्विभक्त्यर्थे लक्षणया निर्वाहे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव च कर्तृकर्मणोरिति षष्ठीविधानं सार्थकम् । अन्यथा शेषषष्ठ्यैव लक्षणया कर्तृत्वादिबोधसम्भवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । तन्न। अभेदान्वयबोधे विशेष्यवाचकपदोत्तरवर्तिविभक्तिप्रयोजकतात्पर्यविषयीभूतसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षायां विशेष्यविशेषणवाचकपदयोस्समानवचनकत्वनियमेन ऋजवः सन्तु पन्था इत्यत्र जसोऽसाधुत्वापत्त्या तत्साधुत्वसम्पत्त्यर्थं सुविधानसार्थक्यात्। कर्तृत्वादिना बोधे तृतीयाप्रयोगवारणाय षष्ठीविधानसार्थक्याच्च । न चैवं द्वन्द्वे च न बहुव्रीहौ, इत्यत्र सप्तम्याः प्रथमार्थत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। सौत्रत्वेन व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमीविधानात्। न चात्रापि व्यत्ययेन पारतन्त्र्ये तृतीया स्यादिति वाच्यम्। विभक्तेः पारतन्त्र्यार्थकताया अप्रसिद्धत्वात् । अस्मन्मते न केवलं सुब्विभक्तावेवेत्याह। किं बहुनेति। येषां प्रत्ययानामिति। मतुबादीनामित्यर्थः। अन्येषां वा शब्दानाम्। शालीनकौपीनादीनामित्यर्थः। अन्यत्रार्थेइति। अन्यथा अर्यः स्वामिवैश्ययोरित्यादितत्तदर्थनिर्देशस्यैकस्यैव प्रत्ययस्यार्थभेदेन पृथग्विधानस्य च वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । तदर्थे चान्येषामिति। गर्गापत्याद्यर्थे गार्ग्यादिवद्गर्गादीनामित्यर्थः। साधुत्वाभावस्येति। व्याकरणस्मृतेस्साधुत्वपरतया तत्तदर्थ एव तत्तत्प्रत्ययानां च साधुत्वबोधनात् । अन्यत्र प्रयोगेऽसाधुत्वापत्त्यातादृशं प्रयुञ्जानाः प्रत्यवयन्त्येव। बोधस्तु लौकिकतया लोकसिद्धव्युत्पत्त्या अपभ्रंशेभ्य इव लोके भवतु न तथाशास्त्रे। तथा बोधाङ्गीकारेऽसाधुशब्दप्रयोगेण पाणिनावनाप्तत्वज्ञानेन तत्कृतशास्त्रस्यानुपादेयत्वापत्तिः । सौत्रत्वात्साधुत्वं चागतिकगतिरिति भावः। ननु सुब्विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादो निर्मूलः। न च प्रत्ययानुशासनवैयर्थ्यापत्तिस्तन्मूलम् । तिङ्क्ष्वपि तस्य तुल्यत्वेन रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे लक्षणाया सुब्विधौ न लक्षणेति वदद्भिर्नैयायिकैरेवाङ्गीकारात् । अत एव प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीत्यत्र प्रयाजशेषं हविष्षुक्षारयेदिति मीमांसकाव्याचख्युरिति कौस्तुभोक्तरीत्या प्रकृते लक्षणास्त्वित्याशङ्क्य

तस्यायुक्तत्वं सूचयन् स्वोक्तं प्रमाणेन भूषयति । प्रत्ययः, पुंयोगादि त्यादिभाष्यत इति । तत्राद्ये प्रत्यय इति महासञ्ज्ञाकरणेन स्वीय मर्थं प्रत्याययन्तीति विग्रहः प्रदर्शितः । तेन यत्रार्थे यः प्रत्ययो विहितः स एवार्थस्तस्य स्वीय इति स्वीय एवार्थे तेषां साधुत्वं सूचितम् । तेनान्यत्रार्थेऽसाधुत्वं स्पष्टं लभ्यते । साधुत्वपर्यन्तं शास्त्रस्य व्यापारात् । अन्त्ये किं पुनरिहोदाहरणं प्रष्ठी प्रचरी। कथं पुनरयं प्रष्ठशब्दोऽकारान्तस्त्रि-यां वर्तते तस्येदमित्यनेनाभिसम्बन्धेन। यद्येवं पुंयोगादाख्यायां तद्धित लुग्व चनं कर्तव्यं तस्येदमिति प्राप्नोति । न तर्हीदानीमिदं भवति प्राष्ठ्य इमाः प्राचर्य इमाः । भवति च विभाषा लुग्वक्तव्यः । यदा लुक् तदा प्रष्ठी यदा न लुक् तदाप्राष्ठी । यद्येवं नार्थो लुका विभाषा तद्धितोत्पत्तिः। यदा तद्धि तोत्पत्तिस्तदा प्राष्ठी यदा न तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्रष्ठी । एवमपि लुग्वक्तव्यः। न ह्यन्तरेण लुकं परार्थे शब्दो वर्तत इत्युक्तम् । अन्यथा प्रष्ठादिशब्दानांलक्ष र्णयां तद्धितार्थे वृत्तिसम्भवाल्लुगावश्यकत्व प्रदर्शनपरनह्यन्तरेणेति भाष्या-क्षरस्वारस्यभङ्गः । अत्र परार्थे शब्दो न प्रवर्तत इति सामान्यतोऽभिधानेन प्रकृतेःप्रत्ययस्य च प्रसिद्धस्वार्थं परित्यज्यान्यत्र वृत्तिर्नास्तीति स्पष्टं लभ्यते। इत्यादीत्यादिना परश्चेति सूत्रसंग्रहः । तत्र हिबभ्रोरपत्यमित्यर्थे यञि विहि ते तत्रार्थे प्रकृतेस्साधुत्ववारणाय तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेन षष्ठ्यंशविकलो-त्तरत्वांशोपस्थित्या सिद्धे प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थमिदमित्युक्तम् । प्रकृतेर्लक्षणया प्रत्ययान्तार्थकत्वे तदसङ्गतिः स्यादिति ततोपि निरुक्तार्थ सिद्धिः । एवं प्रमाणभूषिते लक्षणाभावे तद्विरोधेन लक्षणाङ्गीकारः कौस्तु भकृतोऽसङ्गतएव । नैयायिकानां तु पुनः परस्परविरोधो नास्माकं प्रति बन्धकः मीमांसकव्याख्यानमपि फलितार्थपरतया कथं चिन्नेयम् । न तु तदनुरोधेन प्रकृतशास्त्रीयप्रमाण विरुद्धकल्पना युक्तेति दिक् । स्वमते विशे षणरूपार्थलाभं दर्शयति । करणस्येति । करणतृतीयान्तेनोच्यत इति । तेनार्थाल्लभ्यत इत्यर्थः । अयं भावः । यत्करणकं कार्यविधानं स शब्दस्तद न्तस्य संज्ञेत्यर्थे, कार्यविधानकरणशब्दस्यसंज्ञात्वलाभात् इतरव्यावृत्तिरूप

व्यापारस्य विशेषणीभूतशब्द एव सत्वेन कार्यविधानकरणभूतः शब्दोऽर्था द्विशेषणमेव भवतीति। यत्तु येनेतिकरणतृतीयान्तेन परतन्त्रो लक्ष्यते। परतन्त्रश्च व्यापारवान् भवति। शब्दे चेतरव्यावृत्तिरूप एव व्यापार इति तादृशव्यापारस्योद्देश्येऽभावादुद्देश्यतावच्छेदकं गृह्यते। तच्च विशेषणमेवेति विशेषणमिति लभ्यत इति, तन्न। करणतृतीयान्तस्य परतन्त्रलक्षकत्वे तस्य विधिशब्देनान्वयासम्भवात्। एतेन तृतीयान्तेनेति प्रतीकमुपादाय गौण लक्षणयेति भावः। मम तु न तद्विरोधः। विशिष्टार्थानुशासकाभावात्। बोधस्य तत्प्रकारकस्यैवाङ्गीकाराच्चेति भट्टोक्तमपास्तम्। स्वोक्तमर्थं प्रमाणयति तदुक्तं भाष्ये इति। विधत्तइति। सेनापतिरिति शेषः। यतं विधत्त इति। आचार्य इति शेषः। अत्र चैत्रसमशीलो धातुः। संग्रामसमशीलो यत्। हस्त्यश्वादि समशीलोऽच्। सेनापतिसमशीलश्चाचार्यः। यथा संग्रामो-त्पादे हस्त्यादीनां करणत्वं तथा यदुत्पत्तावचः करणत्वमिति भावः। ननू-द्देश्यस्यापीतरस्य विधिव्यावर्तकतया करणत्वं कुतो नेति चेन्न। वाक्यार्थ बोधात्पूर्वं विधेयस्यासिद्धतया तद्व्यावर्तकत्वस्य तदानीमुद्देश्येऽसम्भवेन तेन तदन्तसंज्ञाया अप्रसक्तेः। एतदेवाभिप्रेत्याह। अन्येन चान्यस्येत्यनेनेति। यस्मिन् परतश्चेति। सप्तम्यन्ततयोपात्तनिमित्तस्य विधेये अन्वय इति मते तस्यापि विधेयव्यावर्तकतया पूर्वोक्तरीत्या न तदन्तविध्यादिप्रसक्तिस्तत्रेति भावः। ननु तस्य विधेयेऽन्वये दोषस्य सत्वेनोद्देश्य एवान्वयो न्याय्यः। विवेचयिष्यते चेदमस्माभिर्विप्रतिषेधसूत्रव्यख्यानावसरे। तथा च तस्यो द्देश्यव्यावर्तकत्वेन विशेषणत्वाविशेषात्तेन तदन्तविधिर्दुर्वार इत्यत आह। अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणमिति। अन्यथा स्योन इत्यादौ तदादिविधेर्दुर्वारतया तत्र दोषोद्धारायैतदुपायकथनं भाष्यकृतामसम्बद्ध मेव स्यादित्युपलक्षणतया तद्भाष्यं नेयम्। तथा च तद्भाष्यप्रामाण्यादुद्देश्य निमित्तयोरकरणत्वं स्वीक्रियत इति भावः। नन्वेवमपीकोयणचीत्यादौ शब्दस्वरूपस्य विशेष्यस्याध्याहारे तस्यैवोद्देश्यत्वेनाकरणत्वेपि तद्विशेषण स्येकइत्यस्यानिगन्तव्यावर्तकत्वेन करणतया तदन्तविधिर्दुर्वारेत्यत आह।

तत्र शब्देति । तादृशम् । शब्दोपस्थितम् । तदन्तग्राहकमिति । अत्र चेको यणचीत्यादौ तदन्तविध्यभावाय प्रवृत्तमन्येन चान्यस्येत्यादि भाष्यमेव मानम् । अन्यथा तत्र तदन्तविधेर्दुर्वारतया तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । नन्वेवं प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामित्युत्तरभाष्यविरोधः । तत्र शब्दोपस्थितविशेष्यस्याभावात्प्रकृतसूत्राविषयतया तत्र प्रयोजनकथनासङ्गतेरित्यत आह । क्वचित्सति गमक इति । तत्र तत्र च गमकं द्वन्द्वे चेत्याद्यूह्यम् । ननु सप्तम्यन्ततयोपात्तस्यैतत्सूत्राविषयत्वे तदन्तविधेरपवादस्तदादिविधिरिति न स्यात् । किं च पञ्चम्यन्तेन सर्वत्र तदन्तविध्यापत्तौ तत्र तत्रान्तरङ्गबहिरङ्गभावो न प्रकल्पेतेत्यभिप्रेत्य सर्वानुगतं समाधानमाह । तच्चान्तरङ्गत्वादिति । अभेदस्य स्वमते संसर्गत्वानङ्गीकारेण समानाधिकरणविशेषणतायाः संसर्गानवच्छिन्नत्वेन तदाश्रयस्यान्तरङ्गत्वमिति भावः । अत्रान्तरङ्गत्वं शीघ्रोपस्थितिकत्वरूपं बोध्यम् । एवंचान्येनचान्यस्येतिभाष्यम् सर्वानुगतत्वादेतदर्थोपलक्षकमेवेति तात्पर्यम् । नन्वेवमिनहन्नित्यत्र तदन्तविधिर्न स्यात् । अङ्गस्येनोऽसमानिधिकरणत्वादत आह । तत्र तदन्तविधाविति । योग्यतापीति । यदि तदन्तविधिस्स्यात्तदा समानाधिकरणं स्यादिति सम्भावनाविषयसामानाधिकरण्यमप्येतत्प्रवृत्तौनिमित्तमिति भावः । अत्र मानमनिनस्मिन्ग्रहणानीतिभाष्यमिति बोध्यम् । नहीनङ्गमितीति । अशब्दादिन् तु न एकाज्भ्यस्तत्प्रतिषेधात् । यद्यपि इनमततीतीनात् ततोण्यन्तात् क्विपि तत्सम्भवः । न च तत्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । तथाप्यनर्थकेनेना तदन्तविधिप्रतिपादनं भाष्यकारीयमसम्बद्धमेव स्यात् । " इनस्त्रियामित्यत्रेन्रूपबहुव्रीहेरसम्भवाच्चेति भावः । अत्राचार्याः । विधिरिति कर्मणि किः । तदन्तस्येति सम्बन्धिन उपादानात्तस्येत्यध्याहारः । तथा च यत्सम्बन्धी यो विधिर्यत्करणकस्तत्कार्यन्तदन्तस्य तस्य बोध्यमिति सूत्रार्थः । अचोयदित्यत्र धातुसम्बन्धी यद्विधिरच्करणक इति तत्कार्यमजन्तस्य धातोस्सम्बन्धि भवति । तदन्तस्येति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यन्तमिति प्रत्ययविधौ प्रकृतेरादेशविधौ स्थानिन आगमविधावागमिनस्संग्रहः। कार्य

सम्बन्धिभिन्ने करण एव तदन्तविधेस्सूत्रार्थतोलाभादिकोयणाचीत्यादौ न प्रवर्तते।इदं कार्यसम्बन्धिनो व्यधिकरणविशेषणे करणे न प्रवर्तते। कार्यसम्ब न्धिनि समानाधिकरण तदन्तत्वस्य सूत्रलब्धस्य तत्रासम्भवात्। एवं च तदन्तस्येत्युक्तिबलात्समानाधिकरणविशेषणरूपं करणं पर्यवस्यति। तयोर करणत्वं दर्शितमिति मूलोक्तन्तु न युक्तम्। इक इत्यनेनानिकोऽचीत्यनेन हल्परकेकश्च व्यावृत्तिकरत्वसम्भवात्। तच्चान्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणमेवेत्यपिन शब्दतो विशेषणमित्युक्तावन्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणमिति कथंचिल्ल भ्येत। येनेति शब्देन करणमेवात्रोपात्तम्। अन्तरङ्गत्वमपि यत्र द्वयो र्ग्रहणासम्भवस्तत्रान्यतरस्य ग्रहणे नियामकम्। प्रकृते तु न तथा। उभयोर्ग्रहणसम्भवात्। प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदान्न सकृदुच्चरितन्यायावसरः। तदन्त सम्बन्धित्वं चात्रपरम्परयाबोध्यम्। तेनोतश्च प्रत्ययादित्यत्र हेरेव साक्षा त्कार्यसम्बन्धित्वेप्यङ्गस्य परम्परया तथात्वान्न दोषः। एवं तथाविशेषणत्व योग्यतापीत्यसङ्गतम्। समानाधिकरणविशेषणत्वस्य तदन्तविधिप्रयोजक तायास्सूत्राक्षरास्पर्शित्वादित्याहुः। तत्वविदस्तु "आचार्योक्तार्थस्वीकारेऽस्य परिभाषात्वापत्त्या संज्ञात्वव्यवहारोऽभियुक्तानां भज्येत। किं च तादृ शार्थे सूत्रस्वारस्यभङ्गापत्तिः। तथा हि। यत्सम्बन्धिकार्यं यत्करणक मित्यर्थे यत्सम्बन्धिकार्यमुद्दिश्य यत्करणकत्वं विधीयत इति लाभेनोद्देश्य बोधकस्य प्राधम्यस्वारस्येन विधिर्येन तदन्तस्येति आचार्योक्तव्याख्याने पाठोन्याय्यः। यथाश्रुतन्यासे मूलोक्तार्थ एव स्वारस्यमधिरोहति। किंचा चार्यमते कार्यसम्बन्धित्वं परम्परया स्वीकृतम्। एवं चोद्देश्यतावच्छेदक कोटिप्रविष्टं सर्वमपि कार्यसम्बन्धि भवतीति तद्भिन्नं करणं दुर्निरूपमिति कार्यसम्बन्धिभिन्ने करण एवैतत्प्रवृत्त्या इको यणचीत्यादौ न तदन्तविधि रिति स्वेनैव स्वीकृतत्वेनैतत्सूत्रस्य निर्विषयतापत्त्या साक्षात्कार्यसम्बन्धिन एव ग्रहीतव्यतयोतश्च प्रत्ययादित्यादौ तदन्तविधिर्दुरुपपाद एव स्यात्। मम तु समानाधिकरणविशेषणमात्रविषयकतया सूपपादः मूलोक्तव्याख्याने तदुक्तदोषाणामप्रसङ्ग एव। तथा हि। उद्देश्यनिमित्तयोर्व्यावर्तकत्वाभावस्य

पूर्वमुपदर्शितत्वात्। तच्चान्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणमेवेत्यस्य सिद्धान्ततया व्यवस्थापितत्वेन तत्र दोषशङ्काया अप्यनवकाशात्। शब्दतो विशेषणस्यानुपादानेपि व्यावर्तकरूपकरणस्योपादानेन तस्यैव लघुभूतस्य ग्रहणे सूत्रतात्पर्यात्। अन्तरङ्गमपियत्र द्वयोर्ग्रहणासम्भवस्तत्रान्यतरस्य ग्रहणे नियामक इत्याद्यपि न। संग्राहकवाक्ये लाघवात्समानाधिकरणव्यावर्तकस्य ग्रहणे सिद्धे तदनुरोध्युपप्लुतवाक्येपि तादृशस्यैव ग्रहणात्। संग्राहकवाक्ये च नोभयग्रहणं सकृदुच्चरितन्यायात्। अन्यथाऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषा विषयेप्यनर्थकविषयकतयो पप्लुतवाक्येऽर्थवद्ग्रहणासम्भवेनानर्थकव्या - वृत्तेः कर्तुमशक्यतया परिभाषा निर्विषया स्यात्। मम तु तत्परिभाषया संग्राहकवाक्यस्यार्थवन्मात्रविषयकतया तदनुरोध्युपप्लुतवाक्यमपि अर्थवन्मात्रविषयकमेवेति नानर्थकेऽतिप्रसङ्गइति दिगित्याहुः। प्रत्याख्याने त्विति। यत्तु इदं चिन्त्यम्। पृथग्योगस्य दृष्टफलाभावेन प्रत्याख्यातत्वेप्युत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावात्। अन्यत्र तथा दृष्टत्वादिति तन्न। स्वंरूपमित्येतत्प्रत्याख्याता कात्यायनेन स्वमित्यस्योत्तरत्रानुवृत्तेरस्वीकारेण तस्य चेत्यस्य प्रणयनात्। अत एवाद्यन्तवत्सूत्रेऽन्तवत्वे प्रयोजनकथनावसरे येन विधिस्तदन्तस्ये इति प्रयोजनमुक्तम्। स्वमित्यनुवृत्तौ तु अय इत्यत्र तेनैवाचः सिद्धौ प्रयोजनकथनमसम्बद्धमेव स्यात्। स्पष्टं चेदं प्रदीपोद्योतयोः। एवं च वार्तिकाशयवर्णने स्वकपोलकल्पना न प्रवेशयितव्येतिदिक्। पाठ्यमिति। तत्फलं तु व्यपदेशिवद्भावोऽप्रतिपदिकेनेत्यस्य विषये रौण इत्यादौ बोध्यम्। यत्तु लोकन्यायसिद्धस्य व्यपदेशिवद्भावस्य वचनेन बाधः स्यादिति भाव इत्याहुः तन्न। तदन्ते कार्यबोधनेन सार्थक्येन बाधकत्वायोगात्। व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति परिभाषावतरणस्थग्रन्थविरोधाच्च। अत्र के चित्। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रतिपदिकेनेति परिभाषा धर्मिग्राहकमानाद् व्यपदेशिवद्भावेनातिदिदिक्षितधर्मस्य सूत्रगृहीतत्व एव प्रवर्तते। स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे कैयटे। उगितश्च, परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्यत्र शेखरे च। तथा च रौण इत्यादौ तत्परिभाषाया अप्रवृत्त्या व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धि

रित्याहुः। परे तु प्रत्ययविधित्विषयत्वमस्य स्वीकार्यम् । तेनाऽग्रान्तेत्यादौ नैषेत्याहुः । तत्र तद्प्रवृत्तौ प्रमाणानुपलम्भात्प्रत्ययविधिविषयत्वमस्याः कैयटानुरोधेनैव। न तु तत्र फलाभिनिवेशः कार्यः। अत एव नान्तादसंख्या देरित्यस्यैतद्ज्ञापकता नागेशोक्ता स्वरसत उपपद्यते। अत्रत्यशेखरग्रन्थस्तु तस्य चेति वार्तिकाशयवर्णनपरभाष्यानुरोधीति बोध्यम्। वार्तिकस्यापूर्वत्वे गौरवम् अतस्तन्निरासायाह। विशेषणेति। तत्प्रकृतिक इति। तन्मात्रस्य सुबन्तत्वासम्भवात्सम्बोधनेप्यन्तरङ्गानपीतिन्यायेन एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपात्पूर्वमेव समासप्रवृत्त्याऽसम्भव एवेति भावः। एतेनाऽन्यथाश्रितादीनां सम्बोधन एव सुबन्ततया तत्रैव स्यान्न तु कृष्णं श्रित इत्यादावीति वदन्तः परास्ताः । अत्र समर्थविशेषितश्रितादीनामेव तत्प्रकृतिके लक्षणा बोध्या न तु श्रितादीनां तत्प्रकृतिके लक्षणानन्तरं समर्थपदेन सम्बन्धः । तथा सति परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षे सुबन्तावधिकैकार्थीभावापत्तौ सुबर्थस्यापि समासेनोक्तत्वात्तद्विशिष्टस्य समासार्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रथमापत्तेरिति केचित् । अन्येतु कारकप्रकरणे वक्ष्यमाणरीत्या श्रिताद्यर्थसम्बद्धस्य सुबर्थस्य समासेनोक्तत्वेपि विशिष्टसमासार्थसम्बद्धस्य तस्यानुक्ततया द्वितीयाद्युपपत्त्या वाक्यलक्षणाश्रयणक्लेशो नावश्यकः। अत एव तृतीयेत्यादियोगविभागसाध्यानां सुप्सुपेत्यनेन सिद्धिमभ्युपगच्छतां न भवदुक्तदोषावकाश इत्याहुः । अत्र युक्तमुत्पश्यन्तु सुधियः। नन्वीगद्वर्णेति नूनम् । यञिञोश्च, वनोरचेत्यादावपि तदन्तविधेरिष्टत्वादत आह। एवं चेति।गृह्यमाणप्रातिपदिकविषय इति। एवं चैतन्मूलकमेव तद्वार्तिकं नापूर्वमिति भावः । तदाह। एकदेशानुवाद इति। प्रत्ययस्यापि प्रातिपदिकग्रहणव्यावर्त्यत्वादिति भावः । विरामोऽवसानम्। भावे घञिति ! विरम्यतेऽनेनेति करणसाधनत्वे, चरमस्यैवावसान संज्ञायां खरवसानयोरित्यत्र सप्तम्यर्थे वैरूप्यापत्तिरिति भावः। ननु विराम शब्दस्याभावार्थकत्वे तस्य प्रतियोग्याकांक्षाशालित्वेऽपि वर्णस्यैव प्रतियोगितया सम्बन्ध इत्यत्र किं विनिगमकमत आह । शब्दानुशासनेति ।

ननु यावद्ब्रह्मविष्ठितं तावती वागिति श्रुत्या वर्णस्य देशकालाभ्या मपरिच्छेदेन नित्यतयातदभावोऽसम्भवीत्यत आह। उच्चारणेति। ननुसंज्ञायाः कार्यार्थतयाऽनुच्चारितस्य कार्यासम्भवाद्यस्य कस्याप्युच्चारणस्य कार्यविधाने आवश्यकतया तादृशोच्चारणज्ञानस्योच्चारणाभावज्ञाने प्रतिबन्धकतया संज्ञादेर्वैयर्थ्यापत्तिः। किं च पूर्वकालिकाभावस्यापि संज्ञापत्तिः तयाच्च रस इत्यादावादिरेफादेर्विसर्गाद्यापत्तिः। न च तत्र पदान्तत्वाभावान्न दोष इति वाच्यम्। अवसानेरेफविधायकवाक्ये सिद्धान्ते रेफान्तस्य पदस्येत्यर्थे फलाभावेन यत्र फलाभावस्तत्रानुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य पदावयवस्येत्यर्थकतया प्रकृते दोष ध्रौव्यात्। स्पष्टं चेदमुद्योते। न च प्रदेशेष्ववसानपदस्य सप्तम्यन्ततया तत्र पूर्वस्यैव कार्यबोधनान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम्। निर्दिष्टपरिभाषायां दिशेरुच्चारणार्थतया यत्र सप्तम्यन्तार्थस्योच्चारणक्रियाकर्मत्वसम्भवस्तत्रैव तत्परिभाषोपस्थितेरत आह। स चेति कालिक एवेति। एवकारेणोच्चारणकालिकस्य पूर्वकालिकस्यवाऽव्युदासः। व्याख्यानादिति। आद्ये व्याख्यानं तत्तद्विधिमूलकम् द्वितीये चर्वोरुपधाया इति निर्देशरूपं बोध्यम्। एवं च वर्णोच्चारणाविशिष्टोऽभावोऽ वसानसंज्ञ इति विवक्षितोऽर्थः। वैशिष्ट्यं च स्वविशिष्टक्षणवृत्तित्व स्वप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन। तत्र वैशिष्ट्यं च स्वकर्तृकर्तृकोच्चारणानाधिकरणत्व, स्वाधिकरणकालविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन। कालवैशिष्ट्यं च स्वोत्तरत्व स्वोत्तरार्धमात्राधिककालानुत्तरत्वोभयसम्बन्धेन तेन यत्किंचिद्वर्णोच्चारणाभावं यावद्वर्णोच्चारणाभावं अर्धमात्राधिककालव्यवायेनोच्चारणं पुरुषांतरीयोच्चारणं चादाय न दोष इति बोध्यम्। वस्तुतस्तस्मिन्निति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणप्रत्याख्यातृभाष्यकारनयेतत्परिभाषायास्सप्तम्यन्तार्थोच्चारणापेक्षाभावेन तयैव पूर्वकालिकोच्चारणाभावसंज्ञाप्रयुक्तदोषवारणसम्भवेन निरुक्तार्थो व्याख्यानान्तरं नापेक्षते इत्याशयेन प्रदेशान् दर्शयति। प्रदेशा इति। एतेनान्यत्र प्रदेशानुक्त्यात्र तदुक्तिर्ग्रन्थशैलीं न पुष्णातीत्यपास्तम्। यत्तु अन्यासां संज्ञानां प्रदेशास्सापादिकाः। त्रैपादिकाश्च तत्र सापादिकेषु संज्ञानां चरितार्थ्येन त्रैपादिकेष्वप्रवृत्तिस्स

म्भाव्येत। अस्य तु त्रैपादिका एव प्रदेशाः । तत्र च सामर्थ्यादसिद्धत्वा भावः कल्पनीयः स च सामान्यतस्संस्कारकदृष्ट्या संस्कार्यं नासिद्धमिति कल्पनीयः। तेन संज्ञानां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिसिद्धिरिति सूचयितुं प्रदेशप्रदर्शन मिति तन्न। संज्ञानां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिमन्तरा शास्त्रत्वासम्पत्त्याऽसिद्धत्वस्य बोधयितुमशक्यतया तत्र संज्ञाप्रवृत्तेस्स्वारसिकत्वेन ज्ञापकानपेक्षणात्। निरूपितं चेदमन्यत्र। एवमाशयवर्णनस्य सन्दर्भाननुगुणत्वाच्चेति दिक्। ननु यद्यभावस्य पौर्वापर्यं स्यात्तदा भवदुक्तार्थस्सम्भवति तदेव नेत्यत आह अभावस्यापीति। वर्णवदिति । संहितासंज्ञासूत्रे पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहितेति वाक्यव्याख्यानावसरे वर्णस्य नित्यत्वानित्यत्वयोरुभयोरपि पौर्वापर्यासम्भवं प्रतिपाद्य बौद्धस्य तस्याश्रिततया प्रकृतेऽपि तथा वक्तुं शक्यमिति भावः। परः सन्निकर्षः । सन्निकर्षस्य दिग्देशकालायोगेन परशब्दस्य तदर्थपरत्वशङ्कानुदयेन सम्भवदर्थपरत्वशङ्कां परिहरति। अन्यत्वस्येति । यत्किंचित्प्रतियोगिकभेदस्येत्यर्थः । अव्यभिचरितत्वादिति । तस्य केवलान्वयित्वादिति भावः । यावत्प्रतियोगिकस्त्वसम्भवी । इष्टसन्निकर्षमात्रवृत्ति भेदकूटस्त्वसर्वज्ञदुर्ज्ञेय इति तात्पर्यम्। नन्वतिशयो व्यवधानराहित्यम्। तच्च न सम्भवति।नान्तरीयकार्थमात्राकालव्यवायस्यदुष्परिहारत्वादत आह। स्वभावसिद्धेति। एकपदादौ संहिताया नित्यत्वादाह। वाक्येति। प्रायः परेण क्वचित्प्राग्वेणापीति। अयं भावः । सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिः । सा च पूर्वत्वपरत्वान्यतररूपा विनिगमनाविरहात् । तच्च कार्यविशेषणम्। तदाश्रयत्वमेव तद्विषयत्वम्। पूर्वत्वपरत्वयोरवध्यंशे नित्य साकाङ्क्षत्वादनुपस्थितस्यावधितयान्वयस्यान्याय्यतया विधिषु निमित्ततयोपात्तस्यैवावधितयाऽन्वयः । सप्तम्यन्तोपस्थितनिमित्तस्य परवृत्तित्व नियमात्कार्यिगतपूर्वत्वस्यैव तादृशनिमित्तान्वययोग्यतया तत्र तदेव संहिता पञ्चम्यन्तनिमित्तस्थले तूक्तयुक्त्या परत्वमेव संहिता। यत्र तु निमित्तानुपादानं यथाऽवसानकार्येषु तत्र सम्भवतः पूर्वस्यैवावधितयान्वय इति तत्रापि पूर्वनिरूपितं परत्वमेव संहिता। न च तत्रावसानस्यैवावधितयाऽन्वय इति

वाच्यम् । अवध्यवधिमतोस्साजात्यनियमेनवर्णस्यैवाऽवधित्वौचित्यादिति तदाह । क्वचिदिति । सप्तम्यन्तनिमित्तानां बाहुल्यात् प्राय इत्युक्तम् । पञ्चमीनिर्देशानामवसानकार्याणां चाल्पत्वात्क्वचिदिति चोक्तम् । ननु शब्दरूपस्य निमित्तस्योपादानस्थले तन्निरूपितपूर्वत्वपरत्वयोस्संहितात्वेऽपि अवसानकार्येष्वन्वययोग्यावधेरनुपस्थितत्वात्तत्रानुपस्थितस्य पूर्वस्यावधितयान्वये किं मानमत आह । अत एवेति । अत एव वासुदेवथाचकाकारादेर्नानुनासिकादीति बोध्यम् । ननु विसर्जनीयस्य स इति सूत्रभाष्यादवसानकार्येषु संहिताधिकारसम्बन्ध इत्येवलभ्यते ।तत्र हि वृक्ष इत्यदाववसाने सत्ववारणाय संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञायते साधीयः परस्सन्निकर्ष इति । कश्च साधीयः ? यः पूर्वपरयोरित्युक्तम् । अयं भावः । नान्तरीयककालगतपूर्वोत्तरवर्ण निरूपितपौर्वापर्यसमूहः संहिता । तत्परत्वमेव तद्विषयत्वम् । पञ्चम्यन्तनिमित्तोपादाने तद्विशेषणम् । सप्तम्यन्तनिमित्तोपादाने तदनुपादाने च कार्यविशेषणम् । उभयोपादाने तूभयोर्विशेषणम् । यद्यपि वृक्ष इत्यादौ विसर्गतत्पूर्ववर्णमध्यवर्तिनि नान्तरीयककाले तदस्ति । तथापि कार्यिणि तत्परकत्वरूप तद्विषयत्वाभावान्न सत्वमिति । तथा चावसानकार्येषु निरुक्तसंहिताया अन्वयायोग्यत्वात्तदसम्बन्ध इत्येव उत्तरत्र मण्डूकानुवृत्तिरित्येव भाष्याल्लभ्यत इति चेन्न । उभयथा दोषो भवति । इष्यन्ते इत उत्तरमवसानेसंहिताकार्याणीति तदुत्तरभाष्येणास्य पक्षस्य दूषितत्वेन तदवलम्बेन संहिताधिकारासम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तत्र संहिताधिकारासम्बन्धेन पूर्वोक्ताकारादेरानुनासिक्यस्येष्टत्वे तत्रावसानसंज्ञायाश्चारिताऽर्थ्येनानवकाशत्वाद्बाधकत्वशङ्काया भाष्यकृत्कृताया असाङ्गत्यापत्तेश्च । न च तावतापि संज्ञाया अनवकाशत्वं दुर्निरूपमिति वाच्यम्। संज्ञायाः कार्यार्थत्वेन कार्यप्रवृत्तियोग्यस्थले चारितार्थ्यस्यैवानवकाशत्व विघटकत्वात् । एतेन तत्र चारितार्थ्यमाचार्योक्तमपास्तम् ॥ यत्तु वर्णावयवस्यापि कृपो रोल इत्यादावनुशासनलाभाद्वर्णेषु तदवयवत्वस्य व्यपदेशिवद्भावलभ्यत्वेन व्यापकत्वाद्वर्णावयवानां सन्निधेरेव संहितासंज्ञाविधाने

नैकवर्णस्थलेपि संज्ञायाः प्राप्तेर्निरवकाशत्वमिति तन्न । तथा सत्यवयवयो-र्नान्तरीयककालव्यवधानस्याभावेन तत्र संहितासंज्ञायाश्चारितार्थ्येन येन नाव्यवधानन्यायाविषयतया वर्णयोस्सान्निधेः संज्ञानापत्तौ दधि अत्रेत्यादौ असंहितायां निमित्तानन्तर्यस्यालाभेन यणाद्यनापत्तेः । ननु षाष्ठे संहिताधिकारस्य प्रत्याख्यानात्कथं तेनात्रानुनासिकव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । तद्भाष्येण षाष्ठाधिकारस्यैव प्रत्याख्यानलाभात् । अत एवाग्रे संहिताधिकारमात्रस्यैव वैफल्यं वक्ष्यति उभयसाधारणत्वे तु संज्ञाया अपि वैफल्यं ब्रूयात् न चाधिकारे प्रत्याख्याते संज्ञापि प्रत्याख्यातेति कैयटेन तत्प्रत्याख्यानमपि कृतमेवेति वाच्यम् । उक्तस्थलानुरोधेन संज्ञाया आवश्यकतया तस्य कैयटस्य चिन्त्यत्वात् । अथवावसानकार्येष्वल इति पञ्चम्यन्तपदप्रक्षेपेण दोषवारणमिति कैयटाशयस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च । यत्तु प्रत्याख्यानेन तेषामनभिधानमिति तन्न । अनभिधाने दृढतरमानाभावात् । नन्ववसानकार्याणां संहिताधिकारे पाठो न भवदुक्तार्थसाधकः । अवसानसंज्ञया निरवकाशत्वेन संहितासंज्ञाबाधकत्वस्य भाष्योक्तस्यानपायादित्याशयेन भाष्योक्तं बाधकत्वमाशङ्क्य निराकरोति । न चेत्यादिना । न्यायेनेति । संज्ञासु अन्यत्र न्यायाप्रवृत्तावपि आकडारीयासु तत्प्रवृत्तिरिति भावः । नन्ववसानसंज्ञाचरमवर्णस्य, विरतेर्वासंहितासंज्ञा तु वर्णवृत्तिपूर्वत्वपरत्वयोरिति विषयभेदात्कथं बाध्यबाधकभाव इत्यत आह । विषयभेदेपीति । प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयद्विर्वचनेन बाधोपपत्तये तथाङ्गीकरणीयत्वादिति भावः ।न चात्रोद्देश्यतावच्छेदकयोर्वर्णसन्निधित्ववर्णोच्चारणाभावत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावाभावात्कथं बाध्यबाध्यकभाव इति वाच्यम् । प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयद्विर्वचनेन बाधोपपत्तये परम्परासम्बन्धेनापि व्याप्यव्यापकभावस्यावश्याश्रयणीयतया प्रकृते स्वाश्रयप्रतियोग्युच्चारणकर्मत्व स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धाभ्यां व्याप्यव्यापकभावस्य सुवचत्वात् । ननु एकस्यैकैवसंज्ञेति आकडारसूत्रार्थात्कथं तस्यात्र प्राप्तिः । संज्ञिनो भेदादिति चेन्न । संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यस्यैकवर्णवृत्तित्वेन संज्ञिनोरैक्यमभिप्रेत्य भाष्ये बाध्यबाधकभावोक्तेरस्याश्शङ्कायास्तदनुसारि

त्वात्। एतेनान्यत्र विषयभेदे बाधस्वीकारेपि संज्ञयोस्त्वेकसंज्ञिकत्व एव सः। अत एव राज्ञ इत्यादौ न भसंज्ञया विशिष्टपदत्व बाधः। न वा राजपुरुष इत्यादौ भसंज्ञयावयवपदत्वबाधः। अत एवोत्तरपदत्वे चेति वार्तिकप्रत्याख्यानाय मध्ये यत्सुबन्तं तदपि भमिति व्याख्यानं संगच्छते। अत इमेशङ्कासमाधाने निर्दले इत्याचार्याद्युक्तमपास्तम्। शङ्कितुरनुसारेणोत्तरयति। तदधिकार इति। संहिताधिकार इत्यर्थः। स्वशास्त्रीयसंज्ञामात्रेति। मात्रपदेन लोक एव व्यवच्छिद्यते न तु शास्त्रान्तरं तेन शास्त्रान्तरप्रसिद्धयोरपि लघुगुरुसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावः सिध्यति। तदेतद्ध्वनयन्नाह। लोके पीति। एतेनास्यायुक्तत्वमाचार्योक्तमपास्तम्। लोके पि सत्वं प्रमाणयति। तदुक्तमिति। लोकविदितत्वादिति। अनेन संज्ञयोः प्रत्याख्यानलाभादनयोरनाकडारीयत्वेन बाधकत्वशङ्का सुतरां नेति भावः। मण्डूकप्लुतिरस्त्विति। एवं चावसानकार्याणां संहिताधिकारे पाठो न भवदुक्तार्थसाधकः। अनुवृत्तिस्तु तोर्लीत्यत्रावश्यक इति भावः। अयुक्तत्वादिति। पूर्वोक्तलक्ष्यासिद्धेश्चेत्यपि बोध्यम्। एतेन सादेशे खरिचेत्यस्य मण्डूकानुवृत्तिरेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञा च तव। मम तु सूत्रद्वये संहितायामित्यस्य मण्डूकानुवृत्तिरिति सममित्यपास्तम् यत्र कुत्राप्यनुवृत्तिस्थले मण्डूकानुवृत्त्यङ्गीकारेपि शास्त्रेण नियतावधिकेष्वधिकारेषु तस्यायुक्तत्वाच्च। अत एव नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति सूत्रेऽन्तग्रहणम्। तद्धि उत्तरत्रानुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य क्वचिद्व्यधिकरण्यज्ञापनार्थम्। तत्र मण्डूकानुवृत्त्यैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति दिक्। ध्वनितं चेदमिति। मण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वमित्यर्थः। तत्र हि वृक्ष इत्यादावनसाने सत्ववारणायोपात्तयोर्बाधकत्वपक्षपूर्वपरसन्निकर्षसंहितात्वपक्षयोरुभयोरपि अणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र दोष उक्तः। मण्डूकानुवृत्तिस्वीकारे दोषोद्भावनमसङ्गतमेव स्यादिति तेनेदं ध्वनितम्। य तु अणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र प्रसक्तदोषस्य परेणासम्भवात्पूर्वेण तत्र संहितेत्युक्त्वादोषवारणसम्भवे पि बाधकत्वपक्षप्रसक्तदोषोन्मूलनाय यत्नान्तरस्याकरणेनाकडारसूत्रं स्वशास्त्रसंज्ञामात्रपरमिति ध्वनितमित्याहुः तन्न। आकडारसूत्रस्यैक

संज्ञिकत्व एव प्रवृत्तिरित्यभ्युपगमेनापि दोषवारणसम्भवेन निरुक्तार्थध्वननासम्भवात् । ननु भाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठे ऽणोऽप्रगृह्यस्येत्युत्तरं संहिताधिकारस्य फलाभावेन तत्रापि संहिताधिकारासम्बन्धे दोषोनास्तीत्याशयेनैव भाष्येदोषानुद्धार इति कथं भवदुक्तार्थध्वननमिति चेन्न । अणोऽप्रगृह्यस्येत्युपन्यासस्य खरवसानयोरित्येतदुपलक्षणतया उद्योते उक्तत्वेनादोषादिति दिक् । सुप्तिङन्तं पदम् । व्याख्यानादिति । अत्र प्रत्याहारत्वे तिङ्साहचर्यं न ङिसंबुध्योरिति सूत्रं च मानमुद्योतोक्तमेव । सुपः पकारेणेत्यत्र तु सुपः पकारोच्चारणमेव । न च रोस्सुपीत्यत्र विशेषणार्थं तदिति वाच्यम् । तत्रापि खरीत्यनुवृत्त्या प्रत्याहाराश्रयणेपि सप्तमीबहुवचनलाभेन स्वरूपग्रहणस्यान्यत्राक्लृप्तस्याश्रयणे फलाभावात् । न चाप्प्रत्याहारसम्पादनेन चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । तत्रापि सुपः पकारेण प्रत्याहार इत्यर्थस्योक्तयुक्त्या साधनीयतया ज्ञाप्यकोटिप्रवेशात् । एवं चान्यपकारेण प्रत्याहारानिर्णयापेक्षया प्रत्याहारमात्रफलकेन सुपः पकारेणेति निर्णयस्यैवौचित्यमिति बोध्यम् । एतेन सुपः पकारोच्चारणसामर्थ्यादिति तु न युक्तमित्यपास्तम् । एकसूत्रोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नत्वाद्वा सुपः पकारेणेति निर्णयः । न च व्याप्तिन्यायाश्रयणं शङ्क्यम् । तथा सति स्वादिष्विति सूत्रे सुपीत्येव सिद्धे आदिग्रहणवैयर्थ्यात् । प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञाविधानवैयर्थ्याच्च । तिङ्साहचर्याद्वा एकसूत्रोपात्तेनेत्यर्थनिर्णयः । न च तत्रापि ष्यङादिङकारादिना प्रत्याहारसंभावनयाऽनिर्णय एवेति वाच्यम् । महिङो ङकारस्यान्यफलकताया वक्तुमशक्यत्वेन तेनैव प्रत्याहार इत्यर्थस्य निर्णेतुं शक्यत्वात् । एवं चोद्योतस्य सुपः पकारेणेत्यर्थानिर्णयप्रयुक्तन्यूनतापि परिहृता भवतीत्यपरमनुकूलम् । यत्तु सुब्ग्रहणात्तिङेकसूत्रोपात्तेनेति तन्न । इदानीं सुप् सुपः पकारेणेत्यनिर्णयेन कपः पकारेण प्रत्याहारे ष्यङादिङकारेण तिङ्प्रत्याहारेपि ततः परेषां ग्रहणाय सुब्ग्रहणस्यावश्यकत्वादिति दिक् । इत्युक्तेरिति । शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारे हेतुः । अन्यथा विशेष्यासन्निधानादिकोयणचीत्यादाविव तदन्तविध्यभावस्संभाव्येतेति भावः ।

शब्दस्वरूपमिति । तदादीत्युपस्थितस्य बहुव्रीहितयान्यपदार्थजिज्ञासायां तत्समर्पणार्थमध्याहृतं शब्दरूपमिति भावः । एतेनोपस्थिततदादिविशेष्यकतदन्तविधेस्सम्भवाच्छब्दरूपाध्याहारो मुधेत्यपास्तम् । अङ्गसंज्ञासूत्रे तदादेः प्रत्ययप्राग्वर्तिन एव ग्रहणस्य क्लृप्ततया अर्थाधिकारादत्रापि तादृशस्योपस्थितौ पश्चादपि सामानाधिकरण्याभावात्तदन्तविधेर्दुरुपपादत्वाच्च । शब्दरूपाध्याहारे तु पूर्वं तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधौ पश्चात्तदादीतिविशेषणसंबन्धे अनायत्याप्रत्ययविशिष्टपरं तदादीत्यन्यदेतत् । एवं चाध्याहृतशब्दरूपे यत्र पूर्वं प्रत्ययरूपविशेषणसंबन्धस्तत्रविशिष्टपरमेव तदादीति । यत्र तु पूर्वं तदादीति विशेषणसंबन्धस्तत्र प्रत्ययप्राग्वर्तिपरमेवेति सिद्धम् । अत एव प्रत्ययग्रहणेचापञ्चम्या इत्यस्यापूर्वत्वाभावेन तत्सिद्धार्थस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाव्याख्यानावसरे कथनं परिभाषेन्दुशेखरे ग्रन्थकृतस्संगच्छते । एतदेवाभिप्रेत्य प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति परिभाषाव्याख्यानावसरे तदन्तांशोपस्थितौ तूभयोरेकविषयत्वमेव स्यादित्युक्तं ग्रन्थकृता । अत एव चेड्ह्रस्वादितिसूत्रे तदादेरुपस्थित्या कतरदित्यादिसिद्धौ तदर्थमङ्गाक्षेपो मुधेति वक्ष्यमाणं संगच्छते । अन्यथा तदुपस्थानेप्रत्ययघटकाकार विशिष्टस्यह्रस्वान्ततदादित्वेन ग्रहणे तद्दोषतादवस्थ्यमिति तदसंगतिः स्पष्टैवेत्यन्यत्र विस्तरः । ननु कैयटाद्युक्तादिशा आक्षेपेणैवोपपत्तौ शब्दरूपाध्याहारो व्यर्थं इति शङ्कां निराकर्तुं तदुक्तिं खण्डयति । यत्त्वित्यादिना । समुदायेनेति । तृतीयार्थः प्रतियोगिता । व्यभिचारेणेति । अभाववद्वृत्तित्वेनेत्यर्थः । तद्घटकाभावे तृतीयार्थप्रतियोगिताया अन्वयः । यत्तु अभावो व्यभिचारस्तत्र प्रतियोगिताया अन्वय इति तन्न । तस्येति षष्ठ्यन्तस्यानन्वयापत्तेः । नन्वलौकिकवाक्ये सतोऽव्यभिचारस्येदानीमारोप इति चेन्न । स्थानिवत्सूत्रेणाभावानतिदेशात् । शास्त्रीयाहार्यारोपस्य सामर्थ्याच्छास्त्रीयकार्यव्यवस्थापकत्वेपि लौकिकाक्षेपानिर्वाहकत्वाच्च । आक्षिप्तस्येति । अनुमितस्येत्यर्थः । प्रत्ययेनेति हेतूपादानेन तस्यैवाभिप्रेतत्वादिति भावः । अनन्वयाच्चेति । वृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितिविषय

स्यैव तत्स्वीकारादिति भावः। गौरीब्राह्मणितरेति। नात्र षष्ठीतत्पुरुषः सामानाधिकरण्य एव ह्रस्वप्रवृत्तेः। नापि कर्मधारयः। पुंवत्वापत्तेः। किं तु बहुव्रीहिः। तत्राष्टवर्षाभवेद्गौरीतिस्मृत्या गौरीशब्दस्य वयोवचनत्वप्रतीत्या वयोवचनानां पाक्षिकजातिकार्यस्य जातेरितिसूत्रभाष्याभिप्रेतत्वेन जाते श्चेति निषेधेन न पुंवत्वप्राप्तिरिति बोध्यम्। नन्वेवमपि प्रदेशे तदन्तविधिना दोषस्तदवस्थ एव न चोत्तरपदाधिकार इति परिभाषया तत्र न तदन्तविधि रिति वाच्यम्। तस्या ज्ञापकसाजात्यात्स्वरूपेण प्रत्ययग्रहणमात्रविषयत्वात्। अत एव रात्रेः कृतीत्यादौ न ह्रस्वः। एकतद्धितेचेति सूत्रं तु सर्वनाम्नो वृत्ति मात्र इत्यनेन गतार्थम्। उत्तरपदनिमित्तकस्यैव तद्धितान्तेपिपुंवत्वस्य सिद्धे तद्धितग्रहणात्तत्र न तदन्तविधिरित्यपि वक्तुंशक्यमित्यत आह। एतन्निषेध सामर्थ्यादेवेति। न चैतदभावे संज्ञास्थलीयेन प्रादेशिकेन च तदन्तविधि द्वयेन कुमारीपरमब्राह्मणितरेत्यत्र ह्रस्वापत्तिरिति वाच्यम्। गिलगिलेचेति ज्ञापितेन तदन्तविधिनिषेधेन फलभेदस्य सुवारत्वात्। किं चैतन्निषेधस्य। इुत्तमस्यपिच्च यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेत्यत्र प्रवृत्तिमन्तरा तत्र तदन्त विधेर्दुर्वारतया पित्वङित्वातिदेशवैयर्थ्येन तत्सामर्थ्यात्संज्ञाविधावित्यत्र कर्मषष्ठ्या समासं विहाय संबन्धसामान्यषष्ठ्या समासस्य स्वीकार इत्य र्थस्य ज्ञापिततया तादृशसमासस्वीकारस्य प्रादेशिकतदन्तविधिवारणफलक तया तादृशैतन्निषेधसामर्थ्यात्प्रदेशेषु तदन्तविधिनिषेध इत्याशयेन न कोपि दोषः। प्रादेशिकतदन्तविधिनिषेधे प्रकारान्तरेणासमाधेयो यः कश्चन दोष आपतेत् स ज्ञापकसिद्धस्यार्थस्यानित्यत्वेनैव वारणीय इति गूढाशय इति दिक्। नन्वस्याः ज्ञापकभूम्यनुरोधात्प्रत्ययत्व तद्व्याप्यान्य तररूपेण प्रत्ययग्रहण एव प्रादेशिकतदन्तविधिनिषेधस्यापि लाभेन पदपद स्यातथात्वेन तत्प्रदेशे प्रकृतनिषेधाप्रवृत्त्यात्तत्प्रदेशे तदन्तविधौ अन्तग्रहणस्य स्वांशे चारितार्थ्यं दुर्निरूपमिति शङ्कते न चेति। एतेनैतन्निषेधेत्यादिग्रन्थ स्य प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति वार्तिकस्थकैयटीयपूर्वपक्षग्रन्थानुवादपर तया योजनां कृत्वा तस्यात्यन्तफल्गुतयाऽनुपादेयतां सूचयितुं तदुत्तरमिमे

शङ्कासमधाने इति वदन्तो भट्टाः। घरूपेत्यत्रोत्तरपदाधिकारपरिभाषया तदन्तविधिनिषेधेन प्रगृह्यसंज्ञायाःप्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्येन तत्प्रदेशे तदन्त विध्यप्राप्त्या च तत्संज्ञाशास्त्रे तदन्तविधिनिषेधेनास्याचारिताथ्यात्सामर्थ्यो क्तिरयुक्तेत्याचार्यादयः। न चेत्यादिशङ्कासमाधानयोस्सांगत्यायैतन्निषेध सामर्थ्यादित्यस्य एतस्यतदन्तविधेर्यो निषेध उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे इति तत्सामर्थ्यात्तद्बलादित्यर्थं वदन्तोऽन्ये च परास्ताः। ननु सुप्पदेन तदन्तविधावपि तस्य तदादित्वघटिततया पदसमुदायस्यपदत्वं नसिध्यति अन्तग्रहणेतु सुबन्त तदाद्यन्तमित्यर्थात्तत्सिध्यतीति तदर्थमन्तग्रहणं स्यादिति कथं ज्ञापकमत आह। यस्मादित्यादि। अनुवृत्तेरिति। अनुवृत्तस्य विशिष्टविशेषणतया पदसमुदायस्य पदत्वं नास्त्येवेति न तदर्थमन्तग्रहणमिति भावः। एतेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव तदादेरित्युपस्थित्या अपूर्वस्वरितत्वकल्पनया तदनुवृत्तिकथनं मुधेत्यपास्तम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थिततदादेस्सति-संभवे तत्परिभाषाबललभ्यतदन्तविधिप्रयोजकविशेष्यस्यैव विशेषणत्वौचित्येन तेन पदसमुदायपदत्वावारणात्। अङ्गमितिविभक्तसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थं स्वरितत्वस्य क्लृप्ततयाऽपूर्वत्वाभावात्। यदि चानुवृत्तिपरिभाषोपस्थित्योः समानफलकतामभिप्रैषि तदाप्यनुवृत्त्या अनियमाभावेनानियमविषयायास्तस्याअविषय एव,सर्वस्यद्वे इति सूत्रशेषे कैयटेऽनुवृत्तिरेवोक्तेति दिक्। एतेनानुवृत्तेरित्यस्योपस्थितेरिति क्लिष्टव्याख्यानमपास्तम्। अत एव बृहतिपरिभाषयोपस्थितिरनुवृत्तेः पार्थक्येनोक्तेति दिक्। पदसमुदायस्य न पदत्वमिति। तेन मास्माहि ग्राहवती नदीत्यादौ न बहुव्रीहिरित्यन्यत्र स्पष्टम्। यत्तु देवदत्तः पचति भवतीत्यादौ निघाताभावः फलमिति तन्न। पचति भवतीत्यस्य पदत्वेपि तिङन्तत्वस्यदुरुपपादत्वात्। स च देवदत्तः पचतीत्यस्यातिङन्तपदत्वे ततः परस्य निघातापत्तिरिति तदाशय इति वाच्यम्। प्रसज्यप्रतिषेधाङ्गीकारेण वारणसंभवात्। एकातिङ्वाक्यमिति पारिष्कृत-समानवाक्यत्वस्याभावेन निघाताप्रवृत्तेश्चेति दिक्। ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः प्रकृते ऽनुवृत्त्यैव सिद्धेऽनियमाभावादेवाप्रवृत्तिरित्याशयेनैवानु-

वृत्तिरुक्ता नत्वेतादृशेष्वन्यत्र तदाद्यंशानुपस्थितिरित्याशयेनेति सूचयन् कृत्तद्धितेतिसूत्रे तदाद्यंशोपस्थितिं सिद्धवत्कृत्य तत्र तदुपस्थितौ दोषमन्यथा वारयति । इयानित्यादिना। केचित्तु अनुवृत्तेरित्यस्योपस्थितेरित्यर्थं व्याचक्षाणाःनन्वेवंसंज्ञाविषये तदाद्यंशोपस्थितौ इयानित्यादौ कार्यकालपक्षे कथं प्रातिपदिकत्वं तदादेरभावादित्यत आह । इयानितीत्यवतारयन्ति । ननु तदादित्वस्याशास्त्रीयत्वात्कथमतिदेश इत्यत आह । तेनाशास्त्रीयेति । एकाच्त्वादेरिति । एतेनावयवत्व तद्व्याप्यान्यतरयोरेवानेनातिदेश इत्यपास्तम् । निजौचत्वार एकाच इति भाष्यासंगतेः । अवयवत्वघटितस्याप्यतिदेश इति चेत् प्रकृते ऽपि समम् । दृष्टान्ते ऽतिदेशस्यावयवत्वास्पर्शादित्यन्यत्र विस्तरः । नन्वियानित्यादौ सुब्लुगर्थप्रवृत्तायास्संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेनातिदेशस्सुलभः । न च मध्ये विच्छिन्नस्य कथमतिदेश इति वाच्यम् । संज्ञानां मध्ये विच्छेदे ऽप्यतिदेशस्योपपादयिष्यमाणत्वात् । न हि कार्यकाले उपदेशेनैवैकवाक्यता नातिदेशेनेत्यत्र मानमस्ति । स्पष्टं चेदं बृहच्छेखरे । एवं चाशास्त्रीयस्यातिदेशो नेदं फलमत आह । अतएवेति । मात्रच्सिद्धिरिति । यत्तु इदमयुक्तम् । अन्तरङ्गानपीति न्यायेन यस्येतिलोपं बाधित्वा सुब्लुक्प्रयोजकमात्रचः प्रथमं प्रवृत्तेः । यदि च प्रकृते ऽन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभाव इति मन्यतेतदापि भृशादिसूत्रशेखरे ऽधिकव्यवच्छेदकतैवोपस्थिततदादेरित्यस्य न न्यूनव्यवच्छेदकतेत्युक्तत्वेन तादृशा मात्रचः सुलभत्वादित्याचार्यादयः तन्न । न्यूनव्यवच्छेदकत्वाभाव इत्यस्य यत्र तु लोपादिना प्रकृत्येकदेशस्यासत्वं "यथा तुर्य" इत्यादौ तत्रैकदेशविकृतन्यायेन यस्माद्विहितस्तत्वस्यातिदेष्टुं शक्यतया तादृशन्यूनं न व्यवच्छिद्यत इत्येवाशयः । अत एवाङ्गाधिकारप्रत्याख्यानपक्षे प्राकरोदित्यादावुपसर्गात्पूर्वमडादिवारणायतदाद्युपस्थितिवदेकदेशात्पूर्वं तद्वारणायोपायाप्रदर्शनं भगवतस्संगच्छते । एवं च प्रकृत एकदेशविकाराभावाद्व्यपदेशिवद्भावमन्तरा गत्यन्तराभावेन फलस्य सुस्थत्वादिति दिक् । एकस्मिन्नित्यस्यासहायार्थकतां द्रढयति । हरिष्वित्यादिना । निर्देशेनेति॥

तेनार्थान्तरकल्पनामपेक्ष्यन्यायसिद्धोक्तार्थकत्वमस्य युक्तमिति भावः । असहायार्थकत्वे प्रसक्तं भाष्यविरोधं परिहरति । निजावित्यादि । अभ्युपेत्य वादेनेति । एकस्मिन्नित्यस्योक्तार्थापर्यालोचनयेति भावः । अस्य भाष्यस्यैवं लापनमेव युक्तम् । अन्यत्रासहायार्थकताया भाष्यतो लाभा-दित्याशयेनाह । ध्वनितं चेदमिति । दिगिति । तदर्थस्तु भाष्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वे कुरुत इत्यादौ अनऽर्थके व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्याटित्वालाभे एत्वानापत्तिरित्याद्यन्यतोऽवसेयः । हलोनन्तराः । समुदायसंज्ञासिद्धय आह । गर्गा इत्यादि । न प्रत्येकमिति । तेन सुद्दषत्प्रासाद इत्यादौ संयोगान्तलोपादि नेति भावः । ननु ब्राह्मणभोजनन्यायेन प्रत्येकं किं न स्यात् । न च हलित्युक्तावपि वर्णग्रहणे जातिग्रहणेन हल्समुदायग्रहणे सिद्धे हल इति बहुवचनस्यैकशेषेण समुदायबोधकस्य वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्या-त्समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरेवात्राश्रीयत इति वाच्यम् । तस्य जात्याख्या-यामितिसूत्रविहितत्वेन कौस्तुभे उक्तत्वेन सामर्थ्यविरहात् । एतेन लिडित्यादौ दोषाभावाय समुदाये सत्येव प्रत्येकं संयोगसंज्ञेत्यर्थस्य बहु-वचनेन बोधनेऽनन्तरग्रहणं व्यर्थमेव स्यादतोऽनन्तरग्रहणेन केवलव्यावृत्ता-वतिरिच्यमानं बहुवचनग्रहणं समुदायसंज्ञां साधयतीति भट्टोक्तमपास्तम् । कथमन्यथा द्वयोस्संज्ञा स्यादत आह । अनन्तरा इति । अयं भावः । अविद्यमानाऽन्तरायेषामिति विग्रहे मध्ये आधेयस्य द्वयोरेव संभवेन संसर्गवद्द्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुतया स्वावधिकपूर्वत्वसामानाधि करण्यस्वावधिकपरत्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेनाधेयाविशिष्टपर्याप्त्य-धिकरणत्वाभावरूपानन्तर्यवतोर्द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणतावतोरेव संज्ञित्वा-वगमात् । अत एव भाष्ये द्वयोश्चैवान्तरा विद्यते वा न वा इति संयोगवि-प्रयोगौ दर्शिताविति । तत्र संयोगप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थमिति स्पष्टमुद्योते । नन्वानन्तर्यव्यवस्थितानां हलां प्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोतीति कैयटादान-न्तर्यस्योपलक्षणत्वे प्रत्येकं संज्ञा दुर्वारेत्यत आह । तस्येति । आनन्तर्य-स्येत्यर्थः । औचित्यादिति । संभवति विशेषणत्वे उपलक्षणत्वस्यानौचित्या

दिति भावः।यत्तु तस्येत्यनेन हल्पदैकशेषलभ्यसाहित्यस्य परामर्शादनन्तरा इत्युक्तेस्साहित्यस्य विशेषणताया एवौचित्यादिति समुदित एव हेतुरिति, तन्न । प्रदीपोद्योताभ्यां हल इति बहुवचनस्य जात्याख्यायामिति सत्त्वलाभे नैकशेषस्य दूरापास्तत्वात् । उद्योते आनन्तर्यस्येत्युपादानेनात्रान्यथा व्याख्यानस्यानौचित्याच्च । एतेन तस्येत्यस्यानन्तर्यप्रतियोगितयोपस्थितद्वितीयवर्णस्येत्यर्थ इति व्याचक्षाणा अपि परास्ताः । कैयटोक्तसमुदायसंज्ञासमर्थनं निराकरोति । यत्त्विति। व्युत्पन्नत्वेनेति। ननु व्रीहयस्संयुज्यन्तेऽत्र राशावित्यत्र वर्तिपदार्थस्यैवान्यपदार्थत्वेन प्रतीतिर्व्युत्पन्नैवेति चेन्न । यत्रातिरिक्तान्यपदार्थासंभवस्तत्र व्यपदेशिवद्भावेन भेदकल्पनेप्यत्र ससहायत्वेनातिरिक्तस्यैव ग्रहणापत्तिरित्याशयात् । एतेनाचार्योक्तास्यायुक्तता परास्ता । पदेति । विप्रशब्दस्य तदापत्तौ परमविप्रेत्यत्र मकाराकारस्य गुरोरिति प्लुतापत्तिरिति भावः । वाक्येति । अत्र वाक्यशब्देन पदातिरिक्तः पदघटितसमुदायो विवक्षितः । तथा च पाहि माधव उपेक्षसे किं मामित्यादौ वशब्दादेः संज्ञायां धकाराकारस्यप्लुतापत्तिरिति भावः । ननु तर्हि महासंज्ञाकरणं वृथेत्यत आह । महासंज्ञेति । बहुवचनसामर्थ्याद्बहूनामेव संज्ञेत्यपि नेत्याह । हल इतीति । सौत्रमिति । हल्शब्दस्य संज्ञाशब्दतया जातिवचनाभाव इति वदतांमतसाधारण्यादेवमुक्तम् । तन्मते छान्दसमित्यर्थः । जातिवचनत्ववादिनां तु जात्याख्यायामिति सूत्रसिद्धमित्यर्थ इति साधारणं सिध्यतीति भावः । यद्वाश्रयगतं बहुत्वंधर्मे आरोप्य जात्याख्यायामिति प्रत्याख्यानपक्षे प्रकृते आरोपे द्वयोर्न स्यादत उक्तं सौत्रमितीति बोध्यम् । प्राचीनरीत्या बहुवचनमन्यथा समर्थयति । यद्वेति । ननु भिन्नवचनोपादानेनैकशेषः क्वाप्यदृष्ट इत्यत आह । स्वरितादिति । ननु यत्र द्वावेवश्लिष्टौ तत्र द्वयोरेवास्तु संयोगसंज्ञा यत्र तु बहवः श्लिष्टास्तत्र बहूनामेवेति स्यादेकाज्द्विर्वचनन्यायात् । न च द्वयोरेवानन्तर्यमिति बहूनां प्रसक्तिरेव नेतिवाच्यम् । द्वयोश्चैवान्तरा भवति नवेति भाष्ये त्रयाणां समवधाने द्वयोस्समुदाययोरवधित्वविवक्षणेन द्वयो स्समुदाययोरनन्तरत्वे

तत्समुदायवर्तिहलां बहुत्वेन तत्प्रसक्तेः । अन्यथायाञ्हि भवान् तत्रा षष्ठ्या प्रतिनिर्दिशतीति बहुवचनासंगतेः । किं च वर्णयोरेवावधित्वे द्वयोश्चैवान्तरेत्यत्रान्तरान्तरेणेति द्वितीयापत्तिः । अन्यसहितस्यावधित्वे तु तत्रावधित्वनियमाभावाद्युक्तग्रहणान्नियतावधिविवक्षाविषयाया द्वितीयाया अप्रवृत्तिस्सिद्धा। स्पष्टंचेदमुद्योते। अत एव बहूनामपीति भाष्योक्तं संगच्छते इत्यत आह । झलि पर इत्यादि । फलाभावादिति । भाष्येऽस्योपन्यासो न्यायतः सूत्रात्संभवमात्रेणेति भावः । न च मंक्तेत्यत्र अन्त्यात्पूर्वं नुमि फलं सुवचमिति वाच्यम् । मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुमिति वार्तिकमनारम्भाणीयमित्याशयात् । न च मग्न इत्यादौ नलोपानापत्तिरिति वाच्यम् । नुमः पूर्वमेव संयोगादिलोपस्वीकारात् । न च तस्यासिद्धत्वम् नमुने इतियोग विभागेन तस्यसिद्धत्वस्वीकारात् । न च तत् स्वीकारेगौरवं शङ्क्यम् । मस्जेरिति वार्तिकाकरणलाघवेनापमार्जनात् । एतेनास्यायुक्तनाचार्योक्ता पास्ता । यत्तु मस्जेरिति वार्तिकमकृत्वा नलोपविधायके मस्जेर्नलोपविधायकं करणीयम् । यद्वा नुम्विधायके नशोर्झलि मस्जेस्सइति सूत्रद्वयमस्तु । स इति स्थानषष्ठ्या भ्रस्जेरित्यादाविव सकारस्य निवृत्तिः । एवं च मङ्क्तेत्यत्र न दोष इति भट्टोक्तं, तन्न । अपूर्वविधिकल्पनापेक्षया सिद्धयोगविभागेनासिद्धबाधकल्पनायां लाघवात् । यदप्यन्त्यात्पूर्वं नुम्यपि सजयोर्मध्ये नकारसत्वेप्यजव्यवहितयोस्तयोः संज्ञायामिष्टसिद्धिरिति, तदपि न । सस्ति धातोरेतद्भाष्यप्रामाण्यात् षसवशी छान्दसाविति जक्षित्यादयष्षडिति सूत्र भाष्यप्रामाण्याच्चाप्रामाणिकत्वकथनपरोद्योतेन त्रयाणामसत्वप्रतिपादनस्यैव लाभेन तद्विरोधात् । एतेन फलाभावादित्यस्यैकस्मिन् प्रयोगे द्वयोर्बहूनांचेति स्वीकारे फलाभावादित्यर्थ इति श्रीधरोक्तमपास्तम् यदप्यनिदितामिति सूत्रे उपधाग्रहणं पूर्वमात्रोपलक्षणमिति मग्न इत्यत्र दोषाभावेनान्त्यात्पूर्वोनुमित्यस्यानावश्यकतया न मङ्क्तेत्यत्र दोषः। तङ्क्षीत्यादौ तु नुमो बहिरङ्गासिद्धतया न नलोप इति तदपि न । नद्ध इत्यादौ नलोपापत्तेः । पूर्वत्वमजव्यवहितमेवेति स्वीकारे तु न मानमिति दिक् । फलाभावमेव विवृणोति । तत्र तत्रेति ।

त्रयाणां संयोगस्येति । शास्त्रीयकार्योपयोगिन इत्यर्थः । तेन योक्त्र मित्यादौ तत्सत्वेपि न क्षतिरितिदिक् । ननु अल्पाच्तरमिति निर्देशात्कु त्वाभावः कल्प्यत इत्यत आह । अत एवेति। उचितेति । अग्भिरित्युक्तौ संदेहेनानौचित्यमिति भावः । यत्तु आचार्या अजनुनासिकः अज्झ्रस्वदीर्घे त्यादिनिर्देशात्सर्वत्र कुत्वाभावः अक्षु इति प्रयोगात्सप्तमीबहुवचन एव कुत्वमिति प्रकृते नानुपपत्तिरिति तन्न । उक्तप्रयोगेण सुप्सुकुत्वमित्यर्थ स्यापिसंभवात् । प्लुतस्स्यादिति । प्रत्येकं संज्ञापक्षेऽयं दोषः । यत्तु समु दायसंज्ञापक्षेऽपि संयोगान्तलोपापत्तिरिति, तन्न । झल एव लोपविधा नात् । अत एव तितउभ्यामिति विहाय समासपर्यन्तानुधावनं संगच्छते । यदपि समुदायसंज्ञापक्षेऽपि तकाराकारयोः संज्ञायां दोषापादने तात्पर्य मिति, तदपि न । अनन्तरा इत्यस्य विजातीयव्यवधानराहितसजातीयमात्रा रब्धसमुदाये संज्ञाविधाने तात्पर्येण प्रकृते दोषविरहात् । अन्यथा सर्वत्र दोषसंभवे तितउदेवेत्येतत्पर्यन्तानुधावनं ग्रन्थकृतो निर्बीजं स्यात् । तित उदेवेति । तितउ ऋतीत्यस्याप्युपलक्षणम् । अत्र तकाराकारस्य प्लुतः स्यात् । यत्तु तितओ इत्यस्योपलक्षणमिति, तन्न । तत्र ह्यतोगुण इतिपररूपे निरुक्तरूपस्यैवालाभात् । व्यस्तोच्चारणेन गुण एव बाध्यते । येन नाप्राप्ति न्यायादिति स्पष्टमन्यत्र । यदपि हेनर, अ इति कुरु राम अइउणं पश्येत्युदा जहुः । तदपि न । तत्र संयोगसंज्ञाफलस्य दुर्निरूपत्वात् । अन्त्यस्यागुरोरपि प्लुतविधानात् । वाक्यान्तत्वाभावाच्चेति दिक् । द्रप्समिति । संयोगादि लोपे झल्ग्रहणानुवृत्तौ तु सदित्यस्योपलक्षणमिति बोध्यम् । संयोगे गुरु । भूतपूर्वलघूपधेति । भूतपूर्वो यो लघुस्तदुपधेत्यर्थः । तेनेन्दाश्चकारेत्यादौ न गुणः । धर्मिग्राहकसाजात्येन लघुत्वांशे तत्स्वीकारेऽपि विशिष्टांशे तत्स्वी कारे मानाभावात् । गुतेत्यादौ तु गाङ्कुटादिसूत्रे विहितविशेषणान्न दोषः। तोतोर्तीत्यस्य छान्दसत्वान्न दोषः । राल्लोप इत्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणेन वलोपोत्तरकालिकलघुत्वमादाय गुणप्रवृत्तेर्वा न दोषः । लोपोव्योरिति सूत्रे वग्रहणप्रत्याख्यानेन तोर्वेत्यादेरनभिधानमेव । यत्तु प्रत्ययोपदेशकाले

लघूपधइत्यर्थ इति तन्न । असुसुवदित्यादौ गुणापादनपरभाष्यविरोधात् । दीधीवेवीटामितीड्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । पिबतावदन्तत्वेन गुणवारणपरभाष्यासंगतेः । सीदतीत्यादौ गुणापत्तेश्च । यदपि प्रकृतिप्रत्ययोभयारब्धसंयोगनिमित्तकगुरुसंज्ञा लघुसंज्ञां न बाधत इति कल्प्यत इति तदपि न । क्लृप्तसाध्याविति द्वन्द्वे पूर्वस्य लघ्वक्षरत्वेन पूर्वनिपातनियमापत्तेः । यदपि तत्र सूत्रे लघूपधपदेन ह्रस्वोपधस्य ग्रहणमिति, तदपि न। यथाश्रुतेनोपपत्तौ लक्षणायां मानाभावात् । सन्धिकार्येति । सुप्तिङन्तमिति पदत्ववतः संहिताप्रयोज्यभावकार्येत्यर्थः । स्वादिष्विति पदसंज्ञासंप्रसारणसंज्ञयोस्तु न पदसन्धावुपयोगः । टिसंज्ञापि तत्र टिपदानुक्तेर्नोपयोगिनीति बोध्यम् । समाप्तमिति ताद‍ृशीषु नकाप्यवशिष्टेत्यत्रैव तात्पर्यम् । नत्वन्यादृशीनामत्र नोपन्यास इत्यत्रेति बोध्यम् । तदूध्वनयन्नाह । प्रासङ्गिक इति । एतेन लोपसंज्ञा एतत्तदोरोरीत्यादौ सन्धिकार्योपयोगिनी । किं च लघुसंज्ञा न कथं चिदपि सन्धिकार्योपयोगिनी । यदि च गुरुसंज्ञाबाध्यतया तदुपन्यासस्तदा पदसंज्ञाबाधकतया भसंज्ञाप्युपन्यस्यताम् । किं च स्वादिष्विति पदसंज्ञापि माभ्यामित्यादौ सन्धिकार्योपयोगिनीति तदनुपन्यासात् न्यूनता । एवं टिसंज्ञाया अनुपन्यासात् न्यूनता । एवं निपातसंज्ञापि न सन्धिकार्योपयोगिनीति सापि न वक्तव्या स्यात् । एवं संप्रसारणसंज्ञा संप्रसारणाच्चेति सन्धिकार्योपयोगिनीति इदं विशेषणद्वयं व्यर्थम् । मूलं तु प्रायेण सन्धिकार्योपयोगिनीनां प्रकरणं प्रायेण समाप्तमिति व्याख्येयमित्याचार्योक्तमपास्तम् । अताद‍ृशीनां प्रासङ्गिकत्वं यथायथमूह्यमिति दिक् ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायतातोपनामक सुब्रह्मण्यशास्त्रिविरचिते
गुरुप्रसादाख्ये लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्याने
संज्ञाप्रकरणान्तः प्रथमः खण्डः ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

अथ परिभाषाप्रकरणम्

इकोगुणवृद्धी। व्याख्यानादिति। पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्याद्वृद्धिधित्वासंभवादन्यस्य स्वतोऽसंभवाच्च विधित्वपरिभाषात्वोभयाश्रयणं गौरवाच्च परिभाषात्वमेवेति भावः। स्पष्टं चेदं प्रदीपोद्योतयोः। सामर्थ्यादिति। स्वप्रयोज्यविधेयत्वोपाहिततत्तदर्थे तयोर्लक्षणा। एवं च विधीयेते इति न पृथगध्याहर्तव्यमिति भावः। स्वोच्चारणप्रयोज्य प्रतीतिविषयत्वोपहित तत्तदर्थे तयो र्लक्षणाश्रयणीयेति तु न सम्यक्। आश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापारार्थमिति कैयटग्रन्थस्याश्रितोगुणवृद्धिशब्दव्यापार उच्चारणं येषु आदैक्षु विधीयमानेष्वित्यर्थं वदत उद्योतकारस्य विधेयताया अपि लक्ष्यार्थप्रवेशस्यैवाभ्युपेतत्वात्। अत एव गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दविहित गुणवृद्धि लाक्षणिक मित्युक्तमुद्योत इति दिक्। ननु पूर्वत्र शब्दपरतया र्थाधिकारानुरोधा दनुवृत्तयोश्शब्दपरत्वा च्छब्दयो र्विधानस्यादृष्टतया विधीयेते इत्यध्याहारस्य वक्तुमशक्यतया यत्र ते पदे तत्रेक इत्युपतिष्ठत इत्यर्थापत्तौ अनुवादेपि प्रवृत्तिस्स्यात्। न चोत्तरत्रार्थाधिकार बाधादत्रापि तद्बाधएवास्तु। अत एवेक इति सूत्रेउद्योतेऽर्थ परत्वमेवोक्त मितिवाच्यम्।शब्दाधिकारादर्थाधिकारस्य मुख्यतया उत्तरत्रबाधेन शब्दाधिकारस्वीकारेप्यत्रार्थाधिकारत्यागे मानाभावादित्यतआह। अनुवर्तमानंचेत्यादि। यद्यप्यादैजदेङा मनुवृत्त्यैवसिद्धेस्सामर्थ्यं प्रयासमन्तरा सूपपादं तथापि पदचतुष्टये स्वरितत्व कल्पनापत्त्या गौरवाल्लाघवात्पदद्वये स्वरितत्व कल्पनमुचितमित्याशयेनैवमुक्तं तत्र हेतुमाह। संज्ञाकरणेनेति। संज्ञिपरत्वादिति। ननु यत्र स्वातन्त्र्येण तत्तत्पदोपादानं तत्रास्तु संज्ञिपरत्वम्। यत्र तु संज्ञासूत्रादेव तदनुवृत्तिस्तत्रार्थाधिकाराच्छब्दपरतैव। अतएव स्वादिष्वित्यादौ अनुवृत्त पदादिपदानां न संज्ञिपरता। नचैवं ष्णान्तेतिसूत्रे संज्ञासूत्रादनुवृत्तसंख्यापदस्य संज्ञिपरतानस्यादितिवाच्यम्। तत्रार्थाधिकारे ष्णान्तेति विशेषणस्यालग्नकत्वापत्त्या तद्बाधकल्पनेप्यत्रतत्क-

ल्पने मानाभावादिति चेन्न, यत्र विधेयान्तरबोधक पदान्तराभावस्तत्रविधे- याकाङ्क्षावशादुपस्थित संज्ञायाएव विधानौचित्येन संज्ञापरत्वेऽपि अर्थाधिकारमवलम्ब्यान्यत्राशब्दसंज्ञेतिनिषेधबाधकल्पनया शब्दपरताया अनौचित्यात्। अतएव गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति सामर्थ्योक्तिस्वरसत उपपद्यते। अतएवानुवृत्त्या प्रथमं व्याख्यायाथवेति एतत्पक्षकथनं कैयटस्य संगच्छत इतिदिक्। एवमुक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वे अनुवृत्तिपरतयायोजनस्य स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेत्याशयेन प्राचीनमतं स्वरूपेण विवृणोति। यद्वेत्यादिना - योजनयेति । इतः प्रत्येकमन्वयः । उच्चार्यैति शेषः । तस्य चविधानेऽन्वयान्नद्वन्द्वासाधुत्वम् । गुणो गुण इति वृद्धिर्वृद्धिरितियोजनायां तु तत्वं दुर्वारम् । नन्वयं प्रयासोविफलः । लक्षण प्रतिपदोक्त परिभाषयासिद्धेरत आह । लक्षणेति । साक्षादुच्चारितस्येति । उच्चार्यमाणवृत्तिधर्मेण - साक्षादवच्छिन्नविधेयताश्रयस्येत्यर्थः। विहितस्येति। यत्किंचिच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक ज्ञानसंपादकत्वेनोपयुज्यमानानुपूर्व्यवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपित विधेयताश्रयस्येत्यर्थः । एवंच यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिरिष्टातच्छास्त्रजन्यबोधोपयोग्यानुपूर्वीविशिष्टत्वं तत्वम् । वैशिष्ट्यंच , स्वेन साक्षादवच्छिन्नविधेयताश्रयत्व स्वप्रकारकज्ञानप्रयोज्योद्देश्य - तानिरूपित विधेयताश्रयत्वै तदन्यतरसंबन्धेन । अत्र प्रथमसंबन्ध दानात् पाघ्रेति शास्त्रजन्य बोधोपयोगि पात्वरूपानुपूर्व्या साक्षा - त्पापाने इति शास्त्र प्रयोज्यविधेयताया अवच्छिन्नत्वेन तस्य प्रतिपदोक्तत्वं सिद्ध्यति। द्वितीयसम्बन्धदानेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेति शास्त्रजन्य बोधोपयोगि तृतीयात्वरूपानुपूर्वी प्रकारक ज्ञानप्रयोज्योद्देश्यतानिरूपित विधेयता तृतीयातत्कृतेति विहित समासे वर्तत इति तस्य प्रतिपदोक्तत्वं सिद्धम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । नचैवं सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिरित्यत्रानङ् स्यात् । प्रातिपदिकस्यकुत्राप्यविहितत्वादिति वाच्यम् । अग्रहणप्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्य इत्युक्त्यातस्यविहितत्वलाभात् । यद्वास्वावच्छिन्नशक्तताश्रयत्वेन प्रसिद्धत्वमपि वैशिष्ट्यनियामकसम्बन्धेष्वन्यतमत्वेन निवेश

नीयमतोनकाप्यनुपपत्तिः । नचैवं गणयतीत्यादौ दीर्घविधौ नस्थानिवदिति निषेधस्स्यादितिवाच्यम् । पूर्वोत्तरसाहचर्येण तत्पदविहितस्यैव तत्र ग्रहणात् । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम्। ध्वनितमिति । तत्रहि संज्ञया विधाने नियमस्य गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्या दवक्तव्यतोक्ता. परिभाषयैव सिद्धे तदसंगतंस्यादिति तेनेदं ध्वनितमिति भावः । अत एव क्तोधिकरणे चेति विहितेनिष्ठाकार्यमित्येवं रीत्या तत्तत्संज्ञापदाविहिते तत्संज्ञाकार्यं सेत्स्यतीति बोद्धव्यम् । विधेयताघटिते लक्षणाङ्गीकारे फलमाह । अतएवेति । अपास्तमिति । विधेयताघटिते लक्षणायामस्यैव मानत्वसंभवादिति भावः । नन्वेवमपि संपूर्णसूत्रद्वयानुवृत्या विधेयताघटिते लक्षणा सुवचेति चेन्न । वृद्ध्यादिपदघटिते अदेङादि पदघटिते चोभयत्रापि प्रवृत्तिसंपादनेनानुवृत्तेस्सार्थक्यादिति दिक् । नन्वयं प्रयासोविफलः विधौ परिभषोप तिष्ठतइति न्यायेनैव सिद्धेरित्यत आह । एतन्मूलकमेवेति । नन्वत्रैवं निर्वाहेप्यचश्चेत्याद्यर्थमावश्यकीपरिभाषेत्यत आह । पदोपस्थापकेति । गुणवृद्धि ग्रहण सामर्थ्यात्सामान्यतोऽयमर्थ आश्रीयत इति भावः।अध्याहार इति । इदं प्राचामनुरोधेन। विधेयता घटिते लक्षणेति ग्रन्थकृदभिप्रेतत्वात् । ननु परिभाषैव स्थाने ग्रहणेन सामान्यतोज्ञाप्यताम् । सामान्यतोज्ञापना विशेषादित्यत आह । एवंचतस्मिन्निनतीति । एवंच दोषभूयस्त्वात्सानाश्रयणीयेति तात्पर्यम्। अनुवादेपीति । कर्मणि घञ् अनूद्यमान विशेषणेष्विति तदर्थः । स्पष्टार्थमिति । नतु तत्र फलाभिनिवेशः कार्य इति भावः । यत्तु परिभाषामङ्गीकुर्वतस्तव मते विधीयत इत्यध्याहारे तात्पर्य ग्राहकं प्रकृत सूत्रे गुणवृद्धिग्रहणमिवेत्यर्थ इति, तन्न, अध्यहाराभावेऽपि शब्दव्यापार लाभार्थं तदावश्यकत्वात् । नन्वेतत्परिभाषालिङ्गे विधेयताया अपिघटकत्वे विधेयता प्रतीतेस्स्थानषष्ठीत्वनिर्णयस्येव वाक्यार्थ बोधोत्तर भावितया अलोऽन्त्यपरिभाषापेक्षयान्तरङ्गत्वस्य वक्तुमशक्यतया मिदेर्गुण इत्यादौ दोषतादवस्थ्येन तच्छेषपक्षादविशेषोऽतआह । तत्र विधीत्यादि । प्रथमाया इति । प्रतिबन्धकाभाव विशिष्टयेति भावः । तेन यत्र वृद्धिर्य-

स्येत्यादौ यच्छब्दयोगादि प्रतिबन्धकं तत्र प्रथमा श्रुतावपि नविधेयत्व प्रतीतिः । ननु मास्तु विधेयतायालिङ्गकुक्षिप्रविष्टत्वंमास्तुतद्घटिते लक्षणा प्रथमान्त गुणवृद्धिपदश्रुतिरेव लिङ्गमस्तु तेनातोगुण इत्यादौ नदोषः। वृद्धिर्यस्येत्यादौतु गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेनैवास्याप्रवृत्तिः एवं वृद्धिरादैजित्यादौ अप्रवृत्तिस्सिद्धा। एवं च विधौपरिभाषेति न्यायोपि नाश्रयणीय इति वदतां मते दूषणान्तरमाह । अतएव। गुणादीति। वाक्यार्थान्वयितेति। तवतु तत्वं प्रयत्नान्तरसाध्यमिति गौरवं ममतु उपजीव्यविरोधाभावादेव तत्वं सिध्यतीति गौरवं नेतिभावः। तद्ध्वनयन्नाह। तदर्थस्येत्यादि। एधितेति। डउप्रत्ययस्य ङित्वं न व्यञ्जनस्य गुणनिवर्तकं उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् । स्पष्टं चेदमुद्योते । व्युत्पत्ति पक्षाश्रयणेन तस्य ज्ञापकत्व मभ्युपगच्छतामपि सूत्रमावश्यकमित्याह । भिन्नमित्यादि। दिगिति। तदर्थस्तु एतदर्थं परिभाषाया आवश्यकतया तत्र तत्र ज्ञापकाद्याश्रयणक्लेशो मुधैव। न च क्ङितीति चेतीग्लक्षणयोरेवनिषेध इति नैव स्वीक्रियते । गित्साहचर्याद्धात्वधिकारोक्त क्ङितोरेव निषेध इत्यभ्युपगमान्नदोष इति वाच्यम् । एवमपि कामयत इत्यत्र निषेधापत्तेः । नचेदं ङित्वमात्मनेपदार्थं चरितार्थमिति वाच्यम् । विश्न इत्यादौ संप्रसारणार्थस्यापि तस्य गुणनिषेधकता दर्शनात् । न च णित्वसामर्थ्यात्तद्बाध इति वाच्यम् । णेरनिटी त्यादौ विशेषणार्थतया सामर्थ्योपक्षयादित्यादिरूह्यः। अचश्च। शेषमिति। पदोपस्थापकत्वं विधेयताघटित लक्षणाचेत्यर्थः । यत्तु शब्दव्यापारा श्रयणस्यापि शेषपदार्थतामाहुः। तन्न। तेन दिवउदित्यादि पूर्वग्रन्थेन शब्दव्यापाराश्रयणस्य कृतत्वप्रतीत्या शेषपदार्थत्वकथनासङ्गतेः। आद्यस्य फलं ह्रस्वोनपुंसकइत्यादौ । अन्यथा हलन्तेषु अलोन्त्यस्येत्यस्यैतस्य च विरोधेनोभयोरप्रवृत्तौ सर्वादेशह्रस्वापत्तिः । अन्त्यस्य फलं देवच्छत्रमि त्यत्रतुक्सिद्धिः । तुक्तु श्रीपच्छत्रमित्यादौ चरितार्थ इति बोद्धयम् । अद्यन्तौ एकतेति। एकधर्मावच्छिन्नेइत्यर्थः तेन धवखदिरौछिन्धीत्यत्र

तत्तच्छेदनक्रिययोर्भेदेपि न क्षतिः। अन्वय इति। विशेषणतया विशेष्यत यावेति भावः। द्वन्द्वोनप्राप्नोतीति। एकधर्मावच्छिन्न प्रकारतानिरूपि तैक धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिबोधविषयकवक्तिृच्छारूपसहविवक्षाया-अभावादिति भावः। यत्त्वत्र द्वन्द्व पदमितपदैक शेषस्या प्युपलक्षणमिति। तन्न। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्येच्छब्दस्य प्रत्येकं संबन्धइत्युत्तर ग्रन्थस्वारस्य भङ्गापत्तेः। सामर्थ्यादिति। हलोयमामित्यादौ लोकन्यायेन सिद्धेरिति भावः। भाष्ये स्पष्टमिति। तत्रह्यजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते न ज्ञायतेकस्याजाधनं कस्यावय इत्युक्तम्। यत्तु साहित्यरूपैकधर्मावच्छिन्न स्यैकधर्मावच्छिन्ने अन्वयमात्रेण सहविवक्षा द्वन्द्वस्य साहित्यावच्छिन्ने क्रमेणान्वयेन यथासंख्यन्यायस्य चोपपत्तौ द्वेधा बोधाश्रयणं विफलमेव-भाष्यं तु लोके क्रमान्वयनियामकाभावादुपपद्यते। स्थानाख्यलौकिक न्यायस्तु द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिस्थले न प्रवर्तते एतद्भाष्यस्वारस्यात्। अतएव "वानप्रस्थयति ब्रह्मचारिणां दायभागिनः क्रमेणाचार्य सच्छिष्य धर्मभ्रात्रेक तीर्थिनः" इति स्मृति प्रयोगोपि संगच्छते। अतएवभाष्ये संदेहएवोक्तो नत्वसाधुत्वमित्याहुः। तन्न, । संभवेदेतन्मनोविलासितं यथाकथंचित्। यदि साहित्यविशेषित तत्तदर्थे द्वन्द्वस्य शक्तिस्स्यात्। तदेव न तत्तदर्थसमुदाय एव शक्तेरन्यत्र सिद्धान्तितत्वात्। तथाचकथं विशेषणतया उपस्थितयो स्तादृशोऽन्वयः। एकदेशे विशिष्टान्वयस्य क्वचिदङ्गीकारेऽपि एकदेशे एक देशान्वयस्य क्वाप्यदृष्टत्वात्। अतएव समूहयोरन्वयबोधोत्तरमित्युक्तं ग्रन्थ कृता। स्थानाख्यलौकिकन्यायस्य द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहि स्थलएवाप्रवृत्तिरिति संकोचेमानाभावः। स्मृतौ तादृशान्वयालाभमभिप्रेत्यैवक्रमेणेत्युक्तम्। अन्यथा न्यायसिद्धेऽभीष्टे तद्वैयर्थ्यमेव स्यात्। ऋष्युक्तत्वादेव तस्य तत्रसाधुत्वं। भाष्ये असाधुत्वानुक्तिस्तु देवदत्तयज्ञदत्तसमुदाये अजाविसमुदायरूप धनसंबन्धरूपान्वय बोधतात्पर्येण प्रयोगे साधुत्वान पाय इत्यशयेनैवेतिदिक्। परत्वादिति। नच यत्र चरेष्ट इत्यादौ प्रत्यय परत्वाद्यवयवत्वयोर्विरोधस्तत्र बाधसंभवेपि उपसर्गेघोःकिरित्या-

दौ समावेशसंभवेनविरोधाभावाद्विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तावाधिंप्रश्निमित्या - दावेरनेकाच इति यण् स्यादिति वाच्यम् । एकस्यैवावध्यवधि मद्भावस्य अवयवावयविभावस्यच विरुद्धत्वात्तत्सूत्रप्रवृतेः । नच समासान्तेषु तदुभयं दृष्टमिति वाच्यम्। समासान्तेषु परश्चेत्यस्य निवृत्त्येष्ट सिद्धेर्लोकसिद्धविरोधस्य त्यागे मानाभावात् । यत्त्विदमयुक्तम् । परश्चेत्यस्य पदैकवाक्यतया अन्वयस्य वक्ष्यमाणत्वेन वाक्यार्थबोधात्पूर्वमेव तत्प्रवृत्तेः । अस्य टकितौ यमुद्दिश्य विहितौ तदाद्यन्तौ भवत इत्यर्थेन वाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोर्यौगपद्याभावादित्याचार्या, स्तन्न, टकितौ यत्रविहितौ तत्राद्यन्ताविति सूत्रार्थेनास्य पदोपस्थापकतया वाक्यार्थ बोधात्पूर्वं प्रवृत्त्या यौगपद्यसंभवात् । संभावनेति । अनया आद्यन्तोपस्थितौ अवयववाचकपदसमभिव्याहारादवयवषष्ठीत्वनिर्णयात् षष्ठीस्थाने इत्यस्या प्रवृत्तिरित्यत्र तात्पर्यम् । आद्यन्ताक्षिप्तेति । तदाकाङक्षित इत्यर्थः । यच्छब्दार्थ इति । अस्य पदोपस्थापकतया तत्र तत्र तदुपस्थितौ तत्र विद्यमान षष्ठ्यन्तस्यावयविसमर्पकतया नैराकाङ्क्ष्यमिति भावः। इताविति किमिति। टकिनाविति मत्वर्थीयेनेनिना निर्देशः कार्यः । मात्रालाघवा भावेपि पदलाघवस्य सत्वात्। कुकिकक्कारश्च न कर्तव्य इत्यपरं लाघवम्। धुडादौटकाराद्युच्चारणसामर्थ्यादुपदेशे टकवन्तावित्यर्थ इति प्रश्नः । पर्यायेणेति । अस्योभयवत्वेन विरोधात्समावेशासंभवेन तृजादिदृष्टान्ते नेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं प्रेष्यदृष्टान्तेनातिपत्तेरपि । अत्र द्वयोरपि समुदाया पेक्षत्वेनाचःपरस्मिन्निति सूत्रोक्तान्तरङ्गत्वस्यानियामकतया शब्दवि प्रतिषेधाश्रयणेनेष्टसाधने तु शुषः क आदेश्चक इत्यादौ दोषोबोध्य इति भट्टाः । यद्यपि कुकिक्कारेणेत्संज्ञकटवत्त्वेवास्य प्रवृत्तौ नियामकमिति सामान्येन ज्ञापयितुं शक्यते । किं चास्यापूर्वत्वापेक्षयाङिच्चेत्यस्येव तत्र तत्र ककारटकाराच्चोरणसामर्थ्यसिद्धार्थानुवादकत्वे लाघवमितीत्संज्ञकाविषय त्वमस्य सिद्धम्। तथापि सीयुटो लावस्थायामेव प्रवृत्तिरित्याद्युदात्तश्चेति सूत्रोक्तपक्षे तत्र टकारस्य टित आत्मनेपदानामिति प्रवर्तनेन चरितार्थ

तयास्यमन्थरप्रवृत्त्या षष्ठीस्थानेइत्यनेन बाधप्रसङ्गः । तत्र यत्नान्तर करणे गौरवम् । कुक्किककारस्य ज्ञापनार्थं करणेतु यथान्यासे पदगौरवेपि कल्पि तन्यासे धुडादौ टकारोच्चारणसामर्थ्येनोपदेशे टकिनावित्यर्थकल्पनेन ज्ञान गौरवात्साम्यमिति यथान्यासमेवास्त्विति तात्पर्यमितिदिक् । अत्रभट्टाः टकाविति न्यस्यते टकावाद्यन्तयोस्संज्ञेति सूत्रार्थः । धुडादौ धुइति पृथक् पदं, एवंचाद्यवयवो धकारोभवतीत्येवं क्रमेणसूत्राणामर्थः । सगादौ पृथक् पदत्वासंभवस्थलेकर्मधारयः । पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वेन कादेःपरनिपातः । जशादिपदोपस्थितानांतु न संज्ञात्वमनुच्चरितत्वादुच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् । ठस्येकइसुसुक्तान्तात्क इत्यादौ यत्रादौमध्येच ककारस्तत्र जश्त्वाकरणेन समासाभावोनिर्णीयते । यत्र च शुषःक इत्यादौ उच्चारणार्थ वर्णसहितस्तत्र विशेष्यानुक्त्याऽसंभवान्नदोष इति प्रश्नाशयः । विशेष्यानुपादानेपि प्रकारतयोपस्थितस्वरूपस्यैव तत्वं स्यात् । तथाच टुक्याद्यन्तत्व यौगपद्यासंभवेन टस्यैव पर्यायेण तत्वापत्तिस्संज्ञिभेदान्नशब्दपरविप्रतिषेध इत्युत्तराशय इति, तन्न । अनागमकानां सागमकाआदेशा इत्यस्य घुसंज्ञा सूत्रे आशयस्योक्तत्वेपि तदस्मरणेन तत्कथमितिप्रश्ने तत्पक्षसमर्थनार्थं संज्ञात्वपक्षस्यभाष्योक्तत्वेन तत्पक्षआद्यवयवधकारवानादेश इत्यर्थस्य स्वीकृतत्वे आद्युदात्त इत्यादौत्रिपदबहुव्रीह्याश्रयणेन यथाकथंचित्स - मुदायस्योदात्तत्ववारणेप्याडजादीनामित्यस्यप्रत्याख्यानेपियासुट्परस्मै - पदेष्वित्यादौ समुदायोदात्तत्ववारणाययासुडुदात्तः परस्मैपदेष्विति · न्यासस्य करणीयतयाऽडजादीनामिति न्यस्यतस्सूत्रकृतस्संज्ञात्व पक्षस्यानभिमतत्वेन भाष्योक्ततत्पक्षस्यैकदेशयुक्तितायाउद्योतउक्तत्वेनसंज्ञात्व - पक्षाभिप्रायकत्वस्यप्रश्नोत्तरयोर्वक्तुमशक्यत्वात् । नच भाष्योक्त संज्ञात्वपक्षतोऽन्यएवायंसंज्ञात्वपक्षइति वाच्यम् । अस्यपक्षस्य तत्र तत्र पदद्वयकरणे पदगौरवाक्रान्तत्वेन शङ्काया एवानुत्थितेरित्यलम् । मिदचोन्त्यात्परः । नन्वत्र सामान्यचिन्तायांकिंमानं पूर्वसूत्रेविशेषचिन्तायाएव स्वीकृततयाऽत्रापि तस्याएव न्याय्यत्वात् । न च मकारोच्चारणसाम-

र्थम्। श्रवणार्थत्वेनापिसार्थक्यसंभवादत आह। निर्देशादिति। नन्वक्षरसमाम्नाये औकारएवान्त्य इति दोषस्स्यादतआह। यस्य समुदायस्येति। औकारएवोच्चारणीयेएवं न्यासकरणादन्यसमुदायस्यैव निर्धारणावधितया ग्राह्यतयास्वस्वदेशोपदर्शितसमुदायस्योपस्थितत्वात्तस्यैवग्रहणं न्याय्यमिति भावः। सौत्रमिति। जात्येकवचनमिति कौस्तुभोक्तं तु न युक्तम्। कारकेइत्यत्रनिर्धारणसप्तम्यन्तत्वे कारकेष्वित्येव वदेदिति भाष्येणानिर्धारण विभक्तेर्बहुवचनत्वनिर्णयात्। नच तत्र तत्र सौत्रत्वकल्पनामपेक्ष्य तद्भाष्येण सप्तम्याएवतथात्वकल्पनौचित्यायुक्तमेव कौस्तुभोक्तमिति वाच्यम्। निर्धारणविभक्तेस्समुदायबोधकादुत्पत्तेस्सिद्धान्तयिष्यमाणतया एकशेषस्यावश्यकतया समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषाभावस्य वक्ष्यमाणतया बहुवचनस्यन्याय्यत्वात् भाष्यस्यापूर्वार्थकत्वकल्पनामपेक्ष्यैवं स्वीकारस्यैव युक्तत्वादितिदिक्। अत्र केचित्। अन्त्यादित्येतत्समानाधिकरणमच इति पञ्चम्यन्तमेव। तत्रान्त्यात्वस्य नित्यसाकाङ्क्षत्वेन स्वान्तसमुदायाक्षेपादजन्तसमुदायान्त्यादचः परः प्रत्यासत्या तादृश समुदायावयवोमिद्भवतीत्यर्थसंभवात्सौत्रत्वकल्पनं विफलमेव। अतएव भाष्ये निर्धारणषष्ठ्यादिचर्चानकृतेत्याहुः। तन्न। अत्रान्त्यपदेनावयव्याकाङ्क्षायां प्रदेशे उपात्तस्यैवोपस्थितत्वाद्ग्रहीतुमुचितत्वेन यत्रप्रदेशेऽजन्तसमुदायोपादानंयथे-कोचीत्यादौ तत्रैवैतत्प्रवृत्त्यापत्त्या यत्र शेमुचादीनामित्यत्र तादृश समुदायासम्भवस्तत्राप्रवृत्त्यापत्यानुमोऽन्तादेशत्वप्रसङ्गात्। स्पष्टं चेदं कौस्तुभे। नचमित्वसामर्थ्यम्। इकोचीत्यादौ चारितार्थ्यात्। एतेन तत्र मित्करणवैयर्थ्यमिति कौस्तुभोक्तमपास्तम्। तृणहइमिति निर्देशेन समर्थनेतु ततोवरं सौत्रत्वकल्पनमिति विभावयन्तु। ननु तस्मात्परस्तस्यैवेति मूले नान्त्याजवयवत्वप्रतीत्या सुहिन्स्वित्यत्रनुम इकारभक्तत्वे यदागमन्यायेन विशिष्टस्येण्त्वात् षत्वापत्तिः। नुम्विसर्जनीयेत्यत्र नुम्ग्रहणस्य नियमार्थतया तत्साधनेतुक्लेशः। किंचभिनत्तीत्यादौ श्नम इकारभक्तत्वे विशिष्टस्य लघुत्वे गुणापत्तिरित्याद्यनिष्टप्रसङ्गोऽतआह। यस्य विहितस्तस्येत्यर्थ इति।

अन्त्याचस्तु परामर्शः । ततःपरत्वतदवयवत्वयोरेकत्रविरुद्धत्वात् । अन्त्यपदावृत्तिकल्पने गौरवाच्च । ममतु तत्तत्प्रदेशोपात्तोद्देश्यस्यैवान्तावयवेऽन्वयइति न दोषइति भावः। न्यायसिद्धेर्थे प्रमाणमप्याह । अतएवेति । मिदचोन्त्यस्येत्येव सिद्धे परग्रहणमपिसमुदायभक्तत्वे मानमिति बोध्यम् । इति भाव इति । अयं भावः पूर्वपरशब्दाववध्यंशे नित्यसाकाङ्क्षं यद्रूपं तदवच्छिन्नं नियमेन बोधयतः। अतएवावधिवाचक शब्दाप्रयोगेऽपिनियमेन तदध्याहारः। यत्रतु अवयविबोधकपदसमभिव्याहारस्तत्रावयवत्वावच्छिन्नमपि बोधयतः। यथा तस्य परं पूर्वंनाभेः कायस्येत्यादौ। यत्रतु तदसमभिव्याहारस्तत्र नावयवत्वावच्छिन्नं बोधयतः। अवधिवाचकपदस्यैवावयववाचकपदस्याध्याहारस्य तन्मात्रप्रयोगेऽदृष्टत्वात् । अत्रत्ववधिवाचक शब्दप्रयोगादवयविवाचकस्याप्रयोगादवध्यंशे नित्यसाकाङ्क्षरूपावच्छिन्नमात्रार्थबोधकत्वेनावयवत्वप्रतीतिरनुवृत्त्यधीनैवेति । एतेनानुवृत्ति प्रदर्शकप्रकृतसूत्रस्थभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वं वदन्तः परास्ताः । वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यादुरण्परइति सूत्रभाष्याच्च परशब्दावयवत्वेनावयववाची नास्तीत्येव युक्तम्। उरण्परसूत्रे वक्ष्यमाणमवयववाचिनोतितु वस्तुतस्तद्वाचिनेत्यर्थकं षष्ठीसमासप्रदर्शनतात्पर्यकम् । अतएवानुनासिकादिति विहितस्यानवयवत्वप्रतिपादनं संगच्छते। विनाविरोधं भाष्ययोरेकदेश्युक्तित्वकल्पनमयुक्तं पूर्वं नाभेः कायस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थोऽवयवावयविभाव इत्येव मूलाशय उन्नेय इति भट्टाः। वस्तुतः पूर्वोक्तमेव ज्यायः । अनुनासिकादिति विहितस्यानवयवत्वप्रतिपादने मानाभावादिति हेतुस्वारस्येनय दिकिंचिन्मानमुपलभ्येत तदावयवत्वं प्रतिपादयितुंशक्यतइत्यर्थस्यैवलाभात्। एवंच यथाश्रुतमेव वक्ष्यमाणंयोजयितुं शक्यमिति ग्रन्थतत्वविदोविभावयन्तु। ननु समुदायानिरूपितचरमावयवत्वस्यायोग्यत्वेप्यवयवत्वमात्र बोधस्तुस्यादेवेत्यत आह। फलाभावादिति। तन्मध्यपतितन्यायेन सिद्धेरिति भावः विशिष्टाभिप्रायेणाह । अयोग्यत्वादिति। इत्यंशाप्रवृत्तिरिति। न च विनिगमनाविरहादन्त्यादचः परत्वांशस्यैवाप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। मिदजन्त्य

स्येत्येव हलन्तेऽप्रवृत्तिसिद्धावेवं न्यासस्यैवगमकत्वादिति भावः । षष्ठी-स्थाने । ननु मूले अनिर्धारितेत्यर्थलाभः कथमतआह । परिभाषाणा-मित्यादि । अनियमे इति । संदेह इत्यर्थः । नियमकारिणीत्वादिति । निश्चयजनकत्वादित्यर्थः । यत्तु आचार्याः इदमयुक्तम् । अलोन्त्यस्य आदेः परस्येत्येतद्विषये आदेशस्यान्त्यानन्त्याद्यनादिसाधारण्येनाप्राप्तेस्संदेहेनिश्चा यकत्वाभावात् । न वाऽवयवषष्ठ्यादिषु संदेह इति प्रकृतसूत्रभाष्यं तु सामान्येनार्थोपदेशस्य संशयस्थलएव प्रवृत्तिरित्यभिप्रायकम् । लौकिकोयं दृष्टान्त इत्यादिमार्गदृष्टान्त प्रदर्शकोत्तरभाष्येण तथैव लाभात् । यद्वापाक्षि कप्राप्तिकबाधेनोपपत्तौ नियतप्राप्तिकबाधोनन्याय्यइत्यभिप्रायकमित्याहुः - तन्न । अलोन्त्यस्येत्यादिविषयेपि संदेहस्य सूपपादत्वात् । तथाहि । निर्दि-श्यमानस्यादेशाभवन्तीत्येव सर्वादेशत्वेसिद्धे अनेकाल्शिदित्यस्यानेकालादि रेवादेशस्सर्वस्येति नियमार्थत्वापत्त्या तदितरेषां सर्वादेशत्वाभावेनावयव द्वारकस्यैव स्थानसंबन्धस्य वक्तव्यतया किमवयवद्वारकस्संबन्ध इति वक्तुं शक्यत्वात् । यद्वा तदोस्सस्सावित्यादौ अवयवषष्ठीविषयेपि निर्दिश्यमान परिभाषाप्रवृत्तये निर्दिश्यमानावयवस्यादेशा इत्यर्थस्य वक्तव्यतया सस हाये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्यालोन्त्यस्येत्यादिसूत्रविषये अवयवेषु विश्रान्ता स्थानिता कस्मिन्नवयवे विश्राम्यतीति संशयस्य वक्तुं शक्यत्वात् । यद्यपी दमपवादभूतादेःपरस्येत्यादिविषये न संभवति । तथापि सामान्यपरिभा षाणामेव तत्वं स्वीक्रियत इति मूलस्योपपत्तिसंभवे अयुक्तत्वकथनानौ चित्यादिति दिक् । अनिर्धारितेतीति । संबन्धबोधकषष्ठ्यास्संबन्धि द्वयांशे नित्यसाकांक्षतयाद्वितीयसंबन्धिबोधकपदानुपादाने कैंपदार्थनिरू पितस्संबन्धष्षष्ठ्यर्थ इति संशयात् तत्र स्थानपदमध्याहृत्य तन्निरूपित संबन्धएव षष्ठ्यर्थत्वेन निर्णेय इत्यत्र तात्पर्यमिति भावः । निर्णयादिति । द्वितीयसंबन्ध्युपादाने तत्संबन्ध्यन्वययोग्यस्य संबन्धस्य निश्चयादिति भावः । स्थाननिरूपितेति । कार्यशब्द वादे निवृत्ते स्स्थानपदार्थतया प्रति योगिता संबन्धः । नित्यशब्दपाठे प्रसक्तेस्तदर्थतया विषयविषयिभावस्स

इति बोध्यम् । ननुस्थानं योगो यस्या इति विग्रहेण स्थानमेव षष्ठ्यर्थ इति कुतोनेत्यत आह। उक्तत्वादिति । तस्य तत्वे व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं विफलमेवस्यादितिभावः। एतेनैतद्विग्रहेपि स्थानेन स्थानरूपार्थेनयोगो वाच्यवाचकभावसंबन्धो यस्या इत्यर्थेन स्थानमेव षष्ठ्यर्थइति वक्तु मुचितम् । अध्याहारेगौरवात् । तत्र प्रकृत्यर्थस्य स्वविषयकोच्चारणकर्तृकत्वसंबन्धेनस्वविषयकज्ञानकर्तृकत्वसंबन्धेनवा अन्वयः । प्रत्ययार्थस्य स्वज्ञाप्योच्चारणविषयत्वसंबन्धेन स्वज्ञाप्यज्ञानविषयत्व संबन्धेनवाऽन्वयइत्यपास्तम् । संबन्धिद्वयवृत्त्यंशद्वयघटितस्यैव षष्ठ्यर्थसंबन्धताया अभेदस्य षष्ठ्यर्थत्ववारणाय मंजूषायां व्यवस्थापिततया प्रसङ्गस्य षष्ठ्यर्थत्वायोगाच्च । अतएव स्वत्वस्वामित्वसमूहश्शेष षष्ठ्यर्थइति कारकप्रकरणे वक्ष्यतीति दिक् । ननु शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयोऽभिसंबन्धा अस्तेर्भूर्भवतीति संदेहस्थाने अनन्तरे समीपे इति भाष्ये अभिसंबन्धाइत्युक्त्या स्थानादीनां षष्ठ्यर्थत्वमेव प्रतीयत इति कथं स्थाननिरूपितसंबन्धार्थकतेत्यत आह । अस्तेरनन्तरे इत्यादि। इत्येवार्थ इति। व्यधिकरणबहुव्रीहिपरोपक्रमेणोपसंहारे स्थानेऽनन्तरे इत्यादिसप्तम्यन्त पदप्रयोगेणचैवमेव वक्तुमुचितमिति भावः। षष्ठीमात्रेति। द्वितीयसंबन्धि वाचकपदोच्चारणं मात्रपदेन व्यावर्त्यते। प्रसङ्गइतीति। सचाहार्यज्ञानरूपापत्तिः । सर्वत्र स्थाने इति सप्तम्यन्तपदस्याध्याहारः प्रकृत्यर्थस्य विषयविषयिभावेन स्थानपदार्थेऽन्वयः। इगादि प्रकृतयश्च तद्बुद्धिलाक्षणिकाः । सर्वत्र बुद्धिविपरिणामस्यैवाभिप्रेतत्वात् । यणादयोपितथा । स्थाने इति यस्य च भावेनेति सप्तमी। तदर्थस्सत्ताज्ञाप्यसत्ता। एवंचेग्बुद्धि विषयकाहार्यज्ञानसत्ताज्ञाप्यसत्ताश्रयायण्बुद्धिरिति बोधः । जराया जरसित्यादौ जराबुद्धिविषयकाहार्यज्ञान सत्ताज्ञाप्यसत्ताश्रयजरस्बुद्धेरन्यतरस्यामित्यनेन पाक्षिकत्वे बोधिते आहार्यज्ञानस्यापि पाक्षिकत्वलाभेनानाहार्य ज्ञानविषयतापि जराशब्दबुद्धौतिष्ठतीतिबोध्यम् । केचित्तु वृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकताकेष्टसाधनत्वप्रकारकभ्रमाविषयत्वप्रकारतायां

तादृशप्रमाविषयत्वप्रकारतायां ज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न विशेष्यताकेष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वप्रकारकज्ञानीयाविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकतायांच स्थानपदस्य खण्डशक्तिस्स्वीक्रियते । प्रकारतयोर्ज्ञानेनिरूपकत्वसंबन्धेनान्वयः । खण्डशक्तिस्वीकारात् नित्यविधावाद्य प्रकारताया एवान्वयः । द्वितीयायामोषः । विकल्पाविधौ द्वितीयाया अन्वयः प्रथमस्य मोषः । तथाचेकर्मकमुच्चारणं इष्टसाधनत्वप्रकारकभ्रम विषयतावत् यणूकर्मकमुच्चारणं इष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयताव दिति ज्ञाने आदाय लक्षणसमन्वयः । एवं जराकर्मकमुच्चारणं इष्टसाधनत्व प्रकारकप्रमाविषयतावत् जरसूकर्मकमुच्चारणं इष्टसाधनत्वप्रकारक प्रमाविंषयतावत् इतिज्ञाने आदाय विकल्पस्थले समन्वयः । वृत्तित्वं द्वितीयावच्छेदकतायां विशेषणं । वृत्तित्वान्वयि निरुपितत्वं षष्ठ्यर्थः । स्थानपदार्थस्याश्रयत्वसंबन्धेन विधेयेऽन्वयइत्याहुः । अन्येतु अभावः स्थानपदार्थः । प्रतियोगितयाऽभावेऽन्वयिप्रयोज्यत्वं षष्ठ्यर्थः । अभावस्य स्यादितिलिङर्थेष्टसाधनत्वेऽन्वयः तथाचेकोयणचीत्यादौ इक्प्रयोज्यत्वा भाववदिष्टसाधनत्ववान् यणितिबोधः । विकल्पस्थलेऽभावस्य विकल्प पदार्थेऽभावेऽन्वयः जरापदप्रयोज्यत्वाभावाभाववदिष्टसाधनत्ववान् - जरासित्यादिको बोधः अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतया जराप्रयोज्येष्ट साधनत्ववान् जरसिति पर्यवसानात् स्थानिनोपि साधुत्वसिद्धिरित्याहुः । अत्र कल्पद्वयेपिस्थाने इति सप्तम्यन्तपदाध्याहारस्य पूर्वमुक्तत्वेनेकः स्थाने यण् स्यादिति वाक्ये सप्तम्याअनन्वयप्रसङ्गः । दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमित्यादौ सप्तम्यन्तस्यानन्वय प्रसङ्गः । खण्डशक्तिस्थले विशेष्यविशेषण भावव्यत्यासेनान्वयाङ्गीकारेपि एकांशमोषेणान्यांशबोधस्यादृष्टचरत्वेनाद्यकल्पासंभवः । द्वितीयकल्पेपि विकल्पपदार्थाभावे विधेयस्यैव प्रतियोगितयान्वयस्यक्लृप्ततया स्थानपदार्थाभावस्य तथान्वयोऽनुचितएव किंच षष्ठ्यर्थसंबन्धस्य द्विनिष्ठतायाअन्यत्रोपपादिततया प्रकृते प्रयोज्यत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वानुपपत्तिरित्यादि विभावयन्तु । सतिसंभवे इति । तेनारेत्यादा

वनर्थकस्याप्यभ्यासस्य प्रयोगे अत्वं हलादिश्शेषश्चासिध्यतीति सूचितम् । अतएवाचः परस्मिन्नित्यादिविषयेप्यनर्थकप्रसङ्गोपि गृह्यतइति बोध्यम् । तत्रहेतुमाह । अर्थप्रत्यायनार्थमिति । प्रेक्षावत्प्रवृत्तेर्नियत प्रयोजनकत्वेन शब्दप्रयोगस्यार्थप्रत्यायनान्यप्रयोजनकताया अभावेनावयवानां नान्तरीयकतया प्रयोगेप्यर्थप्रत्यायनतात्पर्येण समुदायप्रयोगे तात्पर्यावधारणादिति भावः । निरुक्तरीत्यार्थस्वीकारे यत्फलितं तदाह तेस्तुरिति । स्थानेन्तरतमपरीभाषासहकारेणेदृशार्थः फलतीति भावः । इदमुपलक्षणं पचतीत्यस्य पचत्वित्यस्य । तस्यैवलोकेऽर्थवत्वात् । तेस्तुरित्युपन्यसनंतु प्राक्रियानिर्वाहाय, तत्रापि कल्पितार्थवत्वसूचनायेति बोध्यम् । अतइति । श्रौतस्थान्यादेशभावं विहाय लक्षणया समुदायस्थान्यादेश भावस्वीकारादित्यर्थः । नशब्दनित्यताहानिरिति । अन्यथा लोपा गमवर्णविकारसत्त्वान्नित्यत्वं व्याहन्येतेति भावः । ननु अचः परस्मिन्नित्याद्यनुरोधात् श्रौतस्थान्यादेशभावस्यावश्यमभ्युपेयतया तमादाय नित्यत्वहानिस्तदवस्थैवेत्यत आह । किंचेत्यादि । बुद्धिप्रेति । स्थान्यादेशबोधकस्य बुद्धिघटिते लक्षणया बुद्धेरेव विपरिणामान्ननित्यत्व भङ्ग इति भावः । एतेनास्मिन्पक्षे शब्दानित्यत्वं रेखागवयन्यायेन समाधेय मित्याचार्योक्तं प्रत्युक्तम् । शब्दनित्यत्व साधनायैव भाष्ये बुद्धिविपरिणामा श्रयणात् ।इत्यप्यर्थइति।च्चीपिनापूर्वोक्तार्थ स्समुच्चयते।किंचेति।चेनशब्दनित्य त्वाहानौ हेतुरयं समुच्चीयत इति बोध्यम् । एतेनापिनालक्ष्यार्थबोधात्पूर्व भाविन इकारस्योकार इत्यादेश्शक्यस्य संग्रहः । अतोनकिंचेति चेन पौन रुक्त्यमिति भट्टोक्तमपास्तम् । तथासति शब्दनित्यत्वस्य व्याघातात् । शब्द नित्यत्वस्योपपिपादयिषिततया तत्र शक्यार्थस्यकथमप्यनुपयोगाच्च । फला न्तरस्य वक्तुमशक्यत्वाच्चेति दिक् । नन्वेवमर्थस्वीकारेप्यनेन पचत्वित्यादेः पदत्वानुपपत्त्यातदर्थं तद्घटितलक्षणाया आवश्यकतया ततएवनित्यत्वोप पत्तौ बुद्धिघटितलक्षणयाऽर्थान्तरवर्णनं विफलंदुर्लभंच सकृद्गतिन्यायात् । आवृत्त्या तद्वर्णनं तु नसम्यक्आवृत्तौ मानाभावादत आह । अतएवेति ।

बुद्धिलक्षकत्वस्याङ्गीकारादेवेत्यर्थः । यत्तुशक्यार्थस्यचाङ्गीकारादेवेति, तन्न। तदनङ्गीकारस्योक्तत्वात्। तदङ्गीकारेण वाक्यान्तरकल्पने मानाभावात् फलाभावाच्च । यदपि पचत्वित्यादौ पदत्वार्थमावश्यकतदीयघटितलक्षणयैव नित्यत्वोपपत्तौ प्रक्रियानिर्वाहकशक्यार्थमादायाचःपरस्मिन्नित्यादि संगतौच बुद्धिलक्षकत्वं निष्फलमेवेति, तदपिन । अचः परस्मिन्नित्यादि संगतये स्वीकृतशक्यार्थबोधमादाय शब्दनित्यत्वव्याघातस्य तावताप्य निवारणात्। नन्वचः परस्मिन्नित्यस्य निगाल्यत इत्यादौ अर्थवत् स्थान्यादेशभावविषये चारितार्थ्यात् कथमावृत्तौ मानतेत्यतआह । आदीति । तेन न पदान्तसूत्रस्थवरेयलोपादिसंग्रहस्संगच्छत इति । एवं तत्प्रामाण्यादावृत्त्या द्वितीयार्थस्वीकारे गणयतीत्यादिसिद्धिः फलमित्यत्र तात्पर्यम्। भाष्येइति । आद्ये सर्वैसर्वं पदादेशा इत्युक्तम्। इदं प्रथमार्थे मानं। अन्त्ये कार्याविपरिणामाद्वासिद्धं कार्याबुद्धिरित्युक्तम् । इदं द्वितीयार्थेमानमिति विवेकः । स्थानेन्तरतमः । न्यायविरोधादिति । वाक्यैकवाक्यतया नियामकत्वे तत्तदादेशानुरोधेन तत्तल्लक्ष्याणांकल्पनं नियमेनान्यादेशनिवृत्तौ तदनुरोधकल्पितलक्ष्याणां निवृत्तिकल्पनमिति गौरवाच्चेत्यपि बोध्यम्। एवंच सतिसंभवे सर्वत्र विध्यैकवाक्यतयैव नियामकतोचितेति तस्मिन्नित्यादेरपि तथैवेति सूचितम् । अर्थादिति। पदैकवाक्यतया विधायकत्वे तथैव फलितत्वादिति भावः पदैकवाक्यतयान्वयाङ्गीकारे नकेवलं न्यायविरोधादि, अपितु लक्ष्यासिद्धिरपीत्याह। अतएवेति । त्रिमात्रेति । स्वातन्त्र्येणास्य वाक्यार्थस्वीकारे अपूर्वविधायकत्वापत्त्या सूत्रान्तरैरविहितानामपि प्रसंगइति भावः । एतेन गुणसंज्ञाविधौ तपरकरणात्कथं त्रिमात्र इति कस्य चिच्छंका परास्ता । यत्तु अन्तरतमपरिभाषाया विधिना सह पदैकवाक्यतायां सत्यामन्तरतमो गुणो भवतीत्यर्थे योन्तरतमस्त्रिमात्रः सनगुणः योगुणोद्विमात्रः सनान्तरतम इति विरोधात् । उपेन्द्रादौ चरितार्थस्यास्यशास्त्रस्याप्रवृत्तिरेव भविष्यतीति स्थानिरुपस्त्रिमात्रश्शक्येतत्याशय वर्णनेन तत्समाधानं। तदपिन। शाब्दबोधीयगुणपदप्रयोज्यविषयतया

संकुचितताया एवविषयतायाऽन्तरतमपदेन समर्पणात्तत्पदप्रयोज्यविषयता यास्त्रिमात्रेपर्यवसानाभावेन विरोधस्य दुर्वचतया गङ्गोदकमित्यादौ सूत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् गुणस्सिद्ध इत्येव वक्तव्ये त्रिमात्रोनेत्युक्तेरस्वा रसिकत्वापाताच्च । तमप्ग्रहणमिति । स्थानत आन्तर्यस्यैव सिद्धत्वे अन्तर इत्युक्तावपि स्थानत आन्तर्यलाभे अतिरिक्तं स्थानग्रहणं प्रकर्षलाभार्थं भव तीति व्यर्थमेव तमप् ग्रहणमिति प्रश्नः । तमप् ग्रहणं व्यर्थीभूयानेकविधान्त र्यसत्तां गमयति । तथाच इतरान्तर्यस्य व्यावर्तनार्थं स्थानग्रहणमिति नतेन प्रकर्षलाभइति तदर्थं कृतं तमप्ग्रहणं स्वज्ञापितेतरविधान्तर्याणां कार्यप्रवृत्ति नियामकम् । प्रसङ्गे सदृशतमइति वाक्यान्तरं कल्पयतीति वाग्घरिरित्यादौ गुणानामप्यादेशव्यवस्थापकता सिद्धेत्युत्तराशयः । ध्वनितंचेदं वाक्यभेदस्य तमप्ग्रहणमेवलिङ्गमितिवदता प्रदीपकृता, वाक्यभेदेतु सादृश्यान्तरमादाय तत्रव्यवस्थेतिवदता, उद्योतकृताच । माभूदिति । इदमुपलक्षणं हरिद्धसती त्यादौ सर्वेपूर्वसवर्णामाभूवन्नित्यस्यापि । यत्तु येनकेनचित्सादृश्यस्य केव लान्वयित्वादन्तरग्रहणसामर्थ्यात् प्रकर्षलाभेसिद्धे तद्व्यर्थमितिप्रश्नाशयः यथा ज्ञापिते चारितार्थ्याभावेऽपि अणुदित्सूत्रीयाप्रत्ययपदस्यभाव्यमान परिभाषाज्ञापकत्वं तथा तमपोपि अनेकविधान्तर्यसत्ताबोधकत्वमित्युत्त राशय इति, तन्न । अत्र सूत्रे स्थानग्रहणस्यताल्वादिस्थानपरतया येन केनचित्सादृश्यस्य ग्रहीतुमशक्यतयाऽन्तरग्रहणसामर्थ्यस्य वक्तुमशक्य त्वेन प्रश्नस्य निरालम्बनत्वापत्तेः । यत्रान्यथासिद्धार्थस्यज्ञापनं तत्र स्वांशे चारितार्थ्यानपेक्षणेप्यत्र चारितार्थ्यस्य विपरीतार्थकल्पनावारणायावश्या पेक्षणाच्च । नादवानिति । समनियतत्वेनान्यतमग्रहणे बाधकाभावादित रयोस्त्यागे न न्यूनता, उपलक्षणतया व्याख्यायन्यूनतापरिहारस्तु हल्सन्धि प्रकरणस्थशेखराननुगुणत्वादुपेक्ष्यइतिबोध्यम् । ननु स्थानेन्तरतमइति सप्त म्यन्तपाठेऽस्य विसदृशस्थानिव्यावर्तकतया कृतेऽपि तमब्ग्रहणेऽत्र द्वितीयो दुर्वार एवेत्यतआह । सप्तम्यन्तपाठस्त्विति । एकदेशानुवृत्त्येति । एक देशस्यानुवृत्तिर्ययेतिविग्रहेणैकदेशानुवृत्तिप्रयोजकैकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञये -

त्यर्थः । तेनानुवर्तमान इत्यनेन नानन्वितत्वमिति बोध्यम् । इति भाव इति । इदंवाक्यभेदादिकथनं भाष्योक्तलोकन्यायानभिज्ञमन्दमध्यमबुध्द्यनुरोधे - नेति स्पष्टमुद्योते । स्थानेनेत्यर्थइति । ताल्वादिस्थानेनेत्यर्थ इत्यर्थः । तृज्वत्क्रोष्टुरिति । रूपातिदेशे स्थान्यादेशभावएवपर्यवस्यतीतिभावः । यद्वा सूत्रेक्रोष्टुरितिषष्ट्यन्तंतृज्वदितिमतुबन्तंतेनादेशविधायकमिद - मिति भावः । अस्यप्रयोगनियमार्थत्वे; स्त्रियाःपुंवदित्यादीन्यानुमानिका देशे इकोयणचीत्यादीन्युदाहर्तव्यानि । अदसोसेरित्यादाविति । अत्र मा त्राधिककालशून्यत्वं द्विमात्रान्यूनकालत्वंवा आन्तर्यप्रयोजकंबोध्यम् । तस्मिन्निति । पदार्थकइति । इतिशब्दमपर्यालोच्येदम् । स्वतन्त्रस्येति । इति शब्दानपेक्षणादस्य तत्वम् । सप्तम्यन्तानामनुकरणमितितु शब्दपदार्थ कत्वेनानुकरणसादृश्यात्तथाव्यवहारः । एतेनतस्या अयुक्तत्वं वदन्तः परास्ताः । व्याख्यानादिति । तस्मिन्नणिचेत्यत्रतच्छब्देन खञः परामर्शे तदाद्यंशोपस्थित्या सिद्धे सामान्यतः परिभाषाकरणमिहव्याख्यानम् । एवं तस्माच्छस इत्यत्र तदाद्यंशोपस्थित्या तस्मान्नुडचीत्यत्रोत्तरपदाधिकारेण प्रत्यासत्या नञ्रूपपूर्वपदनिरूपितोत्तरपदस्यैवतेननुड्विधानान्नदोषः । तस्मान्नुड्द्विहल इत्यत्रापि अङ्गाधिकारेणलिंण्निमित्ताङ्गसम्बन्धिदीर्घा- त्पूर्वस्य प्रत्यासत्या तदङ्गसम्बन्धिनोऽसम्भवेनानियमाभावात्।नास्योपयोग इति । परिभाषाकरणं छन्दसिपरेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रकरणं चोत्तर- त्रेति बोध्यम् । संस्कारानुरोधाच्चेति। चोहेतौ, यतः तत्र तत्र पूर्वोक्तरीत्या निर्वाहे सामान्यसूत्रकरणं बहुलक्ष्यसंस्कारार्थमतोहेतोरित्यर्थः । इत्यत्रै- वेति । यत्तु इदमुपलक्षणं तस्मान्नुड् द्विहल इत्यस्यापीति, तन्न। तत्र फला भावस्य कौस्तुभोद्योतयोः स्पष्टत्वात् । बोधनायेति । तत्सत्वे उपस्थित- त्वात्तस्यैवप्रकृत्यर्थत्वनिश्चयइति भावः । ननु तच्छब्दात्सप्तम्युच्चारण मात्रेण तच्छब्देन सप्तम्यन्तानामेव परामर्शइति कथं लभ्यत इत्यतआह । तद्बोध्येति । सामानाधिकरण्यायेति। इदं फलं न पदोपस्थापकत्वोक्तिंतु भाष्यमेवेति बोध्यभ् । ननु तच्छब्देन सप्तम्यन्तपरामर्शः इतिशब्दे तदर्थे

परत्व कल्पनामपेक्ष्य तच्छब्दस्यैव सप्तम्यन्तार्थ परामर्शकत्वमस्तु मास्त्विति ग्रहणमित्यतआह। इतिशब्द इति। बोधयतीति। इति शब्दाभावे शब्द शास्त्रे शब्दस्य प्राधान्यात्सप्तम्या उपस्थिततरत्वाच्च सप्तम्यन्तात्मकशब्द परामर्शकतैवस्यात्। पदार्थविपर्यासतात्पर्यग्राहकेतिशब्दसत्वेतु न्यायप्राप्तशब्दपरामर्शमपनुद्य सप्तम्यन्तार्थपरामर्शस्सिध्यतीति भावः। एतेनेदमयुक्तं स्वसमभिव्याहृतपदे पदार्थव्यत्यासकत्वमितेः स्वभावो नतु तद्बोध्यस्य शब्दस्यार्थपरत्वव्यवस्थापनंतस्मादितिशब्दः कार्यिकार्योभयोपस्थापको निपातानामनेकार्थत्वात्। तच्छब्दस्सप्तम्यन्तार्थ परामर्शकः। तथाच सप्तम्यन्तार्थोपश्लिष्टस्य कार्यिणोयत्कार्यं सप्तम्यन्तार्थे अव्यवहितोच्चारिते पूर्वस्येति तस्मिन्नितीत्यस्यार्थः। निर्दिष्टे इत्यादेरव्यवहितोच्चारिते पूर्वस्य बोध्यमित्यर्थः। एवं तस्मादित्यस्याप्यर्थोबोध्यः।यद्वेतिशब्दः प्रकारे एवं प्रकारेण वर्तमानं कार्यमित्याचार्योक्तमपास्तम्। निर्दिष्ट इत्येतावन्मात्रे सप्तम्यन्तार्थे अव्यवहितोच्चारिते इत्यर्थस्य वाच्यवृत्त्यालाभात्। एवमन्वयस्वीकारे विधिनावाक्यैकवाक्यतायाएवापत्यागौरवाच्च। दिशिरुच्चारणेति। अतएव जनपदेलुबित्यादौन दोषः। नह्यर्थ उच्चरितोनापि शब्दस्य निरन्तरइति भावः। अवसान कार्येषु अवसानस्योच्चारणासम्भवाद्वाध्येनैतदंशविकलाप्रवर्तते। वस्तुतस्तु तदंशस्यासन्नियोगशिष्टत्वे फलाभावः। अवसानकार्येष्वस्याः प्रवृत्तिस्तु निर्दिष्टपदप्रत्याख्यातृभाष्यरीत्येति बोध्यम्। यत्तूच्चारणार्थकत्वे फलाभावात्समानार्थकत्वेऽपि नक्षतिरिति, तन्न। प्रसिद्धमुच्चारणार्थं विहायाप्रसिद्धनैरन्तर्यार्थस्वीकारेमानाभावात्। फलाभावाच्च। एतद्बोधितांशानामसन्नियोगशिष्टत्वस्याङ्गीकृततया अवसानकार्ये फलस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च। उपश्लिष्टस्येति। इदमध्याहारलब्धम्। वाच्योऽर्थइति। एवंच विधिनासहसामान्यविशेषभावेन सप्तम्यन्तार्थेऽचि अव्यवहिते उपश्लिष्टस्यपूर्वस्येकोयण्रूपंकार्यमितिबोधलाभेन सामान्यतो विध्यबोधिताव्यवहितत्वपूर्वत्वांशयोरेतद्विधेयतापर्यवसानं लोहितोष्णीषाइत्यादौ अनूद्यमानेष्वपि लौहित्यादिषु विधेयता पर्यवसान

दर्शनादिति भावः । अव्यवहितोच्चारितसप्तम्यन्तार्थोपश्लिष्टस्य प्रसक्तं यत्कार्यं तत्पूर्वस्य भवतीत्यर्थ इति व्याख्यानंतु नयुक्तम् । यत्तच्छब्दाध्याहारं विना मूलाक्षरैस्तादृशार्थालाभात् । यत्तु सप्तम्यन्तार्थे अव्यवहितोच्चारिते इत्यर्थस्तावदनुपपन्नः । अव्यवहितत्वस्योद्देश्यकोटौ निवेशयितुमशक्यत्वात् । पूर्वस्यभवतीत्येतावन्मात्रस्य विधेयत्वे उद्देश्यतावच्छेदकरूपेणोक्तोद्देश्यसिद्धेरपेक्षणेन तस्या अत्राभावात् । सप्तम्यन्तार्थे उच्चारिते उपश्लिष्टस्य यत्कार्यं तदव्यवहित पूर्वस्येत्यर्थोऽपि नयुक्तः । एवंसति निर्दिष्टःत्यस्य विधेयकोटिप्रविष्टत्वेन निर्दिष्टइत्यनेन सामानाधिकरण्याय चेति ग्रन्थासंगतेः । यदितूद्देश्यसिद्धेरन्यथानुपपत्त्यासप्तम्यन्तार्थे उपश्लिष्टस्य यत्कार्यं तदव्यवहिते भवतीति वाक्यान्तरं कल्प्येत तदातदेव गौरवं तस्मात् तस्मिन्निति सप्तम्यन्तानामनुकरणंबोधकंवास्तु । यत्र औपश्लेषिकाधिकरणबोधकं पदं तत्र निर्दिष्टे पूर्वस्येत्युपतिष्ठते इति सूत्रार्थः । एवमुत्तरसूत्रार्थोऽपि वर्णनीयः । यद्वा इतिपदं औपश्लेषिकाधिकरण सप्तम्यन्तार्थोपश्लिष्टकार्यपरम् । एवमुत्तरसूत्रेपि दिग्योगपञ्चम्यन्तार्थान्वयिसंबन्धिकार्यपरम् । तस्मिन्निति तस्मादिति च तात्पर्यग्राहकम् । एवं तादृशं कार्यमव्यवहितपूर्वस्याव्यवहितोत्तरस्येतिक्रमेणार्थइत्याहुस्तन्न । विधिनैकवाक्यतायां तादृशोद्देशस्य दधि अत्रेत्यादौ सिद्धतयाऽव्यवहितत्वपूर्वत्वयोर्विधेयतयापर्यवसानस्यैवोक्तत्वेन भवदुक्तातिप्रसङ्गानामनवकाशात् । सामान्यतोबोधस्तु सप्तम्यन्तार्थाव्यवहितपूर्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितकार्यविधेयताशाल्येव । अत्रोद्देश्यस्य शब्दज्ञानानुपातिनोबौद्धस्य सिद्धिरिति नकाप्यनुपपत्तिः । भवदुक्तद्वितीयव्याख्याने विधिना वाक्यैकवाक्यताया एववक्तव्यतया सप्तम्मन्तार्थाव्यवहितपूर्वपञ्चम्यन्तार्थाव्यवहितपरत्वयोश्शब्दमर्यादयाऽलाभात् प्रत्यासत्तिराश्रयणीयेति गौरवम् । यथाकथंचित्पदार्थैकवाक्यतयाऽन्वयस्वीकारेपि वैधसप्तम्यन्तार्थस्य द्वेधाभाने गौरवमित्यादूहनीयम् । प्रथमव्याख्यानस्य पक्षान्तरतया प्रदीपोद्योतयोस्स्वीकृततयानतन्निराकरणेऽस्माकंनिर्भरइत्यलम् । उचितेति । केचित्तु तस्मिन्नित्य

स्याधिकरणसप्तमीत्वंनिर्दिष्टइति सत्सप्तम्येव । एवंचोत्तरसूत्रेविपरिणामस्य नावश्यकता । उपपदविभक्तेरिति न्यायस्यत्वनित्यत्वादप्रवृत्तिरित्याहु स्तन्न । सामानाधिकरण्येनान्वये संभवति पृथगन्वयस्यान्याय्यत्वात् । ज्ञाप्य ज्ञापकभावस्याधिकस्य बोधे भाने फलाभावेन गौरवाच्च । सत्यामुपपत्तौ न्यायानित्यत्वेनोपपादनस्यागतिकगतित्वाच्चेतिदिक् । बौद्धमिति । अयं भावः । शब्दानां नित्यविभुत्वपक्षे कालिकस्य दैशिकस्यवा सामीप्यस्य पौर्वापर्यस्यचासंभव एव । कार्यत्वपक्षेप्युत्पादविनाशशालिनोर्युगपदवस्थाना संभवेनदैशिकस्य तस्यासंभवः । युगपदनवस्थितयोरपि चैत्रात्पूर्वः फाल्गुन इत्याद्यनुरोधाल्लोके कालिकस्य तस्याङ्गीकारेपि प्रत्ययनिमित्तककार्याणां प्रत्ययोत्पत्तेःपूर्वकालिकपरत्वमादायप्रवृत्त्यापत्त्या बहूपप्लवापत्तेरिति । स्पष्टंचेदं संहितासूत्रेभाष्यप्रदीपोद्योतेषु । भाष्ये इति । तत्रहि संहिताधि कारप्रत्याख्यानायास्य तत्वमुक्तम् । नियमार्थमिति । विधिना पदार्थैक वाक्यतायामचीत्यनेनानज्व्यावृत्तिरिवपरव्यवहितयोरर्थाद्व्यावृत्या अयं नियमः फलतीतिभावः । अतएवेति । औपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्यन्तस्थल एवास्याः प्रवृत्तिस्वीकारादेवेत्यर्थः । कर्तृकर्मणोरिति । एवं प्रत्ययलोप इति सूत्रेऽपि । अतएव व्यवहितस्य ततः परस्यचकार्यसिद्धिरितिबोध्यम् । निर्दिष्टपदमिति । अनुवर्तमानमिति भावः । उत्तरसूत्रे निर्दिष्टादिति कर्तव्यमितिभावइतितुन सम्यक् । विभक्तिविपरिणामादिहेतोरसंबद्धत्वा पत्तेः । साचेति । निर्दिष्टादितिपञ्चमीत्यर्थः । दिग्योगलक्षणेतीति । अन्येतु इदंचिन्त्यम् । दिग्योगाभावेन पञ्चम्यसंभवात् । उत्तरस्येत्यस्य विधे यकोटि निविष्टत्वात् । किंतु तस्मादित्येतदेवोद्देश्यम् । तच्चोत्तरस्येत्येतत् प्रत्यासत्त्या दिग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तार्थकं निर्दिष्ट इति यथाश्रुतमेवानुवर्तते । तथाच दिग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तार्थसम्बन्धिकार्यमव्यवहितोच्चारितनिरू पितोपश्लेषविशिष्टस्योत्तरस्येत्यर्थः । अव्यवहितोच्चारितश्च पञ्चम्यन्तार्थ एवेत्याहु, स्तन्न । निर्दिष्टादित्यस्योत्तरस्येत्यत्र सम्बन्धे बाधकाभावस्य पूर्व मुक्तत्वात् । भवदुक्तव्याख्याने गौरवस्योपदर्शितत्वाच्च । अध्याहार इतीति ।

अनेन पदोपस्थापकत्वपक्षोऽप्यस्तीति सूचितम् । संहिताधिकारश्चेति । भट्टास्तुतदधिकारसामान्यस्य संज्ञासूत्रस्य चाकर्तव्यऽताया मपि तात्पर्यमुन्ना वयन्ति । अत्रत्यं तत्वमुपपादिऽतं प्राक् । ननु कालव्यवहितस्याप्यनेन कार्य व्यावृत्तावग्नाविष्णू इत्यादावग्रह उत्तरपदनिमित्तकाऽनङादे रप्रवृत्यापत्ति रत आह । अवग्रहे चेति। संप्रदाय एवेति। पदकाराणा मितिभावः । नन्वा देशोत्तरमेवेत्यनुपपन्न मुत्तरपदपरत्वस्य विनाशोन्मुखत्वेन पूर्व मादेशाप्रवृत्ते रतआह । अकृतेति । एतेनेति । प्रत्याख्यानभाष्येण न लक्षणेनेतिभाष्ये ण चाधिकारबहिर्भूतानामधिककालव्यवाये प्रवृत्तेरनिष्टत्वानुमानेनेत्यर्थः । अपास्तमिति । पदादित्यधिकारविहितानामसंहितायां मापत्तेः । तत्रे ष्टापत्तौमानाभावादित्यपि बोध्यम्। उत्तरांश विकलेति । परिभाषाविधे यांशानां सन्नियोगशिष्टत्वानङ्गीकारादिति भावः। तदनङ्गीकारेमानं दर्शयति। अतएवेति । सार्थकमिति । अन्यथा तेप्राग्धातोरित्यत्रप्राग्ग्रहणा त्परत्वांशस्य ते इति प्रथमान्तसामानाधिकरण्यानुरोधात् षष्ठ्यं शस्यचबाधे अव्यवहितत्वां शस्याप्यप्रवृत्तौ व्यवहितप्रयोगस्य सिद्धतया तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । नन्वेतत्परिभाषयोः पूर्वस्योत्तरस्येति षष्ठीभ्यां षष्ठीस्थान इत्यस्योपस्थितावादेशविधिष्वेवानयो रुपस्थितिरित्यागमविधावनयो - र्नियामकता नस्यादत आह । आगमविधावित्यादि । आनेमुगित्यादावि ति।आदिना ङमोह्रस्वादित्यादि संग्रहः।तस्मिन्निति । तस्मादित्यस्याप्युपल क्षणम् । पूर्वसम्बन्धित्वेति । परसम्बन्धित्वस्याप्युपलक्षणम् । ननुषष्ठी स्थान इति परिभाषाबाधे किं मानमतआह । तत्तद्विधिभिरिति । षष्ठ्यंश इदम् । तत्र विहितविशेषणानादरेणेति बोध्यम् । ननु षष्ठ्यंशवि कलपरिभाषोपस्थितावनयो र्नियामकता न सम्भवति तदंशं विनाऽनयो स्स्वातंत्र्येणबोधस्याप्यसम्भवात् । प्रत्ययानां स्वप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ बोधकत्वनियमात् । किं चाप्रधानेन प्रधानस्यानियम इत्यप्यनुपपन्नम् । अप्रधानेन प्रधानसंकोच स्यान्याय्यत्वात् । किंच नियम्यनियामकशास्त्रयोः सामान्यविशेषभावसापेक्षितया प्रकृते न तत्सम्भवः। परिभाषाविधेय

कार्यस्य विशेषपर्यवसानमन्तरा तदयोगादत आह । परिभाषाणामिति । एवं चार्थिकोत्र नियमत्वव्यवहार इति भावः । अलोन्त्यस्य। इत्यर्थ इति । अयं भावः। षष्ठीत्याद्यनुवृत्तं तृतीयया विपरिणम्यते। निर्दिष्टस्येत्यस्या ध्याहारः । तत्रावयवषष्ठी । अन्त्यपदसमभिव्याहारात् । एवं च स्थानषष्ठ्या निर्दिष्टस्य योऽन्त्योऽल्तस्येत्यर्थःसम्पद्यतइति । स्थानेविधियमान इति तु प्रत्यासत्तिलभ्यमिति वक्ष्यति । न चान्त्यपदसमभिव्याहारात् षष्ठीनिर्दिष्टस्यावयवावयविभावेनान्वयलाभे सूत्रे निर्दिष्टस्य स्थानषष्ठीत्वा लाभेनस्थानषष्ठीनिर्दिष्टेत्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । अस्य वाक्यैकवाक्यतया नियामकत्वेनैतत्प्रयोज्यनियमात्पूर्वं जायमाने विधिवाक्यार्थबोधे षष्ठ्या स्थानपदार्थानुयोगिक सम्बन्धिसमर्पकत्वे बाधकाभावात् । अत एव भाष्ये स्थाने प्रसक्तस्यान्त्येऽल्युपसंहार उक्तः । अन्त्यालपर्याप्ताया एव स्थानिताया एतत्परिभाषाबलादुपसंहारे सूत्रोपात्ते स्थानिताऽपर्याप्ता पर्यवस्यतीति फलतीति बोध्यम् । स्थानेत्यादि किमितीति । सम्पूर्णसूत्रानुवृत्तिः किमर्था स्थानेविधीयमान षष्ठीनिर्दिष्टान्त्यस्येत्युक्तावप्यागमविधावेतदनुपस्थिते - रिति प्रश्नः । स्थानेयोगेत्यस्यानुवृत्तौ षष्ठीनिर्दिष्टान्त्यस्य प्रत्यासत्त्या षष्ठीनिर्दे शेन विधीयमानमित्यर्थापत्त्याऽऽगमविधौ दोषो दुर्वार इत्या शयेनोत्तरयति। इट्तृच इति । नन्वत्राऽलइति प्रथमान्तमस्तु । अलात्मक आदेश स्थानषष्ठी निर्दिष्टान्त्यस्येति सूत्रार्थः । आदेः परस्येत्यत्र मण्डूकप्लुत्याऽलित्यनुवर्तते । एवं च सूत्रद्वयस्याप्यनेकाल्यप्रवृत्त्याऽनेकाल्शिदित्यत्राऽनेकाल्ग्रहणं न कर्तव्यमित्यपरं लाघवम् । न च लोपस्य सर्वादेशत्वप्रसङ्गइति वाच्यम् । घोर्लोपोलेटिबेत्यतो लोप इत्यनुवर्तमाने लुग्वादुहेत्यत्र लुग्ग्रहणेनाऽत्राऽ ल्ग्रहणमनेकालातिरिक्तलक्षकमिति स्वीकारेणाऽदोषादित्यत आह । अन्त स्येति । साहचर्यादिति । सहचरित परिभाषाबाधा, मण्डूकानुवृत्ति - र्लुग्ग्रहणज्ञापकता लक्षणा चेति ज्ञानगौरवमत्रपक्षेऽपीतिभावः । ननु सर्वस्येतिकरणापेक्षयेदं लघ्वेव । अतएव महान्तं प्रयत्नमाश्रित्येनातो रिकारदीर्घप्रत्याख्यानं भगवतस्संगच्छतइत्याशङ्क्य मात्रालाघवमपि

तव नास्ति । अल इति षष्ठ्यन्तस्याऽत्रावश्यकत्वादित्याशयेन तदावश्यकतां वक्तुं पृच्छति । अलइति किमितीति । अन्त्यस्य पदस्येति । अनडुह इत्यस्येत्यर्थः । यदि तु निर्दिश्यमानस्येत्यस्यात्रोपस्थित्याऽनडुच्छब्दान्तपदावयवनिर्दिश्यमानस्याऽऽदेशो भवन्नन्त्यस्येत्यर्थे प्रत्यासत्त्या निर्दिश्यमानान्त्यस्यादेशलाभान्नविशिष्टस्य प्राप्नोतीत्युच्यते । तदाऽन्त्यस्येहित्यस्य पदस्याऽर्थवद्वर्णसमुदायस्येत्यर्थो बोध्यः । न चैवमनडुद्भ्यामिति केवलेऽपि दोषसम्भवेन विशिष्टोपादानं व्यर्थमिति वाच्यम् । उभयो स्समावेशस्फोरणार्थं तदुपादानात् । केवलोपादाने त्वनिर्दिश्यमानस्याऽभावा न्निर्दिश्यमानपरिभाषाऽप्रवृत्त्या समावेशस्फूर्ति र्नभवतीति स्पष्टमन्यत्र । माभूदिति । एवं त्वन्मतेऽलइत्यधिकस्यकर्तव्यतया न मात्रालाघवमपीति भावः । प्रत्यासत्तिलब्ध मिति । यत्तु वस्तुतस्तु नास्योपयोगः न चोद्देश्याऽसिद्धिः। स्थानषष्ठ्या एवोद्देश्यत्वात् । स्थानपदार्थानुयोगिकसम्बन्धार्था षष्ठी स्वप्रकृत्यर्थनिरूपितान्त्यालप्रतियोगिकसम्बन्धार्थिका भवतीत्यर्थेन सामञ्जस्यादिति बोध्यमिति, तन्न । एवंविधार्थस्य शब्दमर्यादयाऽलाभात् । षष्ठीति प्रथमान्तस्याऽनुवृत्तावन्त्यस्याल इत्यनेनाऽनन्वयप्रसङ्गः । यथा कथञ्चिदेवमर्थस्वीकारेऽप्यस्य पदैकवाक्यतया नियामकत्वापत्तौ परेणाऽनेनेकोगुणेत्यस्य बाधापत्तौ महदनिष्टं प्रसज्येतेत्यलम् । नियमद्वयमत्रेति । फलतीति शेषः । एतेनेदमयुक्तं सिद्धे सत्यारम्भाभावात् । अन्ये त्वनेकालादेशानां सर्वादेशत्वेऽनेकालित्यस्यारम्भसामर्थ्यादेकालादेशस्य स्थानषष्ठीनिर्दिष्टावयवस्थानिकत्वं कल्पयित्वा नियामकत्वं वर्णयन्ति । तन्नयुक्तम् । इतः पूर्वं नियमेनानेकालित्यस्य बोधकल्पनेतद्वैयर्थ्यमूलकोक्तार्थकल्पने गौरवेण लघुभूतविधित्वस्यैवौचित्यात् । परिभाषाणामनियमे नियमकारकत्वमिति प्रवादस्तु प्रायिकमित्याचार्योक्त मपास्तम् । परिभाषाणामेकवाक्यतयैव लक्ष्यसंस्कारकत्वस्यान्यत्र स्पष्टतया स्वतन्त्रनियमवैलक्षण्येन तदुक्तार्थस्याऽनवकाशात् । किं च आदेशविधायकमादेशं स्थानिनो निवृत्तिं च बोधयति । इयं चान्त्यमलं निवर्तयति । तन्निवृत्ति स्समुदायनिवृत्तावर्थसिद्धेति कथमे

तद्विधेयाया अन्त्याऽलो निवृत्तेः पूर्वमसिद्धतेति संतोष्टव्यम् । परिभाषाणां फलविशेषएवप्रवृत्तिरिति सूचयन्नाह । अल्समुदायोत्तरमिति। अल्समुदायबोधकप्रातिपदिकोत्तरमित्यर्थः । तेनेत इत्यत्र षष्ठ्या इदितिसमुदायोत्तरत्वेपि नोत्तरग्रन्थविरोधः । ङिच्च । अलोन्त्यस्येत्यनेन गतार्थताशङ्कानिरासायाह । अनेकालर्थमिति । यत्त्वेकाल्ष्वलोन्त्यस्येत्यनेनैव सिद्धेरिति भाव इति, तन्न । ङितामेकालादेशानामदृष्टत्वात् । आदेःपरस्य । अल-इत्यर्थ इति । अल इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तत इति भावः । अनुवृतिफलमाह । तेनेति । पान्तेति । अकारान्तेतु नादित्वं ससहायत्वात् । किं चादेशस्य सति सम्भवेऽर्थवत्येव प्रवृत्ते र्न्याय्यतयाऽपेत्यस्यानर्थक्येन न तत्राऽऽदेशप्रसक्तिरिति पान्तेत्युक्तम् । अत एवालोन्त्यस्याऽविशेषणे पदस्याप्यन्त्यस्य प्रसज्येतेति भाष्यं स्वारस्यमधिरोहति । प्रकाशकारास्तु अलोन्त्यस्याऽपरस्येतिवाच्य आदेःपरस्येत्यस्यारम्भेणाऽनतिदिष्टादित्व एवैतत्प्रवृत्तिस्वीकारेण पान्तं परित्यज्याकारान्तपर्यन्तानुधावने बीजाभावेन पान्तेत्युक्तमित्याहुः । आवर्ततइति । पञ्चम्यन्तघटितशास्त्रेषु क्वचिदुत्तरस्येत्यध्याहारस्य सुवचतया लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया निर्वाहस्य वक्तु मशक्यत्वात् । विहितविशेषणस्थलेऽपि पञ्चम्युपपत्तये परशब्दाध्याहारस्याङ्गसंज्ञासूत्र उद्योत उक्ततया प्रतिपदोक्तपरिभाषयावारणाऽसम्भवाच्चावृत्ति रावश्यकीति भावः। तदूध्वनयन्नाह । परबोधकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधान मिति । परत्वविशिष्टस्य स्थान इत्यर्थः । विहितविशेषणस्थलेतु परो विहित इत्यर्थात्परत्वमुपलक्षण मिति भावः । तदूध्वनयन्नाह । नित्यं ङित इति । एतेनाचार्योक्तं मावृत्ते रयुक्तत्वमपास्तम् । ननु नित्यं ङित इत्यादा वेतत्प्रवृत्तावपि निर्दिश्यमानपरिभाषया न दोष इति चेन्न । तत्रोत्तमस्यापि निर्दिष्टत्वेन दोषध्रौव्यात् । अत एवेयङुवङोर्ङित्वं धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वादन्त्यादेशत्वायेति सङ्गच्छते। अनेकाल् शित्।प्राचीननये जश्शसो श्शिरित्यादा वनेकाल्त्वादेव सर्वादेशत्वाभ्युपगमात् । अमो मशित्यत्र मद्वयात्मकमादेशमास्थाय शकारप्रत्याख्यानादिदंकिमोरीशिन्यत्रापि ईईति च्छेदेनापि निर्वा

हस्य सुवचत्वादसाधारणं सर्वमतसाधारण मुदाहरणं दर्शयति । इदम इशिति । भूतपूर्वानेकाल्त्वमिति । अनुबन्धघटितबोधकवृत्तिधर्माणां बोध्य आरोपात् । अनेकालादेश स्सर्वस्येत्यर्थेऽपि विना शिद्ग्रहणं सर्वादेशत्वं सिध्यतीति भावः । वस्तुतस्त्वारोपं विनापि सिध्यतीत्याह । किं चेति । नाल स्स्थानित्वमिति। सूत्रे स्थानषष्ठ्यानिर्दिष्टस्यैव स्थानिपदवाच्यत्वस्वीकारादिति भावः । नन्विकोयणचीत्यादावपीकृपदस्यैव स्थानषष्ठी निर्दिष्टत्वात्तस्यानल्त्वाद्धिन्वन्तीत्यादावनल्विधाविति निषेधो न स्यादितिवाच्यम् । तस्य स्वरूपबोधकस्यैव स्थानिपदवाच्यत्वस्वीकारेणादोषात् । एतत्स्फोरणायैवोक्तं सानुबन्धकनिर्देश इति प्रत्याहारेषुत्वनुबन्धसदृशत्वमेव नत्वनुबन्धत्वमिति स्पष्टमन्यत्र । सूत्रोपात्तस्यैवेति । सूत्रे विधेयता प्रत्यायक प्रथमाप्रकृतित्वेनोपात्तस्य स्वरूपबोधकस्यैवेत्यर्थः । एवं स्थिते सूत्रार्थमाह । त्रिधाविति । इदं निरुक्तादेशस्यैव सर्वादेशताप्रयोजकत्वस्फोरणाय नतु वाक्यार्थघटकत्वमस्य । अनेकालादेश स्सर्वस्येत्येववाक्योऽर्थः । नन्वेवं सूत्रोपात्तस्यैवादेशत्वस्वीकारेऽणुदित्सूत्र आदेशप्रतिषेध इत्यस्येदम इशित्युदाहरणं भाष्यकृतोऽसम्बद्धमेव स्यात् । इशित्यस्यानण्त्वेन सवर्णग्रहणानापत्तेरित्याशङ्कां परिहरति । उद्देश्यत्वेति । विषयतयेति । अभेदे तृतीया । अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवेति । एवञ्चतत्रादेशत्वं निवर्तकत्व सम्बन्धावच्छिन्न विधेयताश्रयत्वमभिप्रेतमिति भावः । यद्वा लक्ष्यार्थपूर्वभावि शक्यार्थोपस्थिते रनुबन्धविशिष्ट एवाङ्गीकारेण शक्यवृत्त्यनेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वं निर्वाह्यम् । पदार्थोपस्थितिबोधयो स्समानाकारकत्वनियमोऽपि लक्षणास्थले लक्ष्यार्थोपस्थितिविषयक एवेत्याशयेनाह । उद्देश्यत्वेत्यादि । यत्त्वनुबन्धघटितवृत्तिधर्मस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वं विधेयतावच्छेदकत्वं चाभ्युपेत्यअल इति।अनुबन्धाघटिताल्वृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्मस्येत्यर्थः। स्थानित्वमिति। स्थानितावच्छेदकत्वमित्यर्थः । आदेशत्वमपीति । आदेशतावच्छेदकत्वमपीत्यर्थः । सूत्रोपात्तस्येति । सूत्रोपात्तवृतिधर्मस्येत्यर्थः । यथाश्रुतेणुदित्सूत्रस्य भाष्यविरोधात् ।निर्दिष्टइति। निर्दिष्टवृत्तिरित्यर्थः । अनेकालिति । अनेकाल्वृत्ति

धर्म इत्यर्थः। स इति। तद्धर्मावच्छिन्नविधेयताश्रय इत्यर्थः। अनुबन्ध घटितवृत्तिधर्मस्य स्थानितादेशतावच्छेदकत्वेऽपि स्थानित्वादेशत्वेऽनुबन्ध विनिर्मुक्तस्यैवेत्याशयेनाह। उद्देश्यत्वेतीति व्याचख्युः। तत्तु निष्ठासंज्ञा सूत्रस्थभाष्यविरोधादिनाऽनुबन्धविशिष्टवृत्तिधर्मस्याऽवच्छेदकत्वस्य बहुधा पूर्वं दूषिततयोपेक्ष्यम्। शिद्ग्रहणस्य फलान्तरमाशङ्क्य निराकरोति। ध्वसोरितीति। नन्वनुबन्धाना मनेकान्तत्वे सूत्रोपात्तस्यादेशत्वाङ्गीकारे पीकारस्यैवादेशत्वेन तत्र सर्वादेशत्वार्थं शिद्ग्रहणमावश्यक मत आह। अनुबन्धाना मिति। चारितार्थ्यादिति। ननु शकारोच्चारणसामर्थ्याद्बोधकवृत्त्यनेकाल्त्वस्य बोध्य आरोपेण सिद्धे पुन श्शिद्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। इत्संज्ञायोग्यत्वमनुबन्धत्वमित्यर्थस्यापि ज्ञापनेनाऽनया परिभाषयाबोधकेऽप्यनेकाल्त्वस्य दुर्वचतयाऽऽरोपासम्भवात्। न च शकारोच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशत्वं कल्प्यते नत्वनेकाल्त्व मारोप्यत इति वाच्यम्। विपरीतकल्पनापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। न सर्वादेशत्वमिति। तकारोच्चारणंतुविशेषणार्थतया चरितार्थम्। ननु दिव औदित्यत्रतकारस्योच्चारणार्थतया तस्य स्वत एव निवृत्या फलाभावादि त्संज्ञाया अप्रवृत्त्या कथमेतदुदाहरणत्व मत आह। अस्यचेति। वक्ष्यत इति। दिव औत्सूत्र इति शेषः। निषेधापत्ते रिति। न च ङिच्चेत्यारम्भा न्न्यायबाधः कल्प्यत इतिवाच्यम् तथा सति निर्दिश्यमानेत्यस्यापि बाधापत्या निर्जरसावित्यादौ समुदायादेशापत्तेः। न च सिद्धान्तेऽपि परत्वादनेन तस्य बाधः किंनस्यादिति वाच्यम्। तदानी मुभयोरेकविषयतया विरोधाभावेन विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तेः। न चान्त्यस्यादेरित्युभयमनुवर्त्याऽन्त्यस्यादेश्च नेति कौस्तुभोक्तरीत्या निर्वाह इति वाच्यम्। आद्यन्ताभ्यां मुक्तस्यावशिष्टस्यापत्तेः। अन्त्यस्येत्यस्य मण्डूकानुवृत्तौ गौरवाच्च। न च एकस्यैव बाधकत्वे आदेः परस्यानेकाल्शिदिति,अलोन्त्यस्यानेकाल्शिदिति वान्यासेन सिद्धे पृथक्सूत्रकरणेनोभयोर्बाधकत्वं कल्प्यत इति वाच्यम्। ज्ञानगौरवापत्तेः। यत्तु ङिच्चलोन्त्यस्यततअशिदनेकाल्, अलोन्त्यस्येत्यनुवर्तते तत आदेः परस्य अशिदनेकाल्शिति अक्

इति च वर्तते । एवञ्च न कोपि दोषइति तन्न । अशिदने कालित्यस्यापूर्व स्वरितत्वकल्पना गौरवस्य तवापिसत्वेन साम्यादिति दिक् । शित्सर्वस्येदम इशिति । इदमुपलक्षणं जराया जरसित्यादेरपि । अष्टाभ्य औशित्यादाविति । मूलस्थादिपदग्राह्यं दर्शयति । एवमिति । अन्ये तु नन्वष्टाभ्य इत्यत्रौश शित्वसामर्थ्यात्सर्वादेशो भविष्यतीत्यत आहेत्यवतारयन्ति । एतेनेति । अनेकालित्यंशस्याप्यादेः परस्येत्येतद्बाधकत्वस्येष्टत्वेनेत्यर्थः । ङिद्वानेकालिति । अल्रूपे ङिदित्यस्य फलाभावादनेकालिति लब्धमितिभावः । स्पष्टं चेदमुद्योते । स्वरितेनाधिकारः। त्रैस्वर्येणाष्टाध्यायीपाठ इति पक्षे स्वरूपं न सम्यग्व्यवस्थापकं स्यात् । शास्त्रीयस्यापि तत्वापत्ते रत आह । दोषविशेषेति । अज्झल्साधारणमिति । अधिक्रियमाणपदादिवर्णमात्रे तादृशदोष कल्पनेनेष्टसिद्धौ सर्ववर्णेषुतत्कल्पने फलाभावेन यत्राधिक्रियमाणमजादि तदाज्निष्ठत्वस्य यत्र हलादि तदा हल्निष्ठत्वस्य चावश्यकत्वादिति भावः । एकश्रुत्यापाठ इति पक्षे दोषविशेष कल्पनं निष्फलमित्याशयेनाह । स्वरूपमिति । पद्धटकाजिति । पद्धटकाद्याजित्यर्थः । सर्वत्रकल्पने फलाभावात् । अत एवैकदेशेस्वरितत्वेन समासैकदेशस्याधिकारस्सङ्गच्छते । व्याख्यानमेवशरणमिति । न च स्वरिते दृष्टेऽधिकारो न प्रवर्तत इत्यर्थान्तरेण तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । एवं सति यतः पूर्वं निवृत्ति रिष्टा तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञायां तेन स्वरितत्वेन तस्यानुवृत्तिप्रसङ्गेबहूपप्लवात् । सहाधिकृतयो रेकस्य निवृत्त्यर्थं कृतेनस्वरितेनान्यस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गाच्च । कस्य निवृत्यर्थता कस्यानुवृत्यर्थताकस्योभयार्थता कस्य किं निवृत्यर्थतेति व्यवस्थार्थं व्याख्यानस्यावश्यकत्वेन ततो वरं निवृत्तौ व्याख्यानस्य शरणी करणमित्याशयात् । ननु निवृत्तौ व्याख्यानस्यावश्यमाश्रयणीयत्वेऽनुवृत्तावपि तदेवास्तु किं सूत्रेण कृतेऽपि सूत्रे स्वरितत्वज्ञानाय व्याख्यानस्यावश्यकत्वादतः फलान्तरमाह । किञ्चेति । इत्यादीत्यादिना स्वरितेनाधिकः कारः कृति रित्यर्थेन पूर्वस्य परबाधकत्वं बोध्यते तेन सर्वे पूर्वविप्रतिषेधास्संगृहीता इत्यस्य संग्रहः । तदेतदाह । आकरादवसेयमिति । परनित्ये

तीति। पूर्वात्परस्य बलवत्त्वे वृक्षेभ्य इति प्रयोजनम्। परान्नित्यस्य बलवत्त्वे तुदतीति। परादन्तरङ्गस्य बलवत्वेऽयजे इन्द्रमिति। नित्यादन्तरङ्गस्य बलवत्वे कश्च अश्च ईशश्च केशा इति। एवं ग्रामणिनीइति। पूर्वादपवादस्य बलवत्वे दुग्धमिति, पराद्बलवत्वे पचन्तीति, नित्याद्बलवत्वे रमायामितिअन्तरङ्गाद्बलवत्वे वासः क्षौमं प्रतिपदोक्तस्य बलवत्व मन्तरङ्गत्वमूलकमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। अल्पापेक्षमन्तरङ्ग मित्यादिप्राचीनोक्त मयुक्त मिति सूचयन्नाह। अन्तर्मध्य इति। अन्तरङ्गंबहिरङ्गाद्बलीय इति परिभाषान्तर मिति प्राचीनोक्तमयुक्तमिति सूचयन्नाह। तस्य बलवत्त्वे बीजमाहेति। न्यायसिद्धेऽर्थे ज्ञापकोपन्यसोऽनावश्यक इत्याशङ्क्य परिहरति। यद्यपीत्यादिना। सर्वविषयतापीति। अन्तरङ्गे जातं तत्कालप्राप्तं चासिद्धमित्यर्थादिति भावः। ज्ञापकस्यावस्यकतां प्रदर्श्य ज्ञापकतामुपपादयति। अन्यथेति। अत्रत्य विस्तरः परिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयः।नन्वन्तरङ्ग बहिरङ्गाद्बलीयइत्यस्याप्यनेनैवक्रोडीकारे एतन्निषेधक नाजानान्तर्यपरिभाषया तदंशस्यापि निषेधेऽयजे इन्द्र मित्यादौदोषस्स्यादतः पार्थक्यमेव युक्तमत अह। नाजानन्तर्येति। दोषइति। तत्सत्वेपि ज्ञापकसाजात्यात्तदर्थे जातस्य बहिरङ्गस्येत्युक्त्यापि न दोष इत्यपि बोध्यम्। तद्ध्वनयन्नाह। परिभाषेन्द्विति। प्रक्षालनाद्धीति न्यायमवलम्ब्याह। अन्ये त्विति। ननु व्यूहशब्दोन्तरङ्ग शास्त्रेऽदृष्टचर इत्यत आह। बहिरङ्गापोहनरूपत्वादिति। बहिरङ्गस्यापोहनं दूरीकरणं तदेव रूपंयस्य तत्वादिति भावः। यथा सेनासन्निवेशविशेषरूपो व्यूहः परबलं दूरीकर्तुमीष्टे तथान्तरङ्गशास्त्रमपि बहिरङ्गं दूरीकर्तुं प्रभवतीति सादृश्यमूलकोऽत्र व्यूहशब्दप्रयोग इति भावः। इति परिभाषेति। प्रथमाध्यायस्थानां सन्धिकार्योपयोगिनीनां परिभाषाणां प्रकरणं समाप्तमित्यर्थः। उरण् पर इतितु न परिभाषा तस्य आगमविधित्वात्। यथासंख्यमित्यस्योपन्यासौचित्य मुक्तमेव। इको गुणवृद्धी इत्यस्योपन्यासस्त्वचश्चेति परिभाषा साहचर्यनिबन्धनः प्रासङ्गिकः। एवञ्च तत्र प्रायेणेति पूरणं विफलमेवेति भाति॥ इति परिभाषाप्रकरणम्॥

स्वरसन्धिः

इको यणचि । नन्विकस्स्थाने यण्स्यादित्युक्ते इकोनिवृत्तिर्यणउत्पत्ति श्चेति लभ्यते नित्येषु शब्देषु तन्नोपपद्यत इत्यत आह । कार्येति । ननु पूर्वे णापि संहितायाः उक्तत्वेदधि आनयेत्यसंहितयोच्चारणेऽप्येकपदे संहिताया नित्यत्वेनेकारस्य धकारेण संहिताया स्सत्वेन यण्दुर्वारोऽत आह । कार्यि निमित्तयोरिति । इदं यत्र भावरूपस्य निमित्तत्वेनोपादानं तद्विषयकं तेना वसानकार्येषु तदभावेपि न क्षति रितिबोध्यम् । विवेचितं चेदं पूर्वमेव । विषयभूतायामिति । इदं संहितायामित्यर्थ विवरणं नत्वध्याहारलभ्यंवैषयि-काधारबोधक सप्तम्या न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । जातिपक्ष इति । तेन व्यक्तिपक्ष इगादिशब्देन षट्षष्ठ्यादीना मुपस्थिति र्न यथासंख्यप्रतिबन्धक इति भावः । नन्वत्र यथासंख्यसूत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारेऽपि स्वौजसित्यादावननु नासिकवकारव्यवस्थाया स्स्थानेन्तरतमसूत्रेणैव कर्तव्यतयाऽऽवश्यकेन तेनैव सिद्धे यथासंख्येन निर्वाहकथन मनुचितमेवेत्यत आह । अनुनासिकेति । निरनुनासिक एवेति । प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतमस्यैव तेनाऽभ्यनु ज्ञानात् । एवञ्चयथासंख्येन निर्वाहे नस्थानेन्तरतमसूत्रापेक्षा प्रकृत इति भावः । नन्वनुनासिकेऽपि तज्जात्याश्रयत्वात्प्राप्यमाण एवेत्यत आह । विधीयमानेति । न विधेयाण्विषय इति । अत्रत्य य इत्यस्य योगविभागेन तत्पक्षप्राप्तस्यापि निषेधकत्वादिति भावः । पक्षयो रत्राऽवैलक्षण्यान्मूलोक्त मेवाद्रियतामित्यत आह । दीर्घादीनामित्यादि । ननु मनोरमायां लक्षणया दीर्घादीनामुपस्थिते रुक्ततया जातिपक्ष एवेति कोऽयं निर्बन्ध इत्यत आह । अत एवेति ।सिद्धिरिति। तत्र लक्षणया निर्वाहस्य कर्तु मशक्यतयाऽर्धजरती यत्वस्याऽनौचित्यात् । अत्राऽपि जातिपक्षाश्रयण मेवोचितमिति भावः । तकारादौ जातिपक्षाश्रयणमन्तरा यथा निर्वाह स्तथा निरूपित मणुदित्सूत्रे । ननुल्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशप्रमिताया लक्षणायाः कथंत्याग इत्यत आह ।

त्वादिभ्य इतीति । दिगिति दिगर्थस्त्वणुदित्सूत्रस्थग्रन्थतोऽवसेयः। नन्विको यणचीत्यादीनांयणादिविधायकत्वेनसाध्वनुशासनंव्याकरण मित्यनुपपन्नमत आह । व्याकरणस्येति । करणव्युत्पत्यासूत्रमत्र व्याकरणं । न च शास्त्रारम्भ एवैतद्व्यवस्थापनं युक्तमिति वाच्यम् । विधिशास्त्राणामेव साक्षात्साधुत्व बोधकत्वेन तेषामत्रैवोपक्रमात् । न चेवंसति अ अ इत्यत्रोपन्यासःकार्य इति वाच्यम् । तदुपन्यासस्य प्रासङ्गिकतया प्राधान्येनोपन्यासस्यात्रैव प्रक्रान्त त्वात् । शास्त्रवैयर्थ्यापत्त्येति । असाधूनामिव साधूनामपि ज्ञानस्य लोकतः प्रत्यक्षेणैवसिध्या न तदर्थ मपि शास्त्रं सार्थक मिति भावः । इह परिनिष्ठिते नेति । एतच्छास्त्र प्रवृत्तौ सति यत्परिनिष्ठितं तेनेत्यर्थः । ज्ञाप्यमिति । रेखा गवयन्यायेनेति भावः । यत्त्विहलक्ष्ये प्रवृत्तियोग्यसकलशास्त्रविषये परि निष्ठितेन परिनिष्ठितत्वप्रयोजकचरमकालिकप्रवृत्तिमता शास्त्रेणेत्यर्थ इति तन्न । एवं व्याख्याने चरमप्रवृत्तिक शास्त्रस्य यथा कथञ्चित्साधुत्वबोधकत्व लाभेपि तादृशचरमप्रवृत्तिशून्यानां फगादिप्रत्ययविधायकानां साधुत्वबोध-नापत्ते रिति दिक् । तत् साध्विति । इदं साधुत्वं पुण्यजननोपयोगि पार मार्थिकं पदे वाक्येवा बोध्यम् । साध्वनुशासनं व्याकरणमिति पारमार्थिक साधुत्वाभिप्रायेणैवेति बोध्यम्। अन्यदपि प्रक्रियानिर्वाहकं प्रकृतिप्रत्ययादि निष्ठमपारमार्थिकं शास्त्रकृत्कल्पितं तदपि प्रतिशास्त्रंबोध्यते स्पष्टं चेदं पस्पशाह्निकशेषे भाष्ये । यत्तु वस्तुतस्तु साधुत्वं द्विविधं शास्त्रान्तर प्रवृत्त्युपयोगि, प्रयोगार्हत्वात्मकं च । तत्र पूर्वप्रवृत्तिमता शास्त्रेणाऽऽद्यं बोध्यते । अन्त्यन्तु चरमप्रवृत्तिकशास्त्रेणेति बोध्यमित्युक्तं तन्न । एवं सति प्रक्रियानिर्वाहकसाधुत्वस्य प्रक्रियाया इवाऽपारमार्थिकत्वेन प्रतिशास्त्रं पार मार्थिकसाधुत्वबोधकतानापत्तेः । मुख्ये सम्भवति गौणपरिग्रहस्यान्याय्य-त्वाच्चेति दिक् । कार्यशब्दवादेत्विति । तत्पक्षे शब्दानां पूर्वमसत्वेन तात्वा दिस्थानै रुत्पादनीयतया कार्यमात्रंप्रतिज्ञानस्य कारणतया तत्पुरुषोत्पाद्य मानशब्देषु तत्पुरुषीयज्ञानस्यपूर्वमावश्यकतया तद्ज्ञानजननेन शास्त्रं सार्थक मिति नार्थापत्तिमूलक वाक्यकल्पनासम्भव इति भावः । एतेन वस्तुतस्तु

कार्यशब्दवादेऽपि वर्णोत्पत्तेः कण्ठाद्यवच्छिन्नवाय्वाघातादेरेव सम्भवेन साधूनामसाधूनां च सिद्धत्वात् सूत्रादुत्पत्तेरसम्भवाच्च तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वेन नित्य शब्दवादवत्साधुत्व पर्यन्तं सूत्रतात्पर्यस्य पर्यवसेयत्वेन पक्षयो र्भेदोक्तिरयुक्तैव । न च शब्दोच्चारणानुकूलप्रमाजननद्वारा तेषां शब्दोत्पादकत्वसम्भवेन कार्यवादेनवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । नित्यवादेऽप्यभिव्यक्त्यनुकूलप्रमाजननद्वारा चारितार्थ्येन वैयर्थ्योपपादनस्याऽशक्यत्वाच्छब्दानां नित्यत्वेऽपि तदभिव्यक्तेरनित्यत्वध्रौव्यादिति बोध्यमित्यपास्तम् । कार्योत्पत्तौ प्रमात्वेन कारणत्वे मानाभावात् । ज्ञानत्वेन कारणत्वस्य सर्वसम्मतत्वाच्चेति दिक् । एवं सूत्रार्थं सप्रपञ्चमुपवर्ण्य जातिपक्षे निर्वाह स्यौचित्यं कस्यचिच्छंकानिरसन व्याजेन दर्शयति । एतेनेति । मुख्ये जाति पक्षे यथासंख्यसूत्रेण परत्वाद्बाधात्स्थानेन्तरतमसूत्रस्याप्रवर्तनेनेत्यर्थः । यथा संख्येन निर्वाहस्यौचित्यमेव नत्वपूर्वं प्रयोजनमिति सूचयन्स्थानेन्तरतमसूत्रेणापि सर्वत्र निर्वाहंदर्शयति । स्थानत इति । अन्याऽनपेक्षस्वप्रयुक्तकार्यप्रवर्तकतयेतरबाधकत्वेनैव हि तस्य बलवत्वं वाच्यम् । तथा सति तत्त्वं भज्येतेति भावः । ननु यत्राऽनेकविधमान्तर्यं विभिन्नादेशप्रवर्तकं तदेव तद्विषयमित्यत आह । सप्तम्यन्तेति ॥ अनचि च ॥ चो विध्यर्थ इति । विधेरपि शाब्दत्वसूचक इत्यर्थः । अन्यथाऽचः परस्य यरोऽचि परे द्वित्वंनेत्यर्थे निषेधस्य विध्यपेक्षितत्वेनैतत्सामर्थ्याद्यरोद्विर्वचनमिति सामान्यतोऽनुमाने यत्रकुत्रापि स्थितस्य स्यान्नत्वचः परस्यैव स्यादिति श्रीधरादयः । वस्तुतस्तु विधेश्शाब्दत्वाभावे निषेधस्य विध्याकांक्षाया मचोरहाभ्यामितिविहितस्य निषेधस्स्या त्तथाच हर्यनुभव इत्यत्र द्वित्वं नस्यात् । हर्म्यं ब्राह्मय मित्यत्रैव स्यादिति नागेशाशय उन्नेयः । न च हर्यनुभव इत्यत्र यकारस्याचः परत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तिरितिवाच्यम् । एतत्सामर्थ्येन विध्यन्तरकल्पनापेक्षयाऽत्राऽच इत्यस्याऽननुवृत्तिकल्पनस्यैव ज्यायस्त्वात् श्रीधरा द्युक्तं तु न सम्यक् । सामान्यतोयरो द्वित्वानुमानेऽचो रहाभ्या मित्यस्याऽचः परत्वाभाववतो यदि द्वित्वमचःपररेफहकाराभ्यां परस्यैवेति नियमे

नापि तदुक्तदोषवारणसम्भवात् । अच इत्यस्याऽननुवृत्याउपस्थितनिषेध स म्भवे विध्यन्तरकल्पने मानाभावाच्च । एओङ्सूत्र इति । तत्राहि सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशपक्षेप्लुतादिष्वज्विधिरिति वार्तिके गो ३ आत नै ३ आतअनाचिच। अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नातीत्युक्तम् । क्वचिदेओङ् सूत्रादाविति पाठः । तदाआदिना हयवरट्सूत्रसंग्रहः । तत्रायोगवाहाना मविशेषेण पाठपक्षे उरः क इत्यत्राऽनाचि च, अचः परस्य यरो द्वे भवतइति द्वित्वं सिद्धं भवतीत्युक्तम् । मिश्रास्त्वेओङ् सूत्रं यस्मिन्नाह्निक इति बहुव्रीहिं व्याख्याय हयवरट् सूत्रसंग्रह माहुः। एओङ्सूत्र इत्यपपाठइति तु न सम्यक् । इतिं भाव इति । यरोऽनुनासिक इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिप्रयोजकस्य स्वरि-तत्वकल्पने मानाभाव इति भावः॥ न च वाग्रहणानुवृत्तौ सर्वत्रेत्यादिप्रकर-णस्याकर्तव्यताप्रयुक्तं लाघवमिति वाच्यम् । मतभेदप्राप्तद्वित्वाभावप्रदर्श-नार्थं तस्यावश्यकत्वात् । अत एव सर्वत्रेत्यतः पृथक् दीर्घादाचार्याणामि त्याद्युपन्यसनं संगच्छते । किंच सर्वत्रेतिसूत्रेण वाग्रहणे स्वरितत्वाभाव एव सूत्रतात्पर्यावगमात् वाग्रहणानुवृत्तिः कैयटस्य चिन्त्या । अत एव मनोरमा-या मितिकैयटइत्यरुचिबोधकपदोपादानं संगच्छते । अत एव कैयटे वे त्यधिकाराच्चेति प्रतीकमुपादाय सर्वत्र शाकल्यस्येति वा विकल्प इति बोध्य मित्युक्तम् । अत एव भाष्यवृत्त्यादिषु विकल्पो न व्याख्यात इति दिक् । एतेन ननु शाकल्यद्वित्वनिषेधा द्रूपद्वयसिद्धौ वापदानुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह । शाक-ल्येति तस्य निषेधप्रकरणपाठादाह । द्वित्वाभावेति । एवंच तन्मते अभाव घटितस्य साधुत्वेपि अन्यमते तन्नस्यादतोनुवृत्तिरिति भाव इति वदन्तः परास्ताः । ननु मूले नत्वचीत्यनुपपन्न मसमर्थसमासाश्रयणप्रसङ्गेन पर्युदा-सस्यौचित्यादत आह । अवसानेद्वित्वेति । एवंच गौरवं न दोषाय फलानु-रोधित्वादिति भावः । नचासमर्थसमासाश्रयणे मानाभाव इति वाच्यम् । हलीति वक्तव्ये एवं न्यासस्यैव मानत्वात् । इदं प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणं प्रकृतसूत्रभाष्यानुरोधात् । अचःपरस्मिन्निति सूत्रभाष्येतु पर्युदासपक्षोपि ध्वनितः । तत्रहि अनाश्रितस्थानिकमपि कार्यं स्थानिवद्भावेन प्राप्यत

इति पक्षे द्विर्वचनादीनां निषेधस्य कर्तव्यतोक्ता यद्याचिनेत्यर्थस्तदा द्वित्वनिषेधस्याचूकार्यत्वेनाश्रितस्थानिककार्यमेव स्थानिवद्भावेन प्राप्यतइति पक्षेपि द्विर्वचनादीनां कर्तव्यतया तदसंगतिः स्पष्टैव। वागित्यादौ दोषस्तु अज्भिन्नो वर्णाभाव एवेति स्वीकारेण वारयितुं शक्यइति तद्भावः। स्पष्टं चेदमुद्योते इतिदिक्। औचित्यादिति। उपपदविभक्तेरितिन्यायपरिपालनमेवात्रौचित्यं नतु फलाभिनिवेशः कार्यः स्थानेद्विर्वचनेपि दधिस्यतीत्यादौ द्वित्वस्यासिद्धत्वेनादेशाभावेन षत्वाप्राप्तेः। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यस्यतु नायं विषय इति भावः। नलक्ष्य भेद इति। तेनोदवोढामिति सिद्धम्। स्थानिवदादेशः-भेदादिति। स्वरूपतो भेदादित्यर्थः। अस्य-स्थानिकार्यमादेशेनस्यादित्यनेनान्वयः। लोकन्यायेन सिद्धिमाशङ्क्याह। स्वंरूपमित्युक्तेश्चेत्यादि। चोहेतुत्वानुवादकः। लोकन्यायस्यापि पुरुषारम्भस्य निवर्तकतया प्रकृते स्वंरूपमिति पुरुषारम्भस्य सत्वेन न लोकन्यायेन सिद्धिरिति भावः। यत्तुलोकन्यायेन न स्वरूपाश्रयं कार्यं प्राप्नोति प्रकृतेतु स्वंरूपमित्युक्ते स्वरूपाश्रयमेव। अतो नायं लोकन्यायस्याविषय इत्याशयमुद्भावयन्ति। तत्तु "यद्यपि लोक एष दृष्टान्तः दृष्टान्तस्यापि पुरुषारम्भो निवर्तको भवति, अस्ति चेह कश्चित् पुरुषारम्भः। अस्तीत्याह कः स्वरूप विधिर्नामेति" भाष्याक्षरा ननुगुणत्वा च्चिन्त्यम्॥ स्थानिवत्सूत्रमिति। यद्यपि भाष्ये युष्मदस्मदोरनादेश इति सूत्रेऽनादेशग्रहणाद् ज्ञापकादत्र विध्यंशस्य अदोजग्धिरित्यत्र ल्यब्ग्रहणान्निषेधांशस्यच सिद्धिमाश्रित्य सूत्रं प्रत्याख्यातम्। नच युष्यदस्मदो रित्यत्र विभक्तिविषये स्वरूपविधे लौकन्यायबाधकस्याप्राप्त्या लोकन्यायेन प्राप्त तद्धर्मलाभप्रयुक्तकार्यवारणायानादेशग्रहणं चरितार्थमिति वाच्यम्। स्वादिसूत्रे स्वंरूपमित्यस्य प्रवृत्त्या तत् स्वरूपाणामेव सुबादिसंज्ञकत्वेन तत्र लोकन्यायाप्रवृत्तेः। स्पष्टंचेदमुद्योते। एवंच सूत्रावश्यकताकथनमसङ्गतम् तथापि उत्तरार्थं विध्यंशस्यावश्यकतया तस्यैव योगविभागेनोक्तार्थसिद्धौ ज्ञापकानुपयोगः। अतएवारभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगइत्युक्तं भाष्ये। एवं विधिग्रहणमप्युत्तरार्थमावश्यकं ताद्धि वाक्यभेदेन पूर्वस्यैव विधावित्यर्थं तेन पूर्वपरविधौ नेत्युक्त मचःपरस्मिन्नितिसूत्रे कौस्तुभे। किंतर्हिपूर्वपराविधि

रिति भाष्यप्रतीकमुपादाय विधिग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वपरविधौ स्थानिवत्त्वा भाव इत्यर्थलाभ इति वदन्नुद्योतकारोऽप्यमुमेवार्थ मभिप्रैत्। एवंच ज्ञाप कादिपरिक्लेशाभावाय सूत्रं कर्तव्यमिति बोध्यम्। प्रत्यासत्तीति। यद्यप्यादेशःप्रत्यासन्न स्तथापि पाठक्रमादर्थक्रमस्यबलवत्त्वेन स्थानिनएव प्रत्या सत्तिरितिभावः। तेन रामायेत्यादौ दीर्घादे रादेशालाश्रयत्वेऽपि निषेधाप्रवृ त्तिरिति बोध्यम्॥ननु नतु स्थान्यलाश्रयविधावितिमूलादतिदिश्यमानधर्मस्या ल्वृत्तिधर्मत्वएवनिषेधइत्यर्थलाभेनोधन्वन्तीत्यादावार्धधातुकत्वस्यातथात्वे नातिदेशे स्वतो वलादित्वेनेडापत्तिरत आह। आदेश— स्थानिभूतेति। नच स्थानिशब्दस्य ससम्बन्धयर्थकतया आदेशस्येत्यर्थलाभे पुनरादेशस्येति व्यर्थमिति वाच्यम्। आदेशविधावुपात्त स्थानिनोऽल्त्वएव प्रकृतनिषेधप्रवृत्ति र्नतु वस्तुगत्या स्थानिनोऽल्त्व इत्यर्थस्फोरणाय तदुपादानात्। अत एव रामाय रमायामित्यादौ सुप्त्वङिद्वचनत्वादिकमतिदेशेन सिध्यति। अन्यथा यादेशाम्स्थानिनो वस्तुतोऽल्रूपत्वेन निषेधप्रवृत्ति स्स्पष्टैव। नचात्र यथाकथंचिदेवं सार्थक्यसम्भवेऽपि तत्स्थानिसम्बन्धीत्यत्रादेशबोधक तत्पदोपादानवैयर्थ्यमितिवाच्यम्। तदुपादाने नागेशस्यादराभावात्। अत एवोद्योते तत्पदरहित एव पाठस्संगच्छते। यद्वा यदागमपरिभाषाया स्थानि वत्सूत्रेण गतार्थतां वदतां मते तादृशस्थानिनोऽत्राग्रहणमिति सूचनाय तदुपादानम्। अन्यथा अरित्यादे र्गुणत्वाद्यतिदेशो नस्यात्। यत्त्वादेशस्येति विधावित्यनेनान्वेतीति प्रकाशकृतोक्तं तन्न। विधावित्यस्य कच्चित् पुस्त- केष्वदर्शनात्।आदेशविधावित्यर्थे तदुद्देश्यविधिकर्तव्यतायामेवनिषेधप्रवृत्त्या पत्त्या सर्वविभक्त्यन्तावयवकसमासप्रदर्शनपरभाष्याविरोधलक्ष्यासिध्यो र्दुष्परिहरत्वात्। उत्तरत्र तत्पदवैयर्थ्यस्य तावताप्यपरिहारात्। उद्योते आदेशस्थानिभूतइति समस्तपाठदर्शनेन तत्र तथा वक्तुमशक्यत्वाच्चेति दिक्। अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रये अतिदिदिक्षितोयोधर्मस्तदाश्रये विधौ नस्थानिवदिति वाक्यार्थः।

स्थानितावच्छेदकंचात्र सूत्रोपात्तरूपमेव ग्राह्यमित्युद्योते स्पष्टम् । एवंच ग्रहोऽलिटीति दीर्घस्थानिताया वस्तुत इकारवृत्तित्वेऽपि सूत्रोपात्तेट्त्वस्यैव स्थानितावच्छेदकतया प्रकृतनिषेधागोचरत्वेनेट्त्वातिदेशेऽग्रहीदित्यत्र सलोपसिद्धिः । तदुक्तं भाष्ये "विशिष्टंह्येषोऽनल माश्रयते इटं नामे"ति । नच तत्राचश्चेति परिभाषोपस्थितावच्त्वावच्छिन्नैव स्थानितेति वाच्यम् । परिभाषाणामनियमेनियमकारिणीत्वेनप्रकृतेऽप्रवृत्तेः। सूत्रेस्थानषष्ठ्यन्तपदोपस्थितस्थानितावच्छेदकस्याल्मात्रवृत्तित्व एव निषेधप्रवृत्त्यङ्गीकारेणेट इत्यस्यैव स्थानषष्ठ्यन्ततया तदुपात्तेट्त्वस्यातथात्वेनादोषाच्च । इड्रूपस्याच - इत्यर्थे इट्त्वस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वलाभेनादोषाच्च । नचैवमप्यगुरित्यत्र अगा ङसिति स्थिते गादेशस्थानिताया इण्त्वेनावच्छिन्नतया प्रकृतनिषेधाप्रवृत्तौ इणोयणिति यणापत्तिरिति वाच्यम् । आयन्नित्यत्र वृध्द्युत्तरं यण्वारणार्थमेरनेकाच इत्यत एरित्यनुवृत्तेराकरसम्मततया इत्वस्याल्मात्रवृत्तेरनतिदेशात् । एवंच हल्ङ्याभ्य इति सूत्रे सुतिसिरूपस्यैव हलो लोपविधानेन सुत्वादेरेवावच्छेदकताला - भेन तत्रातिदेशेन सार्वधातुकत्वादे स्सुलभतया अतृणेडित्यत्रेमागमसिध्द्या प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियामकत्वोपपादकभाष्यविरोधोन । एवं वेरपृक्तस्येत्यत्राप्यूह्यम् । आद्ये हल्पदस्य स्थानषष्ठ्यन्तत्वाभावेनापि तद्विरोधोन । अन्त्ये वेरित्यस्यैव स्थानषष्ठ्यन्ततया वित्वस्य समुदायवृत्तित्वेनापृक्तपदस्य प्रत्ययत्वेनैव बोधकतया तस्य च समुदायवृत्तित्वेन च न दोषः । एवं गोस्त्रियोरितिसूत्रे प्रातिपदिकस्यैव स्थानषष्ठ्यन्ततया ह्रस्वस्य तादृशादेशत्वाभावेन दीर्घग्रहणं कुर्वता सूत्रकृता ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति वदता वार्तिककृता प्रश्लेषं वदता भाष्यकृता च नविरोधः । निर्दिश्यमानपरिभाषोपस्थितावपि स्त्रीप्रत्ययस्यैव तत्वेनादोषः । नन्वेवमपि तत्राचश्चेति परिभाषोपस्थितौ तत्र स्थानिताया अच्त्वावच्छिन्नत्वेन पूर्वोक्तविरोधो दुर्वारः । नच फलाभावा त्तदनुपस्थिति रिति वाच्यम्। तिप्रत्ययविषये फलस्य सत्वात्। अन्यथा समुदायस्य ह्रस्वप्रसङ्गात् । नचालोन्त्यपरिभाषया निर्वाह इति वाच्यम् ।

वाक्यैकवाक्यतया नियामकतदपेक्षयान्तरङ्गत्वेनाचश्चेतिपरिभाषया निर्वाहस्य न्याय्यत्वेन तदुपस्थिते दुर्निवारत्वादितिचेन्न। अचश्चेत्यस्योपस्थितावपि अजन्तस्य निर्दिश्यमानस्येत्यर्थस्य सामानाधिकरण्यान्वयानुरोधेन स्वीकर्तव्यतयाऽलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तेरावश्यकतया तत एव निर्वाहे फलाभावेनाचश्चेति परिभाषाया अनुपस्थितेरङ्गीकारेणादोषात् । उपस्थितौवा तस्य निरुक्तरीत्या विशेषणतया स्थानषष्ठ्यन्तत्वाभावेन तदुपस्थाप्याच्त्वस्य स्थानितावच्छेदकत्वाभावेनादोषाच्च । तिप्रत्ययविषयकतयोपप्लुतवाक्ये फलबलेन तदुपस्थितावप्यन्यत्र तदुपस्थितौ मानाभावाच्च । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रे स्वरितत्वबलेन तिप्रत्ययस्य स्वतएव ह्रस्वान्ततया तत्र फलाभावेन तद्धिताधिकारप्राग्वर्ति स्त्रीप्रत्ययानां ग्रहणेन तत्र फलाभावेन तदनुपस्थितेश्च । न च युवतिशब्दस्येशब्देन समासे तेनात्यादिसमासे अतियुवतीत्यत्र पूर्वान्तवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययतया ह्रस्वार्थं तद्ग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम्। पूर्वान्तत्वेन स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमादाय ह्रस्वभाविनामनभिधानस्य गोस्त्रियोरितिसूत्रस्थाकरसम्मततया निरुक्तरूपस्यैव दुर्लभत्वात् । तत्रहि गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थमिति वार्तिकं स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितप्रत्ययग्रहणमङ्गीकृत्य प्रत्याख्यातम् । क्तिन्नादीनां ह्रस्वभाविनामभावादग्रहणमिति तदाशयः स्पष्टं चेदं कैयटे। पूर्वान्तत्वेन स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमादायह्रस्वेतु क्तिन्नन्तेऽपि पूर्वोक्तरीत्या ह्रस्वभाविन स्संभवेन तदसङ्गति स्स्पष्टैव । अतिखट्वाध्वमित्यत्र ह्रस्वव्यावृत्तये एकादेशेह्रस्वप्रतिषेध इत्यर्थक वार्तिकस्य बहिरङ्गपरिभाषया प्रत्याख्यानपरमपि भाष्यमत्रार्थेऽनुकूलम् । न च तत्रैकादेशस्थानिताया अत्त्वव्याप्य धर्मावच्छिन्नत्वेन स्थानिवत्वाप्रवृत्तौ तद्वार्तिकानुत्थितिरिति वाच्यम् । पूर्वान्तवत्वेन प्राप्तह्रस्वनिषेधाय तदुत्थितेरिति दिक् । नन्वेवमपि कृन्मेजन्त इति सूत्रस्थ भाष्यविरोधः । तत्रहि कुम्भकारेभ्यः आधये इत्यादा वव्ययसंज्ञायां लुकमाशङ्क्य सन्निपातपरिभाषया समाहितम् । एकारादि स्थानिताया अत्वाद्यवच्छिन्नतया प्रकृतनिषेधेनैव सिद्धे स्तदसङ्गति स्पष्टैव। न च स्वंरूपमिति सूत्राविषये लोकन्यायेन सिद्धि-

रिति भट्टाशुक्तरीत्या निर्वाह इति वाच्यम् । तथासति धिन्वन्तीत्यादा वार्धधातुकत्वादेरपि लोकन्यायेनानेतुं शक्यतयैतन्निषेधोदाहरणस्यैव दौर्लभ्यापत्ते स्तत्रेडादे दुर्वारत्वाच्चेतिचेन्न। लुकःस्थानिभूतादचःपूर्वस्मात् परत्वेन दृष्टस्य कार्यत्वेनाचःपरस्मिन्निति स्थानिबुद्धावव्यय संज्ञाया स्सुलभत्वेन विरोधाभावात् । बहुवचने झल्येदिति सूत्रे नात इति स्थानषष्ठी किंत्वङ्गस्येत्येवेति नतत्राप्यलूत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ना स्थानितेति कुम्भकारेभ्य इत्यादौ कृत्त्वातिदेशस्य सुलभतयाऽविरोधाच्च । निर्दिश्यमानस्येत्यस्योपस्थितावप्यत्वस्य क्वचित्समुदायवृत्तितया नालत्वव्याप्यत्वम्।यद्वा अदिदित्यादौ तकारविरहितस्यैव बोधकताया स्सिद्धान्तितत्वेनाच्छब्दस्य संज्ञात्वाभावेनेक्छब्दाद्वैलक्षण्यस्य सूपपादतया संज्ञाभिन्ननिर्देशे सूत्रोपात्त रूपस्य स्थानितावच्छेदकत्वस्यैवैतन्निषेधोपयोगितयाङ्गीकारेण प्रकृते निषेधाप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानत्वस्य तत्र तत्र भेदेऽपि न क्षतिः । इगित्यादावाद्यवर्णानामेव वाचकत्वमिति मतं तु निराकृतमेव । एतेनात्वेकूत्वयोःको विशेषइतिवदन्तः परास्ताः।एवं चैधै इत्यत्र तिङ्त्वातिदेशोपि सुलभइति दिक् । नच घेर्ङितीत्यत्रालोन्त्यस्येत्यस्योपस्थितेरावश्यकत्वेन तत्र स्थानिताऽल्त्वावच्छिन्नेतिवाच्यम् । सूत्रे स्थानषष्ठीत्वनिर्णयमन्तरा तत्परिभाषानुपस्थित्त्या सूत्रोपात्तस्थानषष्ठ्यन्तत्वस्यालइत्यस्याभावेनादोषात् । एतेनालोन्त्यस्येत्यत्रा न्त्यस्येत्यस्य विशेष्यतां स्वीकृत्य अल्त्वव्याप्यधर्मेण साक्षादवच्छिन्नत्वं स्थानितायां निवेश्य क्लिश्यन्तः परास्ताः । नन्वेवमप्यौङित्यौकाराविभक्ते स्संज्ञात्वेनेगित्यादितोऽविशेषान्नपुंसकाच्चेति स्थानिताया अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वेन शीभावे स्वादित्वानातिदेशेपूर्वस्य भत्वानापत्तौ लोम्नीत्यत्राल्लोपानापत्तिः श्यांप्रतिषेधइति वार्तिकासंगतिश्चेतिवाच्यम् भसंज्ञाविषयेयथोद्देशस्यैव सत्वेनपूर्वप्रवृत्तसंज्ञामादाय निर्वाहात्।औटोऽपिसंज्ञितयातत्रस्थानिताया औट्त्वेनाप्यवच्छिन्नत्वेनादोषाच्च । औङ्पदशक्यतावच्छेदकंप्रथमाद्वितीयाद्विवचनत्वमिति स्वीकारेण तस्यौट्यपि सत्वेनादोषाच्च । औङित्यस्य संज्ञात्वमनंगीकृत्य सामआकमित्यत्रसकारोच्चारणेन साम्त्वस्यस्थानिताव-

च्छेदकत्ववत् अत्र ङकारोच्चारणेनौत्वस्यैव स्थानितावच्छेदकत्व स्वीकारेण निर्वाहाच्च। एतेन तत्र प्रगृह्यत्वार्थमतिदिदिक्षितधर्मेणसाक्षादवच्छिन्नोद्देश्यकक्कार्य एव निषेधप्रवृत्तिः प्रगृह्यसंज्ञाया मीदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमित्यर्थेन तत्रोद्देश्यताया न द्विवचनत्वेन साक्षादवच्छिन्नत्वमित्यादिक्लिश्यन्तः परास्ताः। अग्निःकरीतीत्यत्र विसर्गे स्थानिवत्वेन नप्रत्ययत्वमनल्विधाविति निषेधादितीदुदुपधस्येति सूत्रस्थशब्दरत्नविरोधेनोद्देश्यतायां साक्षादवच्छिन्नत्व निवेशस्यानभिप्रेतत्वाच्च। अतएवरामावित्यस्य परादिवद्भावोदाहरणत्वं ग्रन्थकृतस्संगच्छते। निरूपयिष्यतेचेदमुपरिष्टात्। नचैवमपिचक्रे इत्यादौकित्वंनस्यात् लिट्त्वस्याल्त्वव्याप्यलत्वावच्छिन्नस्थानिताकादेशे अतिदेष्टुमशक्यत्वादितिवाच्यम्। लस्येत्यत्रोच्चारणार्थाकारेण निर्देशात्तद्घटितवृत्तितया लत्वस्याल्त्वव्याप्यत्वाभावात्। अतएव किति लिटि एत्वाभ्यासलोपविधायकं सार्थकम्। एतेन लत्वस्याखण्डस्य स्थानितावच्छेदकत्वे लिडादौतस्य दुर्लभतया तिबाद्यादेशानापत्तिरिति परास्तम्। अतएव च माथितिके यस्येति लोपसिद्धिः। नचेकादेशस्य निरुक्तदिशा स्थानिवत्वेकादेशापत्त्या पञ्चमीसमासप्रयोजनत्वनिराकरणपरभाष्यविरोधइति वाच्यम्।ठस्येक इत्यत्र वर्णमात्रस्य विवक्षितत्वेन ठत्वस्यालमात्रवृत्तितया स्थानिवत्वनिषेधात्। रुत्वंतु न तथा। तत्रानुबन्धस्येतरव्यावर्त्तकतया निर्देशेनेदृत्वादविशेषात् नचैवमपि सर्वइत्यादौ विसर्गादौ सुप्त्वानतिदेशे सर्वस्यसुपीत्यादिनस्यादितिवाच्यम्। रुत्वादीनामसिद्धत्वेन पूर्वमेवस्वरप्रवृत्तेः। न च तत्र विसर्गोदुर्लभइतिवाच्यम्। पदसंज्ञादृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वेन स्थानिघुघ्यारान्ते पदत्वप्रवृत्तेः नच सापादिक संज्ञादृष्ट्यात्रिपाद्यानासिद्धत्वं अतएवावसानकार्याणां त्रिपाद्यां पाठउपपद्यत इतिवाच्यम्। संस्कारकदृष्ट्या संस्कार्यस्यासिद्धत्वाभावे प्यन्यदृष्ट्या तस्या सिद्धवे बाधकाभावात्। अत एव संज्ञादृष्ट्या नलोपासिद्धत्ववचनस्यनियामकता संगच्छते। किंच तत्रानुमानिकस्थानिवद्भावेनापि पदत्वं सुलभमिति बोध्यम्। न च वैयाकरण इत्यत्र यकारे पदान्तत्वानतिदेशापत्तिरिति वाच्यम्। आनुमानिकस्थानिवद्भावेन यान्ते पदत्व

यकारे पदान्तत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात्।यत्त्वत्र पञ्चमीसमासपक्षे स्थानिवत्त्वेन पदान्तत्वमिति तन्न तेनैवस्थानिवत्त्वेनेकारबुद्धौ पदान्तयकारस्य दौर्लभ्यात् अत्र पक्षचतुष्टयं प्रकाशकृतोपन्यस्तम् अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानिता-निरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्नोद्देश्य-ताकविधौ नेत्यर्थइत्येकः, उद्देश्यतायां साक्षादवच्छिन्नत्वमानिवेश्य अल्त्व व्याप्यधर्मेण साक्षादवच्छिन्नस्थानिताक आदेशो नस्थानिवदित्येवार्थइति द्वितीयः, अल्पदप्रयोज्यस्थानितानिरूपितादेशताश्रयो न स्थानिवदित्यर्थः प्रत्याहारेष्वाद्यवर्णानामेव वाचकतया इकोयणचीति शास्त्रीयस्थानिताया अल्पदप्रयोज्यत्वाक्षतेः। न च हलइति शास्त्रीयस्थानिताया संप्रसारणपद-प्रयोज्यतया प्रकृतनिषेधाप्रवृत्तौ समानाङ्गग्रहणप्रत्याख्याने सुध्युपास्य-इत्यत्र पूर्वरूपापत्तिरितिवाच्यम्। तत्राचश्चेत्यस्योपस्थित्यादोषाभाव इति तृतीयः, अल्पर्याप्तस्थानितानिरूपितेत्यादिरर्थइति चतुर्थः। तत्रनाद्यः इदुदुप-धस्येतिसूत्रस्य शब्दरत्नविरोधात्। रामावित्यस्य परादिवद्भावोदाहरणपर-ग्रन्थस्वारस्यभङ्गापत्तेश्च नवाद्वितीयःपूर्वोक्तरीत्यासकलनिर्वाहेसाक्षादवच्छि-न्नत्वनिवेशवैयर्थ्यात्। एतन्मते तत्रतत्र विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमा-श्रित्य दोषवारणेन स्वारसिकविशेषणविशेष्यभावत्यागस्यायुक्तत्वात् अलोन्त्यस्येत्यत्रालशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वेन तस्य विशेषणताया अनौचित्याच्च तदङ्गीकारेपि अल्रूपान्त्यस्येत्युक्तौ हलङ्याभ्य इत्यादाविवाल्त्वस्यैवावच्छे-दकतालाभेन दोषध्रौव्याच्च। न तृतीयः प्रत्याहारेष्वाद्यवर्णानां वाचकताया-नागेशाभिमतत्वेनपूर्वं निर्णीतत्वेन तत्पक्षस्ययुक्तिसंभवाभावात्। नापिचतुर्थः हल्ङ्यायादि सूत्रस्थानिताया अल्पर्याप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यविरोधात् प्रथमपक्षरीत्या अतिदिदिक्षितधर्मेणसाक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताकविधावे वैतन्निषेधस्वीकारे तु पूर्वोक्तशब्दरत्नविरोधादिदोषाः स्वयमूहनीयाः। ग्रन्थ-तत्वविदस्तु भाष्ये आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधइत्युक्तं तत्रादेशिनीति-स्थानिनीत्यर्थकमादेशोस्यास्तीतिव्युत्पत्तेःअत्रादेशिनीत्यस्या लीत्यत्रसमानाधि करण विशेषणत्वेस्थानिभूतालाश्रयइत्यर्थ लाभः । व्यधिकरणविशेषणत्वेतु स्थानिनिविद्यमानोयोल्तदाश्रयइत्यर्थलाभः । अत्रसंबन्धिनोधिकारणत्वेन

विवक्षयाप्रयोगात्। स्थानिसबन्ध्यलाश्रय इति फलति भाष्यं तन्त्रेणो भायार्थबोधकम्। उद्योतेतु आदेशिनीति व्यधिकरणविशेषणमेव स्थानिसंबन्ध्यलाश्रयइत्येवार्थः। अलएवस्थानित्वेतु स्थानिसंबन्धित्वंव्यपदेशि वद्भावेन बोध्यमित्युक्तम्। एवंच भाष्ये तन्त्रमन्तराप्यभीष्टार्थसिद्धिरिति तद्भावः। एतदुद्योतैकवाक्यतया प्रकृते स्थानिभूतो योलित्यादिव्यपदेशिवद्भावलभ्यार्थकथनमेव। स्थानिसंबन्धीयोलित्याद्येवाविवक्षितोर्थइत्युचितम्। भिन्नार्थकतयावर्णने मानाभवात्।नचप्रथमे अतिदिदिक्षितधर्मे अल्मात्रवृत्तित्वं ननिवेशनीयं द्वितीयेतु निवेशनीय मतोभेदेनार्थवर्णनमावश्यकमितिवाच्यम्। यत्रशास्त्रे विशेषणतया विशेष्यतयावा आदेशस्थानिभूतो योल् तत्स्थानिसंबन्धीवायोल्तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणं तादृशेविधौहि निषेधइत्युद्योतग्रन्थेनो भयत्रापि तन्मात्रवृत्तित्वनिवेशलाभेनैकत्रतन्निवेशोन्यत्रनास्तीति वक्तुमशक्यत्वात्। अतएवोत्तरत्र वाक्ष्यति "तस्य धर्मस्य स्थान्यलसाधारण धमत्वंएव निषेधप्रवृत्तेरिति"। स्थानिसम्बन्धी योऽल्तन्मात्रवृत्तिर्योधर्मस्तद्घटितधर्माश्रयविधौ नस्थानिवदित्येकएवार्थः। अर्थभेदव्यवहारस्तु व्यपदेशिवद्भावलभ्यार्थं पृथक्कृत्येति बोध्यम्। तन्मात्रवृत्तिरित्यस्य तद्वृत्ति स्तदितरावृत्तिरित्यर्थः। तदिरश्चतद्घटित प्रकृतस्थान्येव विवक्षितः। स्थानि सम्बन्धित्वं व्यपदेशिवद्भावातिदिष्टमपि गृह्यते। तद्घटित प्रकृतस्थानी त्यत्र तद्घटितत्वं व्यपदेशिवद् भावानतिदिष्ट मेवगृह्यते। एवंच प्रदीव्येत्यत्र स्थानी क्त्वाप्रत्ययः। तत् सम्बन्धी चाल् तकारः तद्वृत्तिस्तदितरस्थानिभूतक्त्वाप्रत्ययावृत्तिर्योधर्मः वल्त्वं तद्घटितधर्मो वलादित्वं तदाश्रयत्वादिड्विधे स्तत्र न स्थानिवत्त्वम्। एवं धिन्वन्तीत्यत्र स्थानिसम्बन्धी योऽल्व्यप देशिवद्भावेनोकारः तद्वृत्तिधर्मः आर्धधातुकत्वरूपः सच स्थान्यलुकारेतरतद्घटितस्थानिनोऽभावात्तन्निरूपितवृत्तित्वस्य सुतरामभावात् स्थान्य लितर तद्घटित प्रकृतस्थानिनिरूपितवृत्तित्वाभाववान् जातः। तद्घटितो धर्मः व्यपदेशिवद्भावेन तदेवार्धधातुकत्वं तदाश्रयत्वादिटो नस्थानिवत्व मितीष्टं सिद्धम्। नच धिन्वन्तीत्यादौ स्थान्यलितरतद्घटितस्थानिनोऽसम्भ

वात्तन्निरूपितवृत्तित्वस्य सुतरामसंभवात्तदभावोऽप्रसिद्ध एव। अप्रसिद्ध प्रतियोगिकाभावानङ्गीकारादितिवाच्यम्। नैयायिकमते तथास्वीकारेऽपि वैयाकरणनये स्वमतानुरोधेन बौद्धपदार्थाङ्गीकारेण बौद्धस्य तादृशवृत्तित्वस्य प्रसिद्धतया तदभावस्यार्धधातुकत्वे प्रकृते सत्वेनादोषात्। रामायेत्यादौ स्थानिसम्बन्ध्येकारवृत्ति सुप्त्वस्य तद्घटितस्थानिभूतवृत्तित्वात्तादितरावृत्ति नभवतीति न निषेधप्रसक्तिः। न च यादेशप्रवृत्तिकाले ङकारा भावेनैकारस्यैव स्थानितया तद्घटितप्रकृतस्थानिनोऽभावात् सुप्त्वं धिन्वन्तीत्यत्रार्ध धातुकत्वसमकक्षमिति वाच्यम्। विशिष्टं ह्येषोऽनलमाश्रयते इटं नामेति भाष्यप्रामाण्यात् सूत्रोपात्तङेइत्यस्यैव स्थानित्वस्वीकारात्। स्पष्टं चेदमने कालिशदिति सूत्रे प्रकृतसूत्रे चोद्योते। एवं नपुंसकाच्चेत्यत्रौङ एव स्थानितया निर्देशाद्द्विवचनत्वस्यौङ्यपि सत्वेन साम्नीत्यादौ द्विवचनत्वातिदेशेनायं निषेधः। नन्वेवमपि युवामित्यत्र प्रथमाद्विवचने विभक्तित्वातिदेशोनस्यात्। तत्रौप्रत्ययस्थानिकाम्यतिदिश्यमानविभक्तित्वस्य धिन्वन्तीत्यादावतिदिश्य मानार्धधातुकत्वाविशेषादितिचेन्न। तदितरतद्घटितप्रकृतस्थान्यवृत्तिरित्यनेन तदितरस्तद्घटितः प्रकृतस्थानितावच्छेदकाक्रान्तो यस्तदवृत्तिरिति विवक्षणेनादोषात्। अम्विधौ प्रथमात्वस्य स्थानितावच्छेदकतया तदाक्रान्त त्वस्यौङ्यपि सत्वेन तस्यस्थानिसम्बन्ध्यल्भूतौकारघटितत्वेन तदि तरत्वेन चविभक्तित्वस्य तत्रापि वृत्तितयातत्र तदभावाभावेन तस्य स्थानिसम्बन्ध्यलमात्रवृत्तित्वाभावः स्पष्टएव। एवमेवान्यदोषाभास निरसनं पूर्वसरणिमनुसृत्य स्वयमूहनीयमिति दिगित्याहुः। प्रपठ्येत्यादौ निषेधप्रवृत्तये आह। स्थानिसम्बन्धीति। स्थानिसम्बन्ध्यल्वृत्तिधर्मघटित धर्माश्रये विधावित्यर्थः। नचैवमर्थस्वीकारे नपदान्तसूत्रस्थ शब्दरत्नविरोधः। तत्रहि शिण्ढीत्यत्रानुस्वारे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं नस्थानिवत्त्वेन विशेषणतयाऽलाश्रयणादित्युक्तम्। अत्राश्रीयमाणस्याचोऽनुस्वारस्थानिसम्बन्धित्वाभावात्तदसङ्गतिरिति वाच्यम्। अल्वृत्तिधर्मघटितधर्मेऽतिदिदिक्षितत्वलाभार्थं स्थानिसम्बन्धीत्युपादानात्। अतएव वक्ष्यति

नहितत्र वलादित्वं स्थानितोलब्धम् । किन्तु स्वाश्रयमेवेति । एवं चाल्त्व-व्याप्यधर्मघटितः अतिदिदिक्षितोयोधर्मस्तदाश्रये विधाविति फलति । तत्राद्यमर्थं प्रमाणयति । अतएवेति । नस्थानिवत्वेनेति । अन्यथारुत्वस्य समुदायवृत्तितया द्वितीयनिषेधाप्रवृत्त्या तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । नच भोभगो इत्यत्रापि रइत्यनुवृत्त्यभिप्रायकतया तद्भाष्यं योजनीयमिति वाच्यम् । एवं सति सर्वत्र निषेधप्रवृत्तिसाम्येन सुपरेऽन्यत्र च विशेषप्रदर्शनस्यासा-ङ्गत्यापत्तेः । नन्वस्य भाष्यस्यातोलोप इति सूत्रभाष्यविरोधेनैकदेश्युक्तित्वा-न्नार्थसाधकत्वम् । तत्रहि णिलोपांशे उदाहरणानि प्रदर्श्य संत्वेते विधयः तेषुकृतेषु स्थानिवत्त्वेन णित्वाल्लोपो भविष्यतीत्युक्तम् । अत्रेयङादिस्थानि-ताया अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वेन रुत्वणित्वयोराविशेषात्तत्त् स्थानिवत्व-कथनमसङ्गतमेवस्यादितिवाच्यम् । अततक्षदित्यत्रेयङि णित्वबुद्धावप्य लोऽन्त्यस्येति यकारमात्रस्यैव लोपप्रसक्त्या रूपसिध्यभावेन तद् भाष्यस्यै-कदेश्युक्तितया तद्बलेन प्रकृतभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनाया अनौ चित्यादिति बोध्यम् । आद्यार्थस्वीकारे लक्ष्यासिद्धिंपरिहरति । ऋधातो-रित्यादिना । पुनः पूर्वइति । लक्ष्ये लक्षणस्येतितुनात्र । आगच्छत मग्नी इत्यत्र पुनः प्रगृह्यसंज्ञाकरणपरभाष्येण संज्ञाविषये तदप्रवृत्तिबोधनादिति भावः । द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वादिति । अरृऋ इत्यस्यैकदेशविकृतन्यायेन द्वित्वोद्देश्य विधेयमात्रारब्धसमुदायत्वे उत्तरखण्डे धातुत्वज्ञाने अवशिष्टे तन्निरूपितपूर्वत्वसमुदायघटकत्वे आर्थसमाजग्रस्ते इति भावः । नचार्थ विकारसत्वेन तन्यायाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । जातिव्यञ्जकावयवसत्वे तत् - प्रवृत्ते र्निराबाधात् । अतएव काविरत्यत्र कार्यकाले पदत्वसिद्धिः । तादृश समुदायघटकस्यैवसंज्ञाविधानेन देवदत्तयज्ञदत्तौ देभतुः ऊर्णुनावेत्यादौ नातिप्रसङ्गः । आनुमानिकस्थानिवत्वेनतु नतत्समुदायत्वम् । विशिष्टस्या-नर्थक्यादिति बोध्यम् । अरित्यस्य द्विरुक्त धातुपूर्वभागत्वं तत् स्थानापन्नइति लोकन्यायेनेति श्रीधरोक्तिस्तुप्रक्रियाज्ञानवतामित्यक्षरानगुणस्वाच्चिन्त्या । यत्तु तादृशसमभिव्याहृतवर्णाघटितत्वेसति द्विर्वचनीयविधेयपूर्वत्वमभ्या-

सत्वे प्रयोजकमिति । तन्न । पदसंस्कारे देवदत्तयज्ञदत्तौदेभतुरित्यादौ देवदत्तादिपदघटकवर्णानां तदसमभिव्याहृतत्वेनदोषात् । तादृशस्थले सर्वत्र वाक्यसंस्कार एवाश्रयणीय इतिवा तदाशयो वर्णनीयइति दिक् । तदेतदभिसन्धायाह । प्रक्रियाज्ञानवतामिति । एकदेशविकृतन्यायेन समुदाये द्वित्वोद्देश्यविधेयोभयमात्रारब्धसमुदायत्वबुद्धा बृइत्यस्य द्वित्वविधेयत्वबुद्धिः प्रक्रियाज्ञानाधीनेतिभावः । आद्यमर्थं सफलयति । अतएवेति । इण्नेति । नचेटोऽपरनिमित्तकत्वेन यणो बहिरङ्गासिद्धत्वं शङ्क्यम् । नाजानन्तर्य इति निषेधात् । नचेटोऽजानन्तर्येनेति वाच्यम् । अजानन्तर्यनिमित्तककार्यप्रवृत्त्युत्तरकालप्रवृत्तिकान्तरङ्गकर्तव्यतायामप्यसिद्धत्वाभावस्य तयाबोधनात् । अतएवाक्षद्यूरित्यत्रयलोपो न । अजानन्तर्यनिमित्तककार्यमन्तरङ्गमेवेति निवेशेतु नमानम् । किंचापरनिमित्तकमन्तरङ्गमिति स्वीकारे नुटस्तथात्वेन तदृष्ट्या दीर्घस्यासिद्धत्वेन रामाणामित्यस्य कृतेदीर्घे न नुड् भवेदिति भाष्यविरोधापत्त्या तत्परिहारायापूर्वनिमित्तकत्वे सतीति विशेषणस्यावश्यकतयाप्रकृतेप्यङ्गात्परस्य वलादेरित्यर्थेऽन्तरङ्गत्वंवक्तुमशक्यम् । प्राचीननयेऽङ्गसंज्ञाद्यपेक्षणेनेडेव बहिरङ्गमिति सुवचम् । किंचापरनिमित्तकमन्तरङ्गमिति युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव । ज्ञापकसाजात्यात् । नुड्विधायकसूत्रस्थं भाष्यमप्यत्रानुकूलम् । एवंचात्रासिद्धत्वस्यप्रसक्तिरेव न । किंच भविष्यतीत्यादिसिद्धये इड्विषयेऽसिद्धपरिभाषा नप्रवर्तत इत्यन्यत्रस्पष्टतया न तयात्र निर्वाहाशा कार्या। नचेड्यपि तस्य परयणोऽसिद्धत्वाद्यणियलोपे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त्या यलोपे इष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । नाजानन्तर्यनिषेधेन परयणोऽसिद्धत्वाभावेन यणएव दौर्लभ्यात् । तदसत्वेऽपि यलोपे बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तेरन्यत्र सिद्धान्तितत्वेन यलोपानापत्तेश्च । नचैवमप्यचः परस्मिन्निति सूत्रेभाष्ये भावसाधनविधिशब्दमाश्रित्यपूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भावइत्यर्थेनैतत् सिद्धिरुक्तेतिवाच्यम् । तद्वारणस्यैकदेश्युक्तित्वेनासाधकत्वात् । तथाहि भावसाधनत्वेऽपि पूर्वस्यस्थितिं प्रत्येव स्थानिवद्भावो नत्वपूर्वस्य पूर्वस्यविधौ तस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य वक्तुम-

शक्यत्वेन तस्य तत्वमावश्यकम् । किंचैतीति यन्नयन्नयन्नित्यत्रेणो यणः स्थानिवत्वेन आयन्नित्यत्राटइव तस्मान्नुडचीत्यस्यापत्तिरिति दिक् । आद्यार्थस्वीकारादेव इश्वाजश्च यजं तस्यापत्यमित्यर्थे याजिरित्यत्र नय्वाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिःयकारे पदान्तत्वस्य प्रकृतनिषेधेनानतिदेशात्। नच तत्रैयजिरित्येवेष्टम् । अतएव नय्वाभ्यामितिसूत्रे ऐचोरवयवत्वे इश्वाजश्चयजं ततस्तत्र भवइत्यणन्ताच्छप्रत्ययासिद्धिः फलम् । अन्यथा तत्रैकारस्य प्रातिपदिकावयवत्वाभावेन तद्विशिष्टस्य वृद्धत्वाभावाच्छोनस्यादिति वक्ष्यमाणं सङ्गच्छत इति वाच्यम् । तत्र हरदत्त इत्यरुचिबोधकपदोपादानेन नागेशस्यानादरावगमात् । अतएवानुनासिकात्परइति सूत्रेऽयमागमोऽनवयव एवावयवत्वे मानाभावादिति वक्ष्यमाणतया तद्रीत्या ऐचोरप्यनवयवत्व प्रसक्त्याऽवयवत्वसाधकयुक्त्यप्रदर्शनं संगच्छते। नचैवमपि तत्रावयवत्वाङ्गीकारएवारुचिर्नागेशस्य नतु तत्रायज्विषय इतिवाच्यम् । अनुस्वारागमस्याव यवत्वाभावव्यवस्थापनवदैचोरपि तत्वाव्यवस्थापनेन तयोरवयवत्वानवयवत्वयोः फलाभेद इत्यर्थस्य स्वरसतोलाभेननिरुक्तोदाहरणे ऐजभावबोधनात् । ऐयजीयामित्युदाहृत्य यद्येवंविध मभिधानमस्तीति यदिगर्भवदता हरदत्तेन तस्यानभिधानबोधनाच्च। यद्यभिधानमस्तीत्येववाऽये एवं विधमिति वचनादन्याद्दशस्ययाजिरित्यादे रभिधानं सूचितमितिदिक् । एव मिधातोरेरचि अय इतिजाते तेन सुशब्दस्यसमासे स्वयिकेत्यत्र सुनयिके. त्यादाविव धात्वन्तयकोरितिनेत्यप्याद्यार्थस्वीकारे फलम् । भोभगो इति सूत्रभाष्येण तत्रवैकल्पिकेत्वप्रवृत्तेरिष्टत्वानुमानादित्यादि स्वयमूहनीयम् । नन्वाद्यार्थस्वीकारे तेनैव धिन्वन्तीत्यत्रेड्व्यावृत्तौ तदर्थं स्वविधावपि स्थानिवत्व मपरविधावितिन्यासेन भाष्यकृत्साधितमसंबद्धमेवस्या दत आह । यत्त्वित्यादि । असिद्धवत्सूत्रेणेति । संयोगान्तलोपेयणःप्रतिषेधः द्विर्वचनेचीत्यनयोरप्युपलक्षण मिदम् । इत्यादेरित्यादिना दध्यश्वो मध्वश्वः चक्रतुश्चक्रुरित्येतत्संग्रहः । नन्वायन्नासन्नित्यादे स्सिद्धावपि धिन्वन्तीत्यस्य सिध्यर्थमेव स्वविधावपि स्थानिवद्भावः स्वीकार्यः । यस्यकस्यचिदन्यथा-

सिद्धस्योदाहरणस्य दानमात्रेण तस्यैकदेशयुक्तत्वकल्पनं नन्याय्यमित्यतआह। अस्यापीत्यादि । कैयटेनोक्तत्वादिति। अयं भावः । आयन्नित्यादिसिद्धिः पूर्वमुपपादितैव । धिन्वन्तीति परमवशिष्यते । यद्येतदर्थमेव वार्तिकंस्या त्तदा व्यर्थ एवायं प्रयासः। भवदिष्टस्य स्वविधावपि स्थानिवत्वस्य पञ्चमीसमासेनापि सुसाधत्वात् एवंच वार्तिकफलानां सर्वेषामप्यन्यथासिद्धतया सर्वथा तद्भाष्यमेकदेशयुक्तमेवेति। वस्तुतस्तु स्वविधौ स्थानिवद्भावोऽनिष्टएव । बेभिदीतिलक्ष्यासिद्धेः। नच पञ्चमीसमासे स्वविधावपि स्थानिवद्भाव इष्टएव बेभिदीत्यत्राजन्तस्य नुम्विधानेन नपञ्चमीसमासावकाश इति वाच्यम् । यन्निति शत्रन्तेन नञ्समासे पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादित्यर्थेऽपि पञ्चमीसमासेननुडापत्तेः। तदेतत्कैयटेनेति वदता सूचित मिति दिक्। एतेनैतेन धिन्वन्तीतिप्रयोजनं शिथिलमिति सूचितमित्याचार्याः इदं ग्रन्थकृत स्वाश्रित शाखा च्छेदन मनुकरोतीति वदन्तोऽन्येच परास्ताः॥ द्वितीयमर्थं सफलयति। प्रदीव्येति । अन्यथानल्यपीति लिङ्गादशास्त्रीयस्य कित्वस्येव वलादित्वस्याप्यतिदेशापत्तिरिति भावः। अलिस्थानिसम्बन्धीति विशेषणेन लब्धमर्थं स्पष्टयितुमाह। स्थान्यलित्यादि । ननु वलादित्वस्य स्वाश्रयत्वेऽपि स्थान्यलवृत्तिधर्मत्वस्यानपायान्निषेधोदुर्वारइत्यत आह । यन्निमित्तेत्यादि । एवंच स्थानिसम्बन्धीति अल्त्वव्याप्यधर्मघटित धर्मैस्थानिवद्भावप्रयोज्यत्वमवगमयतीति भावः। स्थान्यलसाधारण धर्मत्व इति। स्थान्यलसाधारणोधर्मो यस्मिन् तत्वे स्थान्यलमात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मत्व इत्यर्थः । स्थान्यल्मात्रवृत्तित्वइति व्याख्यानं तु यच्च तादृशं वल्त्वघटितं वलादित्वमित्युत्तरग्रन्थाननुगुणत्वादुपेक्ष्यम् । एतेन तत्र समस्तः पाठः तादृशेत्यस्य वल्त्वेऽन्वय इति क्लिश्यन्तः परास्ताः। उकारवृत्त्यार्धधातुकत्व स्याल्मात्रवृत्तिधर्मत्वेऽपि तद्घटितत्वं व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । यत्तुस्थान्यल्वृत्तित्वेसत्यल्मात्र वृत्तित्व इत्यर्थ इति प्रकाशकृत् तन्न। स्थान्यल्मात्र वृत्तीत्यादेरेव शब्दतोलाभात् । धिन्वन्तीत्यत्रार्धधातुकत्वस्य क्वचित् समुदायवृत्तित्वेनाल्मात्रवृत्तित्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वग्रन्थविरोधात् ।

नचैतद्द्वितीयार्थतात्पर्येणैव प्रवृत्तमितिनविरोधइति वाच्यम्। आद्यार्थेप्यतिदिश्यमानधर्मे स्थान्यल्मात्रवृत्तित्वस्योद्योततो लाभादिति दिक् । नन्वेवं युवोरनाकावित्यत्राकादेशे कृत्त्वातिदेशसिद्धये वु इति समुदायस्यैवस्थानिताया अवश्यं स्वीकर्तव्यतया कृत्वातिदेशेप्रकृतनिषेधाप्रवृत्त्यावुत्वातिदेशे तद्विरुद्धाल्त्वाश्रयायादिर्नस्यादत आह । प्रत्यासत्त्येति । अनल्विधावित्यत्र विधिग्रहणाच्छास्त्रीयकार्यएव निषेधप्रवृत्त्या तत्प्रत्यासत्त्या विधिकोटेरपि शास्त्रीयकार्यएव प्रवृत्तिरिति भावः । शास्त्रीयेति । शास्त्रेणसाक्षाद्बोधिते त्यर्थः । तेनानचि आयभावस्य शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेऽपि नक्षतिः। नायकसिद्धिरिति । ननु योह्यादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशइत्यचः परस्मिन्निति सूत्रभाष्योक्तरीत्याऽवयवाश्रयादेशे तत्सिद्धिः। नचतुल्ययुक्त्या इयायेत्यत्रापीय प्रवृत्तो स्थानिवत्त्वेनेयङ् नस्यादिति परिभाषेन्दुशेखरासङ्गतिरिति वाच्यम् । तत्र फलबलेनासवर्ण इति प्रसज्यप्रतिषेधाङ्गीकारेण विशिष्टे सवर्णत्वाच्त्वयोरतिदेशे निषेधापत्तिरित्याशयेनादोषात् । अतएवेयेषेत्यस्य सिद्धिः । अन्यथेयायेत्यत्र सूत्रसार्थक्येन स्थानिवत्त्व निषेध ज्ञापनायोगात्तदसिद्धिः। विस्तरस्तु परिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयः। नचस्थानी ननिवृत्तः आदेशोनजात इति संभावनायां यद्भवति तद्भवतियन्नतन्नेति प्रकाशकृदुक्तरीत्यानिर्वाह इतिवाच्यम्। एवं सति रामाये त्यादौदीर्घानापत्तेः। नचस्थानिन्यादेशवृत्तिधर्मसंभावनायां यद्भवति तद्भवतियन्न तन्नेत्यर्थान्तरस्यापि कल्पनेनादोषइति तेनैवसमाहितमितिवाच्यम्। एवमपि निषेधाश्च बलीयांसइति न्यायेन पूर्ववाक्येन दीर्घाप्रवृत्तेः तदवस्थत्वात् । वाक्यद्वयकल्पने गौरवाच्च । योह्याश्रीयतइति भाष्यविरोधेन स्थानी ननिवृत्त इत्याद्यर्थस्यैवमपि वक्तुमशक्यत्वाच्चेति चेन्न। एवमपि चक्रे इत्याद्यसिद्धेः, नायक इत्युपन्यासस्तु परस्मिन्नितिकिम्युवजानि रित्युपन्यासइतिवत् प्रकृते स्थानिवत्त्वस्य वस्तुतोऽविषयत्वमिति बोधयितुमिति बोध्यम् । प्राधान्यादिति । शास्त्रजन्यबोधीय मुख्यविशेष्यताश्रयत्वादित्यर्थः। कार्यातिदेशइति । प्रधानाप्रधानसाधारण्येन शास्त्रविधेय-

कार्यमात्रातिदेश इत्यर्थः । ननु आङ्गशास्त्रातिदेशात् सिद्धमिति वार्तिकेन शास्त्रातिदेशत्वलाभेन कथं कार्यातिदेशत्वव्यवस्थापनमित्यत आह । शास्त्रातिदेशस्त्वित्यादि । अभिन्नरूपइति । शास्त्रस्य कार्यसमर्पकत्वाति- रिक्तव्यापाराभावा त्तयोरभेद इति भावः । तदाह । तस्यापीति । ननु कार्यातिदेशशास्त्रातिदेशयोर्भेदेन व्यवहारादभेदोक्तिरप्रामाणिकीत्यत आह । भाष्येऽपीत्यादि। अभिन्नरूपत्वं सूचितमिति। यत्तु वस्तुतस्तु कार्याति- देशादभिन्नरूपइति चिन्त्यमेव । कार्यफलकत्वस्य सर्वेष्वतिदेशेषु सत्त्वेन सर्वेषामेवैवमभिन्नरूपतापत्तेः । भाष्यन्तु प्रथमं वार्तिकं शास्त्रातिदेशमभि- प्रेत्योक्त्वापि प्राधान्यात् कार्यातिदेशस्यौचित्येन आङ्गंयत्कार्यमिति वक्तव्य- मित्यभिप्रायकं वार्तिके शास्त्रपदस्योपलक्षणत्वाभिप्रायकं वेति प्रकाशकृत्. तन्न।तृज्वत्सूत्रएव भाष्ये रूपातिदेशकार्यातिदेशयोः फलभेदस्यदर्शितत्वात्। वार्तिकस्योपलक्षणतया नयने तात्पर्यस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । अतएवोत्तर- भाष्येपि शास्त्रातिदेशमाश्रित्य विचारः कृत इतिदिक् । नन्वत्र प्राधान्यं कार्यातिदेश स्वीकारेऽसाधारणो हेतुः । तच्च विधिशास्त्रविधेयस्यैव ननु गुणशास्त्रविधेयस्य तस्यापि विध्यङ्गतया अप्रधानत्वात्।तथाचास्यैव दीर्घादि विधायकत्वे रामायेत्यादाविव रामस्येत्यादावपि दीर्घः स्यादित्यतआह। तत्रेति । यत्र प्रधानाप्रधानकार्ययो रतिदेशप्रसक्तिस्तत्रेत्यर्थः । अनपेक्षि- तार्थसान्निधान इति । अनपेक्षितं अर्थस्य विषयस्य स्वादिसूत्रघटकत्वादे- स्सान्निधानं साहित्यं यस्मिन्निति विग्रहः । निमित्तरूपकार्येति । दीर्घादि- विधौ निमित्तभूतसुबादिसंज्ञारूपकार्येत्यर्थः । व्यवहारएवेति । अतिदेश एवेत्यर्थः । एवकारः विधिशास्त्रविधेयकार्यव्यवच्छेदार्थः । वधेरात्मनेपद- विषयेपि स्वरूपमिति शास्त्रविधेयसंज्ञाया एवातिदेशः । नत्वात्मनेपदस्य । अर्धजरतीयस्यानौचित्यात् । एतेन यत्रप्रधानकार्यस्यैवातिदेशसंभवः यथा वधेरात्मनेपदं तत्र तस्यैवातिदेशः । यत्रतूभयोः संभवः यथा रामायेत्यादौ दीर्घस्सुप्संज्ञाच तत्राप्रधानस्यैवातिदेशइति प्रकाशकृदुक्तिः परास्ता। एव- कारस्वारस्यभङ्गापत्तेश्च । कार्यन्त्विति । प्रधानकार्यन्त्वित्यर्थः ।

स्वशास्त्रेणैवेति । अस्य बोध्यमितिशेषः वक्ष्यमाणेन बोध्यमित्यनेनान्वयोवा । उक्तमर्थं प्रमाणयति अतएवेति । सुप्त्वादिति । सुप्संज्ञकत्वादित्यर्थः । संगच्छत इति । अन्यथा स्थानिवत्त्वेन दीर्घइत्स्येव वक्तव्यतया एवमुक्तेरसां गत्यं स्पष्टमेवेति भावः । परत्वाद्दीर्घइति संगच्छत इति । अन्यथोभयो रनेनैवविधानेन परत्वोक्तिर्व्याहन्येतेति भावः । नन्वप्रधानकार्यातिदेशेऽपि प्रधानकार्यस्य तत्तच्छास्त्रप्रवृत्त्यपेक्षिततया शास्त्रद्वयव्यापार आवश्यकः । प्रधानकार्यातिदेशेतु एकस्यैवेति लाघवमित्याह । यद्वेति । ननु परत्वाद्दीर्घ इति भाष्यविरोधोऽतआह । तच्चेति । अत्र लाघवेऽपि पूर्वपक्षस्यैवौचित्यं भाष्यसंमत्या द्रढयति । अत्राद्यपक्षएवेति । अप्रधानकार्यातिदेशपक्षएवे त्यर्थः । अतएवेति । अत्रैवेतिपाठः । भाष्येक्तेरितिपञ्चम्यन्तानुरोधात् । प्रकृतसूत्रएवेत्यर्थः । अतएवेति पाठेतु भाष्योक्तिरिति तत्र प्रथमान्तपाठ इति बोध्यम् । अङ्गसंज्ञेति । एवंचाप्रधानकार्यातिदेशस्य कण्ठतोलाभेन फल बलेनचाद्यपक्षस्यैव ज्यायस्त्वमिति भावः द्वितीयपक्षे त्वदुक्तलाघवावकाशो ऽपि नेति सूचयन् तत्पक्षे रामस्येत्यादौ दीर्घादिवारणायाह एवमिति । यन्निमित्तेति । अतिदेशयोग्ययन्निमित्तेत्यर्थः । एवंच रामस्येत्य त्रातिदेशयोग्यसुप्त्वरूपनिमित्तवैकल्येनोपदेशाप्रवृत्तौ तदतिरिक्तयञादित्व मतिदेशस्यापि निमित्तमिति तदभावान्नदीर्घ इतिभावः । यत्तु अत्र निमित्त पदेन सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदक व्यापकधर्मस्यैव ग्रहणम् । णिरिष्ठवदिति वाक्य सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकेष्ठत्वव्यापकत्वं नाजादित्वस्य । इष्ठत्वस्य यिड्विशिष्टेपि सत्वा दतोऽजादित्वस्य यन्निमित्तेत्यनेन धर्तुमशक्यत्वेन स्वादि त्वस्यैवधर्तव्यतया तदतिरिक्ताजादित्वमतिदेशेपि निमित्तम् । यद्वा साद् श्यानुयोगितावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगिभूतधर्मस्यैवग्रहणम् । एवं चाजादित्वस्यातथात्वान्नदोषइति तन्न । ऐस् भिस्वादित्यत्र झलादित्वस्य सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदक भिस्त्वव्यापकत्वेन सादृश्यानुयोगितावच्छेदकै स्त्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वेनच यन्निमित्तेत्यनेन धर्तुं शक्यत्वेन तदतिरिक्त त्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन तस्यातिदेशेऽनिमित्तत्वे रामैरित्यत्र बहुवचने झल्ये

दित्यस्यापत्तेः। नच तत्रैसोऽपवादत्वेन तत्प्रवृत्त्युत्तरं नैतत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । माठरकौण्डन्यन्यायविषयत्वेनोत्सर्गप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । एतेनातिदेशारंभप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगिनो निमित्तस्य ग्रहणमिति वदन्तः परास्ताः। उक्तस्थले झलादित्वस्य तादृशत्वेन पूर्वोक्तरीत्यादोषात्। यत्तु एतन्मतखण्डनाय पटुशब्दाण्णिचिक्विपि भ्यामि पड्भ्यामित्यादौ णाविष्ठवदित्यतिदेशारंभप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वस्याजादित्वेसत्वे - नेष्ठवदित्यातिदिष्टभत्वस्य वर्णाश्रयत्वमिति व्यवहारासांगत्यं हेतुतयोप न्यस्तम्। तदतिस्थवीयः। प्रत्ययलक्षणरूपातिदेशस्याजादित्वाद्यभावप्रयुक्तत्वे ऽपि इष्ठवदित्यतिदेशस्यातथात्वात्। अतिदेशस्यापीति । एतेन प्रधान कार्यातिदेशे प्रत्युतैतदर्थस्वीकाररूपं गौरवमिति सूचितम्। उक्तार्थे मानं दर्श यति। अतएवेति. वर्णाश्रयत्वमिति। अतएव पड्भ्यामित्यत्र भत्वस्यप्रत्य यलक्षणेनानतिदेशे पदत्वेन जश्त्वसिद्धिरिति बोध्यम् । नन्वनेनेष्ठवदित्यति देशस्यातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वलाभेऽपि प्रकृतस्यकथं तत्वलाभ इत्यतआह। सर्वातिदेशेष्विति। इदम्। यन्निमित्तेत्यादि। तुल्यमिति । कार्यातिदेशे कार्यस्वरूपनिर्णयस्य विधिशास्त्राधीनतया तदुपस्थितौ तत्रोपात्तनिमित्तेषु कस्यचिदभावेनातिदेशारम्भइतिजानतः तदतिरिक्तनिमित्तसत्वज्ञानं तस्य नान्तरीयकमितियुक्तेः साम्यादितिभावः। शास्त्रीयमेवेति। तत्वंच शास्त्र स्थपदप्रयोज्यविषयतावच्छेदकत्वम्। वलादित्वमपि वलादेरिति पदप्रयोज्य विषयतावच्छेदकतया शास्त्रीयमेव। तासौ नित्यानिट्त्वावच्छिन्न विषयता प्रयोजकं पदं नशास्त्रस्थमिति न तस्य तत्वम्। अतएव जघसिथेत्यादौ तद्नति देशेन नेड्विकल्पः। अनादिष्टादचःपूर्वत्वमप्यशास्त्रीयमेव। अतः ब्राह्मण कण्डूतिरित्युदाहरणस्य वक्ष्यमाणज्ञापकतासङ्गतिरिति बोध्यम् । एतेन वस्तुतस्तु अशास्त्रीयस्याप्यनेनातिदेशः । कथमन्यथा वलादित्वातिदेश प्रसक्तिः। नचैवं तासौ नित्यानिट्त्वातिदेशापत्तिरिति वाच्यम्। वस्तुतस्ता सिसत इत्यर्थाश्रयणेनातिदेशेप्यदोषात्। अनादिष्टा दचःपूर्वत्वंतु नातिदेशेन। विशेषणतयाऽलाश्रयणादित्याचार्योक्त मपास्तम् । नागेशमतेऽनादिष्टादचः

पूर्वत्वघटकाच्त्वस्य स्थान्यवयवाल्धर्मत्वाभावेन निषेधाविषयत्वाच्चं । शब्दरत्नग्रन्थस्तु प्राचीनानुसारेणेति बोध्यम् । सम्बन्धिशब्दत्वेनेति । तत्वंच निरूपकांशे नित्यसाकांक्षं यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नबोधकत्वम् । स्थानिताचादेशतांशे नित्यसाकांक्षमितिबोध्यम् । आदेशलाभइति । पितृवदधीत इत्यादौ पुत्रादेरिवेतिभावः । श्रौतस्थान्यादेशभावस्यैवेति । प्रत्यक्षत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वादिति भावः । शब्दानित्यत्ववारणायेति । नचएःप्रसङ्गेउरित्यर्थेननानित्यत्वप्रसक्तिरितिवाच्यम् । तस्यानर्थक्येनार्थबोधनाय प्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अवयवत्वेन प्रसङ्गेतु अवयवान्तरप्रादुर्भावपूर्वावयवोपगमादनित्यत्वमिति बोध्यम् । पदादेशा इत्यत्र पदपद मर्थवदुपलक्षकम् तत् सूचयन्नाह । तेस्तुरिति । पदत्वसिद्धिरिति । तौ तिबुद्ध्या तिङ्त्वे विशिष्टपदत्वमार्थसमाजग्रस्तमिति भावः। यत्तु तेस्तुरित्युपलक्षणम् पचतीत्यस्य पचत्वित्यादेशइत्यस्यापीति । तन्न । अर्थस्यान्यथात्वेनेत्यादि वक्ष्यमाणग्रन्थासांगत्यापत्तेः । अतएवेति । प्राग्दीव्यतइत्यत्राशास्त्रीयविकारस्याप्याश्रयणादेवेत्यर्थः । अशास्त्रीयोऽपीति । अतएव रामावित्यत्र मान्ते यस्माद्विहित स्तदादित्वमनेन साधितमिति बोध्यम् । अतएवेति । अशास्त्रीयविकारेऽप्यतिदेशप्रवृत्तेरिष्टत्वादेवेत्यर्थः । दुर्लभमिति ।नचाण्यस्माद्विहितस्तत्वं सान्ते सुलभमिति वाच्यम्। प्रत्यासत्त्या नुम्निमित्तनिमित्तकांगत्वस्यैव तत्रापेक्षणात् । नचैकादेशे सर्वनामस्थानत्वाण्त्वयो स्सत्वेनाण्विधानावधौ पुनः प्रवृत्ताङ्गसंज्ञायास्सर्वनामस्थाननिमित्तकतापीति वाच्यम् एवमप्याकारघटितेतत्वस्य न्यायाधीनत्वात् । नचानुमानिकस्थानिवद्भावेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । श्रे इत्यस्याप्यर्थवत्त्वेन तस्य स्थानिधर्मत्वाभावादिति भट्टाः । वस्तुतस्तु वीवधे विवधत्वसिद्ध्येऽर्थवत्समुदायेऽप्यानुमानिकस्थानितताया अभ्युपगन्तव्यतया तादृशमंगत्वं सुलभ मेव । परन्तु औबुद्ध्या सर्वनामस्थानसंज्ञाप्रवृत्त्या तद्बुद्ध्या यस्यांग संज्ञा तत्स्यायाएव सर्वनामस्थाननिमित्तकत्वमिति प्रकृते श्रायस्वृत्त्यंगत्वस्य दौर्लभ्यमित्येव नागेशाभिप्रायः । अतएवास्याशास्त्रीयविकारेऽपि प्रवृत्तौ

प्रमाणतयोपन्यास स्संगच्छते । नच न्यायाश्रयणे प्रमाणतया तथोपन्यास इति वाच्यम् । सन्दर्भस्वारस्यभङ्गापत्तेः । एतन्न्यायानाश्रयणे इतितु अशास्त्रीयविकारे एतदनाश्रयण इत्यर्थकमिति न तत्स्वारस्यभङ्गइति बोध्यम् । उक्तमिति । पूर्वोत्तरपदनिमित्तककार्यादित्यनाश्रित्यैतद्भाष्यं प्रवृत्तम् । नन्वेतन्न्यायेन शब्दानां विकारित्वावगमान्नित्यताहानिरित्यत आह। शब्दानामिति। अन्यवन्नेत्यर्थइति। वत्यन्तेन नञ्समास इतिभावः। जातिव्यञ्जकेति। अनेन यत्रार्थविकारेपि जात्यभिव्यक्तिः तत्र भूयोऽवयवदर्शनाभावेऽपि न्यायप्रवृत्तिरिति सूचितम् । तेनारेत्यादौ पुनरभ्याससंज्ञासिद्धिरितिदिक् । अनुपपादनादिति । तेनाशब्दादमि अमित्यत्रपूर्वान्तवत्वेनाकारेऽङ्गत्वमनेन मकारे सुप्त्वं चाश्रित्य सुपिचेति नदीर्घ इति बोध्यम् । ननु तिङ्त्वजातेरभिव्यञ्जकं तत्र तकारएव अतएव अपचादित्यत्र तादृशार्थबोधइति कैयटोक्तरीत्या न्यायेन सिद्धिस्सूपपादेत्यरुचेराह । किंचेति । परिच्छिन्नपरिमाणनिष्ठतयेति । परिच्छिन्नं प्रातिस्विकरूपेणगृहीतं परिमाणमानुपूर्वी यस्य तादृशतिशब्दादिनिष्ठतयेत्यर्थः । यद्यपि लोके द्रोणाढकादावेवैवं व्यवहारस्तथापि परिच्छित्तिसाधनत्वाविशेषाच्छास्त्रे वर्णानुपूर्वीविशेषेऽपि तथाव्यवहार इति बोध्यम् । परिच्छिन्नपरिमाणार्थवाचकेति । तादृशानुपूर्वीविशेषवदर्थवाचकेत्यर्थः । न्यूनेइति। अतएव भयशब्दे नोभयशब्दत्वातिदेशइति भावः । यत्तु एतदसाधारणोदाहरणं सजुषमाचष्टे सगित्यत्ररुत्वाभावः। आनुमानिकस्तुन सजुषोप्यर्थवत्वेन सजुष्ट्वस्य स्थानिधर्मत्वाभावादिति। तन्न। वीवधे विवधत्ववदानुमानिकेन तत्वस्यातिदेशे रुत्वस्य दुर्वारत्वात् । सजूश्शब्दस्य समासत्वेन गुणवचनत्वाभावेन णिचएव दुर्लभत्वादिति दिक् । अधिकेवेति । अतएव वानरशब्दे न नरशब्दत्वातिदेश इति भावः। शास्त्रव्यापारंविनेति । तत्सत्वेतु भवत्येव सर्वके सर्वशब्दत्ववदिति भावः । भाष्येइति । तत्रहि संज्ञाशब्दाः परिमाणशब्दाश्चैकेनाप्यपाये न भवन्तीत्युपपाद्य अङ्गसंज्ञाद्युक्तपरिमाणानां क्रियते साकेनाधिकेस्यादित्याशंक्य तन्मध्य

पतितन्यायज्ञापना द्भवतीति समाहितम् । नेदमदसोरको रित्यत्राको-रित्यस्याधिके प्रवृत्तिंविना चारितार्थ्याभावेन तावत्पर्यन्तं तस्य व्यापार इति तदाशयः। नचैवं दीव्यच्छब्दे दीव्यतिशब्दातिदेशः कथमिति वाच्यम्। तत्रार्थस्यैवावधित्वेनाभिप्रेतत्वेन दीव्यतिशब्दवृत्त्यर्थबोधकत्वस्यैवारोपेण तस्य तत्वाभावात्। ननु तेस्तौ नकश्चि दवयवोऽधिको नापि न्यूनः। किन्तु कश्चिदवयवो विकृतः तत्कथं न्यायाप्रवृत्तिरित्यत आह। न्यूनाधिकत्वंचेति। न्यायतौल्यादिति भावः । केचित्तु तिङ्त्वमतिदेशेन सुलभम्। तस्याक्तपरि माणनिष्ठत्वेऽप्यक्तपरिमाणत्वाभावात् । अक्तपरिमाणसामानाधिकरण्यं तु न न्यायप्रतिबन्धकम्। न्यायस्य निर्विषयत्वापातात्। ज्ञापनपरभाष्यविरो-धाच्च। किंचाङ्गसंज्ञाया अक्तपरिमाणनिष्ठतायाः पूर्वोदाहृतभाष्यतोलाभेन श्रायसावित्यत्रानेन न्यायेनाङ्गसंज्ञोपपादकभाष्यविरोधः । एवं गुडोदक मित्यत्र दकशब्दत्वानयनासङ्गतिश्च। किंच प्राग्दीव्यतोऽणिति सूत्र उक्तपरि भाषां ज्ञापयित्वा तेनैव पचत्वित्यादौ पदत्वेसिद्धे स्थानिवत्सूत्रे एकदेश-विकृतस्योपसंख्यानं चोदितम् तन्नवक्तव्यं भवतीति भाष्यकैयटविरोधश्च। तस्मादक्तपरिमाणग्रहणे यत्रातिप्रसङ्ग स्तत्रन्यायानित्यत्वेनैव परिहारो युक्त तर इत्याहुः। तन्न। तिङ्पदस्य निपातपदवत् तिप्त्वादिनैव बोधकतयातिङ् पदबोध्यतारूपस्य तिङ्त्वस्याक्तपरिमाणावच्छिन्नतयाक्तपरिमाणावच्छिन्न धर्मस्याप्यनतिदेश इत्यङ्गीकारेण तिङ्त्वस्यातिदेशेन दुर्लभत्वात्।अङ्गशब्दस्य प्रातिपदिकपदवत् तत्तद्रूपेणार्थोपस्थापकत्वाभावेनाङ्गत्वं न्यायेनसुलभमिति श्रायसावित्येतद्विरोधाभावात् । अङ्गसंज्ञासूत्रस्थभाष्यमप्येकदेश्युक्तिरेवो-क्तभाष्यविरोधात्। दकशब्दस्योदकशब्दत्वातिदेशोऽप्येकदेशिनएव। पूर्वोत्तर पदनिमित्तककार्यादित्यस्याज्ञानेन प्रवृत्तत्वात्। प्राग्दीव्यतइति सूत्रस्थं भाष्य मप्येकदेश्युक्तिरेव। प्रकृतसूत्रे भाष्ये एकदेशविकृतन्यायेनोपसंख्यानाकर्त व्यता मुपपाद्यानित्यत्वविज्ञानं तु भवतीत्यादिना प्रत्याख्यानस्य दूषितत्वात्। अतिप्रसङ्गस्यानित्यत्वेन वारणमपि नसम्यक् अनुगतानित्यत्वस्य नागेशा-नभिप्रेतत्वात्। परिभाषेन्दुशेखरे तदुपन्यासस्तु प्राचीनानुसारेणैव इण्धा

तुस्य शेखरत स्तथैव लाभादितिदिक्। नन्वत्र सूत्रेस्थानिनि यत्र तत्रेत्यर्थानङ्गी कारा द्रामानित्यादौ प्रातिपादिकत्वापत्तिः। नच स्थानिनि भवतो निषेधस्या देशे भवनमिति वाच्यम् । निषेधस्याशास्त्रीयकार्यत्वेनातिदेशाप्रवृत्तेरित्या शयेन शङ्कते। नचेति । तण्डुलानिति। आदिना अचिनवमित्यस्य सङ्ग्रहः। स्थानिवत्वेनेति। एकादेशे सान्ते परादिवत्वेन प्रत्ययत्वेन स्थानिवत्त्वेननान्ते तदतिदेशस्सुलभः प्रत्ययान्तत्व मार्थसमाजग्रस्तम् । प्रत्ययान्तत्वं न स्थानि वत्वेनाशास्त्रीयत्वादिति भट्टप्रकाशकारौ। वस्तुतस्तु प्रत्ययान्तत्वस्यापि पूर्वो क्तरीत्या शास्त्रीयत्वेन विशिष्टातिदेशएव नागेशाभिप्रेतः । अतएव स्वतः प्रत्ययान्तभिन्नत्वादिति स्वरसत उपपद्यते । प्रत्ययान्तभिन्नत्वस्यातिदिश्य मानप्रत्ययत्वाविरुद्धत्वेन वक्ष्यमाणसमाधानासङ्गत्या तदुक्तव्याख्यानमल ग्नकमेव । वलादित्वस्य शास्त्रीयत्वं ब्रुवतो रनयोः किमपराद्धं प्रत्ययान्त त्वेनेति बोध्यम्। प्रत्ययान्तभिन्नत्वेनेति । नचस्थानिबत्वेन प्रत्यायान्तत्व ज्ञाने प्रत्ययान्तभिन्नत्वज्ञानमेव न सम्भवति पूर्वज्ञानस्यैतत्प्रतिबन्धकत्वा दिति वाच्यम्। तद्ज्ञानस्यातिदेशिकत्वेनाहार्यतया प्रतिबन्धकत्वाभावात्। प्रातिपदिकत्वापत्तिरिति । तत्त्वे नलोपापत्तिरिति भावः। इदमुपलक्षणम् अचिनवमित्यत्र स्वतोऽपित्वेन ङित्वे गुणानापत्तेरपि । नच नकारविधान सामर्थ्यात्तदभावइति वाच्यम् । तेनापि वक्ष्यमाणार्थबोधनौचित्यात् । सर्वस्मिन्शय इत्यादौ नलोपेपि गुरुसंज्ञासम्पादनेन चकारोच्चारणचारिता र्थ्यात् । तण्डुलानित्यादावित्यादिशब्देन सर्वास्मिन्निति ग्राह्यमितितु नयु क्तम्। नलोपस्सुबितिसूत्रे घिसंज्ञान्यसंज्ञाग्रहणस्यानिष्टत्वादिति दिक् । धर्माविरुद्धेति । तन्निश्चयप्रतिबध्यज्ञानविषयत्वमेवात्र विरुद्धत्वम्। तेन वधिषीष्टेत्यत्र हन्त्वातिदेशेपि स्वाश्रयादन्तत्वप्रयुक्तलोपसिद्धिः। प्रतिबन्धक ज्ञानविषयत्वस्यतत्वेतु हन्त्वाभावव्याप्यादन्तत्वस्यापि तत्वेनातोलोपानापत्ति रितिदिक्। नन्वेवं विवक्षायां किंमानम्। नच तद्ज्ञाने एतद्ज्ञानासंभवइति युक्तिसिद्धोयमर्थइति वाच्यम्। तद्ज्ञानस्याहार्यतयाऽप्रतिबन्धकत्वात्। नचातिदेशवैयर्थ्यम् । स्थानिप्रयुक्तकार्यस्य तत्र तत्र सम्पादकतया चारि

ताथ्यर्यादित्यत आह । अतएवेति । लुङ्नेति । एवं चैवंप्रतिपादनपरं भाष्यमेव मानम् । अस्माद्भाष्या दाहार्यज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकता प्रक्रियामात्रोपयोगिनीस्वीक्रियत इति भावः । नन्वत्र प्रत्ययान्तत्वमतिदेशेन दुर्लभम् । तत्प्रयोज्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावस्य शास्त्राविधेयत्वादित्याशयेन शङ्कते । नचेति । अतिदेशबोधनादिति । एवंचैतदुपयोगिशास्त्रीयत्वंच शास्त्रस्थपदगम्यशास्त्रतात्पर्यविषयत्वमेव नतु शास्त्रविधेयत्वमिति भावः । अनिष्ठायामित्यस्य पर्युदासत्वे भाष्यानुग्रहाभावस्याख्यातशेखरे वक्ष्यमाणत्वादाह । तस्येत्यादि । व्याख्यानादेवेति । नचेदुदुपधस्येति सूत्रेऽप्रत्यय इत्यस्योक्त्योक्तार्थसम्भव इतिवाऽच्यम् । स्वमते प्रत्ययसम्बन्धित्वस्य स्थानिद्वारकस्य ग्रहणेनातिदेशानपेक्षणात् । कथमन्यथा अग्निरित्यादावनल्विधाविति निषेधेन प्रत्ययसबन्धित्वेन निषेधसिद्धिरिति दिक् । ननु नधातुलोपसूत्रप्रत्याख्याने लोलुवइत्यादावुवङिलघूपधगुणवारणाय यङोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वार्थं लोकन्यायेन स्वंरूपमिति सूत्रविषये सिद्धेरङ्गीकर्तव्यतया तेनैवाशास्त्रीयकार्येऽपि सिद्धिरिति नोक्तप्रयाससाफल्यमित्याशयेनाह । केचित्त्विति । यत्तु लक्ष्यानुसारो लक्षणैकचक्षुष्काणामयुक्त इत्यतआहेत्यवतारयन्ति । तन्न । अत्र मतेपि लक्ष्यानुसरणस्याश्रितत्वेनोक्ताशयकत्वायोगात् । लक्ष्यानुसारि व्याख्यानस्यातथात्वाच्च । अशास्त्रीयस्यापि धर्मस्येति । तेन लोलुवइत्यादा वुवङोऽनादिष्टादचःपूर्वत्वं यौष्माकीणइत्यत्र यस्माद्विहित स्तदादित्व मतिदेशेनैव सिद्धमिति भावः । इद मुपलक्षण मशास्त्रीयस्यापि कार्यस्येत्यस्यापि । नन्वेव मुवायिथेत्यत्र तासौ नित्यानिट्त्वस्याप्यतिदेशापत्तिरत आह अतिप्रसङ्गस्त्विति । एवंचेति । अशास्त्रीयेप्यतिदेशप्रवृत्तौ अतिप्रसङ्गस्य क्वचिन्न्यायानाश्रयणेन वारणेचेत्यर्थः । नकश्चिद्दोषइति । नचेत्यादिना तण्डुलानित्यादौ शङ्कित उवायिथेत्यादाविड्विकल्परूपश्च दोषो नेत्यर्थः । ननु लक्ष्यानुसरणं न लक्षणैकचक्षुष्काणां युक्तमत आह । नपदान्तेति । उवङिति । धातुत्वे इति भावः । यणित्वेति । प्रातिपदिकत्वेइति भावः । स्थानिद्वारके इति । अनल्विधाविति निषेधस्तु

शास्त्रीयस्थानिवद्भावस्येति भावः। स्पष्टंचेद मुद्योते। एतेनेदं चिन्त्यमनल्वि धाविति निषेधादिति वदन्तः परास्ताः । आहुरिति । अत्रारुचिबीजंतु लोलुव इत्यत्र पञ्चमीसमासे स्थानिभूतादचःपूर्वत्वेन दृष्टो यो लान्त स्तस्मात् परत्वेन दृष्टस्य विधित्वेन गुणस्य न तत्राशास्त्रीयधर्मातिदेशावसरः पूर्वं स्मान्निमित्तत्वेना श्रितादित्यर्थेतु न मानमिति वक्ष्यति। स्पष्टंचेदं नधातुलोप इत्यत्रोद्योते। ब्राह्मणकण्डूतिरितितु पञ्चमीसमासानित्यत्वेन निर्वोढव्यम्। एवंच फलाभावादशास्त्रीयधर्मस्यानातिदेशः। किंच नपदान्तसूत्रशब्दरत्नोक्त रीत्या तद्घटित सन्निवेशापेक्षस्य ततःपूर्वत्वस्य लोकन्यायेनातिदेशासं भवान्न भवदभिमतार्थसिद्धिः । किंच पुरुषारम्भस्य लोकन्यायनिवर्तक तया स्वंरूपमितिपुरुषारम्भो लोकन्यायं सुतरां निवर्तयतीत्येव युक्तम्। किंचानादिष्टादचःपूर्वत्वमच्त्वघटितमिति नस्थानिवद्भावलभ्यम् । नच तत्राच् नस्थान्यवयवइति वाच्यम्। तथापि स्थानिसम्बन्धित्वानपायात्। लोकन्यायस्याल्विधौ प्रवृत्तौतु प्रपठ्येत्यादौ वलादित्वस्य स्वंरूपमितिसूत्रा विषयतयातिदेशापत्तौ तत्रानल्विधाविति निषेधप्रतिपादनपरसकलग्रन्थो च्छेदप्रसङ्गः तत्रेडापत्तिश्चेत्यादि स्वय मूहनीयम्। अतएवेति । पर्युदास लभ्याशास्त्रीयेऽपि शास्त्रीयवदतिदेशबोधनादेवेत्यर्थः। विधिग्रहणादिति । तद्बलान्मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणादिति भावः । यत्रविधाविति । अस्याश्रयणमित्यनेनान्वयः । ननुदीर्घविधौ स्थानितयोपात्तेऽवयवेकारस्यै वाश्रयणादेतन्निषेधापत्ति रतआह शब्दतइति। तत्रशब्दतइडेवाश्रितः सच नाल्रूप इति भावः। ननु वलादित्वस्य क्त्वात्वाव्यापकत्वात् कथमतिदेश प्रसक्तिः येन निषेधोदाहरणता स्यादित्यत आह। अत्रेति । विशेषाति देशोऽपीति । उपस्थितधर्म तद्व्यापकधर्मेतरधर्मातिदेशोपीत्यर्थः । एवंच विशेषातिदेशे प्रदीव्येत्यादौ कित्वाद्यतिदेशस्सिद्ध्यति । अन्यथा नक्त्वासेडिति विषयेऽक्तितोऽपिक्त्वस्सत्वेन कित्वस्यक्त्वात्वाव्यापकधर्मतया ऽतिदेशोनस्यादिति [illegible]यम्। अनलइत्येवसिद्धेइति । प्रातिपदिकनिर्देशेन सर्वविभक्त्यन्तावयवकसमासफलस्य सिद्धत्वादिति भावः। ननु विधिग्रह

णस्य न सामर्थ्यम् । युष्मदित्यादौ झलादित्वस्योपस्थितभ्यस्त्वव्यापकतया प्राप्ततदतिदेशवारणाय विशेषणतयाऽलाश्रयणे निषेध इत्यर्थसम्पत्तये तस्या वश्यकत्वादित्यत आह ॐहलादिकिदित्यादि । लिङ्गाच्चेतिॐ तद्धि स्थानिवत्त्वेनकित्वेईत्वनिषेधार्थम् । पूर्वोक्तदिशा कित्वस्य विशेषधर्मत्वेनानतिदेशे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । यत्त्वत्र विशेषातिदेशाभावेपि न क्षतिः । आदेश पदस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्तदादेशे तत्स्थानित्वव्यापकधर्मस्यैवातिदेशः स्यादितिल्यप्स्थानिभूतक्त्वात्वव्यापकत्वस्य कित्वे वलादित्वेच सत्वेन स्था निवत्त्वस्य सौलभ्यात् । अन्यथा सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकक्त्वाशब्दत्वा देरेवातिदेशापत्तेः । अतएव जजागरतुरित्यत्र गुणस्सिध्यति । अन्यथा आहु तुरित्यादौ अतुस्स्थानिन स्तसोङित्तोपि सत्वेन त्वन्मते अतुस्तस्वद्भवतीस्य तिदेशवाक्यकल्पनया विशेषधर्मातिदेशस्वीकारेण च पर्युदासलभ्याशास्त्री येऽपि शास्त्रीयवदतिदेशात् अविचिण्णल्ङित्स्वित्युक्तेर्गुणानापत्तेः । अत एवच शब्दरत्ने ज्ञापक मनुपन्यस्योक्तार्थोऽनुकामइत्यत्र साधितस्सङ्गच्छते । शब्दरत्नकृतोपप्लवोऽपि सम्बन्धिशब्दत्वमूलकएवेति बोध्यइत्याहुः तन्न । प्रकृतसूत्रस्य भाष्यविरोधात् । अत्राहिविशेषानतिदेशे अग्रहीदित्यत्रसिचो लोपोनप्राप्नोतीत्याशङ्क्यानल्विधाविति ज्ञापकात् समाहितम् । तस्यायंभावः। ग्रहोऽलिटीत्यत्राच्परिभाषोपस्थित्याऽचएवस्थानित्वमिति इट्त्वं तद्विशेष धर्मइति । स्पष्टंचेदं कैयटे भवदुक्तरीत्या तदादेशस्थानित्वव्यापकत्वस्येट्त्वेऽ क्षतत्वेन तत्र दोषोद्भावनमसम्बद्धमेवस्यादिति तद्विरोधस्स्पष्टएव । सूत्रो पात्तस्थान्यादेशौ विहायातिदेशस्य तद्व्यक्तिमात्र पर्यवसाने मानाभावाच्च । आदेशपदस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्तन्महिम्ना न तथा पर्यवसानमिति तु नसम्यक् । आदेशपदस्यान्यार्थताया भाष्ये उक्तत्वेन तद्विरोधात् । भव दुक्तार्थसम्पत्तये आदेशग्रहणस्यावश्यकत्वेन तद्विरोधस्स्पष्टएव । विशे षातिदेशेऽपि विशेषस्य तत्स्थानिवृत्ति धर्मस्यैवातिदेश इति जजागर तुरित्यादौ न दोषः । शब्दरत्नग्रन्थस्य स्वतएव न्यायाप्रवृत्त्युपायसम्भवे ज्ञापकसिद्धतदप्रवृत्तिपर्यन्तानुधावनमयुक्तमित्याशयकतया नतद्विरोध इति

दिक् । ननु कित्वस्याल्वृत्तिकत्वघटिततयाऽनल्विधाविति निषेधेन स्वांशे चारितार्थ्यं दुर्निरूप मत आह ❀अनुबन्धकार्ये इति । अनेकान्तत्वादिति❀ एवं च कत्वादेः स्थान्यवयवाल्वृत्तित्वाभावेन न निषेधाविषयतेति भावः नल्यपीतिलिङ्गाच्चेत्यपि मध्येमणिन्यायेनात्रापिहेतुतया योजयितुं शक्यम् ❀अल्व्यवहाराभावज्ञापनादिति❀ ततश्चानल्विधाविति निषेधो नेति भावः अल्व्यवहाराभावस्य ज्ञापकसिद्धत्वेन क्वाचित्कतया नदट्टकारमादायहल् ङ्यादिलोपो न। अतएव तत्र ङ्याब्ग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा तत्रानुबन्धं हलमादाय लोपप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अतएव शितीत्यत्रेत्संज्ञक शकारादावित्यर्थलाभः । अतएवौङआपइत्यत्र भाष्ये ङितीत्यत्रयस्मिन्विधि रिति परिभाषासंचारः कृतः । नच क्वचित्तद्व्यवहारस्याप्यङ्गीकारे गौरव मिति वाच्यम् । क्वचिदनुबन्धकार्येष्यनल्विधाविति निषेध इत्यर्थस्य प्राची- नैरङ्गीकारेण समत्वात् । नानुबन्धकृत मनेकाल्त्वमिति पृथगनावश्यकमिति लाघवंपरं नागेशस्येति दिक्। भाष्यविरोधं शेषपूरणेन परिहरति ❀इति शेष इति❀ ननु शेषपूरणे किंमानमत आह ❀ध्वनितमिति❀ अन्यथादेशे तत्कार्य प्रापक मुपायमनुक्त्वा तत्परिहारप्रयत्नविचारोऽसङ्गतस्स्यात् । ममत्वने- काल्सूत्रे तदुपायस्य दर्शितत्वान्नासङ्गतिरितिभावः❀सानुबन्धकादेशे इति❀ सानुबन्धकस्यादेश इत्यर्थः। सानुबन्धके आदेशे इति श्रीधरोक्तंतु नयुक्तम्। ज्ञापनोत्तरं स्वांशे चारितार्थ्यालाभात् ❀इत्कार्याभावेति❀ स्थानिवृत्तीद्घटित धर्मनिमित्तककार्येत्यर्थः ❀अनुबन्धास्थानिवत्त्वज्ञापकत्वमिति❀ अनुबन्ध घटित धर्मस्य स्थानिवत्त्वेनानाश्रयण ज्ञापकत्वमित्यर्थः । अल्व्यवहाराभावा नाश्रयणे लक्ष्यासिद्धिमाह ❀तिबाद्यादेशेष्विति❀ तथाचावेदित्यत्रगुणाना पत्तिरिति भावः ।

❀अचः परस्मिन्❀ ननु स्थानिवदिति सम्बन्धिशब्दमाहिम्नाऽऽदेशलाभे तदनुवृत्तिः किमर्थेत्यत आह❀तदनुरोधादिति❀अन्यथापूर्वत्वेऽन्वयस्यावश्य कतया तदनुरोधाद्दिग्योगलक्षण पञ्चमीत्वमेव संभाव्येतेति भावः। षष्ठीस्था नेयोगेत्यस्यतु नात्रविषयः । अनुवादत्वात् । आदेशपदसमभिव्याहारेण

स्थानसम्बन्धनिर्णयाच्च ॐआदेशविशेषणमितिॐ प्रधानान्वयौचित्यात् उत्तर सूत्रे वरेयलोपादिग्रहणाच्चेतिभावः ॐपरनिमित्त इतीतिॐ अचीत्येवसिद्धे पर स्मिन्नित्युक्त्या सति सप्तम्याश्रयणे सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन निमि - त्तार्थलाभः। औपश्लेषिकाधिकरणसप्तमी तु नात्र। परस्य निमित्तभूतस्यैव ग्राह्यतयोत्तरसूत्रे चर्ग्रहणवैयर्थ्यापातात्। तेनाव्यवहितत्वांशमात्रबाधनेतु आदेशइति प्रथमान्तानुरोधात् षष्ठ्यंशबाधे परग्रहणादेव पूर्वत्वांशलाभे नैष्फल्या न्निर्दिष्ट परिभाषाया अप्रवृत्तिरेव फलितेति बोध्यम् ॐअत्र एवादेश इतिॐ असतिबाधके सर्ववाक्यं सावधारणमिति न्यायादितिभावः। नाग्लो पीत्यत्र तु प्रत्याहारग्रहणं बाधकमितिबोध्यम्। एकादेशस्थले तु वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति परिभाषया स्थानिवत्वसिद्धिः। यद्वापूर्वपरयोरित्यनेन प्रत्ये- कं स्थानिताबोधनेनाज्मात्रनिष्ठस्थानितानिरूपितादेशताश्रयत्वेनैकादेशस्या - नेन स्थानिवत्वम्। तेन श्रायसावित्यत्रानेन नुम्वारणं सङ्गच्छते। यत्तु हलादेशस्याज्झलादेशस्यवा स्थानिवत्वाभावं ज्ञापकेन संसाध्याज्ग्रहणसा- मर्थ्या दचएवेत्यर्थलाभमाहुः। तन्मन्दम्। ज्ञापकेन सिद्धवचन वैयर्थ्यशङ्का याः कर्तुमनौचित्यात्। अतोनात्रहलादेशस्याज्झलादेशस्यवा स्थानिवत्त्वाभावे ज्ञापकत्वविचारोस्माभिरुपेक्षित इति बोध्यम् ॐमारयतीतिॐ इदुदुपधेभ्यो- णिच्चोऽनभिधानं लुङ्मात्रविषयकमितिभावः। स्पष्टंचेदं णौचङीत्यत्रोद्योते। सामान्यतोऽनभिधानाङ्गीकारेतु भवन्तमाचष्टे भावयतीत्युदाहार्यम्। अत्रापि परत्वाद् वृद्धौसत्यां टिलोपे लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेन नपुनर्वृद्धि रित्युच्यते तदा वाचिक इत्युदाहार्यम्। तत्राशीर्दत्तशब्दलोपस्य स्थानिवत्वेचान्तेभत्वा भावेन पदत्वात् कुत्वापत्तिः। न पदान्तेति निषेधस्य तु नात्र विषयः। पदे परतश्चरमावयव कर्तव्यताया मेवतत्प्रवृत्तेरिति दिक्। नन्वेवं णिलोपादेरनेन स्थानिवत्वं न स्यात्। सूत्रोपात्तरूपस्यैव स्थानित्वाङ्गीकारेण णेरनिटीतिसूत्रो पात्त स्थानिताया अज्मात्रवृत्तित्वाभावा दतआह ॐअत्र सूत्रे इतिॐ अत्र मानं दर्शयति ॐअत एवेति। निषेधस्सार्थक इतिॐ सहि वदधातोर्ण्यन्ता ण्णिचि अवीवददित्यत्र पूर्वणिलोपस्यस्थानिवत्वेनोपधाह्रस्वोनस्यादित्यारब्धः

अन्यथा स्थानिवत्वस्यैवाप्रसक्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेतिभावः । नन्वेवं जुहुत इत्यत्र श्लोःस्थानिवत्त्वेन गुणस्तु नपरनिमित्तकत्वाभावेन शप्त्वेन स्थानितयाऽजादेशत्वाभावेन च स्थानिवत्वाभावादिति तिङन्तशेखरोक्ति विरोध इति चेन्न, प्रथमहेतोरेव नागेशाभिप्रेतत्वात् । अतएव नपदान्तसूत्रे उद्योते तस्यैवोपन्यासः । द्वितीयस्तु अचइत्युपादानात् साक्षादेव यस्याचू स्थानित्वेनोपात्तस्तस्यैव स्थानिवद्भाव इति प्रकृत सूत्रस्थ प्रदीपानुरोधीति तद्विरोधस्याकिंचित्करत्वाच्च । प्रकृतप्रदीपस्यानौचित्य मत्रैवोद्योते स्फुटम् । अतएवेत्यादिसार्थकइत्यन्तग्रन्थस्य अचइतिकिमित्यादिग्रन्थानन्तरं पाठस्तु सन्दर्भविरुद्धः । उदयङ्करस्तु पटयतीत्यादितउत्तर मस्य पाठः बृहति तथैव दर्शनादित्याह । नपदान्तसूत्रस्थोद्योतस्त्वत्रैव पाठं द्रढयतीति ध्येयम् ॐअचइतिकिम् आगत्येतिॐअभावातिदेशस्येद मुदाहरणम् । नच स्थानिनिमित्तकं भवत्यादेशनिमित्तकं ने त्यर्थस्य वक्ष्यमाणतयाऽत्र तुक आदेशनिमित्त कत्वाभावात् कथं तस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । लोपस्य ह्रस्वस्यपित्कृत्परत्व सम्पादनद्वारा तुङ्निमित्तत्वात् स्पष्टंचेदमुद्योते । नच सूत्रे अचइत्यस्याभावे स्थानिनोऽसन्निहितत्वादादेशस्यैव पूर्वत्वेऽवधितयाऽन्वयादत्रादेशस्य लोपरूपतया ततःपूर्वत्वस्य वक्तुमशक्यतया नात्र स्थानिवत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । अभावस्यापि बौद्धपौर्वापर्याङ्गीकारात् ॐयलोपोनस्यादितिॐ यलोपेनस्थानिवदिति लोपाजादेशस्यैवेतिभावः । यदितु यश्चाश्रीयते नासावादेशः यश्चादेशो नासावाश्रीयते इत्युच्यते तदा वैयाघ्रपद्ये दोषः । तत्र पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति लोपस्य स्थानिवद्भावेपाच्छब्दान्ते भत्वा भावा ल्लोपो न स्यात् । तत्र न्यासान्तरै र्ज्ञापकैश्च फलाना मन्यथासिद्धिकरणापेक्षया परस्मिन्निति करणमेव लध्विति दिक् ॐविरोधादितिॐसंख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वादिति भावः । ननु आगत्येत्यादिप्रत्युदाहरणानि न भवन्ति । पूर्वसूत्रवदत्रापि स्थानिप्रयुक्तकार्यमात्रातिदेशो प्रकृते तादृशस्य कस्याप्यभावेनैवातिदेशाप्रवृत्तेरित्यत आहॐअत्र स्थानिनीत्यादिॐ ननु स्थानिनि यन्न तदादेशेऽपि नेत्यर्थे युवजानिरित्यादौ यश्चाश्रीयते इत्या

दिना वारणं न संघटते यलोपादे स्स्थानिन्यभावेनादेशेऽप्यभावातिदेशसंभ वात् । किंच देवयतेः क्विपि दयूरित्यत्रायादेशो नस्यात् । स्थानिनि णावूठोऽ भावेनाभवतोऽयादेशस्यादेशे लोपेप्यभावातिदेशापत्ते रित्यत अह ॐस्थानिनिमित्तकमित्यादि। तदर्थइतिॐस्थानिनि यद्भवतीत्यादेरर्थइतिभावः। एवंच युवजानिरित्यत्र यलोपस्यादेशघटकानिमित्तकत्वेप्यादेशानिमित्त - कत्वान्नदोषइति भाष्यसङ्गतिः।दयूरित्यत्रायादेशस्योठ् निमित्तकत्वेन णिलो- पानिमित्तकत्वा न्न दोषः । नचैवमेषोगमयतीति नस्यात् गम्यादेशस्य स्थानि वत्वेप्यवयवगकारमादाय सुलोपापत्तिरिति वाच्यम् । यश्चाश्रीयत इति भाष्यप्रामाण्येन एषगमयतीत्यस्यैवेष्टत्वात् । एतेन स्थानी न निवृत्तः आदेशो नजात इति सम्भावनायां यद्भवति तद्भवति यन्न तन्नेत्यर्थे तात्पर्यमिति वदन्तः परास्ताः । विनाविरोधं भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनाया अनौ चित्याच्च । नचैवमपि न सम्प्रसारण इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्रहि अस्मादेवज्ञापकात् परस्य पूर्वं सम्प्रसारणमित्युक्त्वा यद्वा सम्प्रसारणाश्र- यस्य प्रतिषेधइत्युक्तम् । एष यूनः पश्येत्यत्र वाक्यसंस्कारपक्षे प्रथमकल्पे सुलोपप्रवृत्त्या द्वितीये यणः स्थानिवत्वेन तदप्रवृत्त्या फलभेदात् कल्पान्तर- मसङ्गतमेवेति वाच्यम् । तद्विषये वाक्यसंस्कारानङ्गीकारेण विरोधाभावात् । नचैवमपीयायेत्यादौ स्थानिवत्वेनेयङ् न स्यादिति परिभाषेन्दुशेखरासङ्गति रिति वाच्यम् । अभ्यासस्यासवर्णइत्यत्रासवर्ण इति प्रसज्यप्रतिषेधाङ्गी- कारेणाविरोधस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् । एतेनादेशे स्थानिवृत्ति धर्मसम्भा- वनायां यद्भवति तद्भवति यन्न तन्नेत्यर्थमुक्त्वा परिभाषेन्दुशेखरस्य विप- रीतलेखनत्वं वदन्तः परास्ताः। नागेशग्रन्थानुसारेणैव नागेशतात्पर्यस्य निर्णे यत्वादिति दिक् ॐअदुपधत्वसम्पादनेतिॐ क्वचिल्लघूपधत्वसम्पादनेति पाठो दृश्यते । तत्र लघुपद मदुपलक्षणमिति बोध्यम् । अदुपधेत्येव साम्प्र- दायिकः पाठः ॐश्रवणादितिॐ प्रथमत इति भावः । ननु सन्निहितत्वात् परस्य प्राधान्यादादेशस्यवाबाधित्वंस्यादतआह ॐव्याख्यानाच्चेतिॐ अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोस्सिद्धमिति वार्तिकरूपादित्यर्थः। अत एव स्वविधौ

स्थानिवद्भावार्थं न्यासान्तरानुधावनं सङ्गच्छते ॐपूर्वसम्बन्धिन्येवेति ॐ अत एव विधिग्रहणं सार्थकम्। तद्धि अवधारणगर्भसमासलाभार्थम् ।नच समास द्वयलाभार्थं तत् । प्रातिपदिकनिर्देशादेव तदर्थलाभात् । नच विधाविति योगविभागेन स्थानिवदेवेतिनियमेनाभावातिदेशलाभार्थं तत् । स्पष्टंचेदं प्रदीपोद्योतयोरिति वाच्यम् । पूर्वसूत्राद्विधिग्रहण मनुवर्त्य वाक्यभेदेनोक्तार्थस्य सुसाधत्वात् । एवं चातिरिच्यमानं विधिग्रहण मवधारण मवगमयति । स्पष्टं चेदं कौस्तुभे।विधिग्रहणसामर्थ्याच्चैतदर्थलाभ इत्याहुरिति वदतोद्योतकारेणाप्ययमर्थः स्फुटीकृत इति बोध्यम्ॐआरतुरितीतिॐनच ऋच्छत्यृतामित्यत्र ऋकारो न प्रश्लिष्यते।ऋ ऋ अतुसिति स्थिते उरदत्व हलादिश्शेषयोर्दीर्घाद्गुणयोःप्राप्तयो स्तक्रन्यायेन दीर्घे पश्चाद्गुणस्याप्राप्त्या यणि रूपसिद्धेः ।एवं च पूर्वसम्बन्धिन्येवेति व्यर्थमिति वाच्यम् । ऋधातोः क्सौ आ ऋवस् इति स्थिते पूर्वोक्तरीत्या तक्रन्यायेनाद्गुणाप्रवृत्त्या कृतद्विर्वचनैकाचोऽभावेनेटोऽप्राप्त्या यणोऽप्राप्त्या आरिवानित्येतत्सिद्धये प्रश्लेषस्यावश्यकत्वात् । नचाभ्यास-कार्ये इति निषेधश्शङ्क्यः । तस्याभ्यासमात्रोद्देश्यककार्यविषयत्वात् । नच दीर्घविधित्वा न्निषेधः। लोपाजादेशस्यैव तद्विषयत्वात्। यदितु अभ्यासकार्ये इत्यत्र मात्रपदनिवेशोविफलः स्वरदीर्घेति नियमे दीर्घग्रहणं विफलमेव । विव्यतुरित्यादौ धात्वनवयवत्वादेव दीर्घवारणसम्भवात् । अतएव दीर्घ-विधौ स्थानिवत्त्वेनाप्यारतीत्यादिसिद्धि रुक्ता । एवंचाभ्यासकार्येष्विति दीर्घविधौ न स्थानिवादेतिवा निषेधेन सिद्धिरित्युच्यते तदा श्लेष्मघ्नेसंयोगसंज्ञाया मुपधालोपस्य स्थानिवत्त्वाभावः फल मुक्तव्याख्याने बोध्यम्। यदित्वत्र स्थानिवद्भावस्य परम्परया पूर्वत्रासिद्धीयप्लुतप्रतिबन्धकतया पूर्वत्रासिद्धीये नस्थानिवदिति निषेधेन सिद्धि रित्युच्यते तदा आच्छैदित्यत्र लावस्थाया मडिति सिद्धान्ते ऋच्छादेशस्य स्थानिवत्वेनाच्त्वबुद्ध्या नहि रजतत्वभ्रमप्रयुक्ताप्रवृत्ति श्शुक्तिं न गोचरयतीति न्यायेन विशिष्टस्य वृद्धौछश्रवणानापत्ति रेतदनाश्रयणे दोषः । यदितु तत्र स्थानिवद्भावाद्विशिष्टनिमित्तिकायाः स्वाश्रयघटकनिमित्तिकायाश्च वृद्धेः प्राप्तावन्त

रङ्गत्वाद्घटकनिमित्तकवृद्ध्या इष्टसिद्धि रित्युच्यते तदा इयशब्दादाचार क्विबन्तात् कर्तरिक्विपि अल्लोपयलोपयोस्तत औप्रत्यये अल्लोपस्यस्थानिवत्वेन वृद्ध्यनापत्तिः। यदितु तत्र स्थानिवत्वेपि तेनपररूपे ततोवृद्ध्या इष्टसिद्धिः। पररूपे यलोपस्य न बहिरङ्गासिद्धत्वं । घटकनिमित्तकत्वाभावात् । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वं तु नजातासिद्धत्वे प्रयोजकमित्युच्यते तदा पटुशब्दस्याब् शब्देनसमासे पद्वन्शब्दाच्छसि संयोगसंज्ञायां स्थानिवत्वेन नसंयोगादिति निषेधाप्रवृत्तावल्लोपापत्तिः । यदितु तत्र नहलोवमादिति न्यासेनेष्टसिद्धिरित्युच्यते तदा पिपाठिषामीत्यत्र शबकारस्य पूर्वदीर्घे तस्य स्थानिवत्वेनातोगुणइति पररूपापत्तिर्दोषः । यदितु तत्र पररूपेपि वस्तुतस्तत्र परस्य दीर्घत्वेन तस्यैवैकादेशेन विधाना न्नोक्तदोष इत्युच्यते तदा तितउशब्दात् सम्बुद्धौतित ओ इतिस्थिते गुणस्य स्थानिवत्वेनातोगुणइति पररूपानापत्तिः। नच तत्र ड उइत्युच्चारणसामर्थ्यात् सन्धिकार्याभाव इष्टएवेति वाच्यम् । तेन गुणबाधकल्पनेपि पररूपबाधकल्पने मानाभावादिति दिक्। तदेतदभिसन्धायाह ॐआदावितिॐ ननु पूर्वस्यैवेत्यवधारणार्थं न विधिग्रहणम्। अवधारणस्य स्वारसिकतया यत्नानपेक्षत्वात्। अतएवोद्योते आहुरित्यरुचिबोधकपदोपादानम् । अभावातिदेशस्तु पूर्वसूत्राद्विधिग्रहणानुवृत्त्या सिद्ध इत्याशङ्क्य विधिग्रहणप्रयोजनं प्रदर्शयति ॐवस्तुत इति। तन्त्रमितिॐ वक्ष्यमाणार्थस्य विधिग्रहणमन्तराऽलाभेन विधिग्रहणबलात्तन्त्रमाश्रीयत इति भावः ॐसम्बन्धसामान्यषष्ठ्यन्तेतिॐ अत्र विधिशब्दस्य सत्तार्थकतयाऽकर्मकतया कर्मषष्ठ्यन्तत्वाभावात् । षष्ठीस्थाने इत्यस्यतु नात्रविषयः। षष्ठ्या अश्रुतत्वादेकार्थीभावाच्च । एतेन स्वमतेऽनुवादेऽपि परिभाषाप्रवृत्त्याषष्ठीस्थाने इति दुर्वारेत्युदयङ्करोक्तिरपास्ता ॐपूर्वस्य स्थिताविति ॐ पूर्वस्य स्थितस्य पालनार्थमिति भावः । तन्त्रफलं दर्शयति। ॐअतएवैनेय इति। न्यायप्राप्तेतिॐनचास्य न्यायस्य लुङ्मात्रविषयत्वमावश्यकम् । अतएव फौह्लिः खेयं तार्तीयीकमित्यादिसिद्धिः। अन्यथा उत्वेत्वसम्प्रसारणानां गुणवृद्धिभ्यां निवृत्तौ तत् सन्नियोगशिष्टलत्वादीनां निवृत्ति

प्रसङ्गात्। अतएवच धिनुत इत्यादा वकारलोपे उप्रत्ययश्रवणंच सिद्ध्यतीति वाच्यम्। न्यायस्य प्रत्ययलोपमात्रविषयकत्वेनोक्तदोषवारणेन लुङ्मात्रविषयकताया अनौचित्यात्। अतएव वातकिशब्दादपत्येऽणि टिलोपे कुको निवृत्तौ वातइति सिध्यति। किंचास्य प्रधानकार्यापाये उभयोरप्यपाय इत्येवार्थः। प्राधान्यंच प्रत्ययप्रकरणात् स्वयं तार्तीयीकं धिनुतइत्यादौ प्रत्ययस्यैव। फौल्लिरित्यादौ निष्ठादेशप्रकरणाल्लत्वस्य क्वचित् प्रथमविधेयस्यापीत्याद्यन्यत्र विस्तरः। एवंच कार्यमात्रविषयत्वे नकिंचिद्बाधकम्। अतएव चिण्वद्भाव सन्नियोगशिष्ट इट्र तदभावे न प्रवर्तते। नच तत्रैकयोग निर्दिष्टानां सहवाप्रवृत्ति स्सहवानिवृत्तिरिति न्यायेन सिद्धिरिति वाच्यम्। अस्या अनुवृत्तिमात्रविषयकत्वात्। एवंच लुङ्मात्रविषयइति सङ्कोचोऽनुचित एवेति दिक् ॥नकारस्थितिरिति॥ ननु सन्नियोगशिष्टन्यायबोधित नकार निवृत्तौ कर्तव्यायां स्थानिवत्वस्य वक्तुं शक्यतया न प्रकृतार्थस्यावश्यकता। नच परिभाषाविधेयस्य नातिदेशविषयत्वमिति वाच्यम्। वेतस्वानित्यत्रैक देशविकृतन्यायप्राप्तरुत्वाभावायातिदेशावश्यकत्वादितिचे न्न। सन्नियोग-शिष्टन्यायेनोभयो र्निवृत्तिबोधनेन पूर्वमात्रविधित्वाभावात्। नचाकृतव्यूह परिभाषया पूर्वमात्रस्य नकारस्यनिवृत्तौ स्थानिवद्भावप्रवृत्ति स्सुलभेति वाच्यम्। तस्या असत्वात्। एतेनेदं फलंचिन्त्यमिति वदन्तः परास्ताः। केचित्तु प्राचीनरीत्या सूत्रं व्याख्याय पूर्वसूत्राद्वैलक्षण्येनात्राभावातिदेशस्य नातीवोपयोग इत्याशयेनाह ॥वस्तुत इति। पूर्वस्य स्थिताविति॥ एवंच पटयतीत्यादौ पूर्वस्य ह्रस्वाकारस्य स्थितिं प्रति स्थानिवद्भावादभावातिदेशे नोपयोग इति भावः। नन्वभावातिदेश एवास्तु किं तंत्रेणेत्यतआह। ॥अतएवैनेय इति॥एतदर्थ मस्यार्थस्यावश्यकतया व्यापकत्वादयमेवार्थः स्वी कार्योनत्वभावातिदेश इति भावः ॥नकारस्थितिरिति॥ सन्नियोगशिष्टन्याय बोधित नकारनिवृत्तौ नतवस्थानिवत्वं तेन न्यायेनोभयोर्निवृत्तिबोधनेन पूर्व मात्रविधित्वाभावात्। एतेन वस्तुत इत्यादि ग्रन्थस्यैवमाशयकत्वेऽभावाति देश व्यवस्थापनोत्तरमेव लेखन मुचितम्। व्यवधानेन लेखना न्नोक्ताशय

कल्पनायुक्तोतिशङ्का निरस्ता । पूर्वमात्रस्य विधावित्यर्थनिर्णयात् पूर्वम-स्यार्थस्यासाधारणफलस्य वक्तुमशक्यत्वादिति व्याचख्युः । भाष्यस्वर-सस्तु पूर्वव्याख्यानइति प्रतिभाति । विधेयस्याभावादिति । नचयस्येति लोपस्तथा स्पष्टंचेदं प्रदीपोद्योतयोरिति वाच्यम् । वार्तिकमते कतीत्यादौ स्थानिवत्त्वेन प्राप्तगुणादिवारणाय नलुमतेत्यत्र बाध्यसामान्यचिन्तावश्यं भावेनाचः परस्मिन्नित्यस्यापि निषेधात् । आनुकितुनसः । प्रत्ययेपरतः पूर्वस्य कार्याभावात् । वार्तिकोदाहरणस्य वार्तिकरीत्यैव दातव्यत्वात् । नियमत्वमिति भाष्यमतेऽपि निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे तस्या आवश्य कत्वाच्च । विधिमुखेन प्रवृत्तावपि श्रविष्ठादिपरित्यागेनानुकूपर्यन्तमनु धावतो भगवत आनुक एवतात्पर्यविषयत्वाच्च । एवं स्थिते चिन्त्यमिति ब्रुवन्तो मान्याइति भट्टाः । अन्येतु स्थानिवत्त्वेन यस्येति लोपोनापादयितुं शक्यः । तेनैवस्थानिवत्त्वेन ङीषोऽपायाभावेनानुकोऽपि निवृत्त्यभावेना कारान्ते भत्वस्यदुर्लभत्वादित्याहुः। अस्यार्थस्य भाष्यानुक्तत्वशङ्कां परिहरति । प्रकृतसूत्रेपीति । इत्युक्तमिति । नचभाष्ये पूर्वस्यभावं प्रतीत्युक्त्तरं पूर्वः स्यादित्युक्त्वा पूर्वस्यापूर्वतया प्रवृत्तावेव स्थानिवदित्यर्थलाभात्कथं प्रकृतार्थ लाभइति वाच्यम् । पूर्वः स्थितस्स्यादित्यर्थकतया प्रकृतार्थसिद्धेः । स्पष्टं चेदं नपदान्तसूत्रे उद्योते। नचैतद् भाष्यस्यान्यथा सिद्धायन्नित्यादि साधनाय प्रवृत्ततया एकदेश्युक्तित्वेन नोक्तार्थसाधकतेति वाच्यम । अन्यथासिद्धे-रेव कर्तव्यायामेवमुपपादनेनैतत्सिद्धान्तव्यवस्थापनएवतात्पर्यावधारणा-दस्य सिद्धान्त्युक्तित्वाक्षतेः । स्पष्टं चेदमुद्योते सिद्धान्तिनापि भावसाधन विधिशब्दस्याप्युपादानमत्रेति सिद्धान्तं बोधयितुमन्यथासिद्धिर्नोक्तेति ग्रन्थेनेतिदिक् । नन्वत्रमास्तु तन्त्रम् । विधिशब्दो भावसाधनएव । विधिर्भावः । सच सत्तारूपः । सत्ताचद्विविधा । शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिरूपा अनिवृत्तिरूपाच । एवंच पूर्वसम्बन्धिशास्त्रीयकार्यप्रवृत्तौ पूर्वस्यस्थितौच स्थानिवद् भावइति पर्यवस्यति । आद्योदाहरणं निगाल्यत इति । अन्त्योदा हरणमैनेयः पटयतीत्यादि । एवंच तन्त्राश्रयणं विफलमेव । अतएव कैयटे

30

भावसाधनएव विधिशब्दो व्यापकत्वादाश्रीयत इत्युक्तम् । उद्योतेऽपि प्रकृतसूत्रे उभयोरपिग्रहणं बोध्यम् कैयटे भावसाधन एवेत्येवशब्दोऽप्यर्थ इति केचिदित्यत्र केचिदित्यरुचिबोधकपदो पादानमित्यतआह । सोऽपीत्यर्थइति । अयंभावः । पूर्वस्य प्रवृत्तौ स्थानिवदित्युक्तौ वैयाकरण इत्य त्त्वेत्र यणादेशस्थानिवत्त्वेनैच्चूनस्यात् । ज्ञापकेन तत्साधनंतु तन्त्रादविशिष्टम् । अतोऽत्र भावशब्दः स्वरूपेणावस्थानरूपस्थित्यपरपर्यायः । एवंच निगाल्यत इत्यादिसिद्धये कर्मसाधनोऽप्यावश्यकः । धिन्वन्तीत्यत्रेट् चनोति तदुत्तर भाष्यमेकदेशयुक्तमेव । वैयाकरण इत्यत्रैचोऽसाधनात् । ऐनेय इत्यादि सिद्धये भावसाधनोऽपि । एवंच तन्त्रस्यावश्यकतया भाष्येऽपिशब्दः पूरणीयइति । उद्योते केचिदित्युक्तिस्तु कैयटस्यैवशब्दस्याप्यर्थकत्व एवारुचिंबोधयति । व्यापकत्वादाश्रीयत इत्युत्तरग्रन्थाननुगुण्यात् नतु तन्त्रांशइतिदिक् । ननु पूर्वत्वेऽवध्याकाङ्क्षायामचइत्यस्य तन्त्रेणान्वयादनु वादेऽपि परिभाषाप्रवृत्त्या तस्मादित्यनेना व्यवहितत्वं लभ्यत इत्यतआह । ॐस्वरेनिषेधाच्चेतिॐ। ॐनपदान्त । वतिघटितेतिॐ । तेनबहिरङ्गपरिभाषायाः त्रिपाद्यां नप्रवृत्तिरितिभावः । नन्वेवं प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य त्रिपाद्याम प्रवृत्त्या पत्त्यादीर्घाहो निदाघेत्यादौ रोऽसुपीत्यादिस्यात् । नच वतिघटितेति मास्तु, बहिरङ्गपरिभाषाव्युदासायातिदेशसूत्राणामित्येव ज्ञाप्यताम् । व्यपदेशिव द्भावस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तावपि प्रत्ययावयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्यान्यत्र ज्ञापितत्वेनाचैषीदित्यत्र षत्वसिद्धेरिति वाच्यम् । यज्ञस्येत्यत्रोदात्तादनु दात्तस्य स्वरितइत्यस्य व्यवधानेऽपि प्रवृत्तये स्वरविधौव्यञ्जन मविद्यमान वदित्यस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्त्यापत्तेः । तत्प्रत्याख्याने ह्रस्वरप्राप्तावित्यस्य प्रवृत्ते रावश्यकत्वाच्च । प्रातिपदिकग्रहणे, इत्यस्यास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तावयस्कु म्भीत्यत्र सत्वानापत्तेश्च । नच वतिघटितेति निवेशेऽपि तत्रदोषएवेति वाच्यम् । तत्र फलबलेन प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं यथाभवति तथाकर्तव्यमित्यर्थेन प्रातिपदिकवाल्लिङ्गविशिष्टमिति परिभाषास्वरूपस्वी कारेणादोषादितिचेन्न । नियामकत्वमिति भाष्यमते अस्यापि स्थानिवत्त्व

बोधकतया वतिघटितत्वात्। विधिमुखेन प्रवृत्तावपि तत्र स्थानिवदित्यनु वृत्त्याऽदोषाच्च । ॐअन्येतिॐ । फलितार्थकथनम् । ज्ञाप्यकोटिप्रवेशेतु स्वांशेचारितार्थ्यं दुर्निरूपंस्यात् । एवंचास्यापि निषेधाविषये प्रवृत्तिरिष्टैव। तेन महिष्मानित्यत्र जश्त्वं नेतिदिक् । ॐरामइत्यादावितिॐ । आदिना अदमुयङ्, क्षीरपेण, अयस्कुम्भीत्यादिसङ्ग्रहः । ॐविसर्गादिसिद्धिरिति। अन्यथाआनुमानिकस्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या सुबन्तत्वाभावात्तदसिद्धिः । इदं कार्यकाले । यथोद्देशेतु पदसंज्ञाशास्त्रदृष्ट्यारुत्वस्यासिद्धत्वेन रान्ते सान्तबुद्ध्यापदत्वप्रवृत्तौ बाधकाभावेनेष्टासिद्धेः। आदिना अदमुयङित्यत्र स्थानिवत्त्वेनादश्शब्दत्वान्मुत्वं क्षीरपेणेत्यत्रणत्वमयस्कुम्भीत्यत्र सत्वमि त्यादि संगृह्यतइतिदिक्। ॐभावसाधनइतिॐ। यत्तु कर्मसाधनत्वाङ्गीकारे ऽपि कर्मधारयसमासेनेष्टसिद्धिरित्याहुः। तत्तुपदेऽन्तः पदान्तः पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिरिति भाष्याक्षराननुगुणत्वादुपेक्ष्यम् । कर्मधारये विधिशब्दस्य क्रियाशब्दत्वेन पूर्वनिपातापत्तेश्च। ॐकर्मषष्ठ्यासमासइतिॐ। नतु पूर्वसूत्रवत् सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासः । तथासति पदान्तकर्म कस्य पदान्तसम्बन्धित्ववत्पदान्तोद्देश्यकस्यापि पदान्तसम्बन्धित्वं स्यादिति भावः। एतेन पदान्तस्य स्थाने इत्यर्थंशङ्कितुमशक्यः, पदान्तस्य स्थानेविधौ द्विर्वचनादेश्च विधावित्यर्थाश्रयणे वैरूप्यापत्तेरित्याचार्योक्तमपास्तम् । ॐएषोयन् हसतीतिॐ। उदाहरणप्रसिद्धि बोधनोपायतया क्वचिदयंदृश्यते प्रयोगइति सूचयितुं हसतीत्यस्य प्रयोगः। यत्तु एषोयन्नित्यसाधुः परत्वा न्नित्यत्वाच्च सलोपस्यन्याय्यत्वात्। नच तत्रस्थानिवद्भावः। पादस्यलोपइति लोपस्येव सुलोपस्यापि पदचरमावयवत्वात्। लक्ष्यानुसारेण पदसंस्कारस्यै वाश्रयणाच्च । अतएव यएवासि ससन्यजेति श्रौतप्रयोगः एषयन्निति छान्दोग्यप्रयोगश्च संगच्छते। लोकेऽपि सयन्नित्येव प्रयुज्यते नतुसः सन्नि तीत्याहुः,तन्न। अस्यापि क्वाचित्कस्यप्रयोगस्येहोदाहरणत्व स्योपपादितत्वेन छान्दोग्यप्रयोगानुरोधेन पदसंस्कारवदेतदनुरोधेनात्र वाक्यसंस्कारस्य स्वीकारात्। लोपस्यानवयवत्वेन स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वाच्च। अतएव पाद

स्येति लोपस्य स्थानिद्वारासमासान्तत्वं स्वीकृतं वृत्तिकृता, दीक्षितोप्येवम्। अभावस्य कथं समासान्तत्वमत आहेत्यवतारितं नागेशेन । समासान्तेषु पाठसामर्थ्यादारोपितं समासान्तत्वमस्येति तेषामाशयः। एवंचन तद्दृष्टान्तो लोपसामान्यस्यावयवत्वं समर्थयितुमीष्टे । अपरितुष्यन् खल्वपिभवान् लक्ष्यानुसारेणेत्याद्यवोचत् । किंचपरत्वान्नित्यत्वा दिति भवदुक्तमसम्बद्ध मेव सुलोपप्रवृत्तिदशायामुत्वस्य प्राप्त्यभावात्। नच रुत्वे कृते तयो र्युगपत् प्राप्तिरिति वाच्यम्। रुत्वस्यासिद्धतया पूर्वमेव सुलोपप्राप्ते रित्यलम्। ननु भावसाधनत्वे भाष्योक्तं षडिकइति फलं परित्यज्य एतत् पर्यन्तानुधावनं किमर्थमितिचेन्न । कर्मषष्ठ्या समासफलस्यापि प्रदर्शनार्थत्वादितिदिक्। उत्वेचेति । नच रोरनादिष्टादचःपूर्वत्वाभावेनातिदेशप्रसक्तिरेव नेतिवा च्यम् । स्थानिद्वारकस्य तस्य सत्वेनातिदेशप्रवृत्तेः। हशिचेत्येतद्दृष्ट्या रुत्वस्य सिद्धत्वेऽपि अतिदेशदृष्ट्या तस्यासिद्धतया पूर्वत्वेन दृष्टएव कार्य प्रवृत्तिबुद्ध्या अतिदेशप्रवृत्तेश्चेतिदिक् । स्पष्टं चेदमितीदमा भावसाधनत्व मात्रं परामृश्यते नतु फलमपितस्य भाष्ये अदर्शनात्। नन्वेवं वेतस्वा नित्यत्र रुत्वं प्राप्नोति। नचाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमनेन निषेधात् । नचतसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञया पदत्वबाधइति वाच्यम् । तत्र स्थानिवत्त्वेन सान्तेभत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । नचभसंज्ञाप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्य सान्तेपदत्वसम्पादन द्वारा परम्परयारुत्वसाधकतेति तस्याप्यनेन निषेधइति वाच्यम्। अत्र पदत्वमात्र द्वारिकायाएव स्वीकार्यत्वात्। अन्यथाषडिकासिद्धेः स्पष्टं चेद मुद्योत इत्यत आह। ॐअत्र पदेऽन्त इत्यादि। प्रत्यासत्त्येतिॐ। पदे इत्यनेन परपदस्योपस्थितत्वेन तत्स्थएवाजादेशो गृह्यतेइति भावः । अतएवैत्संनि त्यत्र स्थानिवत्त्वेनैव जुस्वारणाद्यत्रोभे श्रूयेते इत्यर्थस्यानावश्यकत्वमित्युक्त मभ्यस्तसंज्ञासूत्रे भाष्ये। अन्यथा ऐत्संन्नत्रेत्यत्रानेन स्थानिवत्त्वनिषेधादुक्ता र्थस्यावश्यकतया तदसङ्गति स्स्पष्टैव। षष्ठीसमासे प्रत्यासत्तिफलन्तु उपदेशे नान्तात् ध्रणधातो र्ण्यन्तात् क्विपिहेध्रानित्यस्याश्वशब्देनयोगे ध्राणश्व इत्यत्र णिलोपस्थानिवद्भावस्य रषाभ्यामित्यत्रापदान्तस्य मूर्धन्य इत्यनु

वर्त्यपदान्तस्येति प्रत्याख्यातृभाष्यकृन्नये पदचरमावयवणत्वसाधकतया प्रसक्तस्य निषेधस्याभावाण्णत्वसिद्धिः। पूर्वत्रासिद्धीयेइति तु न। तस्यदोष इति प्रतिप्रसवात्। यत्तु एवं निगाल्य देवदत्त इत्यत्र लत्वसिद्धिरपिफल मिति। तन्न। तस्यानभिधानस्योत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वादिति दिक्। ॐपदचर मावयवविधायकातिरिक्तस्यैवेति। नन्वेवमपि पिपठीरित्यत्र पूर्वत्रासिद्धे नस्थानिवदिति निषेधसंचारपरोत्तरग्रन्थासङ्गतिः। नच स्वादिष्विति पदत्ववच्चरमावयवेत्यादि सङ्कोचे विरोधाभाव इति वाच्यम्। पिपठीर्भ्यां मित्यादौ दोषात्। नच तद्धित निमित्तकपदत्ववदित्यादिसंकोचेनादोषइति वाच्यम्। एवमपि पिपठीः कल्पमित्यादौ दोषात्। नच तत्र कौलुप्तमित्य नेन निर्वाह इति वाच्यम्। तस्य परिगणित मात्रविषयकत्वात्। नचधात्व नवयबो यः पदचरमावयवस्ताद्विधायकातिरिक्तत्वेन सङ्कोच इति भट्टोक्त रीत्या निर्वाहइति वाच्यम्। एवमपि तिरश्चेत्यत्र श्चुत्वे पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति संचारपरोत्तर ग्रन्थासङ्गतेः। एतेन प्रत्ययघटकअस्थानिकरु भिन्नपदचरमावयवेत्यादिसङ्कोचः परास्तः। नासा शब्दाण्ण्यन्तात् क्विपिनाः इत्यत्र रुत्वेकर्तव्ये निषेधानुपपत्तेश्च। न च यस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते तादृशादेशहेतुभूतप्रत्ययनिमित्तकपदसंज्ञावद् गृह्यत इति भट्टोक्तदिशा ड्मतुन्निमित्तकपदसंज्ञावद्गृह्यत इत्याचार्योक्तदिशावानिस्तार इति वाच्यम्। षडिके पूर्वत्रासिद्धेनेति च निषेधमाशङ्क्य नपदान्तसूत्रोक्तरीत्या तस्य पदान्त जश्त्वेऽप्राप्तेश्चेत्युक्तस्य तद्धितशेखरग्रन्थस्यासाङ्गत्यापत्तेः। षडिकेदोषापत्तेश्च। द्वितीयाद्यच उत्तरस्यलोपविधायकवचनप्रामाण्याद्धत्वे स्थानिवत्त्वमिति स्वी कारेतु गौरवम्। एतेन टिलोपप्रयोजकप्रत्ययप्रयोज्यपदत्ववदित्यादि सङ्कोचः स्वप्रयोज्यकार्यप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन प्रत्ययविशिष्टपदत्ववदि त्यादि सङ्कोचः स्वप्रयोज्यपदसंज्ञावदुद्देश्यकत्व स्वप्रयोज्यकार्यप्रयोज्यत्वोभय संबन्धेनप्रत्ययविशिष्टोयः पदचरमावयव इत्यादिसङ्कोचश्च परास्ताः। षडिक इत्यत्र पदसंज्ञाया इकप्रत्ययप्रयोज्यत्वाभावात्। द्वितीय तृतीय योस्सुप्रत्यय मादायाद्यसम्बन्धसम्पादनेऽपि द्वितीयस्य दुर्लभत्वात् न च ठस्यपरम्परया

पदसंज्ञाप्रयोजकत्वमस्ति ठचि कुलिद्धत्तशब्दलोपे यस्येतिलोपेऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादकारान्ते भत्वप्रवर्तनेन षान्ते अप्रतिबन्धेन पदत्वप्रवर्तकत्वादिति वाच्यम्। अल्लोपेसत्यसति वा षान्ते पदत्वस्य निर्बाधत्वेनाल्लोपस्य पदसंज्ञाप्रयोजकत्वाभावेन तन्निमित्तभूतठचः प्रयोजकत्वस्य दूरापास्तत्वात्। एवंच सुपमादायापि न निर्वाहः। न च तद्धित निमित्तकलोपपरक पदचरमावयवे त्यादि श्रीधरोक्तसङ्कोचेन सर्वनिर्वाह इति वाच्यम्। एवमपि पटितीत्यत्रैकादेशस्य स्थानिवद्भावस्य पूर्वत्रासिद्धेनेति निषेधेन टान्तस्यैकदेशविकृतन्यायेन पदत्वा ज्जश्त्वापत्तेः। न च तत्राज्झलादेशत्वात् स्थानिवत्त्वाभाव इशङ्क्यः। उत्तर स्थानिनमादायाज्मात्रस्थानिताकादेशत्वात्। न च नपदान्तेति निषेधश्शङ्क्यः। तस्य निषेधस्य परमात्रस्थाजादेश एव प्रवृत्तेः। नचैकदेशविकृतन्यायानित्यत्वेन तत्सिद्धिरितिवाच्यम्। तदनित्यत्वस्य नागेशानभिप्रेतत्वात्। क्वचित्तु लक्ष्यानुसारान्न्यायानाश्रयणं तेनाभीयादित्यादि सिद्धिरिति परिभाषेन्दुशेखरग्रन्थस्तु प्राचीनानुसारेणैव। स्वमते उपसर्गत्वस्योक्तपरिमाणनिष्ठतया स्वरसत एव न्यायाप्रवृत्तेः। न च तत्र जश्त्वाभावार्थं न्यायानाश्रयणमित्युक्तमिति भ्रमितव्यम्। इण् धातुस्थ शेखरतो ह्रस्वविषयकतायाएव लाभात्। तत्रहि अभीयादित्यत्र भान्तस्यैकदेशविकृतन्यायेनोपसर्गत्वादिकारस्य परादिवत्त्वेनेण्त्वाद्ध्रस्वस्यादित्याशङ्क्योपसर्गसंज्ञायाःपरिच्छिन्नपरिमाणप्रादिनिष्ठत्वादिति समाधाय लक्ष्यानुसारात् क्वचिन्न्यायानाश्रयणमिति नदोष इत्यन्ये इत्युक्तम्। अत्रचान्ये इत्युक्त्या पूर्वोक्त समाधान एवादरस्सूचितः। किंच तत्रैव परेत्वित्यादिनाऽभीयादित्यस्यानभिधानोक्त्या तस्यैवेहोदाहरणत्वेनदानात् स्वानभिप्रेतत्वं सूचितम्। अतएव तत्रोपष्टम्भकतया कैयट मेवप्रादर्शयत्। सोऽपि कैयटः मध्येऽपवादविषये प्रवृत्तः। न्यायसाम्यादत्राप्युपयुज्यत इति यथाकथंचिदुपष्टम्भकं भवतीत्युक्तमित्यन्यत्र विस्तरः। एवं चायं सङ्कोचो दुष्कर एव। यद्यपि यस्यादेशस्य स्थानिवद्भावश्चिकीर्षितस्तदादेशप्रवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालप्रवृत्तिक - पदत्ववच्चरमावयवातिरिक्तत्वेन सङ्कोचः। अस्ति च वेतस्वानित्यत्र लोप

प्रवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालमेवैकदेशविकृतन्यायेन स्वादिष्विति वापदत्वम् । षडिक इत्यत्राप्यादेशप्रवृत्तेः पूर्वमेव पदत्वसत्वेऽपि कार्यकाले आदेशप्रवृत्त्युत्तरकालं प्रवृत्तिरावश्यकी । पटितीत्यादावप्येकदेशविकृतन्यायेन तत्व मितिवक्तुं शक्यते तथापि वनेशइत्यत्र लोपस्यानवयवत्वेन पूर्वत्रासिद्धीय इत्यस्य प्रवृत्तौ नलोपापत्तिर्दुर्वारा । नच सुब्विध्याद्यतिरिक्ते नलोपस्य सिद्ध तया न्यायसिद्धस्यास्य तत्राप्रवृत्तिरितिवाच्यम् । एवमपि तत्र ङमुटोदुर्वा रत्वात् । नच ङमन्तपदावयवस्यह्रस्वात् परस्यङ मोङमुडजादौ पदे इति व्याख्यानेन यदागमन्यायेन पदान्तभक्तस्य पदान्तत्वबोधनेनङमुटः पदचर मावयवत्वमेवेति वाच्यम् । एवमपि वृद्धेश इत्यादौ संयोगान्तलोपापत्तेः । बुधेशइत्यादौ भष्भावापत्तेश्च । एवं तिरश्चेत्यत्रत्योत्तरग्रन्थासङ्गतिरितिचेदत्र ग्रन्थतत्वविदः । पदसंज्ञाप्रयोज्यपदचरमावयववर्णनिमित्तककार्यविधाय कातिरिक्तविषयकतया सङ्कोचः कार्यः । पदसंज्ञाप्रयोज्यत्वविशेषण दानात्तिरश्चेत्यत्र पूर्वत्रासिद्धीये नस्थानिवदित्यस्य प्रवृत्तिपरोत्तर - ग्रन्थविरोधोन । यदितु स ग्रन्थः प्राचीनरीत्यैव । स्वमते नपदान्तेत्य नेनैवसिद्धिरित्युच्यते तदा तद्विशेषणमनुपादेयमेव । पदचरमाव यववर्णनिमित्तकत्वनिवेशात् वृद्धेश इत्यत्रैकदेशविकृतन्यायेनका - देशात् पूर्वसमुदायवृत्तिपदत्वमादाय संयोगान्तलोपादिन । अत्रलोपस्य चरमावयवत्वाभावेऽपि अलोन्त्यस्येति प्रवृत्त्या उद्देश्यस्यापि निमित्तत्वाङ्गी कारेण चरमावयववर्ण निमित्तकत्वाक्षतेः । वर्णेति निवेशात्तस्यदोषस्संयो गादिलोपेत्यस्य काक्वर्थमित्युदाहरणपरभाष्यविरोधो न । अन्यथा संयो गादिलोपस्य पदचरमावयवसंयोगनिमित्तकत्वात्तत्र पूर्वत्रासिद्धे इत्यस्या प्रवृत्तौ तदसङ्गति स्स्पष्टैव । नच झलन्तसंयोगादिलोपस्यैवेष्टत्वमितीदमु दाहरणमेकदेशिन एवेति वाच्यम । संयोगान्तलोपो झलोलोप इति भाष्य स्वरसात् संयोगादिलोपे झलइत्यस्यासम्बन्धएवेति भाष्याशयात् । स्पष्टं चेदमुद्योते । प्रतिप्रसवस्यैव वैयर्थ्यमितितुन । झलिपरे लोपविषये चारिता र्थ्यात् । नच लोपस्याप्यवयवत्वं स्वीकृत्य चरमावयव विधायकातिरिक्तत्वे

नैव सङ्कोचः क्रियतामिति वाच्यम्। एवमपि बुधेश इत्यादौ भष्भावापत्तेः। ममतु पदचरमावयवस्य झषो भष्भावे निमित्तत्वेन नदोषः। नचैवं पिपठी रित्यत्र पूर्वत्रासिद्धीय इत्यस्यप्रवृत्तिपरोत्तरग्रन्थविरोधइति वाच्यम्। तत्रकेचिदित्युक्त्या नागेशस्यारुचि सूचनात्। अतएव तदुत्तरं क्वौलुप्तंनेतितु तत्वमित्युक्तं नागेशेन। यद्यप्ययं पाठः क्वचित्पुस्तकेषु नदृश्यते तथापि क्वचिद्दृश्यतएव। अभिप्रेतश्चायमर्थो नागेशस्य। अतएव पिपठी रित्येतत् क्वौलुप्तमित्येतस्यासाधारणोदाहरणमित्युक्तमुद्योते। नचैवं स्कन्दयतेः स्कन् लेहयतेः लेट् दोहयतेः धोगिति पूर्वात्रासिद्धीय इत्यस्योदाहरणदानं कैयटस्य विरुध्येतेति वाच्यम्। सम्भवमात्रेण तदुदाहरणात्। क्वौलुप्तमित्य नेनान्यथासिद्धेः। अतएव भाष्ये पूर्वत्रासिद्धेचे त्युपक्रम्यपदान्तविधौ नकि मप्युदाहृतम्। अतएव संयोगान्तलोपादिष्वित्युपक्रम्य संयोगान्तलोपे उदा हरणादानंच संगच्छते। कैयटोदाहृतानां क्वौलुप्तमित्येव सिद्धिरिति तदा शयः। नचैवं विचिदोषश्शङ्क्यः। एतद् भाष्यप्रामाण्येनासार्वत्रिकस्य विचईदृशे विषयेऽभावबोधनात्। नचैवं पटुमाचष्टे पटयति ततः क्विपि पड् पड्भ्यामित्यादौ टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् जश्त्वाद्यनापत्तिरिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येनेदृशानामनभिधानस्य तत्रैवोद्योते उक्तत्वेनादोषात्। नचैवं गर्दभयतेरप्रत्ययेगर्धबितीति भाष्यविरोधः। अतएवोद्योतेऽनभिधानं केचिदित्यादिनोक्तं नतु परेत्वित्यादिनेतिवाच्यम्। पूर्वोक्तभाष्यस्वारस्ये तद्भाष्यस्य गर्दभमत्तीत्यर्थक गर्दभाच्छब्दाण्णिजन्तात् क्विबित्येवं परतया योजनीयस्त्वेनादोषात्। उद्योते केचिदित्युक्ति स्तुक्वौलुप्तमित्येतत् सिद्धोदा हरणानामनभिधानमप्रामाणिकमिति द्योतनायैव। यद्वायस्यादेशस्य स्थानिवद् भावश्चिकीर्षितस्तादृशादेशप्रवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालप्रवृत्तिक पदसंज्ञाविष यकएवायंसङ्कोचः। पूर्वोक्तपड्भ्यां गर्धबित्यादौ टिलोपाव्यवहितोत्तरं नपद संज्ञाप्रवृत्तिर्णिचा व्यवधानात् णिलोपोत्तरकालिकातु व्यवहिता। तथाच तत्र पूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य प्रवृत्तौ नकिमपि बाधकम्। पटितीत्यादौ जश्त्वादि वारणमेकदेशविकृतन्यायस्य क्वचिदनाश्रयणं विनापि सिद्धमित्यादि सुधियो

विभावयन्त्वित्याहुः ॐ ग्रहणौचित्यादिति ॐ अतएव पदान्तविधिप्रति नस्था निवदित्युपक्रम्य ब्रह्मबन्ध्वेत्यत्र जश्त्वं प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम् । अन्यथा जश्पदेन निषेधस्य दुर्वारत्वात्तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । अतएव वेतस्वानित्यत्र न जश्त्वम् । अन्यथा पदेऽन्तइति व्याख्यानेन रुत्ववारणेऽपि जशि स्थानिवत्त्व निषेधात्सान्ते पदत्वेन जश्त्वं दुर्वारम् । न च तत्र तसौमत्वर्थइति भत्वेन पदत्वबाध इति वाच्यम् । रुत्वशङ्कापरभाष्यप्रामाण्येन भत्वे स्थानि वत्त्व प्रवृत्तेः । एवं पटितीत्यादौ जश्त्वाभावोऽपि फलं बोध्यम् । एतेनेदं चिन्त्यम् गर्श्वबूवानित्यत्र जश्त्वानापत्ते रित्याचार्योक्त मपास्तम् । पूर्वोक्त रीत्या पूर्वत्रासिद्धेनेत्यनेन तत्सिद्धेश्च । अतएव पूर्वत्रासिद्धेनेत्यवष्टभ्य तत् प्रत्याख्यानमपि संगच्छते । ननु पदेऽन्त इत्यनुचितम् । गतिकारकोपपदानां कृदन्तेन समासे उत्तरस्य पदत्वाभावाद्गोचेत्यादावनेन निषेधाभावेऽवादेशा पत्ते रत आह ॐ गोचेति ॐ अत्र केचित् । कुशब्दस्य सच्छब्देन समासेऽल्लो- पस्य स्थानिवत्त्वेन कदादेशस्येष्टतया पदचरमावयवस्य वर्णस्यैवग्रहणमिति स्वीकारेतु गोरग्वचन पक्षाश्रयणान्नदोष इत्याहुः तन्न । तथा सत्यवङ्न्या- सस्यैव सिद्धान्तिततया सिद्धान्तेऽवङापत्तेः । नावमञ्चतीति विग्रहे शासि नौच इत्यत्रावादेशापत्तेः । पदान्ते न स्थानिवदित्यस्य कौस्त इत्युदाहरणपरस कलग्रन्थोच्छेदापत्तेश्च । यदपि कत्सदित्यत्रकदादेशसिद्धयेऽत्र व्यपदेशिवद् भावानतिदिष्टचरमावयवस्य ग्रहणमिति तदपि न । ए स्सत्ता इसत्तेत्यत्र यणापत्तेः तस्मात्तत्र कदादेशोऽनिष्ट इत्येव स्वीकरणीयमितिबोध्यम् ॐ अनि- त्यत्वेनेति ॐ अतएव धनक्रीतासिद्धिरितिभावः ॐ कार्यित्व एवेति ॐ एतच्च ङमुट्सूत्रे विस्तरेण निरूपयिष्यते । गतिकारकेत्यस्यानित्यत्वे न मानं धन- क्रीतेतितु अजादिपाठात्सिद्धमिति स्वसिद्धान्ते गतिमाह ॐ पदे इतीति ॐ यत्तु कार्यित्वनिवेशस्य सविवादतया लक्षणया सिद्धिमाहे त्यवतारयन्ति । तन्न शोभनम् । नागेशस्य कार्यित्वनिवेशांशे सन्देहाभावात् । अस्मदादि- सन्देहस्य तत्रारोपेण तद्ग्रन्थावतरणप्रदर्शनस्यायुक्तत्वाच्च ॐ अत्रेति ॐ पदत्वयोग्योपलक्षणत्व इत्यर्थः । गतिकारकेत्यस्यानित्यत्व इत्यर्थस्तु तद्

नित्यत्वेनमानमिति परिभाषेन्दुशेखरविरोधादुपेक्ष्यः ॐ इदं भाष्यमपीति ॐ पदेऽन्त इति विग्रहप्रदर्शन परं भाष्यमित्यर्थः। अपिना नलुमताङ्गस्येत्यादि-भाष्यसंग्रहः ॐ साधकः प्रतिबन्धकश्चेति ॐ साक्षात् परम्परयावेति भावः अत्र परम्परा उपास्थितपदत्वद्वारिका तत्प्रतिबन्धकतयोपास्थितभत्वद्वारिकावा ग्राह्या। प्रापकेतु द्वितीयादचऊर्ध्वस्य लोपविधायकवचनप्रामाण्यात् भत्व-द्वारिका नगृह्यते। अन्यथा षडिक इत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वस्याकारान्ते भत्वसम्पादनेन षान्तेपदत्वाप्रतिबन्धेन जश्त्व प्रापकतया तस्यापि निषेधे षान्तस्य भत्वेन जश्त्वानापत्तेः। एवं च परम्परया प्रापकस्य निषेधेफलं मृग्यम्। तत्र साक्षात्प्रापकनिषेधोदाहरणं गोचेति। यत्तुप्रतीचोयदिति निर्देशा दचइत्यल्लोपोनस्थानिवदिति कल्प्यतइति। तन्न। तत्राल्लोपे चाविति दीर्घे तस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः। एवं गोस-त्तेति अत्रालोपस्य स्थानिवद्भावः पदचरमावयवावङ्साधकः। प्रकाशका-रस्तु दध्युपपदकेण् धातो र्मूलविभुजादित्वात् के इणो यणिति यणि तस्य स्थानिवत्त्वस्येको यणचीति यणस्साक्षात् साधकस्य निषेधः फलमित्याहुः। प्रतिबन्धक निषेधोदाहरणमेषो यन् हसतीति अत्र वाक्यसंस्कारपक्षावश्य-कता पूर्वमुपपादिता। तत्र पदसंस्कारएवेत्याग्रहेतु हरिशब्दस्य यशब्देनसमा-से तत आचारक्किबन्तात् कर्तरिक्किपि अल्लोपयलोपयोर्हरिदित्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वस्य साक्षात्तुक्प्रतिबन्धकतया तन्निषेधः फलम्। एवं तेजश्शब्द-पूर्वकादिण्धातोर्मूलविभुजादित्वात् के तेजोयइत्यत्र यणः स्थानिवद्भावस्सा क्षादुत्वप्रतिबन्धक इति तन्निषेधःफलम्। यत्तुदेवदत्तन शब्दादाचारक्किबन्तात् कर्तरिक्किपि विचिवाऽल्लोपे तत औप्रत्यये देवदत्तनावित्यत्रदीर्घाभावः फलमि ति तन्न। दीर्घविधौ तन्निषेधेनोपपत्तेः। यदपि पयश्शब्दस्यक्रशब्देन समासे तत आचार क्किबन्तादप्रत्ययादित्यप्रत्ययेगुणे तस्यस्थानिवद्भावस्य रोरुत्व प्रति बन्धकतया तन्निषेधः फलमिति तन्न। गुणस्य स्थानिवत्त्वेपि यश्चाश्रीयते नासावादेश इतिरीत्याऽवयवाकारमादायोत्वप्रवृत्तेस्सुवचत्वात्। परम्परया पदचरमावयवप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वनिषेधोदाहरणं दध्यार इति। अत्र

वृद्धेः स्थानिवद्भावः ऋत्यक इति प्रकृतिभावप्रवर्तनद्वारा यण् प्रतिबन्धकः । यदितु तत्र वृद्धिघटकाकारनिमित्तकोयण् भवत्येव । न चप्रकृति भावोऽप वाद इति शङ्क्यम् । अपवादो यद्यन्यत्रेति न्यायेन पूर्वं यणः प्रवृत्तेः । प्रकृति भावस्य विशिष्ट निमित्तकत्वात् । किंच ऋत्यक इत्यनेन ह्रस्वएव विधेय इति भाष्यमते तस्य पदचरमावयवस्य साक्षात्प्रापकः स्थानिवद्भावइति तन्निषेधेनैवात्र सिद्धिः । एतेन रलावित्युदाहरणमपि प्रत्युक्तमित्युच्यते तदा सर्पिश्शब्दात्तस्येदमित्यणि तस्याशब्देन समासे तत आचारक्विबन्तात् कर्त रिक्विपि नपुंसकह्रस्वत्वे तत आचारक्विबन्ता्‌ कर्तरिक्विपि अल्लोपे ततो भ्यामि सार्पिर्भ्यामित्यत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावः भसंज्ञाप्रवर्तनद्वारा रुत्वप्रति बन्धकइति तन्निषेधः फलंबोध्यम् । यदितु तत्र प्रथमसङ्कोचे पूर्वत्रासिद्धे नस्थानिवदित्यनेन सिद्धिः द्वितीयेऽपि कौलुषमित्यनेन सिद्धिरित्युच्यते तदा व्याघ्रपाच्छब्दस्याशब्देन समासे ततष्टायामिनादेशे गुणे व्याघ्रपादेनेति स्थिते एकादेशस्य परादिवत्वेन स्वादित्वात्पूर्वस्यभत्वे पादः पदिति पदादेशे व्याघ्र पदेने त्यत्रैकादेशस्य स्थानिवद्भावः पाच्छब्दान्तेभत्वप्रतिबन्धद्वरा पदा-देशप्रतिबन्धकइतितन्निषेधः फलं बोध्यम् । यदि तत्र परपदमात्रस्याजादेशत्वा भावान्नप्रकृत निषेधः प्रवर्तत इत्युच्यते तदा व्याघ्रपाच्छब्दस्याशब्देन समासे तत आचारक्विबन्तात् क्विपि ततश्शसि व्याघ्रपद इत्यत्रालोपस्य स्थानिवद्भावः पाच्छब्दान्ते भत्वप्रतिबन्धद्वारा पदादेशप्रतिबन्धक इति तन्निषेधः फलं बोध्यम् । यदितु तत्र यदा स्थानिवद्भावस्तदा नपदादेशप्राप्तिः । यदा पदादेश स्तदा नपदचरमावयवत्वमिति सर्वथा पदादेशो नपदचरमावयव इत्युच्यते तदा फलं मृग्यम् । एतत्सूत्र भाष्ये दीर्घस्य वर्ज्यकोटावदर्शना दाह ॐ कमेर्णिङित्यादीति ॐ आदिना चिण्णमुलोरित्यस्य संग्रहः । एवं चैतत् प्रामाण्यात् प्रकृतसूत्रस्थं भाष्य मुपलक्षणमितिभावः ॐ दीर्घग्रहणवर्ज-मिति ॐ दीर्घग्रहणस्य वर्ज्यकोटावावश्यकता चिण्णमुलोरिति सूत्रस्थ शेखरतो ऽवसेया । स्पष्टं चेदं कमेर्णिङ् चिण्णमुलोरित्यत्रोद्योते । नन्वत्र सूत्रे दीर्घोप-लक्षणत्वस्यान्वेत्वित्यादिना कथनात् कमेर्णिङित्यत्र केचिदित्युक्त्याऽत्र

नागेशस्य नाभिनिवेश इतिचेन्न । चिण्णमुलोरित्यत्र कौमुदीव्याख्यानावसरे कौमुदीकारेऽभिमानप्रदर्शनेनात्रैव तात्पर्यात् । नचैवं हंसौ जनावित्यादावेकादेशस्य परादिवद्भावेन सर्वनामस्थानत्वादुपधादीर्घापत्तिरिति वाच्यम्। लोपाजादेशस्यैव निषेधविषयत्वात् । नचैव मारुतीत्यत्र दीर्घविधौ न स्थानिवदिति निषेधपरपरिभाषेन्दुशेखरविरोधः पूर्वस्यैव विधावित्यस्यारतुरित्युदाहरणपरशेखरोद्योतविरोधश्चेति वाच्यम् । स्वरदीर्घ यलोपेष्वित्यस्य प्रतिदीव्नेत्युदाहरण स्वारस्येनोपधादीर्घस्यैव ग्रहणमिति तात्पर्येणाविरोधात्। एतेन वर्ज्यकोटौ दीर्घग्रहणे जनावित्याद्यसिद्धिरिति वदन्तः परास्ता इति दिक् ꣸ अदर्शनम् । अनुवर्तत इति ꣸ अतएव सूत्रं सार्थकम् । अन्यथा प्रदेशेष्वेव लौकिकार्थावगत्या सूत्रवैयर्थ्यं स्यात् । तदनुवृत्तौत्वेतादृशविशेष लाभायैवसूत्रं सार्थकमिति बोध्यम् । प्रासादात् प्रेक्षत इत्यत्र ल्यबूलोप इत्यस्य प्रवृत्तये आह ꣸ अर्थत इति ꣸ शब्दस्य चाक्षुषज्ञानाविषयत्वेन सर्वत्रादर्शनस्य सत्वेन सर्वत्र लोपसंज्ञाप्रसक्तिरित्यत आह ꣸ज्ञानसामान्यइति꣸ ꣸ व्याख्यानादिति ꣸ स्वंरूपमिति सूत्रसत्वे नवेत्यत इति शब्दानुकर्षण मत्र व्याख्यानम् । तत् प्रत्याख्याने अर्थे कार्थस्याबाधादेवार्थोपस्थिति र्महासंज्ञाकरणाद्वा तदुपस्थितिरिति बोध्यम् । प्रसक्तस्येत्यस्य कौस्तुभोक्तं फलमनूद्य निराकरोति ꣸ यत्त्वित्यादिना । तुगापत्तिरिति ꣸ ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादेरित्युपस्थित्या प्रकृते न दोषः । नचानियमाभावात् सा नोपतिष्ठत इति वाच्यम् । अस्यामवस्थायां सर्वत्र क्विपस्सत्वेन तदाद्यतदाद्योरपि तुक् प्राप्त्या अनियमसत्वात् । न च प्रसक्तस्येत्यस्याभावे त्रपु इत्यत्राऽणोऽदर्शनेन प्रत्ययलक्षणेन वृद्धि माशंक्यानङ्गत्वात् समाधाय तुगापादनपरभाष्य प्रामाण्येन सप्तम्यन्तप्रत्ययग्रहणे तदाद्यंशस्यानुपस्थितिबोधनेन प्रकृते दोषः । अनियमप्रसक्त्यभावेन अनियमे नियमफलायास्तस्या अनुपस्थितिरित्युद्योत ग्रन्थोऽप्यन्यत्र सप्तम्यन्तप्रत्ययग्रहणे अनियमाभावेन तदनुपस्थित्या सामान्यत स्सप्तम्यन्तप्रत्ययग्रहणे तदनुपस्थितिरित्येवंपरतया योजनीय इति वाच्यम् । अङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये तदधिकारप्रत्याख्यानाय प्रत्यय इति न्यासं

कृत्वा तदाद्यंशोपस्थिति प्रदर्शनस्यासाङ्गत्यापत्तेरितिचे न्न । सोमसुत् त्रपु इत्यत्र सुधातोर्विहितक्विप स्त्रपुशब्दा ददर्शने प्रत्ययलक्षणेन क्विप्परत्वस्य सोमसुत् त्रपु इत्यस्य तदादित्वस्यच सत्वेन तुग्वारणाय प्रसक्तस्येत्यस्या वश्यकतया अनियमाभावेन परिभाषानुपस्थिते स्सिद्धान्तसिद्धतया तदानीं त्रपु इत्यपि फलं भवतीति तात्पर्यात् । ननु प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियाम कत्वमिति भाष्यमते स्थानिवत् सूत्रेणैवातिदेशस्य वक्तव्यतया अपवादे उत् सर्गकृतवारणाय स्थानिवत्वस्य षष्ठीनिर्देशविषयकतया प्रकृते न दोष इति चेन्न । अस्यामवस्थायां प्रत्ययलक्षणसूत्रस्यात्रैव विधायकत्वापत्त्या नियाम-कत्वायोगात् । एतेन भाष्यरीत्या नेदं फलमिति कौस्तुभोक्तमपास्तमिति दिक् । यदितु कृदतिङिति सूत्रे भाष्ये ह्रस्वस्येत्यत्र धातुग्रहणानुवृत्तेरुक्त त्वेन नेदं फलमित्युच्यते तदा औपगवं त्रपु इत्युदाहरणम् । तत्र पूर्वत्राणः परत्रादर्शनेन प्रत्यय लक्षणेन वृध्द्यापत्तिर्बोध्या ॐ विनिगमनाविरहादिति ॐ कस्य षष्ठ्यन्तता कस्य पञ्चम्यन्ततेत्यत्र नियामकाभावेन शास्त्रस्य निश्च यात्मकबोधजनकत्वानापत्त्या आनर्थक्यापत्त्या तस्य च वृद्धिसूत्रे भाष्ये निराकरणात् शास्त्रारम्भसामर्थ्यादुभयथा तात्पर्यस्यावगन्तुं शक्यत्वादु-भयथाऽपि बोधोङ्गीक्रियत इति भावः । एतेन विनिगमनाविरहेण तात्पर्या निर्णये बोधस्यैवानुत्पत्तेरिदं चिन्त्यमिति परास्तमिति दिक् । ननु द्विधमिति मूल मसङ्गतं जश्त्वेन तद्भावादित्यत आह ॐ द्विधत्वमित्यादि । आकृतेः ॐ स्वरूपस्य ॐ चरितः ॐ प्रक्रान्तः । यद्यप्यत्र शब्दाकृतिरेव ग्रहीष्यत इति वक्तुं शक्यते तथापि पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इत्यस्य द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढे त्युदाहरणपरभाष्यानुगृहीतं समाधानमाह ॐसार्थकेति । तद्विषयत्वाच्चेतिॐ चो हेतौ । यतोऽस्या अन्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसम्भावना यत्र तद्विषयत्व मत स्सार्थकानेकाविषयत्वमित्यर्थः ॐ यरएव विशेषणमिति ॐ पुत्र शब्द विशेषणत्वेतु पुत्र्यादिनीत्यत्रापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया निषेधस्स्यात् । यर्विशेषणत्वेतु येन नाव्यवधानन्यायेनैकवर्णव्यवधाने तत् प्रवृत्तावप्यत्रा तिरिक्तव्यवधानान्न । किंचैकादेशे आदिनीशब्दपरपुत्रशब्दो दुर्लभः । व्यप

वर्गस्यान्तादिवत्सूत्रेणानतिदेशादितिभावः । नचैवं यणोमयइतिरेफस्य प्राप्तद्वित्वस्यैव निषेधस्स्यादिति वाच्यम् । अच इत्यनुवृत्त्या अचः परस्य यर एव निषेधविषयत्वात् । रेफस्य द्वित्वकार्यित्वाभावेन निषेध वैयर्थ्याच्च । ङ्यन्तानुकरणमिति स्त्रियामेवैतदुदाहरणमिति लाभायेदम् । लुप्तसप्तमीकमिति । सौत्रत्वादितिभावः । अत एव च प्रगृह्यत्वमपिनेतिकेचित् । अन्ये तु सप्तम्या इयाडियाजीकाराणामुप संख्यानमितीकारः ततोयस्येति लोपः । एवंच न प्रगृह्यत्व शङ्काकलङ्कलेशो ऽपीत्याहुः अत्र पक्षे लुप्ता स्वरूपेणादृष्टा सप्तमी यस्येति व्याख्येयम् । ग्रन्थ स्वरसस्तु नैवमितिबोध्यम् । ङ्यन्तानुकरणत्वे वृद्धसंमतिमाह । अतएवे, ति। वस्तुत स्त्वादिनीति न ङ्यन्तानुकरणम् । किन्तु नान्तात् सप्तम्यन्तमेव। पुत्रादिनीत्यत्र ङीष्प्रागवर्तिसमुदायमादायनिषेधःसिद्धः। पुंलिङ्गेतु न निषेधः। पुंस्स्वीदृशाक्रोशस्यादर्शनात् । अतएव च वाहतजग्धयोरित्यत्र प्रातिपदिक निर्देशेऽपि स्त्रियामुदाहरणं भगवतस्सङ्गच्छते । तस्य पूर्वसाहचर्यात् स्त्रिया मेव प्रवृत्तिरित्याशयस्तु नोचितः । शास्त्रान्तरसाहचर्यस्यागतिकगतित्वात् । अतएव पुत्रहतीत्युदाहरणविषये तादृशाक्रोशस्य स्त्रीष्वेव दर्शनादित्येव हेतु र्दर्शितो ग्रन्थकृता न तु साहचर्यम् । एवंचात्र सौत्रत्वाश्रयणमपिनावश्यक मित्यपरमनुकूलम् । उद्योतस्वरसोऽप्येवमेव । तदेतत्सूचयन्नाह । ईदृशा क्रोशस्येति । पुत्रहतीति । पुत्रो हतोययेति बहुव्रीहिः । अनयोर्गौरादिपा ठात् ङीष् अस्वाङ्गपूर्वपदादितिङीषिति कैयटोक्तमयुक्तम् । तत्र जाति पूर्वाच्चेत्यस्य संबन्धात् । पुत्रशब्दस्याजातित्वात् स्पष्टंचेदमुद्योते । एतेन बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीषित्याचार्योक्त मपास्तम् । आक्रोशएवेति । न च श्रुतविषयक एव नियमो न तु प्राकरणिकविषय इति ब्रह्मभ्रूणवृत्रेष्वित्यत्र वक्ष्यमाणतया आक्रोशे इत्यस्य वार्तिके अश्रुतत्वा दयं नियमोऽयुक्तएवेति वाच्यम् । तत्सूत्रपठितवार्तिकेनुसन्धीयमानानां तत्सूत्रघटकपदानां तत्रापि श्रुतत्वमित्याशयेनादोषात् । न चैवं पुत्रस्यैवेति तृतीयोऽपिनियमःस्यादिति वाच्यम् । येनसिद्धे नियमशास्त्र मारभ्यते तच्छा-

स्त्रमात्रनिषेधफलकस्यैव नियमाकारस्य वक्तुमुचितत्वेन पुत्रस्यैवेतिनियमे आर्यहतीत्यादा वचोरहाभ्यामिति प्राप्तस्यापि नियमप्रसक्त्या तदनौचित्य-मित्याशयात् । अनन्तरस्येतिन्यायेन न तस्य नियम इतित्वन्यदेतत्। न चात्राचइत्यनुवृत्त्याचोरहाभ्यामित्येतद्विषये नाऽस्यप्रसक्तिरिति वाच्यम्। नादिनीतिसूत्रेऽच इत्यनुवृत्तेः फलाभावेन तत्सूत्रस्थेऽत्रापि तदननुवृत्तिरित्याशयात्। एतेनेदं चिन्त्यमिति भट्टाद्युक्तमपास्तमितिदिक्। ॐनियमार्थमितिॐ अयंभावः। इदं वचनं शाकल्यमते न विकल्पविधायकं तन्मते द्वित्व प्रापकस्याभावेन निषेधविकल्पस्य कथनासम्भवात्। पाणिनिमते च तन्निषेधानुवादे— नानचिचेत्यस्य वैकल्पिकत्वमङ्गीकृतमेव । एवंचास्यनियामकत्वमक्षतम्। यद्वा वेत्यनुवृत्त्यानचीत्यस्य वैकल्पिकत्वमिति न नियमार्थत्वक्षतिरिति। एतेन शाकल्यमते तन्मतप्रसक्तनिषेधाभावाय विकल्पविधानं सार्थकमित्य-पास्तम्। ॐसजातीयानामितिॐ हल्त्वादिनेतिभावः । ॐपरस्परसाहचर्या-दितिॐ सजातीयानामेव साहचर्यस्यौचित्यादितिभावः । ननु द्वित्वप्रयो-जकधर्मवत्वेन साजात्यं किं नस्यात् । तथाचाच्त्वस्यापि तथात्वेन संयुक्तेष्विति दुर्लभमत आह। ॐअतएवेति। सार्थकमितिॐ अन्यथा तत्सूत्रविषये द्वित्वप्रयोजकधर्मवतां त्रयाणां सत्वस्याव्यभिचरिततया तद्विषयस्य सर्वस्य निषेधविषयाक्रान्तत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । नचाचः परस्य यर इत्यर्थस्य वक्ष्यमाणतया अचो रहाभ्यामित्येतद्विषये नैतत् प्रसक्तिरिति तत् सार्थकमिति वाच्यम्। नादिन्येति पूर्वसूत्रे अच इत्यनुवृत्तेः फलाभावेन विच्छिन्नत्वादत्रापि नानुवर्तत इत्याशयात् । नच शाकटायनग्रहणा दस्य विकल्पत्वेनैतदभावे तत्सार्थकमिति वाच्यम् । तस्य पूजार्थत्व मित्याशयात् । केचित्तु अत्र नेति न सम्बध्यते । अतएवात्र सूत्रे प्राप्त्युद्भावनं नकृतं हरदत्तेन । तेनायं विधिविकल्पएव । अत्राच इत्यनुवृत्तौ अनचिचेतिसिद्धे नियमार्थंस्यात्। नचानचीति निषेधविषयार्थं स्यादिति वाच्यम् । तथासत्यनचीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अच इत्यस्याननुवृत्तौ इन्द्र इत्यादौ दकारादेः प्रापकतया विधायकंस्यात् तथाच

विधिनियमयो र्विधेर्ज्यायस्त्वेन तदनुरोधाद्च इति नानुवर्ततएव । अनुवृत्तौ वानयर्विशेषणम् । किन्तु त्रिप्रभृतिषु । एतदेवाभिप्रेत्य इन्द्रे नकारदकारयो र्द्विर्वचनाभाव इत्युक्तं हरदत्तेन । इयंच व्यवस्थितविभाषा । तेननाति प्रसङ्गः । एवंचाचोरहाभ्यामित्येतद्विधेयस्या नेनैवसिद्धे तद्व्यर्थं स्यादित्यत्र तात्पर्यम् । नचरेफस्यकार्यित्वाभावबोधनार्थं तदितिवाच्यम् । तावन्मात्र फलकत्वे अचोद्वे अनचि नर इत्येवसिद्धेः । एवंचायं ग्रन्थस्तन्म तानु सारेणेत्याहुः । एतेनेदमसङ्गतमिति वदन्तः परास्ताः यत्तुनेमौ रहौ कार्यिणौकिं तर्हिनिमित्तं द्विर्वचनस्येति भाष्यप्रामाण्येन रेफस्य निमित्तत्वे तरद्विर्वचनीयविषयताश्रयत्वेन श्याद्विवर्णघटकेषु अचः परस्य यरइति अजव्यवहितोत्तरत्वावच्छिन्नयर्त्वावच्छिन्न विषयताश्रयत्वेनच ग्रहणे कर्तव्ये अविद्यमानवद्भावस्य कल्पनेनोभयोरेकविषयत्वमिति । तन्न । नेमौ रहा वित्युत्तरं तद्यथेत्यादिना तक्रकौण्डिन्यन्यायप्रदर्शनेन कार्यित्वाभावस्य बाध्यबाधकभावमूलकत्वलाभेन निरुक्तार्थकल्पने भाष्यस्य सामर्थ्यायोगेन सामान्यतः कार्यित्वबाधनेऽपि व्यवधायकत्वानपायात् । केचित्तु अयमपपाठ एवेत्याहुः । वस्तुतस्त्वत्र नेतिसम्बध्यत एव । सर्वत्रेत्यस्य तदनुवृत्तिंविना उपपत्त्यभावात् । एवंचाचइत्यनुवृत्तौनबाधकं तच्चयरएव विशेषणम् । प्रधानान्वयानुरोधात् । नकारदकारयोर्द्विर्वचनाभावइति हरदत्तग्रन्थस्तु चिन्त्यएव । दकारस्य प्रापकाभावात् । यथादकारस्य स्वतएव द्वित्वाभाव एवं नकारस्यापीति नेमौ रहौकार्यिणावित्यत्रेव दृष्टान्तपरतयावा कथं चिद्योजनीयः । एवं चाचोरहाभ्यामित्येतद्विषयेनास्य प्रवृत्तिः । संयुक्तेष्वि त्यर्थस्तु अन्यथैवोपपादनीय इत्याशयेनाह । ॐअचइत्यनुवर्तत इत्यादि । बोध्यमिति ॐ । अत्रत्यं तत्वमधस्तान्निरूपितम् । ॐअचोर ।ॐ ननु प्रधाना न्वयानुरोधाद्यरइत्यनेनोत्तरत्र सम्बन्धस्यक्लृप्तत्वाच्च तत्रैवान्वय इतिकुतो नेत्यत आह । ॐ व्याख्यानादिति । सम्बध्यत इति । ॐ विशेषणतयेति भावः । श्रुतक्रमत्यागे मानाभावादागन्तूनामन्तेनिवेशनचाभीष्टार्थसिद्धिरिति बोध्यम् । अनुवादे परिभाषाऽप्रवृत्ते रत्र परशब्दाध्याहारइति मतमयुक्त

मितिसूचयन्नाह ॐ तस्मादिति। ॐ अनुवादेऽपि परिभाषाप्रवृत्तिरधस्तान्निरूपिता ॐ हलोयमाम्। अनुवृत्तेरिति ॐ अतएव ग्राहकसूत्रेऽणुग्रहणं सार्थकम्। तद्धि सय्यन्तेत्यादौ त्रियकारकत्वाय। लोपस्यनित्यत्वे अजित्येव सिद्धेतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॐ भाष्यसंमतेति ॐ एतच्चाधस्तान्निरूपितम्। मूले आदित्य इत्युपलक्षणम्। वृङं वृञं चाचष्टे वङ् ङ्वते वञ्ञ्वते इत्यनयोरपि। तेन नैकमुदाहरणमिति न्यायो नावतरतीत्याहुः। शेषार्थण्यान्तादित्युक्तेः फलमाह ॐ आपत्यस्येतिनेति। यमामिति किमिति ॐ अवध्यवधिमतो स्साजात्याद्धल एव लोपो भविष्यतीति प्रश्नः। प्रसङ्गाद्धलोयरां यरि सवर्णे लोप इति न्यासेऽपि दोषं दर्शयितुं तथाविधं व्यावर्त्यं दर्शयति ॐ आथ्नौदिति ॐ एचोऽयवायावः। ॐ इचोचीति ॐ नचात्रन्यासे स्यतासीलृलुटोरित्यादाविव यण्त्वेनैवादेशगणने आदेशेषु पञ्चत्वसंख्यायास्सत्वेन कथं यथासंख्येन निर्वाह इति वाच्यम्। अन्तरतमपरिभाषया निर्वाहस्य सुवचत्वात् ॐ अवावौयीति ॐ वान्तइतिन्यासेतु उकारस्थानिक यणादेशस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन वांततया वान्तज्ञानाय पूर्वसूत्रपर्यालोचनया लब्धस्थानिता उकारस्यापि भवतीतिं चिनुयु रित्यादौ वान्तादेशापत्तिरिति भावः। इदन्तु मूलकृद्रीत्या स्वमतेतु ओदौतोरिति वक्तव्यमिति वार्तिकेनैव स्थानिविशेषलाभस्य वक्ष्यमाणतया वान्त इति न्यासेपि दोषाभावात्। वकारप्रश्लेषस्तु गोर्यूतावित्यत्र छकारात् पूर्वत्रैवेति वक्ष्यति ॐ आहुरिति ॐ अत्रारुचिबीजन्तु एकारस्य तालव्यत्वमोकारस्यौष्ठ्यत्व मिति मते तयोस्स्थाने यणापत्तिः स्थानत आन्तर्यस्य प्राबल्यात्। नच संवृतावर्णत्वसहकृततालुस्थानजन्यत्वेन अयाद्येव भवतीति वाच्यम्। एवं सति मात्राधिककाल सहकृततालुस्थानजन्यत्वेन ईकारादिस्थाने अयाद्यापत्तिः। नच तालुमात्रजन्यत्वेन नायादेशइति वाच्यम्। एवमपि उकारांशे ओष्ठमात्रजन्यत्वस्य ग्रहीतुमशक्यतया दीर्घौकारस्यावादेशस्य दुर्वारत्वात् द्विमात्रान्यूनत्वस्य सहकारित्वे अवादेशापत्तेः। किञ्च ॠति ॠवेत्यादिविधेययोरिक्षु ग्रहणाभावाय ॠलुक् सूत्रानन्तरं पाठइति वदतां मते तयोर्यणोऽनिष्टत्वेनैतन्न्यासे यथासंख्यस्य सुतरां वक्तुमशक्य

त्वेन होतृशब्दस्य ऋकारबोधकऋशब्देन समासे तस्याकारादिना केनचित् समासे वार्तिकविधेयस्य यणापत्तिरित्यादि स्वय मूहनीयम् ॥ संवृतावर्ण स्येति ॥ ननु स्थानेन्तरतमइतिसूत्रदृष्ट्या संवृतस्यासिद्धत्वेन कथमेत-द्व्यवस्था नचैतद्भाष्यप्रामाण्यादयादिघटकसंवृतस्यासिद्धता नेति वा-च्यम् । प्रत्ययइत्यादौ संवृताकारघटितायादेशे यणनापत्तेरिति चेन्न । भाष्य प्रामाण्येनान्तरतमसूत्रदृष्ट्या असिद्धत्वाभावकल्पनेपि अन्यत्रसिद्धत्वे माना भावात्। अन्तरतमसूत्रस्य लोकन्याय सिद्धार्थानुवादत्वे तद्दृष्ट्या असिद्धत्वा भावाच्च । संवृतस्यासिद्धत्वेपि संवृतप्रयत्नजन्यत्वस्य सिद्धतया तेनैवान्तर तमपरिभाषाप्रवृत्ते स्सुशकात्वाच्चेति दिक् । ॥तस्यलोपः॥ विभक्तिविपरिणा मेनेति ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्यह्यादेशा उच्यन्तइति भाष्यादादेशविधौ षष्ठ्या एव न्याय्यत्वात् लोपशब्दस्य भावघञन्तत्वादिति भावः । यदितु हल्ङ्यादि सूत्रस्थमनोरमा शब्दरत्नदिशा कर्मघञन्तत्वं स्वीक्रियते तदा न विपरिणामो पयोगः । न च पूर्वोक्तभाष्यविरोध इति वाच्यम् । नाभिनभंचेत्यादाविव पा-श्चात्त्यबोधे कल्प्यमान षष्ठ्यन्ततामादाय तदुपपत्तेः । न च पाश्चात्यबोध कल्पनाप्रयुक्तं गौरवमत्रेति वाच्यम् । प्रथमतः सामानाधिकरण्यानुरोधेन कर्मघञन्तत्वे निर्धारिते पाश्चात्यगौरवस्य फलमुखत्वेनादूषकत्वादिति दिक् । वस्तुतस्तु हल्ङ्यादिसूत्रे बहुषुपदेषु विपरिणामापेक्षया कर्मसाधन तायां लाघवम् इहतु न तथेति नागेशगूढाशयः ॥दिगिति॥ दिगर्थस्तु आदि-र्ञिटुडव।मिति न्यासेन व्यञ्जनानामुपदेशे ऽजित्यनेनाचश्चेत्वेद्वितोऽघुजित्या-दावुभयग्रहणेन निर्वाहस्तु नशंक्यः । तथासत्युदितोवेत्यस्य प्रवृत्त्यापत्तेः । उबुन्दिरित्याद्यनुरोधेन तत्र कर्मधारयस्य दुर्वचत्वात् । यत्तु टित्वात् ङीबा पत्तिरिति तन्न । टितोयोऽकारः तदन्तादित्यर्थे तदापत्तिविरहादित्याद्यनु-संधेयम् ॥फलाभावादिति॥शास्त्रीयसंज्ञायाः शास्त्रीयकार्यार्थतया तत्कार्यस्य सामर्थ्यादभावे संज्ञापिनेतिभावः ॥ वान्तोयिप्रत्यये ॥ तस्मान्नुडचीत्याद्यर्थ मिति ॥ न च उत्तरपदघटकस्य लुप्तनकारान्नञः परस्याच इत्यर्थेन निर्वा हान्न प्रकृतपरिभाषोपयोग इति वाच्यम् । अच्युत्तरपदइति समान विभक्तिक

पदद्वयश्रुत्या सामानाधिकरण्येनान्वयज्ञानेन सम्भवति सामानाधिकरण्ये इति न्यायावतारेण निरुक्तार्थस्यासंभवेनप्रकृतपरिभाषाभावे अक्रूपोत्तरपदस्येत्यर्थापत्तौ अन इत्यत्रैवस्यान्नत्वनश्व इत्यादावित्याशयात् । एतेनाऽच्पूरक लुप्तनकार नञ उत्तरस्योत्तरपदस्येत्यर्थान्नदोषइति परास्तम् । परसप्तम्यन्तार्थस्य दिग्योगलक्षण पञ्चमी प्रकृत्यर्थे अन्वयस्य क्वाप्यदृष्टत्वाच्च। ❀वाच निक्येति ।❀ केचित्तु अत्र नलयपीतिज्ञापकं तद्धिप्रधायेत्यत्र घुमास्थेतीत्ववारणार्थं क्रियते । यदीयंनस्यात्तर्हि तत्रहलन्त इत्यर्थे प्रकृते तन्नप्राप्नोतीति तद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव । एवमनेकवचनेझल्येदित्येकसूत्रेणैवासिद्धे बहुवचनेझल्येत् ओसिचेति सूत्रद्वयकरणं ज्ञापकमित्यास्थाय वाचनिकीत्यस्य भाष्ये वचनरूपेण पठिता नतु ज्ञापकमुपन्यस्त मित्येवाशयो नतु ज्ञापकासम्भव इत्याहुः । वस्तुतस्तु न पूर्वोक्तज्ञापकावकाशः । तथाहि घुमास्थेतिसूत्रेण प्रदायच्छत्र मित्यत्रेत्ववारणाय नलयपीत्यावश्यकम् । नचेत्वे पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयनिमित्तकस्य तुको बहिरङ्गासिद्धत्वमिति वाच्यम् । नाजानन्तर्यइति निषेधात् । तदभावेपि बहिरङ्गपरिभाषानित्यत्वेन सार्थक्यसंभवाच्च तुग्विषये तस्या अप्रवृत्तेरन्यत्रोक्तत्वाच्च । एवमाङिचापइत्यत्रानुवृत्त्यर्थमोसिचेति पृथक् सूत्रस्यावश्यकतया नद्वितीयज्ञापकसम्भव इत्यन्यत्र विस्तरः । अत्रेदमवधेयम् यत्किञ्चिद्ज्ञापकसंभवेपि तदपेक्षया वाचनिकत्वे लाघवमित्येव नागेशाशयो वर्णनीयः । नचैवं सर्वेषां वाचनिकत्वमेव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । अन्येषामसार्वत्रिकत्वद्योतनाय ज्ञापकसिद्धत्वस्वीकारात् । ध्वनिताचेयं रीतिर्नागेशेन ज्ञापकसिद्धं नसर्वत्रेति परिभाषाव्याख्यानावसरे । एवञ्चात्र ज्ञापकान्वेषणप्रयासो विफलएवेति । अधिकं परिभाषेन्दु टिप्पणीतोऽवसेयम् । ❀परिभाषयालभ्यमिति ❀ननु यान्तप्रत्ययासम्भवादेव तादृशार्थलाभः । नच गोमयशब्दादाचक्षाण णिचि तत्संभव इति वाच्यम् । स्थानिवद्भावेन तदसंभवात् । नचैवं गोमयमत्तीति गोमयात् तस्मा ण्णिाचिं टिलोपे अज्झलादेशत्वेन स्थानिवत्वाभावात्तत्संभव इति वाच्यम् । अन्तरङ्गपरिभाषया टिलोपस्यासिद्धत्वादितिचेन्न । बहुलक्ष्य संस्कारानुरोधेन यकारवति प्रत्यय

इत्यर्थापत्तावनिष्टापत्तेरि त्यन्यत्र विस्तरः ॐ मानाभावादिति ॐ ननुवान्त इत्यन्यपदार्थाकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रपर्यालोचनं तथास्थान्याकाङ्क्षायां वाक्यार्थ पर्यालोचन मावश्यकामितिचे न्न । सूत्रे श्रुतेनैच इत्यनेन तदाकांङ्क्षाया उपशमात् ॐ कैयट इति ॐ सूत्रवार्तिकाशयवर्णनपरतया कैयटस्य नपूर्वापर विरोधः यथोत्तरमितिन्यायेन वार्तिककाराशयएवज्यायानिति बोध्यम् । ननु यिप्रत्ययइत्येव सूत्रमस्तु सूत्रे वान्तग्रहण मोदौतोरिति वार्तिकंच मास्तु यान्तादेशोयदि क्षय्यजय्ययोरेवेति नियमान्नाति प्रसङ्गः । नच क्षय्यजय्यौ शक्यार्थएवेति नियमापत्त्या न प्रकृतार्थसिद्धिरिति वाच्यम् । शक्यार्थइति योगविभागेन नियमद्वयस्यापि शक्यत्वेनादोष इति चेन्न । योगविभागनियमयो स्स्वीकारे लाघवाभावादिति दिक् । हलि सर्वेषा मित्यत्र वकारानुवृत्ते राह ॐ लोपश्शोति ॐ यत्तु तस्याऽसिद्धत्वाच्चेत्यवतरणान्तरं दत्तं भट्टै स्तन्न । हलिसर्वेषामित्यस्य बाधकताया वक्ष्यमाणत्वेनासिद्धत्वाभावात् । विवेच यिष्यते चेदं तत्रैव ॐ निमित्तत्वानाक्रान्ते इति ॐ यथा प्रकृते पूर्ववकारे नहि तस्य लोपनिमित्ततास्ति ततः पूर्वं कार्यिणोऽभावादिति भावः ॐ विधेय विष यश्चेति ॐ अचो रहाभ्यामित्यनेन रेफहकारयो र्निमित्तताऽपूर्वबोध्यैवेति तस्याअपि विधेयत्व मक्षतम् । यत्तु भट्टाः प्रथमसंकोचेनैव सर्वसामञ्जस्येऽयं संकोचो निष्फल इत्याहुः । तत्तु यङ्विधायक सूत्रस्थभाष्यविरोधा दुपेक्ष्यम् । यदपि ब्राह्मणस्य मुखे दधिदीयतां कौण्डिन्यस्यहस्ते इत्यत्रेव वाध स्सुवचः किञ्च शक्ति ग्रहं व्याकाणादित्युक्ते रर्थविशिष्टयङएव विधानादर्थस्यापि विधेयत्वमित्यदोषः । एवञ्च चेन तक्रन्यायादिति नित्यपदादिति वार्थः । अनभिधानमाश्रित्य नित्यपद प्रत्याख्यानौचित्यादित्याहुः तदपि न । यङः क्रियासमभिव्याहारादि द्योतकताया वक्ष्यमाणत्वेन तत्र शक्तिग्रहाभावेन कथमप्यर्थस्य विधेयताया दुर्वचत्वेन नागेशरीत्यैव भाष्यस्य योजनीयत्वात् । अतएव गत्यर्थकादर्तै रटतेश्च क्रियासमभिव्याहारे यङ्दाहृतो भाष्ये इति यङन्त शेखरे स्पष्टम् ॐ अन्तेइति ॐ यङ्विधायक इत्यर्थः । उत्तरयोः नित्यं कौटिल्येलुपसदेत्यनयोः विग्रहेण यङन्तप्रतिपाद्य कौटिल्यभाव

गर्हारूपयोर्विशेषयोश्शक्तिस्वभावादप्रतीते नैयङ्विशेषणार्थं नित्यग्रहणं कुटिलं व्रजतीत्युक्ते कुटिलं पन्थानं व्रजतीत्येव प्रतीतेः अर्थविशेषणार्थमपि न गत्यर्थकात् क्रियासमभिव्याहारे यङइष्टत्वे लुभादिभ्योयङन्तेभ्यः क्रिया समभिव्याहारस्य शक्तिस्वभावनासंप्रत्यया त्तद्वारणस्य सुकरत्वेन तत्र नित्यविशेषणस्याव्यावर्तकत्वंशेखरे स्पष्टमित्याहुः ॥ नः क्येइतीति ॥ नच नौशब्दस्य नकारेण समासे ततः क्यचि नलोपस्सुबिति नियमेन वान्तो यीत्येतद्दृष्ट्या सिद्धत्वेनावादेशे लोपाभावार्थं सूत्रेपि फलं सुवचमिति वाच्यम् अल्विधित्वेन नान्तत्वस्यानतिदेशेन तस्यापिनियमव्यावर्त्यत्वात् एतदेवाभि प्रेत्य नान्तावस्थायामेवेत्यर्थमाहुः। ॥लौकिकोदाहरणेति॥ छन्दसि आस्नेमाणं जीरदानु रित्याद्युदाहरण सम्भव इति भावः ॥ निर्देशैर्वारणादिति ॥ अनुप संजातविरोधिन्यायेन इत्संज्ञाप्रयोजकोपदेशकाले वकारस्य चारितार्थ्यासंभ वा त्तत्सामर्थ्यादित्वव्यावृत्ति रित्यन्ये । अकारप्रश्लेषेण वारण मित्यपरे। स्वसिद्धान्त माह। ॥परेत्विति। सेति।॥लुप्तनिर्दिष्टो वकार इत्युक्तिरित्यर्थः ॥ पूर्वपक्ष्युक्तिरिति ॥ येननाप्राप्तिन्यायमूलक नसिद्ध्यन्तरङ्गमित्यस्यापर्या लोचनया तत्प्रवृत्ते स्तस्या स्तत्वमिति भावः। ननुलोपोव्योरिति सूत्रे वकार प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिः। अतएवेकोगुणेति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते अतएव नपदान्तसूत्रे वृक्षव् इत्यत्र पदान्तस्य स्थानेविधावित्यर्थे दोष आपादितो दीक्षितेन लणूसूत्रेच वृक्षवित्यत्र क्विपि लोपोव्योरिति लोपप्रसङ्ग इत्युक्तं कैयटेन लोपश्शाकल्यस्येत्यत्र अशूग्रहणव्यावर्त्यप्रदर्शनावसरे वृक्षव् करो तीत्यत्र विज्निमित्तकलोप आशङ्कित स्तेनैव । अत एव सुधेसुधेवारि वधात्सुराणां सुकारणे लाघवत श्श्रमः। विशेषणे द्वेयदि हादिकर्तुर्वदेदधीती सहि कैयटीये " इत्यभियुक्तोक्तिस्संगच्छते। तत्र हि सुधे सुकरिति धिन्वि कृण्विभ्यां विचि गुणे रूपं । नच घिना विरोधं प्रत्याख्यानभाष्यस्यैक देश्युक्तित्वकल्पन मनुचितम् इकोगुणेतिसूत्रस्थभाष्यस्यैकदेश्युक्तत्वंतूक्तमेव वृक्षवादे रनभिधानस्यैवसिद्धान्तयिष्यमाणत्वेन तल्लक्ष्यविषयकदीक्षितादि विरोधश्च न प्रकृतार्थसाधकः लोपश्शाकल्यस्येत्यत्र शङ्काग्रन्थश्च कैयटा

शय वर्णन परतया नतद्विरोधोपि। अभियुक्तप्रयोगोपि सहिकैयटीये इति वाक्यशेषात्कैयटानुरोधितया न प्रमितपदवीमधिगन्तुमीष्टे इतिवाच्यम्। एव मपिच्छ्वोरितिसूत्रस्थभाष्यविरोधेन प्रत्याख्यानस्यैकदेश्युक्तित्वस्य कल्प यितुं शक्यत्वात् तत्रहि ऊडादिः कस्मान्न भवति अस्त्वादिः लोपोऽव्योरिति लोपो भविष्यति इत्युक्त्वा उत्तरत्र आदेशत्वफलं दर्शितं वकारप्रत्याख्याने पूर्वत्रैव फलसंभवा दुत्तरसूत्रपर्यन्तानुधावनं भगवतो निर्बीजंस्यादितिचेन्न वग्रहणं कुर्वतस्सूत्रकृतोपिमते तस्यादेशत्वफलप्रदर्शनाय उत्तरसूत्र पर्यन्तानुधावनमिति वक्तुं शक्यत्वेन तावता प्रत्याख्यनस्यैकदेश्युक्तित्व कल्पनाया अनौचित्यात् यकारवकारान्तानांऽच्छ्वोरिति ऊड्भाविनां यङ्लुक्नास्तीति कैयटेन स्पष्टमुक्ततया देदेतीतिफलस्याप्य संभवाच्च ॥ ननु प्रश्लेषाभावे कथं गव्यूतिसिद्धि रतआह ॐ किं- चेति ॐ न च छान्दसत्वा त्तदुपपादनमगतिकगतिरिति वाच्यम्। अ- न्यार्थमावश्यक्या 'सर्वेविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त' इति परिभाषया सिद्धे अपूर्वं वकारप्रश्लेषस्य सामर्थ्याश्रयणस्यचानौचित्यात्। ॐसंज्ञात्वभङ्गापत्ते- रिति ॐ गोर्यूतौ वान्तादेशो भवति तद्घटितेनचेदध्वपरिमाणं गम्यत इति वार्तिकार्थात् लुप्तवकारेण तदप्रतीतेरेतद्विहितावघटकवकारो न लोपस्यविष- योभवतीति भावः। एतेन पूर्वपदादित्यत्रैव लोपश्शाकल्येत्यत्र संज्ञादिपदा भावात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमित्याशङ्क्य अध्वपरिमाणबोधकत्व मुपजीव्यप्रवृत्तावादेशस्य तद्बोधकत्वविघटकलोपंप्रत्यनिमित्तत्वेनसन्निपात परिभाषया लोपोवारणीय इत्याशयं नागेशस्योद्भाव्य त्रिपाद्यां तत्परिभाषाऽ प्रवृत्त्या एतदर्थं प्रश्लेषस्यावश्यकत्वं वदन्तः परास्ताः ॐणत्वस्याभाव इतिॐ यत्तु पूर्वपदादित्यत्रापि सणत्वेन संज्ञायां गम्यमानायामित्यर्थोनयुक्तः। अग इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेःरघुनाथादौ क्षुभ्नादित्वान्नणत्वमिति तन्न। भृञो संज्ञाया मिति सूत्रभाष्ये य एते संज्ञायां विधीयन्ते तेषुनैवज्ञायते संज्ञाया मभिधेया- यामिति किंतर्हि प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्युक्त्वा अस्यार्थस्य स्पष्ट मुक्तत्वेन अयुक्तत्वकथनस्य साहसमात्रत्वात्। अणृगयनादिभ्य इति निपात

नात् अगइत्यस्य प्रत्याख्यानमपि अनेन निर्देशेन पूर्वोक्तार्थवर्णनद्वारा णत्वं वारयितुं शक्यमित्याशयकमिति न तद्विरोधः अस्मिन्नर्थेभाष्यात् स्थिरीकृते सूत्रविरोधस्याकिञ्चित्करत्वाच्च उक्तार्थे तात्पर्यग्राहकंवाऽगइति न दोषलेशोपि तदेतद्ध्वनयन्नाह ॐनिरूपयिष्यतेचेति ॐ एवञ्चात्राहुरिति प्रतीकमुपादायाचार्यैः परेत्वित्यादिना शेखरखण्डनमभिमानमूलकमेवेति सुधीभि राकलनीयम् ॐधातोस्तु ॐ धातोरित्यस्याभावे इति ॐ न च तदभावे धातोःकार्यमुच्यमानमिति परिभाषाप्रवृत्त्या भूधातोः क्विपि उगवादिभ्य इति यत्योर्गुणे अवादेशापत्तिरिति वाच्यम् तत्परिभाषायाः प्रकृतेऽप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वेनावादेशस्येष्टत्वात्। ॐ प्रातिपदिकमात्रविषय इति ॐ यदि प्रत्ययपूर्वत्वविशिष्ट प्रातिपदिकावयवैच्त्वस्य नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकभूतयादिप्रत्यय निमित्तकैच्त्व व्यापकत्वेन तदतिरिक्तत्वेन सामान्यशास्त्रे संकोचरूपो नियमस्स्यात् वान्तोयीति तु ओयत इत्याद्यर्थंस्यात् यादिप्रत्ययाव्यवहित पूर्वत्व विशिष्टधात्ववयवैच्त्वं तु न यादिप्रत्ययनिमित्तकैच्त्वव्यापकं बाभ्रव्यादौ व्यभिचारादिति भावः। न च धातोरेच इति मूलाद्यादिप्रत्ययपूर्वत्वविशिष्ट धात्ववयवैच्त्वातिरिक्तत्वेन संकोच इति लभ्यते तथाच गव्यतीत्यत्र वान्तादेशानापत्तिरिति वाच्यम्।यादिप्रत्ययपूर्ववृत्त्येजन्त धात्ववयवैच्त्वातिरिक्तत्वेन संकोचेनादोषात् ॐएवकारइतिॐ न च धातोः कार्यमिति परिभाषया धातु संशब्दनेन विहितयादिप्रत्ययेपरे धातो रेचोयदिवान्तादेश इत्याद्येवनियमः न तु धातुसंशब्दनेन विहितयादिप्रत्यये तन्निमित्तस्यचेद्धातोरित्येवंरीत्या विपरीतनियमः तादृशयादिप्रत्यय निमित्तकस्य अधातो रेचोऽसंभवेन नियमव्यावर्त्याभावादिति वाच्यम्। तस्याधातुत्वेतरधातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यक कार्यमात्रविषयत्वात् अनित्यत्वाद्वा प्रकृते ऽप्रवृत्तेः। अतएव किरश्च पञ्चभ्यः न भूसुधियोरित्यादि निर्देशास्संगच्छन्ते । अत्रचेदमपि ज्ञापकं बोध्यम्। अतएवाचिश्नु इत्यादेरधातुप्रत्ययेपि प्रवृत्तिरित्यन्यत्र स्पष्टम्। न चैवं सति नयकीत्येव कुतो नसूत्रितमितिवाच्यम् । जनानवतीत्यर्थेनिष्पन्न जनौशब्दात्तत्रसाधुरिति यति निष्पन्न जनौयशब्दे वान्तादेशापत्तेः।

न च जनौरित्यादेरनभिधानं शब्दरत्ने उक्तमिति भ्रमितव्यम् अनभि
धानस्याङ्कटितोदाहरणविषयकत्वात् तस्यतु एकःपूर्वपरयोरितिभाष्यो
क्तयो रूडादेशद्वयमितिपक्ष तदितरपक्षयोः फलाभेदायानभिधान मावश्य
कम् । अन्यथा आदेशद्वयकल्पे अन्तरङ्गत्वादाङ्प्रथमोठावृद्धौ द्विती-
योठि आवादेशे जनावूरिति एकस्मिन्नूठि जनैरितिच फल भेदः स्पष्ट एव ।
वस्तुतस्तस्याप्यनभिधाने न मानमिति एत्येधतीत्यत्र निरूपयिष्यते । यत्तु
उश्शम्भुस्तमैच्छत् औयते त्यत्र नयकीति न्यासपक्षे वान्तादेशापत्ति र्यथा-
श्रुतन्यासेतु अत्रत्यौकारस्य धातुसंबन्धित्वेन तन्निमित्तकत्वेन च वान्ता
देशइति समादधुः । तन्न । गव्यतीत्याद्यसिद्धचा धात्ववयवैचो वान्तादेश
इत्यर्थस्यावक्तव्यतायाः पूर्वमुक्तत्वात् । केचित्तुभूधातो र्विचि निष्पन्न
भोशब्दाद्यति भोयमित्यादौ वान्तादेशापत्ति र्न यकीति न्यासे इत्याहुः
विचोऽसार्वत्रिकत्वेन तद्दोषवारणेतु पूर्वोक्तं जनौयमित्येवासाधारणं दूषणं
बोध्य मिति दिक् ॥ सूत्रमेवकिमर्थमितिप्रश्न इति ॥ नच तावद्विषयक
एव प्रश्नोऽस्तु धातोरेचो यदि स्यात् यादिप्रत्यय एवेति नियमःस्यात्
तथाच ओयते इत्यादौ वान्तादेशापत्ति रित्युत्तराशयो वर्णयितुं शक्यः
नियमव्यावर्त्यन्तु पावकादि स्यात् योग विभागसामर्थ्याद् व्यवहितस्यापि
नियमस्स्यादिति वाच्यम् । तादृशाशयकत्वे नियमव्यावर्त्यस्य अनिष्टस्य
चैकस्य भवतीत्यस्यैव सम्भवेन व्यावर्त्यतयोपस्थितस्य तस्यैव प्रदर्शनमुचित
मिति तदुपेक्षायां बीजाभावात् एवंच सूत्रविषयक एव प्रश्न उचित इति
दिक् । यत्तु तन्निमित्तस्येत्यस्याभावे प्रत्ययस्य प्रकृत्यंशे उत्थिताकाङ्क्षतया
यादिप्रत्ययपरको योधातुः तद्घटकस्यैचो वान्तादेश इत्यर्थे ढौक्यत इत्या
दावपूर्वविधायकं स्यादिति तन्न एजन्तधातावेव प्रत्ययस्य विशेषणत्व
लाभान्निरुक्तदोषानवकाशात् कथमन्यथा गव्यतीत्यत्र वान्तादेश इष्ट
स्सिध्येत् । नच तथा व्याख्याने सर्वादेशापत्तिरिति वाच्यम् । निर्दिश्यमान
परिभाषया वारणादिति दिक् ॥ अरुचेराहेति ॥ यत्तु नाजानन्तर्य इति
निषेधादिय मरुचि रसंगतेति तन्न यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गेवा अचोरानन्तर्यं तत्रे

यमिति हरदत्तमते अज्निष्ठान्यानन्तर्यनिमित्तककार्ये इयमिति नागेशमतेच तद्विषयत्वेऽपि अज्निरूपितानन्तर्यनिमित्तककार्ये इयमिति दीक्षितमते तदविषयत्वात् । दीक्षितग्रन्थस्य तद्रीत्यैवावतरणस्य दातुमुचितत्वाच्च । स्वमते तस्यासत्वाच्चेति दिक् । ॐऔयतेतीति ॐ नन्वत्रापि सार्वधातुकनिमित्तकयगपेक्षया पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेन वान्तादेशस्यान्तरंगतया यकोऽसिद्धत्वेन तद्वारणं सुकरमितिचेन्न । तादृशान्तरंगत्वस्य जातासिद्धतानियामकत्वानभ्युपगमात् । मनुष्यो यमित्यादिदृष्टान्तेन समप्राप्तिविषयकताया एव लाभात् । अतएव भवत इत्यत्र गुणसिद्धिः । अतएव धियतीत्यादावन्तरंगत्वादियङादिसाधनपरं वार्तिकं संगच्छते । अतएव पिबतीत्यादौ शबेकादेशस्यस्थानिवत्वात्पिबादेशः पूर्वान्तवत्वस्य फलमुक्तमन्तादिवत्सूत्रे भाष्ये । अन्यथा शपोऽसिद्धत्वात् पिबादेशाप्रवृत्तौ तदसंगतिः स्पष्टैव । असिद्धवत्सूत्रेच पपुष इत्यत्राल्लोपे संप्रसारणस्यासिद्धत्वमाशङ्क्य निमित्तमेव संप्रसारणमल्लोपस्येति नासिद्धत्वमित्युक्तं संगच्छते । नाजानन्तर्यपरिभाषया वारणंतु न सम्यक् । दीक्षितमते अज्निरूपितानन्तर्याभावा न्नागेशमते तदसत्वात् । यत्तु यिप्रत्यय इत्यस्य धातुविशेषणत्वान्नाजानन्तर्यपरिभाषाप्रवृत्तिरिति तन्न । सूत्राभाववादिनं प्रति तथावक्तुमशक्यत्वादिति बोध्यम् ॐक्षय्यॐ हिंसायामित्यस्याग्रे इत्यस्येति शेषः । तेननानयोरिति द्विवचनासंगतिः । क्षय्येत्यत्र प्रकृतिभूतयोरेककोटिकतयावायोजनीयम् । निरनुबन्धक परिभाषया वारणेत्वाह । ॐक्षैइतिॐ सूत्रे प्रतिपदोक्तानुपूर्व्यश्रुतेः न लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्यस्य विषयः ॐव्याख्यानादितिॐ भाष्ये क्षिज्योरिति ग्रहणरूपादित्यर्थः । नन्वेदं ग्रहणं क्षे जै इत्यनयो रिका निर्देशे साधारणमिति वाच्यम् । तयो रुपदेशे आत्वे एचोऽसम्भवात् । तदूध्वनयन्नेच्चइत्यन्तं प्रमाणतयोपन्यस्तम् ॐक्रय्यॐव्याख्यानादित्युत्तरान्वयि । तदर्थग्रहणसामर्थ्यमूलकात् तदित्यनेन किंप्रति निर्दिश्यते स एव क्रीणात्यर्थइति भाष्यादित्यर्थः । तथाहि । प्रधानपरामर्शे सोर्थस्तदर्थ इति तत्पुरुषे स्वस्मिन्नर्थे शब्दो वर्ततएवेति विशेषणं व्यर्थं सोर्थो यस्येति

बहुव्रीहौ तदर्थशब्दस्य शब्दपरत्वाच्छब्दे शब्दस्य वृत्त्यसंभवात् व्यर्थं तस्मै इदमिति विग्रहे क्रय्योपकारक मित्यर्थलाभा न्न स क्रय्यशब्दार्थइति सर्वथा तदनर्थक मतो गुणभूत परामर्श इति भाष्याशयइति स्पष्टं प्रदीपोद्योतयोः। ॥इति भाव इति॥अत्रमते क्रयः क्रीणात्यर्थः सच्च कर्तृव्यापारः द्रव्यदानपूर्वक धान्याद्यादानरूपः एवंच केतृक्रियाश्रयीभूतं धान्यमिति क्रेतृणां क्रय्यं धान्य मिति व्यवहारस्सिध्यति। मतान्तरे विक्रयः क्रीणात्यर्थःसच्च लाभेच्छया मूल्या दानपूर्वक धान्यादि दानरूपो विक्रेतृव्यापारः। एवंच विक्रेतृणां क्रय्यमिति क्रेतृणांक्रेयमिति व्यवस्थितएव व्यवहार इतिबोध्यम्। ननु विनिमयाश्रयत्वा विशेषात् द्रव्येपि प्रयोगद्वयंस्यादतआह ॥ द्रव्येत्विति ॥ मूल्ये इत्यर्थः। मतद्वयेपीदं बोध्यं तद्ध्वनयन्नाह ॥ शब्दशक्तिस्वभावादिति ॥ यदातु आपणे पणाः लद्दानेन लाभेच्छयाप्रसारितास्तदातेषां न मूल्यत्वम्। एतेन वस्तुतस्तु द्रव्येपि क्रय्यत्वं क्रेयत्वंचास्त्येव अत एव लोके आपणे स्थापिताः पणाः विक्रेतुः क्रय्याः क्रेतुः क्रेया इति व्यवहारो दृश्यते एवं रजतसुवर्णादेरपि। अतएव कचिदित्युक्तमिति परास्तम्। तदानीं तेषां मूल्य त्वाभावेन व्यवहारस्याबाधात्। अस्य मतद्वय साधारण्येन केषाञ्चिन्मते एवं रीत्या अरुचेर्वक्तु मशक्यत्वाच्च॥ ॥भाष्यस्वरसेति॥। क्रेयं नो धान्यं नचास्ति क्रय्यमिति प्रत्युदाहरणभाष्ये अस्मच्छब्दप्रयोगेण प्रयोगव्यव स्थिते र्लाभादितिभावः॥ ॥आहुरिति ॥॥ नः धान्यं मूल्येनोपादातव्यं नतु क्रयायापणे प्रसारितमिति भाष्यं पूर्वमतेपि सुयोजं व्यवहारव्यवस्थात्व दृष्टचरीत्यरुचिः। ॥लोपश्शा ॥ भो भगोइति ॥॥ ननु अवर्णपूर्वस्यैव तदुदाहरणत्वसंभवात्तन्मात्रमेवानुवर्तनीयमिति चेन्न । तथासति ओतो गार्ग्यस्येति सूत्रे किमर्थमिदमुच्यते नलोपश्शाकल्यस्येव सिद्धम् ओकाराल्लो पवचनं नित्यार्थमिति भाष्येण विरोधापत्तेः। ओत इत्यत्र मण्डूकानुवृत्त्या पत्तेश्च । नच तत्रापि निवृत्तिरेवास्तु स्मृतोवादेरनभिधानेनादोषादिति वाच्यम्। एरर्थः यर्थः शंभो यर्थइत्यादौ लोपापत्तेः। नचेष्टापत्तिः। पूर्वोक्त भाष्यविरोधात्। अतएव भाष्यानुसारिणस्त्वित्यादिना तत्र तदनुवृत्ति दर्श

यिष्यते इति बोध्यम् ॥ ॐ बाधकमिति ॥ तत्र गार्ग्य ग्रहणस्य पूजार्थताया स्सिद्धान्तयिष्यमाणत्वादितिभावः । ननु भोभगो इति सूत्रे अग्रहण मनर्थकम् अन्यत्राभावात् । नह्यन्यत्र रुरस्तीति भाष्येण अत्रापि रोरित्यस्य संबन्धो लभ्यते तथाच दीक्षितोक्तं हरएहीत्याद्येतदुदाहरणमसंबद्धमेवे त्यतआह । ॐसतस्माइत्यादिॐ । ॐअसंबन्धइतिॐ एवञ्चैतदनुरोधेन भाष्ये रुपद मशिनमित्तककार्यकार्यिपरमित्युपलक्षणतया नेयमितिभावः । यद्वा वृक्ष वादि व्यावृत्तये हलिसर्वेषामित्यत्ररुपदसंबन्धइति भोभगोइति सूत्रस्थो द्योतोक्त पक्षान्तरे अत्रापि संबन्धस्स्यादत आह । ॐसतस्माइत्यादि । अस म्बन्धइतिॐ । एवंच अत्र निवृत्तौ तत्र मण्डूकानुवृत्तिराश्रयणीयेति सपक्षोऽनुचित इत्याशय स्सूचितः ॥ तत्क्रमेणेति ॥ ननु सूत्रे सक्रमः किमि त्युपेक्षित इति चेच्छृणु । तथासति लोपोव्योरिति यलोपापत्तेः। तदनुच्चारणे असंदेहाय व्याख्यानस्याश्रयणापत्तेः।अत एवाचिश्नित्यत्र सौत्रत्वाल्लोपाभाव एवाश्रितः । नच तत्रापि क्रमव्यत्यासोवक्तुं शक्यः । यथासंख्यस्येष्टस्या सिद्ध्यापत्तेरितिदिक् ॥ ॐशाकटायनमते इतिॐ॥ ऋषिविशेषघटित शास्त्र विधेयस्य तदतिरिक्त ऋषिघटितशास्त्रप्रवृत्तौ अप्रयोजकत्वम् । साधुष्वेव शास्त्रप्रवृत्त्या तद्बोधित साधुत्वस्य तदतिरिक्त ऋषिणाऽज्ञातत्वेन तत्र तद प्रवृत्तेः । पाणिनिस्तु सर्वमपिजानाति । अतएव स्फोटायन मतसिद्धावङि सवर्णदीर्घसिद्धिः । अतएवचपाणिनिना तत्तदनुवादः कृतः पाणिनिबो धितं साधुत्वं सर्वोपि जानाति । अतएवावाद्यादेशघटकवादेश्शाकललोप स्सिध्यतीति भावः ॥ ॐअवर्णेति किमितिॐ॥ रोस्संबन्धमभिप्रेत्य प्रश्नः । तदसंबन्ध इत्युत्तरम् । एव मुत्तरत्रापि । ॐअशिकिमितिॐ । वृक्षवादे रन भिधानमिति प्रश्नः । वृक्षवूकरोतीत्यस्य भाष्येदृष्टत्वात् अनभिधानं नयुक्त मित्युत्तरम् । किंपिविबिति ॥ ॐवीधातु प्रकृतिकं तमादायतु न टिलोपस्य बहिरंगासिद्धत्वात् ॥ॐइतिलोपस्स्विति ॐ।अस्य ग्रन्थस्य प्राचीनाशय वर्णनपर तया छकाराद्येति स्वोक्त्यानविरोधः । सुबन्ताण्णिजिति हरदत्तमते पदत्व सत्वे मभ्युपेत्य स्वरीत्या आह । ॐपरपदस्थेतिॐ॥ हरदत्तमतसाधारण्यायाह।

ॐ लेपस्येतिॐ एतेनेतिॐ ॥ अन्त्ययुक्तिद्वयेनेत्यर्थः । आद्ययुक्तेः बहिर्भूत सुनिमित्तकपदत्वसत्त्वेनासंभवादिति बोध्यम् । नपदान्तसूत्रे विधिशब्दः कर्मसाधनः पदान्तस्येति स्थानषष्ठी तथाच पदान्तस्य यत्कार्यं तत्र न स्थानि वदित्यर्थे वृक्षव्रू करोतीत्यादौ वलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधापत्तिरिति प्राचीनोक्त मयुक्तमिति ध्वनयन्नाह । ॐकिञ्चेतिॐ । कर्मसाधन विधिशब्दाश्रयणेतु षडिकासिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम् ॐअन्योन्याश्रयइतिॐ॥ अयं पदान्तस्य स्थाने विधावित्यर्थएव । ध्वनितंचेदं नपदान्तसूत्रे वेतस्वानितिप्रतीकमुपादाय भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते इति वदता कैयटेन । स्फुटीकृतश्च तद वतरणग्रन्थे उद्योते नतु पदचरमावयवइत्यर्थे । तत्र पदचरमावयवस्य विधेयतया पूर्वसिद्धत्वाभावेन तस्य निमित्तत्वाप्राप्त्यान्योन्याश्रयाप्रस-रात् । तेन नपदान्तसूत्रस्थभाष्येण न विरोधः । एतेन वेतस्वानित्यत्राप्येव मापत्त्या भाष्यासङ्गतेस्स्वाभाविकपदान्तत्वमाश्रित्य निषेधप्रवृत्तिस्सुव चेति तत्त्वमितिपरास्तम् ॐसाक्षादितिॐ साक्षात्साधकस्थानिवद्भावनिषेधस्य फलं किमु सन्तीति । अत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावस्साक्षाद्धत्वसाधकः । एवं तितउशब्दस्य अशब्देन समासे तस्माण्यन्ताण्णिचि तितव्रू इति भवति अत्र णिलोपटिलोपयो स्स्थानिवद्भावस्साक्षाद्वलोप साधकः । नचास्य वक्ष्य-माणरीत्याऽनभिधानमिति वाच्यम् । अस्यामवस्थायां वलोपप्राप्त्या लणूसूत्रस्थ भाष्येण लोपाघटितस्यानभिधानलाभेपि लोपघटितस्यानभिधानालाभात् । यत्तु वृक्षस्य वः वृक्षवः तस्माण्ण्यन्ता ड्विचि वृक्षव्रू इत्यत्र टिलोपादे स्स्थानि वद्भाव स्साक्षात्साधक इति तन्न । तेनैव स्थानिवद्भावेन वान्ते पदत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । नच तस्य स्थानिवद्भावस्य वान्ते पदत्वाभावद्वारा प्रति बन्धक तेति निषेध स्सुवच इति वाच्यम् । तेनैव सिद्धे एतदसाधारणफलत्वा सम्भवात् । नच टिलोपस्थानिवद्भावस्य तथात्वेपि णिलोपस्थानिवद्भावस्या तथात्वात्फलं सुवचमिति वाच्यम् तस्य स्थानिवद्भावेपि उत्तरपदत्वेचेति निषे धेन वान्ते पदत्वाभावेन लोपाप्रसक्तेः । नच बहिर्भूतसुपमादाय पदत्वं सुवच मिति वाच्यम् । तदानीं टिलोपस्थानिवद्भावादविशेषात् एवं सुगणूचइदच

तयोस्सुगण्योरित्यादौ यणादेशस्य स्थानिवद्भावस्साक्षात् ङमुट्साधक इति तदपि न फलम्। स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात्। ङमोङमुडिति भाष्योक्त पक्षान्तरेतु यथाकथंचित्फलं भवितु मर्हति। एवं शो तनूकरणे इत्यस्मात् घञर्थे के तेन वाक्शब्दस्यसमासे तस्माण्ण्यन्तात् क्किचि तितुत्रेति इडभावे वाक्शितरित्यादौ टिलोपादे स्थानिवद्भावः साक्षाच्छत्वसाधक इति फल दान मपि एतादृशसंज्ञायाः प्रसिद्धावेव संघटते नान्यथेति दिक्। यदपि परंपरया साधकस्योदाहरणं पिपठीस्त्वत्रेति। अतोलोपस्य स्थानिवद्भाव स्सान्ते पदसंज्ञाप्रतिबन्धद्वारा षत्वसाधक इति तन्न। अत्र षत्वस्यासि द्धत्वाद्रुत्वे विसर्गे सत्वे तस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावेन स्थानिवत्त्वा प्रसक्तेः। यदपि नौरिव अः नावः तस्मादाचारक्किबन्तात् कर्तरि क्विपि तत औप्रत्यये नावावित्यादावल्लोपस्य स्थानिवद्भावः वान्ते पदत्वाप्रतिबन्ध द्वारा पूर्वत्रासिद्धीयलोपसाधकइति तदपि न। तस्य वृक्षवादितुल्यत्वेना नभिधानस्यैव ग्रन्थकृत्संमतत्वात्। भट्टास्तु प्रापकस्थानिवत्व निषेधस्य फल मनन्यथासिद्धं मृग्य मित्याहुः। तेषामयमशायः। विजसार्वत्रिकः वाक् शितरिति संज्ञाया अप्रसिद्धिरिति। साक्षात्प्रतिबन्धकस्योदाहरणं राज्ञ इति। अत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावस्साक्षात् श्चुत्व प्रतिबन्धकः। परंपरया प्रतिबन्ध कस्योदाहरणं पिपठीरिति। अल्लोपस्यस्थानिवद्भावस्सान्ते पदत्वप्रतिबन्ध द्वारा रुत्वादि प्रतिबन्धकः। यत्तु आचार्या नात्रफलं पदसंज्ञाया अपि कार्य काले पूर्वत्रा सिद्धीयत्वेन साक्षादित्यनेनैव निर्वाहादित्याहु स्तन्मन्दम्। आकडा रीयभपदसंज्ञाविषये यथोद्देश एवेत्यनेन तस्याः कार्यकालताया व्यवच्छे दात्। कार्यकालताया अभ्युपगमेपि विधिदेशीयताया अस्वीकाराच्च। अत एवायादिभ्यः परा प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यं प्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्तप्रकृतिभावस्य परत्वप्रतिपादनपरतया योजितमदसोमादितिसूत्रे उद्योते। कार्यकाले संज्ञाया विधिदेशियत्वप्रतिपादनंतु परिभाषेन्दुशेखरे केचिदित्युक्त्या अरुचिग्रस्तम्। अतएवोद्योते परत्वित्येवोक्तं विस्तरस्तु परिभाषेन्दु टिप्प णीतोऽवसेयः॥ ॐ न पदान्ताइति ॐ॥ लण्सूत्रस्थभाष्यान्न पदन्ताहलोऽण

स्संतीत्याशयका ह्लण्सूत्रस्थभाष्यादितियोजना । यथाश्रुतं तु नसम्यक् तादृ शपाठस्य भाष्येऽनुपलम्भात् । यद्यपि भोभगो इति सूत्रस्थकैयटपर्यालोचनायां तादृशपाठोऽनुमातुं शक्यते तथापि अयमस्ति कर्तृ इत्युत्तरभाष्याननु गुण्यादयं पाठोऽसङ्गतएव । स्पष्टंचेदं कौस्तुभे । एवं हि तत्र भाष्यं एवं तर्हि सामर्थ्यात् पूर्वेण नपरेण अन्यथा अचोऽप्रगृह्यस्येत्येव वदेदिति । वृक्षवादे राभिधानेतु तदसंगति स्स्पष्टैव । अनभिधाने साधकान्तरमाह । वार्तिकाच्चेति ॥ ननु नह्यन्यत्र रुरस्तीति विवरणपरभाष्यात् भो भगोइति विहितकार्यकार्यिणोऽसत्वं लभ्यतइति कथमेतदनभिधानलाभ इत्यतआह । ॐरुग्रहण मुपलक्षण मितिॐ । वार्तिककारस्याज्ञान कल्पनापेक्षया एवं व्याख्या नस्यौचित्यमितिभावः । ॐवकारनिवृत्त्यैवेतिॐ ॥ ओतोगार्ग्यस्येति सूत्रे भो भगो इत्याद्यनुवृत्ते स्तादृशस्यौकारात्परस्य वस्यासंभवात्तन्निवृत्तिरावश्यकी त्युत्तरत्रासंबन्धः । अतएव अव्यपरे इत्यादिनिर्देशास्संगच्छन्तइति भावः । एतेन वृक्षव् हसतीत्यादौलोपार्थं तस्यावश्यकत्वात् चिन्त्यमेतदिति परास्तम् । अनभिहितस्य तस्य निर्वाहार्थं वकारानुवृत्तौ अव्यपरे इत्यादौ सौत्रत्वाद्या श्रयणीयतापातात् मण्डूकानुवृत्त्याश्रयापत्तेश्चेतिदिक् ॥ ॐएकदेशयुक्ति रितिॐ ॥ हलिसर्वेषामित्यत्र हशीत्येवसिद्धे अश्ग्रहणानुवृत्ते स्तत्र प्रयो जनालाभाच्चेय मेकदेशयुक्तिः । नच हलीति मोनुस्वार इत्युत्तरार्थमावश्यक मिति वाच्यम् । तत्र हलीति कर्तुं शक्यत्वात् । नच उभयग्रहणस्यापरिहार्य तया लाघवाभावइतिवाच्यम् । पदद्वये स्वरितत्वाकल्पनाप्रयुक्तलाघवस्य सुस्थत्वात् । किञ्च एकाचो बशइतिसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या अश्पदशक्त्यकल्प नाप्रयुक्तमपि लाघवं सुवचम् । नच लोपइशीत्यर्थं तदावश्यकमिति वाच्यम् । तथासति हलिसर्वेषा मित्येतत्पर्यन्तानुधावनस्य भगवतो निर्दलत्वापत्तेः । एतेन भोभगोइति सूत्रभाष्ये वृक्षव् करोतीति प्रयोगस्य कण्ठत एव पठि तत्वेन अनभिधानोक्ति स्साहसादेव । नपदान्ता ह्लोणइति भाष्यस्य कार्य भाजइति शेषइति कैयटेन योजितत्वान्नानभिधाने प्रमाणम् । हलिसर्वेषा मित्यत्राकारस्यानुवृत्त्या अचोप्रगृह्यस्येत्यत्र पर्युदासेनाचइति लाभेनच

न वकारस्य कार्यभाक्त्वम् । अत एव पर्युदासेन वृक्षवादेः कार्यभाक्त्वं निराकृतम् । यद्वा दोषसंपादकाइतिशेषः । तेन हरयेहीत्यादे स्सत्वेपि नक्षतिः । वृक्षव्करोतीत्यत्राणग्रहणनुवृत्त्या न दोष इति भाष्ये स्पष्टम् । वकारानिवृत्त्या तद्वारणं न युक्तम् । द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरेकदशानिवृत्त्यसंभवात् । अतएवादसोमादिति सूत्रे माद्ग्रहणं कृतम् । भोभगो इति सूत्रस्थश्चिन्त्यमेतादितिकैयट ग्रन्थस्तु लण्सूत्रस्थस्वोक्तादिशा उपपत्तिचिन्तनं कार्यमित्येवंपरइत्याहुः । तदपास्तम् । कोतेइतिभाष्ये कण्ठतःपठितस्यानाभिधानस्य भाष्यकारेणोक्तत्वात्-न पदान्ताइति भाष्यस्य कैयटोक्तयोजनातु न युक्ता पर्युदासस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वेन तदज्ञानेनैव पूर्वभाष्यस्य योजनीयत्वात् । अन्यथा पूर्वपक्षस्य सन्देहस्यचानुत्थानात् । मध्ये अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्यत्र वृयादिति भाष्यासंगत्यापाताच्च स्पष्टंचेदं तत्रैवोद्योते । सति गमके द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरप्येकदेशस्य निवृत्तिरिष्यतएव । प्रकृते ओत इत्यत्रासंभव एव गमक मतएव संख्याव्ययादेरित्यतस्संख्यादेरित्येतावन्मात्रस्यानुवृत्तिस्सिद्धा । भोभगो इति सूत्र कैयटे चिन्त्यमेतादितिपाठो नोपलभ्यतएव अश्ग्रहणानुरोधेनैतद्भाष्यकारेणोदाहृतमिति कैयटग्रन्थे अनुरोधेनेत्युक्त्या अनभिधानाशयकताया एव लाभात्।किञ्च लोपोव्योर्वलीति सूत्रे कावुपसंख्यानमिति वार्तिकस्य,वेरपृक्तस्येतिसूत्रे वेरिति योगंविभज्य व्यन्तयो र्व्योर्लोपइति पक्षान्तरस्य च फलेक्यायच वृक्षवादिप्रकृतिकण्यन्ताद्विचोऽनभिधानं बाध्यमित्यादिनागेशाशय उद्भावनीयइति दिक् ॥ ॥एकः॥ विधेयसमर्पकेति॥ सूत्रे लिङ्गवचनमिति परिभाषा प्रकृतसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादनुवादविषयेति भावः ॥एकत्वसंख्याया इति । अत्र एकत्वं स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं ग्राह्यम्। साजात्यं च स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्व स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वोभयधर्मपुरस्कारेणेत्यन्यत्रविस्तरः ॥उरण्॥ स्थाने शब्दद्वयमिहानुवर्तते । तत्रैकमुःस्थाने योऽणित्यनुवादेपि स्थानसंबन्धलाभायेति कौस्तुभोक्ति कटाक्षयत् स्वरीत्या व्याचष्टे ॥परिभाषालब्ध मिति॥ ननु विधौपरिभाषेति परिभाषया कथमनुवादे स्थानसंबन्धलाभइत्याशंकां

दृष्टान्तेन परिहरति ॐ उदात्तस्वरितयोरिति ॐ स्थानशब्दस्य तात्वादिस्थान परतया आह ॐ लक्षणयेति। इदं कैयटाद्यनुरोधेन। वस्तुतस्त्वक्लृप्तस्वरितत्व कस्य स्थानेन्तरतमसूत्रस्थस्थानेग्रहणस्य स्वरितत्वं परिकल्प्य लक्षणाश्रयणा पेक्षया क्लृप्तस्वरितत्वकस्य षष्ठीस्थाने इत्यत्रत्यस्य प्रसङ्गार्थकस्य स्थानेग्रह णस्यानुवृत्ति रुचिता। एवञ्च लक्षणापि नाश्रयणीया स्थान इति वर्तते स्थान शब्दश्च प्रसङ्गवाचीति भाष्यं षष्ठीस्थाने इति स्थानेग्रहण मादेशविशेषणार्थ मनुवर्तत इत्याशयकम्। अणविशेषणार्थमित्याशयेन यद्येव मादेशोऽविशे षतो भवति आदेशश्चविशेषतः कथं द्वितीयं स्थानग्रहण मनुवर्ततइत्युत्तर भाष्यंत्वेकदेशिनः अनुवादे परिभाषा प्रवृत्तेरन्यत्रोक्तत्वेन उः स्थाने इत्यर्थस्य परिभाषालभ्यत्वेन तदर्थमनुवृत्तेरनावश्यकत्वेनानुवृत्तस्यादेश विशेषण ताया एवलाभेन द्वितीयस्यानुवृत्तेरनुपयोगात्। ध्वनितंचेदं यद्येवमित्यादि भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वं वदतोद्योतकृतेति ध्येयम् ॐ रपरइत्यवयववाचिनेति ॐ यद्यप्यरारादिरूपेण विधानादत्राभक्तत्वादिशङ्कवनोदेति। तथापि आनङ इवारारादिरूपेणानुच्चारणात् प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन रेफमात्रविधौ सूत्र तात्पर्यादभक्तत्वादिशङ्काव्युदासआवश्यक इति भावः। एतेन अणमनुद्यर परत्वं विधीयत इतिपक्षे अभक्तत्वादिविचारो भाष्ये कृतः। अरारादिरूपेण विधानमिति पक्षेतु आनङादिनकारविषये यथानविचारस्तथात्रापि। एवंच मुधैवोयम वयवत्वसाधनप्रयास इति परास्तम्। प्रकृत सूत्रेतत्पक्षस्य स्थितत्वाच्च। यद्यपि भाष्ये अन्त इत्यनुवर्त्य पूर्वान्तत्वं स्थापितं तथापि तदे कदेश्युक्तम्। अन्यथा परादिपक्षे विसर्जनीय प्रतिषेधावश्यकत्वोपपादनाय नार्कलिपत इत्यत्र कलिपतसंघातभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति भाष्योक्त्या परत्वपर्याप्त्याधिकरणीभूतो यावान्तदादीत्यर्थ लाभेन तुल्ययुक्त्या पूर्वान्तइत्यस्य पूर्वत्वपर्याप्त्यधिकरणान्तइत्यापत्ते र्ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमानुपपत्तिः। रदाभ्यां थलिच सेटीति सूत्र भाष्य विरोधापत्तिः।अनुवृत्तान्त पदस्य एकदेशरेफेऽन्वयक्लेशश्च।स्पष्टं चेदमुद्योते। तदेतत्सूचयन्नाह ॐ नियमानुपपत्तिरिति ॐ इत्युक्तमितिच ॐ

एवञ्च अभक्तत्वे संघातभक्तत्वे वा निरुक्तदोषो भाष्यविरोधश्चेति भावः। न चाभक्तत्वेऽप्युद्देश्यविधेयभावव्यत्यासेन गुणवृद्धिसंज्ञकः अकारादी रेफशिराअभिनिर्वर्ततइतिभाष्यंसुयोजमितिवाच्यम्। पेचिथेत्यादौदोषवारणाय आद्दते गुणस्य योऽकारइति वैयधिकरण्येन व्याख्याने अर् घटकाकारस्य गुणावयवत्व प्रतिपादनाय प्रवृत्तस्य थलिचसेटीति सूत्रस्थभाष्यस्य वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेध इति वार्तिकस्य वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादिति व्याख्याने कार्तैस्संग्रहार्थं प्रवृत्तस्य च रदाभ्यामिति सूत्रस्थभाष्यस्य च तथा व्याख्यातु मशक्यत्वात् तदेतत्सूचयन् भाष्याशयवर्णनपरं कैयटं दर्शयति। उःस्थाने इत्यादि। तथाचाकरविरुद्धव्याख्यानं हेयमेवेति भावः। ॐ वाचनिकमिति ॐ वचनप्रामाण्य लब्धमित्यर्थः न तु वास्तविकमिति भावः तदाह ॐतत्सादृश्येति ॐ वास्तविकत्वे भाष्यविरोधं दर्शयति। ॐ भाष्यरीत्येति ॐ तत्रहि अयुक्तोयं निर्देशः कथंहीकोनाम हल् अन्तःस्यात् अन्यस्यान्य इत्युक्तम्। अन्यस्यान्य इत्यनेनात्यन्तभेदमनयो र्दर्शयतीति कैयटः ॐवव्रे इत्यादाविति ॐ आनुमानिकस्थानिवद्भावेनाभ्यासत्वंतु न अभ्यासस्यानर्थकत्वात् अस्योद्योतोक्तरीत्या रेफमात्रविधाने तात्पर्यैणैतस्यादेशत्वेनैतदनुरोधेनानुमानिकादेशविधायकवचन कल्पनाया अशक्यत्वाच्च। न च स्थानिवत्सूत्रोक्तरीत्या अरित्यादाविव निर्वाहः हल्संधिप्रकरणवक्ष्यमाणरीत्या अभ्याससंज्ञाप्रथमप्रवृत्तिकाले साक्षात् स्थानिद्वारावा सन्निहितानामेव हलां हलादिश्शेषेण निवृत्त्या प्रकृते रेफस्यातथात्वेनादोषात्। एतेनारेत्यादावुक्तरीत्या निर्वाहादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। वव्रे इत्युदाहरणमभक्तत्वपरादित्वपक्षयोरुभयोरपि दोषप्रदर्शनार्थम्। आदिना गीरित्यादीनि भाष्योक्तान्यनुसंधेयानि। ॐ अभ्यासावयवस्येति ॐ अभ्याससंज्ञाप्रथमप्रवृत्तिकाले साक्षात् स्थानिद्वारावा सन्निहितस्यैवेत्यर्थः। ॐ एतेनेति ॐ उक्तरीत्या वव्रे इत्यादौ दोषसद्भावेनेत्यर्थः। ॐ नियमानुपपत्तेरिति। नचानान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यमिति भाष्योक्तरीत्या निर्वाहइति वाच्यम्। ऋवर्णावर्णयोः प्रमाणत अन्तरतमत्वेन आन्तर्यभाववा नकारो न जातइति ऋकारस्थाने अकारएवेति नियमानुपपाद

नेनास्य पक्षस्य दुष्टत्वात्। ध्वनितंचेद मनान्तर्यमिति भाष्यस्य स्थानकृतांतरत माभावइत्यर्थ इति वदतोद्योतकृता। एतेनैतत्पक्षरक्षणपक्षपातिनः अनान्तर्य मित्यत्र प्रतियोगिभूत मान्तर्यम् आदेशविशिष्टत्वेसति स्थानिविशिष्टत्वं वैशिष्ट्यं च स्ववृत्तित्व स्वेतरस्वदळघटक यावदवृत्तित्व स्वदळभिन्नदळीय वृत्तित्वै तत्त्रितयसंबन्धेनेत्यादि वदन्तः परास्ताः। अचोञ्णितीत्यादौ तावताप्यनिस्ताराच्च। न च तत्रातउपधाया इत्यतः अत इत्यपकृष्य वाक्यभेदं स्वीकृत्य माठरपरिवेषणन्यायेन अच्पदार्थे अकारातिरिक्तत्वेन संकोचं कृत्वा वृद्धिविधानेनादोष इति वाच्यम्। निष्फलापकर्ष वाक्यभेदयो स्स्वीकारे गौरवात् तावताप्याकारमादायान्तर्यस्य सत्वेनानिर्वाहाच्च। नचाकारस्य वृद्धिविधाने फलाभावइति वाच्यम्। पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्ते र्दुर्वारत्वादिति दिक्। एवमत्र स्वयंदोषमुक्त्वा कौस्तुभोक्तं दोषं परिहरति ॐ अत्रपक्षे इत्यादिना। संभवादिति ॐ अयंभावः। अत्रापिपक्षे प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन पूर्वान्तौरलौ विधीयेते तत्रान्तरतमपदानुवृत्त्याऽनादेशत्वेपि अन्तरतमौ तौ भवतइत्यर्थः। साधारणधर्मस्तु अवयवावयविभावतादात्म्यान्यतरसंबन्धेन यो रेफलकार वान् प्रसज्यप्रसंजकभाव तादात्म्यान्यतरसंबन्धेन तत्संबन्धित्वं यद्वा ऋस्थानिकाण्स्थानेऽन्तरतमो रपरएव विधीयते सादृश्यं च प्रसज्यप्रसंजकभाव तादात्म्यान्यतरसंबन्धेन रलवत्संबन्धिरूपमिति।अनेन प्रतिपत्ति गौरवंसूचितमितिभट्टाः। ॐ रलपरानिति ॐ वृद्धिसंज्ञाविधा वारालौ गुणसंज्ञाविधाव रलौ च पाठ्यौ। ऋतइत्यादौ तकारस्थाने रःपाठ्यइति भावः। यद्यपि यथाश्रुत न्यासे अष्टौमात्राः गुणादिसंज्ञाविधौ रलपरपाठेप्यष्टौ मात्रा वर्तन्तइतिसमं। ऋतइदित्यादौ तकारेण रेफो निमातव्य इति समं तथाप्यानङि नकारङकारौ नोच्चारणीयौ लपरश्चेति नवक्तव्यं योगाधिक्यं च नास्तीति लाघवमिति बोध्यम्। ॐ आपृज्ञबिति ॐ तत्र रपरपाठे ईप्सतीत्यस्यासिद्धिः अपाठे ईर्त्सन्तीत्यस्यासिद्धिर्बोध्या। ॐ भृञामिदिति ॐ यत्र यत्र यथाश्रुतन्यासे रपरत्वं प्रसक्तं तत्र सर्वत्र रपरोच्चारणं क्रियतइति पूर्वपक्षतात्पर्य मुद्भाव्यायं दोष उपन्यस्तः अत्र इरितिपाठेतु अनेकाल्त्वात्सर्वादेशप्रसंगः। यथान्यासेतु

पजीव्यविरोधात्सनेति भाष्ये स्पष्टमितिभावः । एतेन तत्र रपरत्वेपि हलादि शेषेण निवृत्ते श्चिन्त्योयं दोषइति परास्तम् । आदिना भृञामिदित्यस्यसंग्रहं वदतश्श्रीधरस्य फक्किकापर्यालोचनायां केषुचित्पुस्तकेषु भृञामितिपाठो नास्तीति प्रतीयते । आदिनामातुरुत्संख्येत्यस्य संग्रहः तत्र सर्वादेशत्वं दुरुद्धरमितिभावः । उरणोरिति तु नासूत्रि । चच्छावित्यत्रेव वव्रश्चेत्यत्र हलादिश्शेषानापत्तेः । भट्टास्तुचाकर्तीत्यत्र अभ्यासस्याकित्वेन दीर्घोऽकितइति दीर्घानापत्तिः तत्प्रकरणस्थ कितएवपर्युदासइति माधवमतं तु न न्याय्यम् । मानाभावात् नीगादीनां सर्वेषां वर्जनाय बाध्यसामान्यचिन्तापक्षस्यैवावश्यकतया नानन्तरस्येतिन्यायो माधवाभीष्टं साधयितुमीष्टे सत्यभिधानेचच्छायतइत्येव । वस्तुतस्तु अकिद्ग्रहणस्यज्ञापकत्वपरभाष्यप्रामाण्येन अभ्यासनिमित्तक कितएव ग्रहणमिति दीर्घोकित इत्यत्रत्योद्योतरीत्या तु प्रकृते न दोषः।तत्प्रामाण्यात् हाकोयङ्लुकौनानाभिधानादित्युद्योतोक्तपक्षान्तरे अभ्यासनिमित्तक कितएवग्रहणमित्यत्र फलाभावाद्दोष एवेत्याहुः । ॐ झरो झरि ॐ भाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठानुरोधेनाह । ॐवावसाने इति । उभयानुगुणमाह । ॐ विकल्प इति ॐ इत्यर्थकेनेति । एतेन पूर्वत्र द्वित्वे परमसिद्धंनेत्यर्थोऽयुक्तो समर्थसमासापत्तेरितिसूचितम् । प्रक्रियायां जश्त्वस्य सकृत्प्रवृत्त्यसकृत्प्रवृत्ति कृतविशेषोस्तीत्यत उक्तम् रूपे इति । यत्तु पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यापि परिभाषात्वेन फलाभावादप्रवृत्तिरिति तन्न । तस्य परिभाषात्वस्य निराकृतत्वात् । ॐ विनिगमकाभावादिति ॐ यत्तु इदंचिन्त्यमिति तन्न । पूर्वमेव दत्तोत्तरत्वात् । वैकल्पिकत्वमिति । विनिगमकाभावाद्वाक्यार्थाबोधे प्रसक्ते वृद्धिसूत्रे शास्त्रानर्थक्यस्य निराकृतत्वा दन्यतरतात्पर्यनिश्चयेन केचिद्यणः परस्यमय इति व्याचख्यु रपरेपुनर्मयःपरस्य यणइतिव्याचख्युः एवं च व्याख्याद्वयस्य मतभेदसिद्धतया विकल्पस्सिध्यति । अतएवभाष्ये किमुदाहरणमितिप्रश्ने यदि यण इति पञ्चमी उल्का इत्युदाहरणम् अथ मयइतिपञ्चमी दध्यत्रेत्युदाहरणं इत्यनेन तस्यमतभेदेन वैकल्पिकत्वं सूचितम् । वृत्तिकृतापि केचित् अपरेतु इत्यादिना मतभेदप्रयुक्तमेव व्याख्याद्वयंदर्शितं एवंच नकार-

स्यापि तन्त्राद्याश्रयणीयम् । एतेनेदं चिन्त्यं विनिगमनाविरहेणार्थद्वयप-
रत्वेपि विकल्पालाभात् अर्थद्वयपरत्वं तु तन्त्रावृत्त्यादिना बोध्यमित्याचार्या
द्युक्तं परास्तम् ॥ कश्चिदिति ॥ पूरणगुणेति निषेधात्समासाभाव इति तदा-
शयः समासस्यैवाभिप्रेतत्वेन गुणेन निषेधस्यानित्यत्वं वदतो दीक्षितस्य
प्रयोगे एवं व्याख्यानस्यानावश्यकतेत्यरुचिः । एतेन पूरणगुणेति सूत्रे सि-
द्धान्तयिष्यमाणरीत्या इदमेव युक्तं नत्वत्रास्वरसोद्भावन मित्यपास्तम् तदभि
प्रायकत्वे कश्चिदित्युक्ते रस्वारसिकत्वापत्तेः । स्वमतेप्यर्थगौरवं बुद्धिमान्द्य
मित्यादिसिद्धये शाकपार्थिवादित्वस्यावश्यकतया समासे बाधकाभावाच्च ।
॥ एत्येध । आदेश एवेति ॥ नतु धातुरिति भावः । अतएवोठः परनिपात
स्संगच्छते अन्यथा त्रयाणामपि धातुबोधकत्वाविशेषा दल्पाच्तरत्वेनोठः
पूर्वनिपातापत्तिः आदेशत्वेतु तदपेक्षया शब्दशास्त्र मूलभूततया धातोरभ्य-
र्हितत्वेन नोठः पूर्वनिपातः । अतएववाह ऊठिति दीर्घग्रहणं चरितार्थम् । ताद्धि
अत्र सामान्यग्रहणाय अत्र धातोर्ग्रहणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति बोध्यम् । तदाह
॥ व्याख्यानादिति । असम्भवादिति ॥ नचाङ्पूर्वकावतेः क्विपि तेन जन
शब्दस्य समासे जनौरित्यादौ तत्संभव इति वाच्यम् । अस्यानभिधानात् ।
अत एवैकः पूर्वपरयोरिति सूत्रोक्तयो रूठ्द्वयपक्ष तदितरपक्षयो र्नफलभेद
इति निवेदितं प्राक् । ननु अस्याभिधानेपि नैकः पूर्वपरयोरिति सूत्रोक्त
पक्षयोः फलभेदः ऊठ्द्वयेपि आङासहगुणस्य प्रेद्ध इत्यादाविव बहिरङ्गतया
न्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे तत अनेन वृद्धौ इष्टसिद्धेः । नचैचीत्येत्येधत्यो
र्विशेषणमितिभाष्यादस्यानभिधानमिति वाच्यम् । प्रष्ठौहइत्यादौ वृध्द्यर्थं
तत्रासंबन्धबोधनार्थं तथा व्याख्यातत्वात् । एवंचासंभवकथनं न युज्यते ।
तत्वासंभवादित्यस्य एजादित्वविशेषण साध्यासाधारणफलासंभवादित्यर्थः ।
जनौ रित्यादौ जन आ ऊ इति स्थिते ऊठ एजादित्वेन विशेषणे प्रथमं वृद्धे
रप्राप्त्या गुणे ततः पररूपं बाधित्वा वृद्धौ अविशेषेण पूर्वं वृद्धौ तत ओमा
ङोरिति पररूपेच विशेषाभावादित्याशयवर्णनमपि न सम्यक् । एचीत्यनु
वृत्तेःप्रष्ठौह इत्यत्र वृध्द्यभावस्यैव फलत्वस्य सुवचत्वा दतआह । एत्येधत्यो

रिति । इणेवेति ॥ ननु वीत्यत्र प्रश्लिष्टः । इणीकारादाविति वार्तिकारं भात्सानुबन्धकत्वेप्यस्य ग्रहणम् । ननूभयोरास्त्वतिचेन्न । आरंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्ते रित्याहुरिति भट्टाः । वस्तुतो भट्टोक्तं प्रसिद्धत्वा दित्यक्षरा ननुगुणं प्रसिद्धत्वादित्यनेन वीत्यत्र प्रश्लेषस्याप्रसिद्धि र्दर्शिता केंचित्कार मतसिद्धस्य प्रश्लेषस्य नागेशानभिप्रेतत्वात् । नहि वीत्यत्र प्रश्लेषेप्रमितंफल मुपलभ्यते। नचनहितरणि रुदीते इत्यादौ वीत्यत्रप्रश्लिष्टात् कर्मव्यतीहारेतङि उदीते इति रूपसिद्धि स्तत्फलमिति वाच्यम् । व्यतिशब्दयोगंविना कर्मव्यती हारप्रत्ययस्य क्वाप्यदृष्टत्वेन तस्य भावनिष्ठांतताया एव वक्तव्यतया दैवादिक स्येङोपि निरुक्तरूपसिद्धेः । इकूतु यद्यपि प्रसिद्ध स्तथापि तस्य नित्यमधि- पूर्वत्वेन नैतदुदाहरणत्वसंभव इति व्याख्यान मुचितम् । यद्वा प्रसिद्धत्वा दित्यस्य इणो यण् इत्यादौ सूत्रकृता व्यवहृतत्वेन प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । निरनुबन्धकपरिभाषातु नात्र युगपद्द्वयो रुपस्थितावेव तत्प्रवृत्ते रित्याशयो न्याय्यः । स्पष्टाचेयं रीतिरासुयुवपीत्यत्र सुनोतेरेव ग्रहणाय कृदन्तशे- खरे ॥ आशङ्क्य ॥ आशङ्कां हृदि निधाय ॥ विवेक इति ॥ अतएव मूले गुणस्य परनिपातः । इणि निर्दिश्यमान परिभाषया सिद्धे राह ॥ अत्रेति । सर्वादेश इति ॥ निर्दिश्यमान परिभाषयेति भावः । ऐकरूप्यादाह । एत्ये- धत्योरिति । सूत्राणा मित्युपलक्षणं वार्तिकानामपि । केचित्तु सामानाधि करण्येनान्वयेपि आदेःपरस्येतिपरिभाषया न सर्वादेश इतीद मयुक्तमित्याहुः। तन्न । परस्यैव यत्रादेश स्तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तेः । एकादेशे तत्प्रवृत्ति स्वीकारेपि राम मित्यादा वदन्ततदादे रजादा वमीत्यमिपूर्व इत्यस्यार्थापत्त्या पूर्वपरयोरिति पूर्वशब्देन प्राधान्यात्तदन्तपरामर्शे तस्यानेकाल्त्वेन सर्वा देशपूर्वरूपापत्तौ मकाराश्रवण प्रसंगः । नच तत्र फलाभावा त्तदाद्यंशानु- पस्थितौ अकएव प्राधान्यात् परामर्शेन न सर्वादेशप्रसंग इति वाच्यम् । तत्रेत्यस्याशब्दादमिनिष्पन्नामशब्दे परे पूर्वरूपवारणाय तदुपस्थितेरावश्य कत्वात् । एवमुपसर्गादृतीत्यादा ववर्णान्तोपसर्गा दृकारादौ धाताविस्यर्थे- जायमानस्यारित्येतस्या वृद्धे रनेकाल्त्वेन सर्वादेशत्वापत्तिः । नच तत्र

ऋस्थानिकत्व मुपजीव्य प्रवृत्तस्य रपरत्वस्य न सर्वादेशत्वप्रयोजकत्व मिति वाच्यम्। उक्तदिशाऋकारादेर्धातो स्सर्वस्यस्थानित्वाभावलाभेपि उपसर्गस्य निवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। अतएवात्र सामान्यतः प्रकरणस्य व्याख्यातत्वेपि तत्रोप सर्गावयवाकारा द्धात्ववयवं ऋकारे तयोःपूर्वपरयो रित्युचितमिति वक्ष्यति। नचैवंरीत्या पूर्वांशे वैयधिकरण्यस्य फलबलात् स्वीकारेपि परांशे तत्स्वीका रे फलाभावइति वाच्यम्। ओमाङोश्चेत्यादौ परशब्देन ओमः परामर्शे त-स्यानेकत्वेन सर्वादेशत्वेपि शिवायतेः क्विपि नपुंसकह्रस्वे शिवेति संबुध्यन्त-स्य ओमित्यनेन संहितायां शिवोमित्यस्य पूर्वान्तत्वेन धातुत्वे मोनोधातोरि-ति नत्वापत्तेरिति दिक्। उक्त मर्थं भाष्यानुग्रहेण द्रढयति। ॐअयमेवार्थ-इतिॐ आदेःपरस्येति कुतो न समाहितमतआहेति भट्टोक्त मवतरणन्तु प्रकृत-सूत्रमात्रविषयकं नतु प्रकरणविषयकं। प्रमाणोपन्यासस्तु प्रकरणमात्रापेक्ष इति न ग्रन्थस्वारस्यं पुष्णातीति बोध्यम्। ॐभाष्यस्वरस इतिॐ तत्र विशेष णतया अलाश्रयणे विध्यर्थमिति वार्तिकमते औतोम्शसो रित्यस्याजाद्यो र-म्शसोरित्यर्थे प्रसक्तस्य गव्यतीत्यादावात्वस्य वारणाय गोरात्वेपि नैवं विज्ञा यते अमि अचीति कथं तर्हि अचयमीत्युक्तम्। अचयमीति अच् प्रधानं तद्वि शेषण ममीति तदादिविध्यभावइति कैयटः। तद्विशेषणममीति प्रतीक-मुपादायामोऽवयवेचीत्यर्थ इति भावमाविश्चकारोद्योतकारः। एवं चाय-मेवार्थ इति भाष्याल्लब्धमिति बोध्यम्। ॐ इतिवदिति ॐ न्यायमते अवय-वस्यावयव्याधारत्वप्रतीतावपि लोकेऽवयविनोऽवयवाधारत्वं प्रसिद्धमि-ति भावः। ॐ ऊठि सम्प्रसारणे इति ॐ सम्प्रसारणसंज्ञके ऊठीत्यर्थः। समस्तपाठे सम्प्रसारणप्रयुक्तेत्यर्थः। ॐआहुरिति ॐ अत्र केचित् यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् इणीकारादात्रिति वार्तिके इणीत्येधतेरप्युपलक्षणम्। मूलोक्तन्तु नयुक्तं वार्तिकानुसारेण एधत्यंशे एचीत्युपरअक्रमिति कल्पनापे-क्षया भाष्यानुसारे वार्तिके उपलक्षणतया व्याख्यानस्यैव ज्यायस्त्वात् तथाच इदिधदित्यस्यानभिधाने न मानमिति वदन्ति। ग्रन्थतत्वविदस्तु वार्तिके इण्ग्रहणस्योपलक्षणत्वे अन्यत्रास्यार्थस्यानुक्तत्वेनात्रैव वक्तव्यत्वेन

तदनुक्त्वा भगवता वार्तिककृदुपहासस्यान्यत्रैवाकरणेन चोपक्रमस्य प्राबल्येन च संभवाभिप्रायकं भाष्यमित्येव न्याय्यम् । किञ्च भाष्ये किमिदमेत्येधत्यो रूपग्रहणमाहोस्वित् धातुग्रहणमिति प्रश्नवाक्ये एधत्यंशे शङ्काया अनुदयेन एत्यंशे विचारतात्पर्यकतायाःप्रदीपोद्योतयोः प्रदर्शितत्वेन तत्प्रसङ्गपठितवार्तिकस्थेण्ग्रहणस्योपलक्षणत्वकथनमयुक्तम् । अप्रसक्तार्थं प्रतिपादन प्रसङ्गात् । अतएवोद्योते प्रथममुपलक्षणतया व्याख्यायापि वस्तुत इत्यादिनाऽस्यैवौचित्यमुक्तम् । किञ्चात्रैधतिग्रहणस्य यथाकथञ्चित्फलकल्पन संभवेपि प्रश्नवाक्ये एधति ग्रहणस्य तदसंभवात्तत्तौल्यमेवास्य वक्तुं युक्तमित्याहुः । यत्तु इणित्यस्येण् घटितसूत्रे इत्यर्थान्नन्यूनता । किञ्चार्थवत्येव स्थान्यादेशवद्भावादेदिधीत्यस्येदिधीत्यादेशे प्रकृतिभागस्यैध्रूपत्वेपि अनर्थकत्वान्नवृद्धिप्राप्तिरिति तन्न । षाष्ठद्वित्वस्य स्थाने द्विर्वचनत्वाभावस्यान्यत्रोक्तत्वादिति दिक् ॥ ननु एचीत्यस्यप्रेदिधादितिव्यावर्त्यप्रदर्शनमयुक्तम् । ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वेनैव तत्र वृध्यप्राप्तेरिति शङ्कां फलप्रदर्शनमुखेन निराकरोति । ॐ उपैधयत इतीत्यादि ॐ एवं चैतत्सिद्धये प्रकृतिभागस्यैध्रूपत्वमादाय वृद्धेस्स्वीकर्तव्यतया तुल्ययुक्त्या तत्रापि स्यादिति भावः । तुष्यतु दुर्जन इतिन्यायेनाह— ॐ किञ्चेति ॐ नन्वेवमपि सर्वादेशोऽत्र स्यादत आह — ॐ किञ्चेति ॐ नदोष इति सर्वादेशरूप दोष इत्यर्थः इति श्रीधरव्याख्या तु न सम्यक् सर्वादेशवारणस्य पूर्वमुक्तत्वेन पौनरुक्त्यापत्तेः । ॐ भेदेनेति ॐ विशेषेणेत्यर्थः । ॐ आकाङ्क्षानिवृत्तिरिति ॐ विप्रतिषेधशास्त्रबाधे मानाभावस्याप्युपलक्षणमिदम् । ननु पूर्वंधातुस्साधनेनेति नये अस्य चारितार्थ्येन नयान्तरे परत्वाद्रूपान्तरं स्यादत आह — ॐ पूर्वंधातुरिति ॐ ननु पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति नये अन्तरङ्गत्वादाद्गुणप्राप्त्या पररूपे प्राप्ते इत्यसङ्गतमिति श्रीधरोक्तावतरणं तु न सम्यक् । उपसंजनिष्यमाणन्यायेन गुणाप्रवृत्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । ॐ उपसर्गा । तपरकरणादिति ॐ अत्र भट्टाः यद्यपि उपक्रकारीयतीत्यत्र प्रकृत सूत्र एव फलं देयं तथापि परत्रैव फलप्रदर्शनपर वृत्तिप्रामाण्यादेध-

त्यादि साहचर्याच्च गणपठितस्यैव धातो रत्र ग्रहणमिति भावः भाष्यानुग्रह स्त्वत्र मृग्य इत्याहुः। वस्तुतस्तु उपक्रकारीयतीति प्रदर्शनं उभयत्र तपर करणफलप्रदर्शनार्थम्। यथा यरोनुनासिक इत्यत्र पदान्तग्रहणस्य वेद्मीति व्यावर्त्यप्रदर्शनं परत्रोपक्रकारीयतीत्यत्र वृद्धिवारणाय तपरकरण लभ्यार्थ स्यावश्यकत्वे प्रकृतोदाहरणस्य तदविषयतया नित्य वृद्धिस्स्यादिति। अतएव विकल्पस्स्यादिति वृत्त्यनुरोधान्नविकल्पइति वक्तव्ये न वृद्धि रित्युभयसाधा रण्यार्थं संगच्छते। वासुपीत्युपन्यासस्तूभयत्र तपरकरणाभावे वस्तुतो वासुपीत्यस्य प्रकृतोदाहरणे प्रवृत्तिस्स्यादिति नागेशाशय उद्भावनीयइति प्रतिभाति ॥ व्याख्यानादिति ॥ धातु ग्रहणस्य प्रर्षभमिति व्यावर्त्य प्रद-र्शनपरभाष्यरूपादित्यर्थः॥ परिभाषयेति ॥ लब्धमितिशेषः। सर्वादेशवार-णायाह ॥ पूर्वेत्यादि अन्त्याद्योरिति ॥ अलोऽन्त्यस्यादेः परस्येति परिभा षाभ्यां लब्धमिदम्। एत्येधत्यूठ्स्विति सूत्रोक्तरीत्या सर्वादेशो दुर्वार इत्यत-स्सिद्धान्तमाह ॥ उपसर्गावयवेत्यादि ॥ एतेननिर्दिश्यमानपरिभाषाप्राप कतया यथाश्रुते मूले संगच्छति लक्ष्येच निर्बाधे कथंलक्षणावैयाधिकरण्य गर्भितस्यौचित्यमिति चिन्त्यमेतदिति भट्टोक्तमपास्तम् ॥ अन्तादि। इह पूर्वेति ॥ एकग्रहणस्य प्रत्याख्यानादेकादेश इत्यर्थस्य प्रकरणात्सम्बन्धि-महिम्ना प्रत्यासत्याच लाभाच्चैवमुक्तम्। क्वचित्विहैकः पूर्वेतिपाठःसतु सूत्रा नुरोधीति बोध्यम् ॥ वर्ततइति ॥ अन्यथैकादेशस्तद्घटितसमुदायस्यान्त वदादिवदित्यर्थे सुखार्त इति समुदाय निरूपितचरमावयवत्वातिदेशेन हल न्तत्वात् ततः परस्य सोर्हल्ङ्यादि लोपापत्तिः। एवं च्रिनुयुरित्यादौ पर-रूपस्य तद्घटितसमुदायस्य शुस्इत्यस्यादित्वेऽजादित्वाज्जुसिचेति गुणा पत्तिरतो यस्यान्तवत्वमादित्वं चेष्यते तन्निर्देशार्थमनुवृत्तिरावश्यकीति भावः। भट्टास्तु अन्यथा वर्णवृत्तिधर्मस्यातिदेशस्स्यात्समुदायानिष्ठस्य च नस्यादित्याशयमाविश्चक्रुस्तन्न। अवयवत्वेनबोधकान्तादिपदोप स्थिताभ्य.मवयवाभ्यामवयविनस्समुदायस्योपस्थितौ समुदायवृत्तिधर्माति देशस्यैव लाभात्। ॥ स्थानिपराविति ॥ तयोश्चावयवित्वेनोपस्थित्या समुदायाक्षेपादेकादेशपूर्वस्थानिचरमावयवकसमुदायवत्परस्थान्या द्यवयवक

समुदायवदित्यर्थो लभ्यते । अन्यथा कृत एकादेशेऽवशिष्टपूर्वसमुदायस्य योन्तो वर्णाभिन्नः तन्निष्ठसमुदायस्यातिदेशस्स्यात्तथाच परमपादस्याः परमपादास्तेन परमपादेत्यादौ विभक्त्येकादेशात् प्रागेकादेशरहित पूर्वसमुदायान्तः पादिति तद्धर्मातिदेशे पादः पदिति पद्भावः स्यात् । अचःपरस्मिन्निति तु न । पूर्वमात्रविधित्वाभावात् । निर्दिश्यमानत्वंतु स्थानिवद्भावेनेवान्तवद्भावेनाप्यतिदिश्यते।अतएव खट्वे खट्वायाःखट्वयोरित्यादौ परादिवद्भावेनाप्त्ववति आङिचाप इत्यादिनैत्वसिद्धस्तत्र स्थानिवत्वं तु न आद्यार्थकानल्विधाविति निषेधात् । अतएव प्रकृतसूत्रे भाष्ये खट्वेत्यत्र परादिवत्त्वेन हल्ङ्यादिलोप स्साधितः । एवं खट्वेत्यत्रैकादेशापेक्षया परस्याभावात्प्रकृतातिदेशाप्रवृत्तौ हल्ङ्यादिलोपानापत्तिरितिभावः । ॐ तद्घटितेति ॐ एकादेशघटितेत्यर्थः व्यपदेशातिदेशोयम् । एवं चैकादेशघटित पूर्व समुदायस्यैकादेशपूर्वस्थानिचरमावयववद्व्यवहार इत्यादि वाच्योर्थइति भावः । फलितार्थमाह ॐ एवंचेति ॐ वस्तुतस्त्वन्तादिशब्दावुपस्थितैकादेशस्थानिपराविति यथाश्रुतमेव तद्घटितसमुदायपराविति चैकादेशस्थानि घटित समुदायपरावित्यर्थः । पूर्वपरसमुदायश्चैकादेशप्रवृत्ति प्राक्कालिको ग्राह्यः । पूर्वपरयोरितिचान्तादिभ्यामन्वेति एकादेशः पूर्वस्यान्तोयस्तद्वदित्यादि वाच्योर्थः । अतएव वृत्तौ यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूतः तद्ग्रहणेन गृह्यते तद्वदेकादेशोपीत्युक्तम् । व्याख्यातं च हरदत्तेन । तस्येत्यनेनैकादेशात्प्रागवस्थितः पूर्वः परश्च समुदायोनिर्दिश्यते । अन्तादिशब्दाभ्यां चैकादेशस्य स्थानिनौपूर्वपरौ । तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यनेनैकादेशात्प्राक् पूर्वपरयोः पृथगवस्थितयोस्ताभ्यां सह यो व्यपदेशः पूर्वपरसमुदायविषयो दृष्टः प्रातिपदिकमित्यादि सव्यपदेश एकादेशेकृतेऽपिभवतीति दर्शितमिति । अतएव कैयटे आदेशविधानात्प्राक् यौ पूर्वपरौ तौ गृह्येते यथा वृक्ष औ इत्युक्तम् । वृक्ष औ इति प्रतीकमुपादाय कृते एकादेशे इह पूर्वपरयोर्भेदेन निर्देशाभावादित्यर्थइत्युद्योते व्याख्यातम् । यद्यपि कैयटे क्वचित् कृते एकादेशे यौ पूर्वपरौ तौ गृह्येते इत्युक्तम् । तथा प्युद्योतेऽस्य व्याख्यानस्य

क्षीरपेणेत्यत्रैकादेशे कृते पूर्वपान्तस्यान्तवत्त्वादेकादेशस्यैकाजुत्तरपदइति णत्वं फलत्वेन प्रदर्श्य यद्यपीदं प्राकृतपूर्वपरग्रहणेनापिसिध्यति तथाप्येवमपि सिध्यतीत्यभिमान इत्युक्त्या तस्याऽयुक्तत्वं स्फुटीकृतम्। तथासति पूर्वोप दर्शितपरमपादेत्यादौ दोषस्य दुर्वारत्वात् । नच तत्र भत्वाभावान्नदोषइति वाच्यम् । तस्याप्यतिदेष्टुं शक्यत्वात् । नचैवं व्याख्याने वर्णाश्रय कार्यप्रसङ्गः । तद्वदिति वक्तव्येऽन्तादिवदितिन्यासेन समुदायप्रयुक्तकार्यातिदेशो नतु स्वरूपाश्रयातिदेश इति वक्तुं शक्यत्वात्। स्पष्टं चेदं हरदत्तग्रन्थे तदेतदाह— ॐ एवंचेत्यादि ॐ एतेनैकादेशस्थानिपराविति एकादेशपूर्वस्थानिचरमावयवकैकादेशपरस्थान्याद्यवयवकसमुदायपरावित्यर्थः । तद्घटितसमुदायपराविति एकादेशचरमावयवकैकादेशाद्यवयवकसमुदायपरावित्यर्थः यथाश्रुतन्तु नयुक्तम्। एकादेशघटितस्वाश्वशब्दे पूर्वान्तवद्भावेनैकादेशपूर्वस्थानिचरमावयवकसमुदायवृत्तिस्वशब्दत्वातिदेशे तस्मादीरिन् शब्दे वृद्ध्यापत्तेरिति वदन्तः परास्ताः। उक्तरीत्या यथाश्रुतस्य सामञ्जस्यात्। एवञ्चेत्याद्युत्तरग्रन्थस्वारस्यभङ्गापत्तिश्चेत्यलम् । कृतैकादेशस्येति बहुव्रीहिरन्यपदार्थस्समुदायः। नच वृक्षावित्यादौ परादिवद्भावेन सुप्त्वं नस्यात् समुदायाभावादिति वाच्यम्। असहायत्वेन व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वलाभात्। ॐ तद्वर्णमात्रवृत्तय इति ॐ वर्णस्य ससहायत्वेन व्यपदेशिवद्भावेन समुदायत्वाभावादिति भावः। ॐ अत्वह्रस्वत्वादय इति ॐ इदमुपलक्षणम्। तदन्तत्वादीनामपि। तेन खट्वाभिरित्यादावदन्तत्वातिदेशोपि नेति बोध्यम्। नन्वेवं क्षीरपेणेत्यादावेकाजुत्तरपदत्वातिदेशो नस्यात्तस्यान्तवर्णमात्रवृत्त्यच्त्वघटितत्वात् । नच तत्रोत्तरपदत्वमात्रातिदेशएव तात्पर्यमिति वाच्यम् । स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यमित्याद्युत्तरग्रन्थस्यालग्नत्वापातादितिचेन्न। तद्वर्णमात्रवृत्तिश्च धर्मस्स्वस्थानिकादेशावृत्तिरेवेति विवक्षणेनादोषात् । नचैवमुत्तरपदाद्यच्त्वस्य सोमेन्द्रादावनतिदेशार्थं ताद्रूप्यानतिदेशादिति परिभाषेन्दुशेखरोक्ति र्विरुध्येतेतिवाच्यम्। तस्य ग्रन्थस्य सोमेन्द्र एकारे इकारत्वातिदेशे इन्द्रशब्दवृत्त्यानुपूर्वीसम्पत्या एकादेश

विशिष्टस्य देवतावाचकत्वमार्थसमाजग्रस्तमिति शङ्कोन्मूलनाय प्रवृत्तत्वादिति स्पष्टमन्यत्र । एतेनानयोर्ग्रन्थयोः परस्परविरोधपरिहाराय प्रकारान्तरमनुधावन्त औत्तराहाः परास्ताः । एकादेशविरहितपूर्वपरसमुदाययोर्ग्रहणे दोषं प्रदर्शयन् मात्रपदं सफलयन् स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थमिति प्राचीन मतं दूषयन् परादिवद्भावे प्रयोजनमाह ॐ तेनेत्यादि ॐ मात्रपदनिवेशेनैकादेश प्रवृत्तिप्राक्कालिकस्थानिघटितपूर्वपरसमुदाययोर्ग्रहणेनवेत्यर्थः । स्थानिवद्भावेनतु नैतत्सिद्धमाद्यार्थकानल्विधाविति निषेधात् ॐ एकदेशविकृतन्यायेनेति ॐ उभयत आश्रयणेनान्तादिवदिति प्राचीनमतसाधारण्यायेदम् । स्वरीत्यातु व्यपवर्गानपेक्षणादन्तवद्भावेनाप्येतल्लभ्यमिति बोध्यम् । ननु तद्वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानतिदेशे तस्यसत्सहायत्वेन व्यपदेशिवद्भावेन समुदायत्वालाभो हेतुर्वाच्यः । सच यत्र वर्णस्ससहाय स्तत्रैवसंभवति यत्र वर्णोर्थवानसहायः तत्र तद्वृत्तिधर्मातिदेशो दुर्निवारः । एवंच खट्वाभिरित्यत्र दोष वारणेप्ययजे इन्द्र मित्यादौ दोषएव तत्राक्तत्वस्य परादिवद्भावेनातिदेशे सवर्णदीर्घापत्तेरित्यतोज्ञापकेनोक्तमर्थं साधयति । ॐ अतएवेत्यादिना ॐ श्रीधरस्तु रामावित्यादौ द्वित्वरूपार्थतद्वाचकयोर्यस्समुदायस्तद्वृत्तित्वात्सुप्त्वमतिदिश्यत इत्युक्त्वा दैत्यारिः श्रीश इत्यादिसिद्ध्यर्थं मइउणित्यादिषु तुल्यास्येति निर्देशेनार्थरहितानामकारादीनां निर्देशेनाप्यत्वादे र्वर्णमात्रवृत्तित्वेनार्थघटितसमुदायधर्मत्वाभावान्नातिदेश इत्याशयमाविष्कृत्य तत्र मानमाह अतएवेतीत्याह । अत्रेदं वक्तव्यम् । नतुतद्वर्णमात्रवृत्तय इत्यर्थो नापूर्वः किन्तु एकादेशविशिष्टे तत्तत्स्थानिचरमावयवकादिवृत्तिधर्मस्यैवातिदेशेनार्थसिद्धः । यत्रतु स्थानी असहाय स्तत्र तच्चरमावयवकत्वादे र्व्यपदेशिवद्भावेन तद्वर्णएवसत्त्वेनैकादेशमात्रे तद्वैशिष्टयस्यापि सत्त्वेन तत्रातिदेशो निष्प्रत्यूहः । तत्रेकृत्वादेर्व्यपदेशिवद्भावेनातिदिष्टसमुदायत्वाश्रयवृत्तित्वात् । यदित्वर्थवतीयायेत्यादौ कैयटोक्तरीत्या शब्दार्थोभयात्मकसमुदायलाभः नानर्थकइति तदाशयं ब्रूषे तदेयायेत्यादौ व्यपदेशिवद्भावोदाहरणपर भाष्यविरोधश्शेखर विरोधश्च । एकपदा ऋगित्यादौ ऋक्त्वादे-

शब्दार्थोऽभयवृत्तित्वेन मुख्यएव व्यवहारः अत्रतु पूर्वपरसमुदायत्वमेका-देशविशिष्टत्वंच नतादृशमनर्थकेपि तत्त्वस्य सुवचत्वात् । वस्तुगत्यार्थव देव तद्भवतीत्यन्यदेतत् । एवञ्चायमर्थो न ज्ञापकसाध्यतां विना सर्वेष्ट साधकमित्यलम् ॥ तद्व्ययर्थ्यमिति ॥ नन्वधिपूर्वकादैवादिकादीङ्धातो-र्ल्यपि अधीयेत्यत्र पूर्वान्तवद्भावेन ह्रस्वान्तत्वातिदेशेन प्राप्तस्यतुकोवारणार्थं तदावश्यकम् । नचोभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति निषेधः । व्यपवर्गानपेक्ष णेन तन्निषेधाप्रवृत्तेः । नच तुकि कर्तव्ये पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयनिमित्तकैका देशस्य बहिरङ्गासिद्धत्वं ह्रस्वस्यपूर्वपदसंबन्धित्वेन तुकोपि पदद्वयाश्रितत्वेन समत्वात् । एतेनात्र नाजानन्तर्य इति निषेधाप्रवृत्तये यत्र बहिरङ्गासिद्धत्व मन्तरङ्ग शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकंतत्रैव तत्प्रवृत्ति स्स्वीक्रियते । अक्षद्यूरित्यादौ बहिरङ्गासिद्धत्वस्य अन्तरङ्गवलिलोपप्रवृत्तिप्रयोजकत्वात्तत्र तत्प्रवृत्तिः प्रकृतेतु तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वान्ननिषेधप्रवृत्तिरिति क्लिश्यन्तः परास्ताः । एवञ्चेद्यणादेशविषये प्रकृतनिषेधाप्रवृत्तिप्रसङ्गेन मूलोच्छेदा-पत्तेश्च । एतदेवाभिप्रेत्यास्य ग्रन्थस्य चिन्त्यतोक्ताचार्यैरितिचेन्न । कृतीत्य नेन तदाद्यंशोपस्थितौ ह्रस्वान्ततदादे स्तुग्विधानेन प्रकृते तदप्राप्तेः । नच परादिवद्भावेन तदादित्वं सुलभमिति वाच्यम् । एकादेशमात्रे तत्त्वलाभे ऽपि तन्मात्रे ह्रस्वान्तत्वस्य पूर्वान्तत्वेनातिदेष्टुमशक्यत्वात् । तन्मात्रस्य स सहायत्वेनैकादेशवैशिष्ट्यस्य दुर्निरूपत्वात् । अधीत्यस्य तदादित्वस्य कथ मप्यलाभात् । नचादर्शनं लोप इति सूत्रे उद्योते ह्रस्वस्येति सूत्रे प्रत्ययग्रहण परिभाषानुपस्थितिरुक्तेति वाच्यम् । सिद्धान्ते फलाभावेन तदनुपस्थिता वपीदानी मेतत्फलानुरोधात्तत्प्रवृत्ते स्सूपपादत्वादिति दिक् । कैयटरीत्या सूत्रं स्थापयति ॥ क्षीरेत्यादिना । भवत्येवेति ॥ अयमत्र कैयटाशयः । कृते एकादेशेऽवशिष्टो यः पूर्वः पकारात्मकस्तच्चरमावयवत्वमेकादेशेऽतिदिश्यते एवञ्च यदागमन्यायेनोत्तरपदत्वं स्वाश्रितमेकाज्ुत्तरपदत्वमार्थसमाजग्रस्त मिति । एवञ्चातिदिश्यमानधर्मस्य वर्णमात्रवृत्तित्वाभावादताद्रूप्यातिदेशा दिति निषेधोपि नेति तादृश धर्मे स्वस्थानिकादेशा वृत्तित्वनिवेशोऽपि निष्फल

एवेति बोध्यम् । अत्र एनेत्यस्य परादिवत्वेन विभक्तित्वं व्यपवर्गान पेक्षणेनोभयत इत्यस्याप्रवृत्तेः । एकदेशविकृतन्यायेनतु नेत्यस्य तत्वं दुर्लभ मक्तपरिमाणनिष्ठत्वाद्विभक्तित्वस्येति भट्टोक्तन्तु कैयटाशयाननु-गुणम् । तन्मते सामान्यत उभयत इति निषेधस्येष्टत्वात् । एकदेश विकृतन्यायस्य सामान्यतोऽनित्यत्वं स्वीकृत्याक्तपरिमाणेनायमित्यादि संकोचानामनङ्गीकारस्य तन्मतसिद्धत्वात् । तस्मादेकदेशविकृतन्याये-न विभक्तित्वमिति विभक्तिस्थत्वस्यैव अपेक्षणेन तत्वमतिदेशनिरपेक्षमे व लब्धमिति वा तदाशयो वर्णनीय इति दिक् ॥ नन्वेकाचत्वम् श्रुत्यासिद्धम् उत्तरपदत्वं स्थानिवद्भावेन सुलभमिति अस्यफलस्योद्योतएव दूषितत्वात् स्थानिवत्वेनासिद्धिस्थल एवोदाहरणसम्भवे अनल्विधाविति निषेधविषय पर्यन्तानुधावनं कैयटस्य मुधेतिसूचयन् स्वरीत्याफलमाह । ‡किञ्चेत्यादिना‡ ननु स्थानिवत्सूत्रेणेदं गतार्थमिति वदतां किं श्रौतस्थानिवद्भावेन सिद्धिरुता-नुमानिकेनेत्याशयस्तत्राद्ये आह ॥ ‡वर्णयोरेवेति‡ द्वितीय आह । ‡आनु-मानिकेनेति‡ अयं भावः श्रौतस्थान्यादेशभावे प्रत्येकंस्थानित्वबोधनेन कृता-र्थस्य पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशस्यानुमानिके तस्मिन् प्रत्येकं स्थानित्व सम्पादकत्वे मानाभाव इति । अथ श्रौतादेशस्य पूर्वपरयो रुभयोस्स्थाने एक स्य सम्पादनेन कृतार्थस्यैकग्रहणस्यानुमानिकादेशस्यैकत्वबोधने सामर्थ्या-भावात्सर्वे सर्वपदादेशा इत्येतन्मूलकेनार्थवतोरेव स्थान्यादेशभाव इति सिद्धान्तेन कल्प्यमानस्थान्यादेशभावस्यार्थवत्त्वप्रयुक्ततया श्रौतस्थानिघटि-तयोः पूर्वपरसंघातयोरपि कल्पितार्थवत्त्वाव्यभिचारात्प्रत्येकं स्थानित्व स्वीकारेबाधकाभावात्। स्थानेन्तरतमपरिभाषासहकारेण भीत्यस्यभीत्यादेशः ईत्यस्येत्यादेश इति कल्पनया न दोष इति चेन्न । रामइत्यादौ विसर्गसिद्धये वीवधेविवधत्वसिद्धये च कल्प्यमानस्थानिनोर्थवतोऽर्थवद्घटितस्यैव ग्रहण मिति वक्तुमशक्यत्वेनैकग्रहणानुरोधेन विशिष्टादेशत्वस्यन्याय्यतया तदनु-रोधेन विशिष्टस्यैव स्थानिताकल्पनस्यौचित्यात् । न च द्विवचनानुरोधेन प्रत्येकादेशत्वं कल्पयितुं शक्यमिति वाच्यम् । प्रधानीभूतादेशापेक्षयाऽप्रधा

नीभूतस्थान्यंशेश्रौतापेक्षयाऽव्यत्यासकल्पनस्य न्याय्यत्वात् । अतएवभाष्ये आनुमानिकस्थानिवद्भावेन सिद्धिरित्यभिप्रायके किमर्थमिदमुच्यतइति प्रश्ने आमिश्रस्यादेशवचनादिति समाधानं क्षीरोदक दृष्टान्तदानं च सङ्गच्छते। अन्यथाप्रत्येकं स्थान्यादेशभावे संपृक्तत्वाभावेनोभयमप्यसंबद्धमेव स्यात्। न च श्रौतस्थानिवद्भावेनासिद्धिपरम्। अत एव कैयटे यत्त्विह वार्तिकमन्तादि वचनमामिश्रस्यादेशवचनादिति तदादेशग्रहणापरामर्शेनोक्तमित्युक्तमिति वाच्यम्। एतत्सूत्रसाध्यकार्याणां श्रौतस्थानिवद्भावेन साधयितुं कथमप्यशक्यतया प्रश्नस्य निरालम्बनत्वापत्तेः । सिद्धान्तिन आदेशग्रहणप्रयोजनाज्ञानस्य वक्तु मशक्यत्वाच्च । अतएवास्य कैयटस्य चिन्त्यत्वमुक्तमुद्योते । न चैवमिदं चैत्रस्येदं मैत्रस्येत्यादौ चैत्रस्येतीदमिति पदयोः पूर्वोत्तरवाक्यान्वयित्वेन वाक्यद्वयशक्तेरदृष्टचरत्वेनैकादेश पूर्वोत्तरस्थानिघटित समुदायस्यानर्थक्येन विशिष्टस्थानिताया एकादेशविशिष्टसमुदायस्यानर्थक्येन विशिष्टादेशतायाश्च वक्तुमशक्यत्वेन प्रत्येकमेवानुमानिकस्थान्यादेशभावो वक्तव्यइत्यैकरूप्यात्सर्वत्र तथैवास्त्वितिवाच्यम्। आनुमानिकस्थान्यादेश भावकल्पनस्य स्थानिवद्भावलभ्यकार्यार्थतया प्रकृते तादृशस्य कस्याप्यभावे न प्रमितस्य विशिष्टस्थान्यादेशभावस्य तत्रासम्भवेऽकल्पनायाएव न्याय्यत्वात् । नच शब्दानित्यत्ववारणार्थं तत्कल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्। बुद्धिविपरिणामेनापि तत्सिद्धेः।अत एव "कार्याविपरिणामाद्वा" इति भाष्योक्तं पक्षान्तरं स्वरसत उपपद्यत इति दिक् । ननु श्रौतानुरोधादानुमानिकं स्थानित्वं प्रत्येकमस्तु आदेशत्वं विशिष्टस्यैवास्तु एवञ्च भिय इत्यादौ— पूर्वस्थानिवृत्तित्वाद्विशिष्टे धातुत्वातिदेशस्सुलभ इति चेत्तत्राह ॐ तथास तीति। वृद्ध्यापत्तेरिति ॐ इदमुपलक्षण मिन्द्रस्य वज्रोसीत्यादौ विशिष्टस्य तिङन्तत्वे निघातापत्तेरपि । ननुभिय इत्यत्रेयङ्सर्वथा सौत्रत्वेनैव साधनीयः। अन्यथाकृदतिङिति सूत्रभाष्योक्तरीत्याऽऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनेकारेण व्यवधानात्तदनापत्तेः । स्पष्टश्चेदं स्थानिवत्सूत्रशेषे उद्योते। तथाच नायंदोष इतिचेदेवमपिज्ञानेत्यादावमि पूर्वरूपे मकारप्राग्वर्तिनस्तदा-

दित्वमेतत्सूत्रैकसाध्यमिति बोध्यम् । अत एव भिय इत्यादावित्यादिपद मुपात्तम् । एवं सूत्रावश्यकतां प्रदर्श्य स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धमिति मनोरमायाः पूर्वापरविरोधं दर्शयति ❀किञ्चेति❀ ननु स्थानिवद्भावेन गतार्थमिति वदता मुभयत आश्रयणे न स्थानिवदिति पाठ्यमित्याशय इत्यतआह ❀ स्थानिवत्त्व न्त्विति । इष्यत एवेति ❀ ननु तादृशं वचनं स्थानिवत्सूत्रानन्तरं पाठ्यं मध्ये ऽपवादन्यायेन स्थानिवदित्यस्यैव निषेधः । नत्वचःपरस्मिन्नित्यस्यापीति स्वीक्रियते । एवञ्च नकाप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । अपूर्वस्यैतन्निषेधस्य कर्त- व्यतापत्त्याऽऽन्तादिवत्सूत्रं परित्यज्यैवं न्यासकरणे अपाणिनीयत्वापातात् । नच उभयत आश्रयण इत्येतद्वचनेनेदं सम्मितम् । अन्तादिवत्सूत्राकरणप्रयुक्तं लाघवमतिरिच्यतएवेति वाच्यम् । अन्तादिवत्सूत्रकरणे पूर्वपरशब्दाभ्या मन्तादिशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरस्स्फूर्तिकत्वाद्यदा पूर्वप्रत्यवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा तस्यैव परंप्रत्यादिवद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वादेकस्यो भयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादित्येवं न्यायसिद्धताया आकरे प्रतिपादि- तत्वेन तेनास्य तौल्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवंच पूर्वापरविरोधः प्राचां दुष्परिहरएवेति बोध्यम् । तदेतत्सर्वं हृदि निधायाह ❀ दिगिति ❀ तद- र्थस्तु क्षीरपेणेत्यत्र पेइत्यस्य उत्तरपदत्वं कथमपि नस्थानिद्भावलभ्यम् । तत्र पेइत्यस्यानुमानिकादेशताया दुर्वचत्वात् । तथाहि प्रत्येकं स्थान्यादेशभाव कल्पनेपि यादृशपूर्वस्थानिघटितस्य यादृशपरस्थानिघटितेन सहैकार्थत्वं तयोरेव स्थानित्वं कल्पनीय मौचित्यान्नतु तद्घटकस्योत्तरस्थानिनानन्वितार्थ कस्य तथासति कल्प्यमानस्थान्यादेशानां वैरूप्यापत्तेः । पइत्यस्य पेइत्या- देशः इनेत्यस्यैनेत्यादेशइति कल्पयितुं शक्यत्वेपि प इनेत्यस्य पेनेत्यादेशइति वक्तुमशक्यतया क्षीरपइनेत्यस्य क्षीरपेनेत्यादेशइति कल्पनीयतया वैरूप्यं स्पष्टमेव । एवञ्चान्तादिवद्भावं विनोत्तरपदत्वं तत्र दुर्घटं ध्वनितश्चेदमुद्योते एकादेशस्थानित्वस्य वर्णयो स्तद्घटितार्थवत्समुदाययोर्वा कल्पनेप्युत्तरपद भूतपशब्दे तत्कल्पने मानाभावात् । अतएव राजकीय इत्यादावल्लोपो नेति ग्रन्थेन राजकीयमित्यत्र अनः कन्प्रत्ययरूपतया अर्थवत्त्वेपि छप्रत्यय-

सन्नियोगेन विधीयमानकादेशेनानुमीयमानः स्थानी छप्रत्ययार्थेनान्वयवद-र्थक एव ग्रहीतु मुचितः एवमिकारनिमित्तकैकादेशेनानुमीयमान स्थानिता तदाद्यर्थान्वयवदर्थकस्यैव कल्पनीयेति तद्भावः। किञ्च भोभगो इति सूत्रसम्मताद्यार्थकानल्विधावित्यनेन निषेधात् खट्वेत्यत्राप्त्वस्य स्थानि वद्भावेनातिदेष्टुमशक्यतया अन्तादिवत्सूत्र मावश्यकम्। नच तत्राप्त्वेन साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताक कार्याभावान्ननिषेधइति वाच्यम्। साक्षादवच्छि न्नत्वनिवेशे फलाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वात्। सर्वस्मै इत्यादौ ह्रस्वोद्देश्य ताया आप्त्वेन साक्षादवच्छिन्नत्वेन तावताप्यनिर्वाहाच्च। न चैवमेकादेशे स्थानिवद्भावेनाप्त्वसंपत्तये कृतस्यादीर्घग्रहणस्यासांङ्गत्यापत्तिः त्वद्रीत्या स्थानिवत्वस्याप्राप्तेरिति वाच्यम्। न स्थानिवदित्यस्यस्थानिकार्यं नलभत इत्यर्थैयेनकेनापि प्राप्तस्यस्थानिकार्यस्य निषेध इति दीर्घेपि परादिवत्त्वप्रयो-ज्याप्त्वकार्याभावशङ्कावारणार्थं तदित्युद्योतेनैव दत्तोत्तरत्वात्। एव मृषभ शब्दस्याङासमासे अद्य अर्षभ इत्यत्र पूर्वान्तवद्भावेनाङ्त्वातिदेशे अद्यर्षभ-सिद्धिःफलं निरुक्तदिशास्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः। एवं च सूत्रमावश्यकमेव परन्तू-भयत अश्रयण इतित्वनावश्यकं स्पष्टंचेदं इणूधातुस्थशेखरग्रन्थेइति तत-एवावसेयमिति अत्रत्यं तत्वं तत्तद्ग्रन्थपरिशीलनचतुरा विभावयन्तु।

ꣳ सममिति ꣳ एवञ्चान्तरङ्गपरिभाषया नेष्टसिद्धिरिति भावः। कर्तरिचर्षी त्यादे गुणविसर्गयोस्साम्यं मन्यमानस्य गुणादेर्बहिरङ्गत्वमभ्युपेयुष श्शंकितु रनुरोधेन समाधानव्याजेन वस्तुतः कार्यकालेपि त्रिपाद्यां परिभाषानुप-स्थितिरेवेति स्वरीत्याशङ्काया एवानवकाशइत्याह ꣳ किंञ्चेति ꣳ एतेनोभ योस्साम्यप्रतिपादनोज्जर मिदमनुत्थितिग्रस्त मित्यपास्तम्। यत्तु ननुगुण-वृध्द्योः प्रवृत्तिवेलायां पूर्वपरयोः पदत्वेन तयोः पदद्वयाश्रयत्वेपि विसर्ग प्रवृत्तिसमये उत्तरस्य स्वतः पदत्वाभावात् शास्त्रीयकार्याभावेन फलाभावे नचातिदेशेन पदत्वाभावाच्च न विसर्गस्य पदद्वयाश्रितत्व मतआह किञ्चेति श्रीधरोक्त मवतरणं तन्न। एकदेशविकृतन्यायस्याशास्त्रीयेपि कार्यप्रवृत्याऽ त्रविसर्गस्यानिष्टस्यैव फलत्वस्य सुवचत्वाच्च तन्न्यायेन पदत्वस्य सुवच-

त्वात्। इदानीं विशिष्टस्य पदत्वाभावेपि षकारादेः पदान्तरसम्बन्धित्वान पायाच्च। गुणवृद्धिप्रवृत्तिवेलायामपि तुल्ययुक्त्या प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्त्या त्वया बहिरङ्गत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च। ॥ पूर्वप्रतीति ॥ सापादिकपरिभाषाशास्त्रं प्रतीत्यर्थः। ॥अन्तरङ्गाभावेनेति॥ अन्तरङ्गत्वप्रकारकज्ञानाभावेनेत्यर्थः। परिभाषायां चेतनत्वारोपेण तया ज्ञायमानमेवान्तरङ्गंपरिभाषोपस्थितौ नियामकं नतु स्वरूपसदिति भावः। भट्टास्तु पूर्वप्रतीत्यस्य बहिरङ्गशास्त्रं प्रतीत्यर्थमभिप्रेत्य नच पूर्वत्र कृते परासिद्धत्वे मानाभाव इत्यष्टानामित्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या जातगुणादेरसिद्धत्वमनयेति युज्यत एवेति वाच्यम्। पूर्वशास्त्रदृष्ट्या परमसिद्धमित्येवार्थः नतु कर्तव्य इत्यध्याहारः। अत एव नभकुर्छुरामिति कुर्ग्रहणं चरितार्थम्। ताद्धिकुर्वन्तीत्यत्र हलिचेति दीर्घवारणार्थम्। अन्यथा तपरत्वेन गुणस्येव दीर्घस्यापि वारणे किन्तेन। अत एव चर्च्चूर्यत इत्यत्र दीर्घसिद्धिः। अन्यथा चर्च्चूर्तीत्यादौ गुणस्येव दीर्घस्याप्युदिति तपरत्वेन निवृत्तिस्स्यात्। विसर्जनीयसूत्रस्थंभाष्यमपीहमानम्। अष्टानामित्यत्र शेखरस्तु अरुचिग्रस्ततयानेय इत्याहुः।पूर्वव्याख्यानेनैव निर्वाहेऽयं प्रयासो विफलइति भाति। अत्रत्यं तत्वं परिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयम्। एतेन परेतु पूर्वत्रकर्तव्ये परस्यासिद्धत्वेपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभाव इत्याद्याचार्योक्तमपास्तम्। ॥ विनिगमनाविरहादिति ॥ पूर्वत्रेत्यस्य प्रथमप्रवृत्तौ श्रुतत्वमन्यत्रोक्तं विनिगमकमनुसन्धेयम्। तदूध्वनयन् वक्ष्यति ॥ प्रत्यक्षसिद्धस्यापीति ॥ अयुक्तोयंपरिहार इति ॥ इत्थमेव च्छेद इति निरूपितं परिभाषेन्दुटिप्पण्याम्। ॥ वचनान्येवकार्याणीति ॥ नच तत्तद्वचनाकरणप्रयुक्तं लाघवं प्राचीननये इति वाच्यम्। ऋतशब्दादाचारक्विबन्ताल्लङि आर्तदित्यस्य ऋमच्छब्दात् क्यजन्ताल्लङि आर्मदित्यस्य चक्रयकैत् प्लायते प्राहिणोत् इत्यादीनां सिद्धये प्राचामपि वार्तिकानामावश्यकत्वादित्यन्यत्रविस्तरः ॥ ज्ञापकानुसरणं वेति ॥ तस्मादित्युत्तरस्येत्यादि ज्ञापकानुसरणमित्यर्थः। इदमुपलक्षणं झल्ग्रहणापकर्षादीनाम्। दध्यकौदित्याद्यर्थमावश्यकत्वादिति भावः। ॥विसर्जनीयप्रतिषेध इति॥ स्वाव्यवहितपूर्वत्वस्योत्तरप्रत्ययानिमित्त

कर्त्वोभयसम्बन्धेनार्थवद्विशिष्टरेफस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । तेन नार्कलिपरपि सिध्यति । होतुः पुत्र इत्यादौ न निषेध इति बोध्यम् । यदितु कर्तरिचर्षीति निर्देशात् यं स्वरं निमित्तीकृत्य विसर्गश्चिकीर्षितः तद्विशिष्टस्य रेफस्य नवि सर्ग इति सामान्यतः कल्प्यते । वैशिष्ट्यंच स्वनिमित्तकत्व स्वाऽव्यवहित पूर्वाच्चूस्थानिकत्वोभय सम्बन्धेन अत्रनिमित्तता तद्भावभावितामात्रेणेत्युच्यते। तदेदं वचनंनकार्यमिति बोध्यम् । ननु प्रर्षभइत्यत्रान्तर्भूतक्रियायोगमादा- योपसर्गसंज्ञाया मतिप्रसङ्गस्य वारणाय धातुग्रहणमत आह ॐ यदर्थेति ॐ यत्रोपसर्गादिसंज्ञाप्रयुक्तकार्यविधायके धातुत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मपुर - स्कारेण धातोर्ग्रहणं तत्र प्रत्यासत्त्याऽन्यस्य तत्प्रयुक्तकार्याविषयत्वं न्याय्यं यत्रतु नतथा तत्रान्यस्यापि तत्प्रयुक्तं कार्यं भवत्येव यथागतिर्गतावित्यत्र तत्र गतेर्गतिनिरूपितगतित्वाभावेपि निघातसिद्धिः । एवञ्च प्रकृते धातुग्रहणा भावे यदर्थइत्याद्युक्तावपि न निर्वाहः । किंचऋकारनिरूपितोपसर्गाप्रसिध्द्या अन्यनिरूपितोपसर्गत्वमपि कार्यप्रयोजकं स्यात् अन्यत्रेव प्राद्युपलक्षकता- वास्यादत आह ॐ प्रकृतेचेत्यादि ॐ अयं भावः धात्वसाधारणधर्मपुरस्का रेण धातोर्ग्रहणएव प्रत्यासत्तिरिति न नियमः । किन्तु धातुवृत्तिधर्ममात्र ग्रहणेपि । गतिर्गतावित्यादौतु गतिनिरूपितगतित्वासम्भवान्नतथा । प्रकृतेतु ऋकारनिरूपितोपसर्गत्वासम्भवे तद्घटित निरूपितस्य प्रत्यासत्त्या ग्रहणं युक्तम् । तद्घटितनिरूपितस्य प्रसिद्धया उपलक्षकत्वमयुक्तमिति । नन्वे तादृशक्लेशपरिहारायैवास्तु धातुग्रहणमित्याशङ्क्य कृतेपि धातुग्रहणे प्रत्यासत्तेरावश्यकतां ध्वनयन्नाह ॐ प्रर्द्धइत्यत्र नेति ॐ ननु धातु ग्रहणस्या टश्चेत्युत्तरार्थताया नमाङ्योगइति सूत्रे भाष्ये उक्ततया कथमुक्तार्थसिद्धि रित्याशङ्कां प्रमाणोपन्यासेन परिहरति ॐ प्रकृतसूत्रे इति । सुबन्तप्रकृतिके इति ॐ सुबन्त प्रकृतिके प्रत्ययान्ते इत्यर्थः । ननु सुबन्ते ऋकारादिप्रकृति- क्विबन्ते धाताविल्येवार्थस्य स्वारसिकतया सुप्पदस्य तत्प्रकृतिक प्रत्ययान्त लक्षणायां मानाभाव इत्यत आह ॐ तुल्यास्य सूत्रे इति ॐ एवञ्च तद्भाष्य विरोधान्नतथार्थ इति भावः । नन्वेवमपि सुबन्तोपश्लिष्टो य ऋकारादि

धातूपश्लिष्ट इत्यर्थात् सुबन्तावयवकधाताविस्यर्थो न्यायसिद्धः । अतएव वृत्तौ सुबन्तावयवयके धाताविस्येव व्याख्यातम् । एवं च तुल्यास्य सूत्र-भाष्यमपि नानुपपन्नम् । तथाचैवं लक्षणायां मानाभाव इति चेन्न । तथा-सति सुबन्तधातूभयनिरूपितोपसर्गत्वस्य ग्रहणापत्तौ उपार्च्छ् इत्यादावेव प्रवृत्तिस्स्यादिति निरुक्तभाष्यासङ्गत्या तस्यैव मानत्वात् । नहि सतिसम्भवे तद्घटितनिरूपितं ग्रहीतुमुचितम् । नन्वेवमपि वृत्त्यनुरोधात्सुबन्तावयवके एव लक्षणास्तु ॰इत्यतआह शास्त्रे इति॰ सुबन्तधात्वोस्सम्बन्धस्य लक्षणा प्रयोजकस्य शास्त्रप्रसिद्धस्यैव ग्रहणौचित्यमितिभावः । एतेनोक्तार्थेलक्षणावा तदवयवे लक्षणावेत्यत्र भाष्यानुग्रहश्चिन्त्य इति भट्टोक्तमपास्तम् । प्रकरण प्रसिद्धसम्बन्धसम्बन्धिनि लक्षणया निर्वाहे अन्यसम्बन्धसम्बन्धिनि लक्ष णायां मानाभावस्यैव विनिगमकत्वात् । तदेतदभिसन्धायाह॰उचितमिति॰ एवंच उपार्षभपुरुषतीत्यादौ नित्यवृद्धिरेव न्याय्येति भावः ॰नवृद्धिरिति ॰ नन्वन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते वृद्धिरत्र न प्राप्नोतीतिचेन्न । उपसर्गसमानाकारमिति न्यायेन प्रेत्यस्य पृथक्कृतेः ॰व्याख्येयमिति॰ अत एव ऋत्यकइति सूत्रे प्रकृत सूत्रद्वयोदाहरणविषये ऋत्यकइत्यस्याप्रवृत्त्यर्थमारब्धस्य पूर्वविप्रतिषेधवार्ति कस्य धातुग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्यानं सङ्गच्छते । प्राच्छंतीति तदुदाहरणंतु एतदुदाहरणस्याप्युपलक्षणमितिभावः । नच नमाङ्योगइति सूत्रे धाताविस्यु भयोश्शेष इति भाष्ये उभयोरित्यनुपपन्नम् त्रयाणामितिप्राप्तेरितिवाच्यम् । उपसर्गनिमित्तककार्यस्यैक्यमङ्गीकृत्य तत्प्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॰ वृत्तौ स्पष्ट-मिति ॰ केचित्कारमतत्वेनेति शेषः । तेषामयमाशयः, औतोम्शसोरिति सूत्रे भाष्येसुब्ग्रहणमनुवर्तते वाग्रहणं निवृत्तं यथा अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारादित्युक्तम् । अत्रनिवृत्तपदस्वारस्यात्त स्यापि स्वरितत्वमस्त्येव दृष्टान्तस्य तादृशस्योक्तत्वात् तत्फलमेवं व्याख्यान मेवेति । स्पष्टं चेदमुद्योते केचिदित्यादिना ॰ न दृश्यत इति ॰ अयंभावः । यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदेवानुवर्तते नान्यदिति कैयटोक्त्या भाष्यस्या ननुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्याशयकतया नैतद्व्याख्यानं भाष्यारूढम् । दृष्टान्तेपि

निवृत्तस्यालुकः उत्तरत्राननुवृत्तेर्दृष्टतया तद्बलादिहोत्तरत्रानुवृत्तिरुचिता मण्डूकानुवृत्तिप्रसङ्गात्। किंचयद्युत्तरत्रानुवृत्तिर्भाष्याभिप्रेता तदा नसंबध्यत इत्येव ब्रूयात्। उत्तरत्रावश्यकसंबन्धस्य निवृत्त्ययोगात्। किंच तथानुवृत्ता वेकवाक्यतयैवान्वये महदनिष्टमापतेदिति। अतएवोद्योते अरुचिबोधकं केचित्त्वित्युक्तमितिदिक्। वक्तव्यपदाभावात्सूत्रत्वभ्रमनिरासायाह ॥ वार्तिकमिति। धातावित्यनुवृत्तेरिति ॥ धातावित्यर्थाक्षेपकोपसर्गसंज्ञकार्थकोपसर्गादित्यनुवृत्तेरित्यर्थः। ऊठ्ग्रहणस्यान्तरङ्गपरिभाषाज्ञापकतापरभाष्यान्मण्डूकानुवृत्त्या उपसर्गादिति संबध्यत इति भावः। एतेन धातावित्यनुवृत्तिः किमर्थेत्याशङ्क्य अनुवृत्तोपसर्गपदस्यएङ्निरूपितोपसर्गत्वाप्रसिध्या प्राद्युपलक्षकत्वं माभूदित्येवमर्थेति समाधाय उचितंतूपसर्गादित्यनुवृत्तेरिति भट्टोक्त मपास्तम्। अनुवृत्तोपसर्गपदस्य प्राद्युपलक्षकत्वभ्रमनिरासायैव तथोक्तत्वात् ॥ अन्त्योन्त्यादि। षष्ठीति ॥ नच निर्धारणविभक्त्यन्तस्य बहुवचनान्ततया वक्ष्यमाणत्वेनेदमसंगतमिति वाच्यम्। सूत्रे व्यत्ययेनैकवचनमित्याशयात् ॥ गमकत्वादिति ॥ नित्यसापेक्षत्वादित्यर्थः। यत्तु सौत्रत्वादिति यावत् अन्त्यपदस्यावयविनं प्रति साकांक्षत्वेपि निर्धारणविधिं प्रत्यनाकांक्षत्वादित्याहुरिति, तन्न। अनवयवबोधकान्त्यपदस्य निर्धारणविभक्त्यन्तांशे नित्यसाकांक्षत्वात्। आगत इति। भगवतो नित्यत्वसंपत्तये जातार्थहानम्। ननु मृताण्डादिति दीर्घनिर्देशोनुपपन्न इत्यत आह ॥ अण्विषय इति ॥ व्यपदेशिवद्भावविषये सर्वत्र मुख्यव्यवहारप्रयोजकनिमित्तसद्भावसंपत्त्यर्थमेकस्मिन्नेव समुदायरूपावयवरूपादिकमारोप्य व्यवहार उपपादनीयः। तस्यच व्यवहारस्य न गौणत्वम्। लोकनिरूढत्वात्। अतो नगौणमुख्यन्यायावतार इति वदतः कैयटस्यानुरोधेन शङ्कते ॥ नन्वित्यादि ॥ तदनुरोधेनैव समाधत्ते। एकस्मिन्नेवेत्यादिनालमित्यन्तेन। मुख्यव्यवहारप्रयोजक निमित्ताभावेपि चैतन्यस्य स्वरूपमिति व्यवहारोपपत्तये स्वीकृतस्य विकल्पात्मकज्ञानस्य लोकव्यवहारइव शास्त्रव्यवहारेपि प्रयोजकत्वस्वीकारेणैवोपपत्तावारोपस्य नात्रोपयोगः। व्यपदेशिवद्वचनमप्येतदाशयकमेवेत्यभिप्रेत्याह।

वस्तुत इति। शब्दज्ञानानुपातीति प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपपञ्चवृत्तिषु विकल्पस्य लक्षणमिदम्। शब्दज्ञानजन्यो बाह्यवस्तुशून्यो विकल्प इति तदर्थ इतिमिश्राः। वस्तुतस्तु अत्र शब्दपदेन शब्दप्रयोगउच्यते ज्ञानपदेन तज्जन्यज्ञानं ते अनुपतति अनूत्पादयति तदुभयजनक इत्यर्थः। वस्तुशून्यः बाह्यवस्तुशून्यः विकल्प इति सूत्रार्थः। अयंच बाधाबाधकालाविशेषेण सदा जायतइति विपर्ययाद्विशेषः। शाब्दबोधजनकपदार्थोपस्थितेर्वक्तुश्शब्दप्रयोगजनकमानसज्ञानस्यापि विकल्पत्वमुक्तं भवति। पदार्थोपस्थितेर्विकल्पत्वे उक्ते शाब्दवोधस्यापि तदुक्तप्रायमेव। "अत्यन्तासत्यपिह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोतिहीति हरिकारिकायां ज्ञानमवष्टभ्य शब्दस्स्वप्रयोगं करोतीत्यप्यर्थाङ्गीकारेणोक्तसूत्रार्थस्सर्वोपि संगृहीत इति बोध्यम्। एतेन संबन्धांश एव विकल्पात्मकं ज्ञानम् चैतन्यस्य स्वरूपमिति तदुदाहरणादिति वदन्त आचार्याः परास्ताः। तथाच सति शशशृङ्गादिपदाज्जायमानोपस्थितेः कुत्राप्यनन्तर्भावेन सूत्रस्य न्यूनतापत्तेः। नच तत्रापि शशशृङ्गयोस्संबन्धांश एव तद्वक्तुं शक्यमिति वाच्यम्। वृत्तौ विशिष्टशक्त्यङ्गीकर्तृभि स्तथा वक्तुमशक्यत्वात्। यत्तु संग्राहकशास्त्रस्यान्यत्र चारितार्थ्यादेतद्विषये वचनाभावे उपप्लवएव न स्यात् विकल्पात्मकज्ञानजननंतु दूरेतरामित्याचार्यास्तन्न। संग्राहकवाक्येन जायमानस्य ज्ञानस्यांशतः प्रमात्वस्यांशतो विकल्पत्वस्यच वक्तुं शक्यतया लोकवच्छास्त्रेपि विकल्पविषयीभूतांशेपि प्रवृत्तौ बाधकाभावात्। दृश्यतेहि लोके चैत्रस्यैकपुत्रत्वे मैत्रस्य बहुपुत्रत्वे चैत्रमैत्रयो र्जैष्ठपुत्रावानयेत्यादिवाक्यजन्यज्ञानादुभयानयने सार्वजनीना प्रवृत्तिः। यदपि विकल्पात्मकज्ञानस्य शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वंच निर्मूलम्। अत एवाद्यन्तवत्सूत्रे भाष्येऽपूर्वानुत्तरत्वलक्षणत्वादाद्यन्तयो स्सिद्धमेकस्मिन्नर्थे आद्यन्तवद्भावेनेति वार्तिकमतमुपन्यस्य गोनर्दीयस्त्वाह सत्यमेतत्सति त्वन्यस्मिन्निति स्वमतेन सूत्रारम्भएव कार्यइत्युक्तमिति। तदपि भाष्यसंदर्भापर्यालोचनमूलकमेव। तथाहि आद्यन्तवदेकस्मिन्निति सूत्रभाष्ये सूत्राशयमुपवर्ण्य विकल्पात्मकज्ञानेनैव सिद्धे सूत्रं नारम्भणीयमिति प्रतिपादयितुम्,

अस्तिप्रयोजनमेतदित्यादिना सूत्रस्य न्यूनतामाशङ्क्य तत्परिहाराय व्यपदे शिवद्भाववचनस्य कर्तव्यतामुद्भाव्य लोकवद्विकल्पात्मकज्ञानादेव सिद्धि रित्याशयेन व्यपदेशिवद्वचनमपि प्रत्याख्यातम् । प्रत्याख्याने लोकविज्ञाना दिति हेतूक्त्या लोकवद्विकल्पात्मकज्ञानेनैव सिद्धिरिति सूचितम् । यत्तु विकल्पात्मकज्ञानस्य शास्त्रे उपयोगमनादृत्य प्रवृत्तस्य सूत्रस्य अपूर्वानुत्तरत्व लक्षणत्वादाद्यन्तयोरसिद्धमेकस्मिन्निति वार्तिककारेण तद्रीत्यैव कृतं प्रत्या ख्यानंतु न युक्तम्। प्रमाविषयीभूताद्यन्तयोरपूर्वानुत्तरत्व लक्षणत्वाभावादि त्याशयेन गोनर्दीयस्त्वाहेत्याद्युक्तम् तत्तु वार्तिककाराभिप्रेताद्यन्तपदप्रवृत्ति निमित्तायुक्तत्वप्रतिपादनपरं नतु विकल्पज्ञानस्याप्रवर्तकत्वपरम् । एवं च विकल्पात्मकज्ञानस्य शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वाभावो नैतद्भाष्याक्षरस्पृष्टः । प्रत्युत व्यपदेशिवद्वचनप्रत्याख्यानेन शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वमेव प्रदर्शित मिति स्फुटीभवति तत्रत्यभाष्यकैयटादिग्रन्थसन्दर्भपरिशीलनशालिना मित्यलम् । पतन्ति अञ्जलयो यस्मै इति विग्रहेण प्रकृतोदाहरणत्वं मनो रमोक्तं कटाक्षयन्नाह ॥ अञ्जलेः पतित इति ॥ इतशब्दलोपे इति । नच जश्त्वा पत्तिरिति वाच्यम् । कृदन्तेन समासे तदप्राप्तेः । एतेनेदमुपलक्षणं जश्त्वा भावस्यापीति परास्तम् । एवं चात्र पाठोऽनार्ष इति भावः । नन्वस्य मयू रव्यंसकादिषु पाठे अवधारणार्थकचशब्देन समासान्तराप्रवेशे श्रीमद्भगवत्प तञ्जलिविरचित इत्यनुपपन्नमतआह ॥ पृषोदरादित्वाद्वेति ॥ तत एव समा- सोपीति भावः । यद्वासुप्सुपेतिसमासो बोध्यः । एतेन समासार्थं मयूरव्यं सकादित्वस्यावश्यकत्वेन पृषोदरादित्वकल्पनं किमभिप्रेत्येतितु चिन्त्यमित्य पास्तम् । यत्त्वत्रजश्त्वाभावार्थं इतशब्दस्य लोपे इत्यत्राकार उच्चारणार्थः । एवं चेदित्यस्य लोपे अकारस्य सत्वे तेन पररूपे तस्य स्थानिवत्त्वान्नजश्त्वम् । अन्यथा पाठोऽनार्ष इति साक्षादेव वदेदित्युक्तम् । तन्न । तल्लोपे साधुरित्य नेन तल्लोपाव्यवहितोत्तरं साधुत्वबोधनेनानार्षत्वस्योक्तप्रायत्वात्तत्स्वारस्य भङ्गापत्तेः । अन्येतु मयूरव्यंसकादित्वात्समासे अत्रपाठादितशब्दस्य पर रूपेऽर्धाधिकविकारेण पदत्वाभावाज्जश्त्वाभावः नह्यत्र टेरित्युपात्तमस्ती

त्याहुस्तन्न । मयूरव्यंसकादित्वे दोषस्योक्तत्वात् । नच पृषोदरादि त्वात्समासः । समासमात्रफलकस्य पृषोदरादिपाठस्यादृष्टत्वात् । केचित्तु मयूरव्यंसकादित्वादेव तित अम् इत्यस्य तमादेशमाहुः । परेतु अदन्त धातोरेव पतितासिद्धौ पत्लृधातोः पत्त इत्येव । तथाचाञ्जलेः पत्त इति विग्रहे पररूपे संयोगान्तलोपे जश्त्वाभावश्चेत्यर्थमत्रैवपाठः पृषोदरादौ मयूरव्यंसकादौच पाठे गौरवादिति वदन्ति । तन्न । तादृशधातो स्सत्वे मानाभावात् । नच द्युत द्यावा नियुतः पृत्यमानः इति श्रुत्यनुरोधात् तपसंतापेवा इत्यत्र पतेति व्यत्यासेन पाठान्तरस्य स्यापि तत्वात्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । श्रौतप्रयोगस्य तप्यते वर्णव्यत्ययेन पततेर्विकर णाद्व्यत्ययेनवा उपपत्तौ पाठान्तरे गमकत्वासंभवात् । लोके पत्त इति प्रयोगानुपलंभेन पाठान्तरस्य छान्दसत्वाच्च । अतएव द्वितीयाश्रितातीत पति तेति निर्देशेनैव पतितसाधनपरा स्सर्वे ग्रन्था स्सङ्गच्छन्ते । किञ्चेदृशेषु संयो गान्तलोपो दुर्लभः स्थानिवत्त्वात् । अतएव प्रातोदक इत्यादौ तादिलोपो नेत्यन्यत्रविस्तरः । ननु मनोरमोक्तरीतिरेवकुतो नेत्यत आह ॐ गोनर्ददेशे इति ॐ तत्र मानमाह ॐऐतिह्यादितिॐ ओत्वोष्ठयोः । ननु समर्थपरिभाषोप स्थित्या समास इत्येतल्लाभे समास इति व्यर्थमत आह ॐअत्र समर्थेतिॐ यत्तु वस्तुतस्तु तदुपस्थानेऽपि न तद्वैयर्थ्यम् काल ओष्ठीयितुं शक्तस्य ओष्ठीयितु- मित्यादौ उपपदस्य क्यजन्तप्रकृतिकतुमुन्नन्तेनैकार्थीभावसत्वेन तत्रातिप्रसङ्गवारणेन तत्सार्थक्यादिति तन्न । तदुपस्थितावर्णान्तस्य ओष्ठादिना यत्र सामर्थ्यं तत्रैव प्रवृत्तिस्स्यात् । तादृशश्च समासएवेति तद्वैयर्थ्यम् । काल ओष्ठीयितुमित्यादौ कालादे स्तुमुन्नन्तेनैकार्थीभावेपि ओष्ठमात्रेण तद भावेनातिप्रसङ्गाभावात् । यदपि अत्र तदुपस्थाने यत्रावर्णस्य ओष्ठादिना सामर्थ्यम् औपगवोष्ठ इत्यादौ तत्रैव स्यान्नतु दन्त्योष्ठ्यादौ अकारस्यानर्थ क्येन सामर्थ्याभावादित्याशयोद्भावनं तदपि न । औपगवोष्ठ इत्यादाव कारस्यार्थवत्वेऽपि तन्मात्रस्य ओष्ठादिना सामर्थ्याभावात् । अस्य ओष्ठः ओष्ठ इत्यादौ यद्यपि संभवति तथापि दन्त्योष्ठ्यादौ समर्थपरिभाषानुपस्थाने

ऽपि दोषस्य वक्ष्यमाणतया तद्ग्रन्थस्वारस्यभङ्गापत्तेश्च ॐपदत्वेनेति ॐ तेन उपपदमतिङित्यत्र सुब्ग्रहणाननुवृत्तावपि परिभाषोपस्थितिरिति भावः। इदं गतिर्गतावितिसूत्रस्थकैयटानुसारेण। तत्रहि पदस्येत्यधिकारेण परिभाषोपस्थित्या परनिमित्तानुपादानेऽपि यत्क्रियायुक्ताः प्रादय इति विशेषलाभेन आमन्द्रैर्हरिभिर्याहीत्यादौ गतावित्यस्याभावेपि निघातो वारितः। एतेनास्योदाहरणं मृग्यं प्रत्युत युष्मदस्मदोष्षष्ठीत्यादिष्वेतत्प्रवृत्तौ वाक्ये आदेशानापत्तिरित्याचार्योक्तमपास्तम्। कैयटस्य व्यपेक्षापि गृह्यत इत्याशयात्। अतएवानुदात्तं सर्वमितिसूत्रे समानवाक्यइति वार्तिकव्याख्यानावसरे ओदनं पच तव भविष्यतीत्यादौ त्वत्कर्तृकेण पाकेन त्वत्स्वामिक ओदनो भविष्यतीत्येवं पाकस्य युष्मदर्थस्य च व्यपेक्षास्तीत्यादेशप्रसङ्गस्तद्वारणाय वार्तिकमिति कैयटोक्तं सङ्गच्छत इति दिक्। सामर्थ्यमेकार्थीभाव एवेति सिद्धान्तरीत्याह ॐसुबन्तत्वेनवेति ॐ वाशब्दोनुक्तसमुच्चायकः। तेन तिङन्तत्वादिनावच्छिन्नायामप्युद्देश्यतायामाख्यातमाख्यातेनेत्यादावेतदुपस्थितिः। पदविधिसहचरितोप्येतदुपस्थितौ निमित्तं तेन कृदादिविधावप्येतदुपस्थितिः। अत्रोद्देश्यता शब्दप्रयोज्यैवेति नाग्रहः किन्त्वर्थसिद्धापि। तेन तद्धितविधावप्यस्योपस्थितिः। एकशेषस्तु वस्तुतो न वृत्तिरित्यन्यत्र स्पष्टम्। एवं च समासकृत्तद्धितसनादिविधयोऽत्र पदविधिशब्देन गृह्यन्ते तेनान्यारादितरर्तेत्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः ॐ साक्षादिति ॐ तेन पदान्ताद्वेत्यत्र पदत्वस्य परंपरया उद्देश्यतावच्छेदकत्वेपि नक्षतिरिति भावः। यत्तु पदसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकसंज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसंपादकत्वरूपविधित्वं पदविधित्वं यथाश्रुतं तु नयुक्तम्। यङादिविधौ ण्वुलादिविधौ स्वार्थिकतद्धितविधौ च परिभाषानुपस्थितिप्रसङ्गादिति तन्न। तत्र तत्रोपस्थित्युपायस्य ग्रन्थकृतैवोपदर्शितत्वात्। उक्तपदविधित्वं यद्यप्यनुगतं तथापि न भाष्याक्षराननुगुणमिति विभावय। वस्तुगत्या पदसंज्ञकविधावित्यर्थेऽपि प्रकृते तदनुपस्थितिरेवेत्याह ॐ ओत्वोष्ठ्यादिमात्रस्येति ॐ अत्र मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये, भ्यामादौ तत्वेपि जसादौ तदभावादिति भाव इति

भट्टाः । आचार्यास्तु ओत्वोष्ठयोरादिमात्रस्य ओकारस्य पदत्वाभावादिति व्याचख्युः । इदं व्याख्यानं ग्रन्थस्वारस्यं पुष्णाति । नन्वोकारमात्रस्य पदत्वा भावेपि ओत्वोष्ठयोरेवपरशब्देन ग्रहणे कथमुक्तार्थसिद्धि रतआह । ॐअवर्णा दित्यादिॐ एवमर्थस्यावश्यकतां दर्शयति ॐप्रयोगसिद्धिरितिॐ ओमाङोश्च । अत्र चकार एङीत्यनुवृत्त्यर्थ इति भ्रमनिरासायाह ॐनानुवर्तत इतिॐ एवंच चकारो न कर्तव्यइति भावः ॐअद्यर्षभसिद्धिरितिॐ ननु ऋत्यक इति प्रकृति भावे पश्चादद्यशब्देन संबन्धे सवर्णदीर्घे पश्चाद्दृत्यकइत्यस्य वैकल्पिकत्वेना प्रवृत्तौ गुणे एतत्सिद्धिरिति चेन्न । एकलक्ष्ये भावोपक्रमे अभावस्यायो-गात् । अन्यथा शुशुवतुरित्यत्र विभाषाश्वेरित्यस्य वैकल्पिकत्वेन प्रथम मप्रवृत्तौ द्वित्वोत्तरं प्रवृत्तावनिष्टापत्तेः । चकारः पुनर्विधानार्थः, तेन न सवर्णदीर्घइति हरदत्तोक्तमयुक्तम् । भाष्ये चकारस्यानर्थक्य प्रतिपादना दिति हृदि निधाय स्वयं समाधानान्तरं वक्तुं शङ्कते ॐनचेतिॐ लक्ष्यानुरोधो लक्षणैकचक्षुष्काणामनुचित इत्यत आह । ॐअन्यत्रेतिॐ । दर्शनेनेति ॐप्रति पदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वेनान्तरङ्गत्वस्याप्युपलक्षणमिदम् ॐ अव्य क्तानुॐ अव्यक्तशब्दस्य ध्वनौ योगं दर्शयति । ॐअविद्यमानेत्यादिॐ । अविद्य मानं कत्वादि यस्मिंस्तादृशशब्दस्येत्यर्थः । एतेन अविद्यमान कादिशब्दस्ये त्यर्थः । कत्वादेर्वर्णत्वव्याप्यजातित्वेन शब्दत्वाभावादित्यपास्तम् । ॐअनु करण एवेतिॐ । एवंच सूत्रेऽनुकरणशब्दः भग्नदन्ताद्युच्चारिताव्यक्तानुकार्ये पररूपभ्रमनिवर्तकतया स्पष्टार्थ इति भावः । तत्प्रत्याख्याने आह । ॐआम्रे डितस्येतिॐ नन्वत इत्युच्यमानेऽपि स्वरूपग्रहणायातोगुण इत्यतोऽत इत्यनु वर्तमाने पुनरद्ग्रहणरूपज्ञापकाश्रयणगौरवाट्टेरित्येव सिद्धिरिति पृच्छति । ॐअत इति किमितिॐएतेनाय मपपाठःप्रश्नोत्तरयोर्निरालंबनत्वादित्याचार्योक्त मपास्तम् । यत्तु नाम्रेडितस्यान्त्यस्यतुवेति ज्ञापकादतोगुण इत्यतोनुवृत्तमत इति स्वरूपपरंस्यादिति पृच्छति ॐअत इतिकिमितिॐ अन्तस्यान्वाचयशिष्ट त्वेनापि विधातुं शक्यत्वा न्न ज्ञापकतेत्युत्तरमिति तन्न । तथाविधानस्य कथमपि सूत्राक्षरैरलाभात् । ॐवैचित्र्यार्थमितिॐ मात्रालाघवाभावेऽपि

प्रतिपत्तिलाघवं यथाभवति तथैव वक्तव्यमिति नियमाभावसूचनार्थमित्यर्थः ॐफलकल्पनाभिनिवेश इतिॐ नाम्रेडितस्येत्यंशस्यान्वाचयशिष्टत्वज्ञापनद्वारा वटकू वटगितीत्यादौ पररूपमन्त्यस्य भवतीत्यभिनिवेश इत्यर्थः । ॐभाष्ये उक्तमितिॐ । तत्र द्विस्तद्ग्रहणेनाधीयानविदुषोः पार्थक्यमुक्तम् । अन्यथा योधीते वेदच तत्रैव स्यादिति फलस्य कल्पयितुं शक्यत्वेन प्रमादकृतत्व कथनासङ्गतिरिति भावः ॐतस्य परम्ॐ ॐज्ञापकादितिॐ दिक् छब्दार्थेऽत्र धितयान्वितार्थबोधकादेव पञ्चमी नान्यत इति बोधनद्वारेत्यर्थः । एवंच तादृशपूर्वशब्दयोगेऽपि षष्ठीसमर्थनार्थमुपायान्तरं नानुसर्तव्यमिति भावः । ॐस्पष्टार्थमितिॐ ज्ञाप्यार्थस्तु क्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरमिति निर्देशेन अन्यादि साहचर्येणवा सिद्ध इति भावः ॐसिद्धेरितिॐ पूर्वोभ्यास इत्यत्रेवेति भावः । ननु तस्येत्युक्तौ तच्छब्दस्य सन्निहितपूर्वपरामर्शकतया संज्ञाया एतत्प्रकरणस्थद्वित्वविषयकता सेत्स्यतीति तदावश्यकमित्याशङ्क्य तत्फलमन्यथा साधयति ।ॐअन्यद्विरुक्तेति ॐझलांजॐ झलीतिनिवृत्त्यर्थमितिॐ स्ध्वोर्ग्रहणंतु न निवर्तकं तत्र विशेषणतया अन्वयसंभवात् । अत एव दधस्तथोश्चेत सूत्रे भाष्ये झलीत्यनुवर्त्य तथोश्चेति प्रत्याख्यातम् । झलीति मण्डूकानुवृत्तिरित्यु द्योतःपक्षान्तरपरः। वक्ष्यमाणमूलन्तु सूत्रमते। ननु झषस्तथोरिति सूत्रस्थमन्ते इति योगविभागार्थम् । झलां जशस्तथयोः तत अन्ते इति झलां जशोन्ते इत्यर्थकम् एवं चाधइति न कर्तव्यमिति भाष्यं विरुध्येतेति चेन्न । तद भावेऽपि जश् झलामिति न्यासेन जशिति योगविभागेन च तत्प्रत्याख्यान संभवात् । योगविभागस्य गुरुभूततया एकदेश्युक्तितया तद्विरोधस्यादूष कत्वाच्च । निवृत्तिफलन्तु क्विन्प्रत्ययस्येत्यत्र बोध्यम् । नन्वेवं तत्रैवान्त इत्यस्तु अत्र तत्संबन्धोस्तु झशि जश्त्वविधायंक मास्तु खरिचत्वेंन न वि शेषः हेपरेऽपदान्तो झल्त्वसम्भवी अभ्यासे चर्चेत्यादि चतुस्सूत्रीत्विहय पाठ्या तत्रैव वा झशीतियोगविभागश्च नकर्तव्य इति चेन्न । सुध्युपास्य इत्यत्र द्वित्वस्यासिद्धत्वाज्झल्परत्वाभावेन जश्त्वानापत्तेः । पक्व इत्यत्र वत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वापत्तेश्चेति दिक् । यत्तु अत्र मूले पदान्ते इति पदा

न्तानां झलामित्यर्थः यथाश्रुते सरितावित्यादौ पदचरमावयवस्तावविति तत्र विद्यमान झल्त्वात्तकारादेर्जश्त्वापत्तेरिति । तन्न । अत्रान्तशब्दस्यावसान-परत्वेन तत्र तादेरविद्यमानत्वेन यथाश्रुते दोषाभावात् । भवदुक्तार्थे सूत्रस्वारस्यभङ्गाच्च । होढइति सूत्रे पदान्ते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थ इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेश्च ॥अकस्सवर्णे॥ वार्तिकविधेययोरयोगवाहेषु गणनमिति कौस्तुभं कटाक्षयन्नाह । ॥अइउणूसूत्रानन्तरमिति॥ अयोगवाहेषु गणनखण्डन एव तात्पर्यम् नतु अइउणूसूत्राव्यवहितानन्तरं पाठे तदेतत्फलमुखेनाह । ॥प्लुतसिद्धिस्तयोश्च नरपरत्वमिति॥ यथा प्लुतो रपरत्वाभावश्च सिद्धयति तथापठनीयमिति भावः । अइउणूसूत्रानन्तर मित्युक्तिस्तु इकोयणचीत्यत्र स्थानेन्तरतमसूत्रेणैव निर्वाह इति दीक्षितरीत्या यथासंख्येनापि निर्वाह इति स्वरीत्यातु अत्रानन्तरशब्दोऽव्यवहितानन्तर्यपरः । एवञ्च ऋल्कूसूत्रानन्तरमिति तात्पर्यम् । एवञ्च न यथासंख्यानुपपत्तिः । नवा स्थानेन्तरतमसूत्रभाष्यविरोधः । एतेन ऋल्कूसूत्रानन्तरं पठतो रत्नाकरस्याशयश्चिन्त्य इत्यपास्तम् । ॥विवृतत्वान्तर्येणेति॥ रेफवत्तासहकृतेनेति शेषः तेन नाकारादि दीर्घः ॥विवृतत्वसाम्येनेति॥ इदमीषत्स्पृष्टस्य ऋकारस्य व्यावृत्त्यर्थम् । ॥प्रत्याख्यातमिति॥ अन्यथा तयोर्दीर्घत्वाभावात्तदसङ्गतेरिति भावः । केचित्तु तर्हि वक्तव्यमित्यादिशब्दाभावादिदमयुक्तम् । एतेन ह्रस्वऋकारस्येत्यादि वक्ष्यमाण-ग्रन्थोप्यपास्तः । प्रत्याख्याने फलभेदाभावायैतद्ग्रन्थप्रवृत्तेरित्याहुः । तन्न । ऋलवर्णयो स्सावर्ण्यवचने एतद्वचनद्वयं नकार्यम् एतत्करणे तन्न कार्यमित्युक्त्वा अनयोस्सवर्ण संज्ञावचनकरणस्य ज्यायस्त्वोक्त्या एतत्प्रत्याख्यानस्य स्पष्टं लाभादिति दिक् । ननु त्रिषष्टिर्वा चतुष्षष्टिर्वर्णाश्शम्भुमते मता इति शिक्षाविरोधः एतयोराधिक्यादितिचेन्न । तुल्यास्यसूत्रस्थभाष्यवार्तिकप्रामाण्येन तयोरपि तत्र पूरणात् । अक्षरसमाम्नाये मातृकापाठेचाविद्यमानानां यमानां तत्र पूरणवत् । यद्वा शिक्षायां संख्या धर्मकृता नव्यक्तिकृता प्रत्युच्चारणं शब्दोभिद्यत इति पक्षे तस्या असम्भवात् । अभितोऽभाक्तसहितरेफघटितत्वतादृशलकारघटितत्वरूपधर्माभ्यां विवृतयोरीषत् स्पृष्ट

योश्च ऋऌवर्णयोर्द्वित्वे न काप्यनुपपत्ति रिति दिक् ॥ व्यवस्थेति ॥ एक-रेफवत्त्वेहि होतृऌकारइत्यत्र उक्तरीत्या अभीष्टस्य सिद्धावपि होतृ ऋकार इत्यत्र विवृतत्वसहकृतेन रेफवत्त्वेन विवृतस्यैव ऋकारस्य प्राप्त्या ईषत् स्पृष्टस्य कुत्राप्यप्राप्त्या अक्षरसमाम्नाये पाठसामर्थ्याद्व्यवस्थैव स्यादिति भावः ॥सामर्थ्यैरिति॥ दीर्घादित्यनुकरणस्य इतिना समासे तस्य तुग्विधानेन समासे तस्य सामर्थ्येन एवं नौद्व्यचच इत्यनुकरणस्येतिनातस्य सूत्रेणेत्येवं क्रमेण सामर्थ्यान्तसमासः ततस्सामर्थ्यान्तत्रयाणां द्वन्द्वइति भावः । द्वन्द्व इति शब्दद्वयप्रवेशःकथमिति भट्टोक्तमनेन प्रत्युक्तम् । एवंविधप्रयोगाणां तत्र तत्रोपलम्भेन पूर्वोक्तरीत्या निर्वाह्यत्वात् । शङ्कासमाधानयोरकरणेनेति व्यस्तःपाठः समस्तपाठेतु एकदेशान्वयो बोध्यः ॥रेफात्परमिति॥ रेफभागात्परं यत्तेन व्यवधानादित्यर्थः । हयवरट्सूत्रेत्यपपाठः एओङ्सूत्रे अस्य दर्शनात् यद्वा हयवरडिति सूत्रं यस्मिन्नाह्निके तत्स्थभाष्येणेति योजनीयम् । एव मुक्तिस्तु वैचित्र्यार्था ॥ भाष्येणचेति ॥ चेन ऋकारऌकारइत्यत्र यणोमय इति शङ्कासमाधानयोरकरणस्य संग्रहः । ॥अभित इति॥ । पूर्वोत्तरपार्श्वयोरित्यर्थः । तस्यैक्ये लाघवमित्याशयेन मूले भक्तिरित्येकवचनम् । तथाच सर्वत इति फलति । नन्वेवं प्रत्याख्याने गमृणामित्यत्र लकारवत्तान्तर्येण कदाचिदीषत्स्पृष्टोपि ऌकारस्स्यात् एवं वार्तिकारम्भे ऋति ऌकारस्य ऌति ऋकारस्यापात्ति रतस्तयोः फलभेदं योजयति ॥ अत्रेत्यादिना ॥ ह्रस्व ऋकारद्वयेत्याद्यंशे मानमाह ॥तपरकरणमिति॥ ऌकारस्थानिकेत्याद्यंशे तदाह । ॥ऌतीतीति॥ पूर्वस्य ह्रस्वत्व एवेत्यत्र तदाह । ॥तुल्यास्येति॥ गमृणामित्यत्राप्रवृत्तिस्तु आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलैक्यानुरोधादितिबोध्यम् । ननु ऋतीत्यनेन ऌतीति वचनमहिम्ना सवर्णाग्रहणेपि ऋत इत्यनेन तद्ग्रहणे ऌकारऋकारयोः पूर्वस्य ऌकारद्वयस्यस्थाने उत्तरस्यचापात्तिरत आह । ॥सावर्ण्यं नकार्यमितिचेति॥ । एतद्वार्तिकारम्भे सावर्ण्याभावेन न पूर्वोक्तापत्तिरिति भावः । अन्येषामुदाहरणाना मनभिधानमिति व्यवस्थितविभाषया वा तत्सिद्धिरित्युद्योतोक्तन्तूपायान्तरपरं बोध्यम् । अत्र ऋकारऌका

राभ्यामनयोरपि ग्रहणे अकस्सवर्ण इत्यनेनैव सिद्ध इत्येकः पाठः, अकस्सवर्ण इत्यनेनैवेत्येतद्रहितोऽपरः। अन्त्यपाठे वार्तिकस्येत्यस्य अच्त्वं वक्ष्यामीति वार्तिकस्येत्यर्थः। तयोर्ग्रहणे अच्त्वस्य स्वतएव सिद्धत्वात्। आद्येवार्तिकस्येति जातावेकवचनम् एतद्वार्तिकद्वयस्येत्यर्थः । इदं वाशब्दश्चार्थ इति मते ध्वनितं चेदं तस्य तदर्थकत्वं तुल्यास्यसूत्रभाष्यकैयटप्रदीपेषु। विकल्पार्थत्वे वार्तिकस्येत्यस्य वार्तिकद्वये विधेयनिर्देशस्येत्यर्थः। दीर्घ इत्यस्यतु दीर्घ इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति भावः। एतेन विवृतत्वेपि नित्येप्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् तेन पक्षे यणादेशः फलमिति परास्तम्। ❀वैयर्थ्यापत्तेरिति❀ इदमुपलक्षण-मारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तेरपि ❀एङः❀ ङसिङसोश्चेति नियमाद पदान्ते नास्य प्रवृत्तिरिति शङ्कते। ❀पदान्तात्किमिति❀। सुब्विषयक एव नियमस्स्यादित्युत्तरयति ❀भवतीति❀ नच भवते र इति निर्देशान्नोक्तनियम इति वाच्यम्। एवमपि अनुबन्धादिविषयक एव नियमस्स्यादित्यौपगवादौ दोषस्स्यत्। अनुगवमित्यादिनिर्देशैस्तद्वारणेतु प्रतिपत्तिगौरवम्। उत्तर-त्रास्यावश्यकत्वादिति भावः। एतत्प्रकरणे वर्णानामेव प्राधान्यमिति बोधयितुमन्तग्रहणम्। तत्फलन्तूक्तम्। एतेन स्पष्टार्थमित्यपास्तम् ❀सर्वत्र❀ ननु नान्तःपादमिति पाठेऽनन्तरस्येतिन्यायेन पूर्वरूपस्यैव निषेधस्स्यादत आह। ❀व्याख्यानेनेति❀। भाष्यप्रामाण्यादितिभावः ❀अवङ्❀ अयनं परायणम्। प्रतिपाद्यमितियावत्। विभाषापदानुवृत्ते र्विकल्पलाभः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थमिति वृत्त्युक्तन्तु नयुक्तम्। पूजार्थस्यापि तद्ग्रहणस्य विकल्पार्थत्वेनोपपत्तेः। स्पष्टश्चेदं सेनकग्रहणं पूजार्थमितिप्रतीके पूजार्थमपीति शेखरे। एवं चात्र विभाषाग्रहणस्य स्वरितत्वं नकल्पनीयमिति लाघवमित्याशयेनाह। ❀स्फोटायनोऽवङ इत्यादि❀। अन्यस्तु तदभावस्येति❀ अन्यस्तु तत्य न स्मर्तेत्युक्ते अर्थादयमर्थो लभ्यते। नच प्लुतप्रगृह्येति सूत्रे पूर्वस्मिन्योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तमिति भाष्यात् पूर्वस्मिन्निति इन्द्रेचेत्यत्रेत्यर्थइति कैयटादारम्भसामर्थ्यादिति भावइत्युद्योताच्चात्र विभाषाग्रहणानुवृत्तिर्लभ्यत इति तद्विरोध इति वाच्यम्। उपदर्शितलाघवानुरोधेन विकल्पार्थक ग्रहण

मित्यर्थपरतया तेषां योजयितुं शक्यत्वात् । निवृत्तिरत्राननुवृत्तिरेवे त्याश यस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । एतेनास्य चिन्त्यता परास्ता । यत्तु अस्य चिन्त्यत्वे उपष्टम्भकतया अतएव सामर्थ्यान्नित्यमित्युत्तरग्रन्थासङ्गतिः। स्फोटायनग्रहणस्य पूजार्थत्वेहि तत्सङ्गच्छते अन्यथा मतान्तरे तस्मिन् तत्सि द्धये तस्यावश्यकत्वा त्तदसङ्गतिरित्युक्तम् तन्न । तस्य विकल्पार्थकत्वेपि विभाषापदस्यास्वरितत्वेन अत्रानुवृत्ते रप्रसक्तत्वेन स्फोटायनग्रहणानुवृत्त्यै वास्य शङ्कितविकल्पकत्वेन मतान्तरेऽस्य विधायकत्वासम्भवेन सामर्थ्यस्य सत्वात् । ॐभाष्यादाविति॰ । भाष्ये कण्ठतोऽनुक्तत्वेऽपि पूर्वस्मिन्नेवनिवृत्त मित्यत्र हेतोरनुवृत्त्या उक्तहेतोः प्रसिद्धताध्वननेनायमर्थ उक्तप्राय एवेति भावः । उक्तभाष्यस्य योगविभागसामर्थ्याभिप्रायकत्वेनापि योजयितुं शक्यत्वादुक्तं वृत्त्यादिपरिग्रहार्थमादाविति । भाष्ये गवादूघादि प्रयोगोऽप्य त्रार्थेमानम् ॐअनित्यत्वादिति॰ हलोन्तरा इति निर्देशाद्गवाक्ष इति भाष्यो दाहरणाच्च एकादेशविषये परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः । अतएव परिभाषेन्दुशेखरे दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इत्युक्त्वानन्तरं इतो ऽन्यत्र प्रवृत्तिरेवेत्यत्र एकादेशेन निर्देशस्सङ्गच्छत इति दिक् । ॐव्यवस्थिते तीति॰ तत्वंच, विभाषाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकीभूतं यद् भावा भावान्यतरत्तद्विधायकत्वमिति केचित् । देवत्रातइत्यत्र, नुदविदेति नत्वं न । गल इत्यत्राचिविभाषेति नित्यं लत्वम् । विषे गर इत्येव । ग्राहइत्यत्र विभाषाग्रह इति जलचरे नित्यो णः । ज्योतिषि ग्रह इत्येव । हन्तीति पला यत इत्यादाविति शब्दयोगे लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति प्राप्तयोश्शतृशानचोः पाक्षिकयोरभावः । मिथः एकस्मिन्नेवविषये ते नत्वादयो न विकल्प्यन्ते किन्तु भिन्नविषये इति संशित इत्यत्र शाच्छोरन्यतरस्यामिति नित्यमि त्वम् । नेदं परिगणनं किन्तु भाष्योक्तानामेव ग्रहणमित्यत्र तात्पर्यग्राहक मित्याशयेनाह । अग्नीत्प्रेषण इत्यादिना ॐअप्रामाणिकत्वेति॰ एवञ्चाभिनि विशश्चेति सूत्रे परिक्रयण इति सूत्रान्मण्डूकानुवृत्त्या अन्यतरस्यां ग्रहणमनु वर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन पापेऽभिनिवेश इति लक्ष्यसाधनं दीक्षिता

दीनामयुक्तमिति भावः ॐज्ञापनार्थमितिॐ ननु ज्ञापनोत्तरं कथं स्वांशे चारितार्थ्यम्? प्रकृतस्य व्यवस्थितविभाषात्वस्य भाष्ये उक्ततया प्रामाणिकतया तेनैव सिद्धेरिति चेन्न। यं यं विषयमधिकृत्ययस्ययस्य व्यवस्थितविभाषात्वमुक्तं तत्तदतिरिक्तविषयकस्य तस्य तस्य तत्वमप्रामाणिकमिति ज्ञापने तात्पर्यात्। ॐगोशब्दस्येतिॐ। प्रतिपदोक्तैङन्तगोशब्दस्येत्यर्थः। तेन हेचित्रगो इत्यस्य तत्सम्भवेऽपि नक्षतिः। परत्वासंभवेनेति। विभक्त्या व्यवधानादिति भावः। ननु अनुकरणे तत्सम्भवः गौणमुख्यन्यायस्तु नात्र संज्ञादे गौणलाक्षणिकस्यच तत्र गौणत्वात्। नचाभेदविवक्षायां प्रातिपदिकत्वाभावेन पदत्वाभावान्नैतदुदाहरणत्वसम्भव इति वाच्यम्। स्वमते भेदविवक्षाया एव सत्वात्। नच तदा विभक्त्या व्ययधानमिति वाच्यम्। अनुकरणं चानितिपरमिति निपातत्वेनाव्ययत्वेन सुब्लुकः प्रवृत्तेरिति चेन्न। तत्र ओदित्यनेन प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावस्यैव प्रवृत्तेरिति दिक्। ॐसमासाक्षेपादितिॐ वस्तुगत्या समासस्यैवोदाहरणत्वसम्भवेन तस्यैवोपस्थित्येति भावः। एतेन अनुकरणे तत्सम्भवादाक्षिप्तस्य शब्देऽनन्वयाच्चेदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। ॐउत्तरपदत्व एवेतिॐ। प्रत्यासत्त्येति भावः। ॐस्यादितिॐसिद्धान्तेऽजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यमूलकस्य इन्द्रशब्दावयवेऽचीति व्याख्यानस्य सामर्थ्यान्नोक्तापत्तिरिति भावः। भट्टास्तु इदं च नव्यरीत्या मनो नारोहति तथापि भाष्ये उक्तमित्येतावता सन्तोष्टव्यमिति दिक्। अन्येत्विदं प्राचामनुरोधेन स्वमतेतु उत्तरपदे इत्यस्याध्याहारः तत्फलश्च त्रिपदद्वन्द्वबहुव्रीह्योर्गविन्द्रदेवदत्ता गविन्द्रप्रिय इत्यादावप्रवृत्ति रतएव प्रकृतसूत्रे इन्द्रादाविति वक्तव्यमित्युक्तम्। तस्यचायं भावस्त्रिपदेऽतिव्याप्तिवारणायाजादाविन्द्रशब्द उत्तरपद इत्यर्थे गवेन्द्रयज्ञेऽव्याप्ति रत इदं वक्तव्यन्तदर्थस्तु इन्द्रस्यादिर्योऽच् तदादावुत्तरपद इति नाव्याप्तिरितीन्द्रशब्दे योऽच् तदादावुत्तरपद इत्यर्थमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यातमित्याहुरित्याहुः। तत्तु न ग्रन्थस्वारस्यं पुष्णाति। तथाहि। अतीतिनिवृत्तमिति मूलप्रतीकमुपादाय अतएवेन्द्रेचेत्यारम्भसामर्थ्यान्नित्य मित्युक्तमित्युक्तम्। उद्योतेच इन्द्रेचेत्यत्रेति कैयटप्रतीक

मुपादाय आरम्भसामर्थ्यादिति भाव इत्युक्तम् । अस्य सूत्रस्यैवमाशयकत्वे ऽचीत्यनुवृत्तावपि इन्द्रशब्दावयवेऽचि यदिस्यात्तदादावुत्तरपदएवेति नियमार्थताया आवश्यकतया सामर्थ्योक्तिरसम्बद्धैव स्यात् । किञ्चैवमर्थे पूर्वेणात्र विकल्पो दुर्वारः । व्यवस्थितविभाषात्वं भाष्योक्तोदाहरण विषयक मित्युक्तमित्यलं सर्वग्रन्थविरुद्धकल्पनया ॥ प्लुतप्रगृह्या ॥ सामञ्जस्यमिति ॥ विभक्तिविपरिणामानपेक्षणान्नेतिपाठे षष्ठ्या विपरिणाम आवश्यक इति भावः ॥ प्रगृह्यादीति ॥ नच सूत्रे प्लुतस्य प्राथम्यात् प्लुतादीति वक्तुमुचित मिति वाच्यम् । प्लुतसंज्ञायाः पूर्वमुक्तत्वेन प्लुतविधायकशास्त्रानुक्तावपि सुप्तिङन्तमित्यादाविव वाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावेन प्रगृह्यसंज्ञायाः पूर्वमनुक्तौ पदार्थोपस्थित्यभावे वाक्यार्थबोधानुदयेन तस्यैव पूर्वकथनमाव श्यकमिति द्योतयितुं क्रमपरित्यागात् ॥ तद्वैयर्थ्यमिति ॥ ननु पूर्वसूत्रे नित्य ग्रहणं पठद्भिरत्र तदपठितमेवेति कथमिदमिति चेन्न । तैरपि नित्यग्रहणफल स्यात्रैवोक्तत्वेन भाष्येऽत्रैव पठितत्वेनचेहैव प्रामाणिकः पाठ इत्याशयात् । ॥ अनुवर्तमाने इति ॥ । जानु, उ रुजति जनूरुजतीत्यादावेतत्प्रवृत्ति वारणायेति भावः । एतेनाज्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादुक्तार्थोभविष्यती त्याशङ्क्य अनुवृत्तिसामर्थ्यात्तस्मिन्निति परिभाषायाः पूर्वस्यैतद्राहिताया अप्युपस्थितिस्सम्भाव्येत इत्याशयादिति वदन्तःपरास्ताः । ॥ जानू अस्येति ॥ । आद्यार्थकानल्विधावित्यनेन स्थानिवत्वनिषेधेऽपि परादि वद्भावेन प्रगृह्यतया प्रकृतिभावः । भाष्ये जान्वस्येति तु मय उञ इति वत्वेनेति बोध्यम् । ननु जानु उ अस्येतिस्थिते प्रकृतिभावस्य सन्धि कार्यापवादत्वेऽपि समानाश्रये तद्बाधनेन चरितार्थस्यास्यान्तरङ्गबाधनेमाना भाव इत्येतन्मूलकेनापवादोऽपि यद्यन्यत्रेतिन्यायेनाभीष्टसिद्धिरिति प्रकृता- र्थस्य नोपयोगः । तदुक्तमिणङ्शीनामित्यादि । नचैवं वरुणवाचकवशब्दा दाचारक्विबन्तात्कर्तरिक्विपि उरित्यत्र समानाश्रये चरितार्थस्योठोऽक्षयूरि- त्यादौ वर्णमात्राश्रयेण वलि लोपेनान्तरङ्गेणोठो बाधापत्तिरिति वाच्यम् । तन्न्यायस्य वार्तिकोक्तलक्ष्यसाधर्म्यात्पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्ग

त्वात् । इदानीं विशिष्टस्य पदत्वाभावेपि षकारादेः पदान्तरसम्बन्धित्वान पायाच्च । गुणवृद्धिप्रवृत्तिवेलायामपि तुल्ययुक्त्या प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्त्या त्वया बहिरङ्गत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । ॐ पूर्वप्रतीति ॐ सापादिकपरिभाषाशास्त्रं प्रतीत्यर्थः । ॐअन्तरङ्गाभावेनेति ॐ अन्तरङ्गत्वप्रकारकज्ञानाभावेनेत्यर्थः । परिभाषायां चेतनत्वारोपेण तया ज्ञायमानमेवान्तरङ्गंपरिभाषोपस्थितौ नियामकं नतु स्वरूपसदिति भावः । भट्टास्तु पूर्वप्रतीत्यस्य बहिरङ्गशास्त्रं प्रतीत्यर्थमभिप्रेत्य नच पूर्वत्र कृते परासिद्धत्वे मानाभाव इत्यष्टानामित्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या जातगुणादेरसिद्धत्वमनयेति युज्यत एवेति वाच्यम् । पूर्वशास्त्रदृष्ट्या परमसिद्धमित्येवार्थः नतु कर्तव्य इत्यध्याहारः । अत एव नभकुर्छुरामिति कुर्ग्रहणं चरितार्थम् । ताद्धिकुर्वन्तीत्यत्र हलिचेति दीर्घवारणार्थम् । अन्यथा तपरत्वेन गुणस्येव दीर्घस्यापि वारणे किन्तेन । अत एव चञ्चूर्यत इत्यत्र दीर्घसिद्धिः । अन्यथा चञ्चूर्तीत्यादौ गुणस्येव दीर्घस्यापयुदिति तपरत्वेन निवृत्तिस्स्यात्। विसर्जनीयसूत्रस्थंभाष्यमपीहमानम्। अष्टानामित्यत्र शेखरस्तु अरुचिग्रस्ततयानेय इत्याहुः।पूर्वव्याख्यानेनैव निर्वाहेऽयं प्रयासो विफलइति भाति । अत्रत्यं तत्वं परिभाषेन्दुटिप्पणीतोऽवसेयम् । एतेन परेतु पूर्वत्रकर्तव्ये परस्यासिद्धत्वेपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभाव इत्याद्याचार्योक्तमपास्तम् । ॐ विनिगमनाविरहादिति ॐ पूर्वत्रेत्यस्य प्रथमप्रवृत्तौ श्रुतत्वमन्यत्रोक्तं विनिगमकमनुसन्धेयम् । तदूष्वनयन् वक्ष्यति ॐ प्रत्यक्षसिद्धस्यापीति ॐ अयुक्तोयंपरिहार इति ॐ इत्थमेव च्छेद इति निरूपितं परिभाषेन्दुटिप्पण्याम् । ॐ वचनान्येवकार्याणीति ॐ नच तत्तद्वचनाकरणप्रयुक्तं लाघवं प्राचीननये इति वाच्यम् । ऋतशब्दादाचारक्विबन्ताल्लङि आर्तदित्यस्य ऋमच्छब्दात् क्यजन्ताल्लङि आर्मदित्यस्य चक्रयकैत् प्लायते प्राहिणोत् इत्यादीनां सिद्धये प्राचामपि वार्तिकानामावश्यकत्वादित्यन्यत्रविस्तरः ॐ ज्ञापकानुसरणं वेति ॐ तस्मादित्युत्तरस्येत्यादि ज्ञापकानुसरणमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं झल्ग्रहणापकर्षादीनाम् । दध्यकौदित्याद्यर्थमावश्यकत्वादिति भावः । ॐविसर्जनीयप्रतिषेध इतिॐ स्वाव्यवहितपूर्वत्वस्वोत्तरप्रत्ययानिमित्त

कत्वोभयसम्बन्धेनार्थवद्विशिष्टरेफस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । तेन नार्कलिपरपि सिध्यति । होतुः पुत्र इत्यादौ न निषेध इति बोध्यम् । यदितु कर्तरिच्चर्षीति निर्देशात् यं खरं निमित्तीकृत्य विसर्गश्चिकीर्षितः तद्विशिष्टस्य रेफस्य नवि सर्ग इति सामान्यतः कल्प्यते । वैशिष्ट्यंच स्वनिमित्तकत्व स्वाव्यवहित पूर्वाव्यस्थानिकत्वोभय सम्बन्धेन अत्रनिमित्तता तद्भावभावितामात्रेणेत्युच्यते। तदेदं वचनंनकार्यमिति बोध्यम् । ननु प्रर्षभइत्यत्रान्तर्भूतक्रियायोगमादा- योपसर्गसंज्ञाया मतिप्रसङ्गस्य वारणाय धातुग्रहणमत आह ॐ यदर्थेति ॐ यत्रोपसर्गादिसंज्ञाप्रयुक्तकार्यविधायके धातुत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मपुर - स्कारेण धातोर्ग्रहणं तत्र प्रत्यासत्त्याऽन्यंस्य तत्प्रयुक्तकार्याविषयत्वं न्याय्यं यत्रतु नतथा तत्रान्यस्यापि तत्प्रयुक्तं कार्यं भवत्येव यथागतिर्गतावित्यत्र तत्र गतेर्गतिनिरूपितगतित्वाभावेपि निघातसिद्धिः । एवञ्च प्रकृते धातुग्रहणा भावे यदर्थइत्याद्युक्तावपि न निर्वाहः । किंचऋकारनिरूपितोपसर्गाप्रसिध्या अन्यनिरूपितोपसर्गत्वमपि कार्यप्रयोजकं स्यात् अन्यत्रेव प्राद्युपलक्षकता- वास्यादत आह ॐ प्रकृतेचेत्यादि ॐ अयं भावः धात्वसाधारणधर्मपुरस्का रेण धातोर्ग्रहणएव प्रत्यासत्तिरिति न नियमः । किन्तु धातुवृत्तिधर्ममात्र ग्रहणेपि । गतिर्गतावित्यादौतु गतिनिरूपितगतित्वासम्भवान्नतथा । प्रकृतेतु ऋकारनिरूपितोपसर्गत्वासम्भवे तद्घटित निरूपितस्य प्रत्यासत्त्या ग्रहणं युक्तम् । तद्घटितनिरूपितस्य प्रसिद्ध्या उपलक्षकत्वमयुक्तमिति । नन्वे तादृशक्लेशपरिहारायैवास्तु धातुग्रहणमित्याशङ्क्य कृतेपि धातुग्रहणे प्रत्यासत्तेरावश्यकतां ध्वनयन्नाह ॐ प्रर्छइत्यत्र नेति ॐ ननु धातु ग्रहणस्या टश्चेत्युत्तरार्थताया नमाङ्योगइति सूत्रे भाष्ये उक्ततया कथमुक्तार्थसिद्धि रित्याशङ्कां प्रमाणोपन्यासेन परिहरति ॐ प्रकृतसूत्रे इति । सुबन्तप्रकृतिके इति ॐ सुबन्त प्रकृतिके प्रत्ययान्ते इत्यर्थः । ननु सुबन्ते ऋकारादिप्रकृति- कक्विबन्ते धातावित्येवार्थस्य स्वारसिकतया सुप्पदस्य तत्प्रकृतिक प्रत्ययान्त लक्षणायां मानाभाव इत्यत आह ॐ तुल्यास्य सूत्रे इति ॐ एवञ्च तद्भाष्य विरोधान्नतथार्थ इति भावः । नन्वेवमपि सुबन्तोपश्लिष्टो य ऋकारादि

धातूपश्लिष्ट इत्यर्थात् सुबन्तावयवकधाताविल्यर्थो न्यायसिद्धः । अतएव वृत्तौ सुबन्तावयवयके धाताविल्येव व्याख्यातम् । एवं च तुल्यास्य सूत्रभाष्यमपि नानुपपन्नम् । तथाचैवं लक्षणायां मानाभाव इति चेन्न । तथासति सुबन्तधातूभयनिरूपितोपसर्गत्वस्य ग्रहणापत्तौ उपार्क्ष इत्यादावेव प्रवृत्तिस्स्यादिति निरुक्तभाष्यासङ्गत्या तस्यैव मानत्वात् । नहि सतिसम्भवे तद्घटितनिरूपितं ग्रहीतुमुचितम् । नन्वेवमपि वृत्त्यनुरोधात्सुबन्तावयवके एव लक्षणास्तु ॐइत्यतआह शास्त्रे इतिॐ सुबन्तधात्वोस्सम्बन्धस्य लक्षणा प्रयोजकस्य शास्त्रप्रसिद्धस्यैव ग्रहणौचित्यमितिभावः । एतेनोक्तार्थेलक्षणावा तदवयवे लक्षणावेत्यत्र भाष्यानुग्रहश्चिन्त्य इति भट्टोक्तमपास्तम् । प्रकरण प्रसिद्धसम्बन्धसम्बन्धिनि लक्षणया निर्वाहे अन्यसम्बन्धसम्बन्धिनि लक्ष णायां मानाभावस्यैव विनिगमकत्वात् । तदेतदभिसन्धायाहॐउचितमितिॐ एवंच उपार्षभपुरुषतीत्यादौ नित्यवृद्धिरेव न्याय्येति भावः ॐनवृद्धिरिति ॐ नन्वन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते वृद्धिरत्र न प्राप्नोतीतिचेन्न । उपसर्गसमानाकारमिति न्यायेन प्रेत्यस्य पृथक्कृतेः ॐव्याख्येयमितिॐ अत एव ऋत्यकइति सूत्रे प्रकृत सूत्रद्वयोदाहरणविषये ऋत्यकइत्यस्याप्रवृत्त्यर्थमारब्धस्य पूर्वविप्रतिषेधवार्ति कस्य धातुग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्यानं सङ्गच्छते । प्रार्च्छतीति तदुदाहरणंतु एतदुदाहरणस्याप्युपलक्षणमितिभावः । नच नमाङ्योगइति सूत्रे धाताविल्यु भयोश्शेष इति भाष्ये उभयोरित्यनुपपन्नम् त्रयाणामितिप्राप्तेरितिवाच्यम । उपसर्गनिमित्तककार्यस्यैक्यमङ्गीकृत्य तत्प्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॐ वृत्तौ स्पष्टमिति ॐ केचित्कारमतत्वेनेति शेषः । तेषामयमाशयः, औतोम्शसोरिति सूत्रे भाष्येसुब्ग्रहणमनुवर्तते वाग्रहणं निवृत्तं यथा अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारादित्युक्तम् । अत्रनिवृत्तपदस्वारस्यात्त स्यापि स्वरितत्वमस्त्येव दृष्टान्तस्य तादृशस्योक्तत्वात् तत्फलमेवं व्याख्यान मेवेति । स्पष्टं चेदमुद्योते केचिदित्यादिना ॐ न दृश्यत इति ॐ अयंभावः । यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदेवानुवर्तते नान्यदिति कैयटोक्त्या भाष्यस्या ननुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्याशयकतया नैतद्व्याख्यानं भाष्यारूढम् । दृष्टान्तेपि

निवृत्तस्यालुकः उत्तरत्रानवृत्तेर्दृष्टतया तद्बलादिहोत्तरत्रानुवृत्तिरुचिता मण्डूकानुवृत्तिप्रसङ्गात्। किंचयद्युत्तरत्रानुवृत्तिर्भाष्याभिप्रेता तदा नसंबध्यत इत्येव ब्रूयात्। उत्तरत्रावश्यकसंबन्धस्य निवृत्त्ययोगात्। किंच तथानुवृत्ता वेकवाक्यतयैवान्वये महदनिष्टमापतेदिति । अतएवोद्योते अरुचिबोधकं केचित्त्वित्युक्तमितिदिक्। वक्तव्यपदाभावात्सूत्रत्वभ्रमनिरासायाह ॐ वार्तिकमिति। धातावित्यनुवृत्तेरिति ॐ धातावित्यर्थाक्षेपकोपसर्गसंज्ञकार्थकोप सर्गादित्यनुवृत्तेरित्यर्थः । ऊठ्ग्रहणस्यान्तरङ्गपरिभाषाज्ञापकतापरभाष्यान्मण्डूकानुवृत्त्या उपसर्गादिति संबध्यत इति भावः । एतेन धातावित्यनुवृत्तिः किमर्थेत्याशङ्क्य अनुवृत्तोपसर्गपदस्यएङ्निरूपितोपसर्गत्वाप्रसिध्या प्राद्युपलक्षकत्वं माभूदित्येवमर्थेति समाधाय उचितंतूपसर्गादित्यनुवृत्तेरिति भट्टोक्त मपास्तम। अनुवृत्तोपसर्गपदस्य प्राद्युपलक्षकत्वभ्रमनिरासायैव तथोक्तत्वात् ॐ अचोन्त्यादि । षष्ठीति ॐ नच निर्धारणविभक्त्यन्तस्य बहुवचनान्तताया वक्ष्यमाणत्वेनेदमसंगतमिति वाच्यम्। सूत्रे व्यत्ययेनैकवचनमित्याशयात् ॐ गमकत्वादिति ॐ नित्यसापेक्षत्वादित्यर्थः । यत्तु सौत्रत्वादिति यावत् अन्त्यपदस्यावयविनं प्रति साकांक्षत्वेपि निर्धारणविधिं प्रत्यनाकांक्षत्वादित्याहुरिति, तन्न। अनवयवबोधकान्त्यपदस्य निर्धारणविभक्त्यन्तांशे नित्यसाकांक्षत्वात्। आगत इति। भगवतो नित्यत्वसंपत्तये जातार्थहानम्। ननु मृताण्डादिति दीर्घनिर्देशोनुपपन्न इत्यत आह ॐ अणिविषय इति ॐ व्यपदेशिवद्भावविषये सर्वत्र मुख्यव्यवहारप्रयोजकनिमित्तसद्भावसंपत्त्यर्थमेकस्मिन्नेव समुदायरूपावयवरूपादिकमारोप्य व्यवहार उपपादनीयः। तस्यच व्यवहारस्य न गौणत्वम्। लोकनिरूढत्वात् । अतो नगौणमुख्यन्यायावतार इति वदतः कैयटस्यानुरोधेन शङ्कते ॐ नन्वित्यादि ॐ तदनुरोधेनैव समाधत्ते। एकस्मिन्नेवेत्यादिनालमित्यन्तेन । मुख्यव्यवहारप्रयोजक निमित्ताभावेपि चैतन्यस्य स्वरूपमिति व्यवहारोपपत्तये स्वीकृतस्य विकल्पात्मकज्ञानस्य लोकव्यवहारइव शास्त्रव्यवहारेपि प्रयोजकत्वस्वीकारेणैवोपपत्तावारोपस्य नात्रोपयोगः। व्यपदेशिवद्वचनमप्येतदाशयकमेवेत्यभिप्रेत्याह।

ॐवस्तुत इति । शब्दज्ञानानुपातीतिॐ प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूप-पञ्चवृत्तिषु विकल्पस्य लक्षणमिदम् । शब्दज्ञानजन्यो बाह्यवस्तुशून्यो विकल्प इति तदर्थ इतिमिश्राः । वस्तुतस्तु अत्र शब्दपदेन शब्दप्रयोगउच्यते ज्ञान-पदेन तज्जन्यज्ञानं ते अनुपतति अनूत्पादयति तदुभयजनक इत्यर्थः । वस्तु शून्यः बाह्यवस्तुशून्यः विकल्प इति सूत्रार्थः । अयंच बाधाबाधकाला-विशेषेण सदा जायतइति विपर्ययाद्विशेषः । शाब्दबोधजनकपदार्थोपस्थिते-र्वक्तुश्शब्दप्रयोगजनकमानसज्ञानस्यापि विकल्पत्वमुक्तं भवति । पदार्थोप स्थितेर्विकल्पत्वे उक्ते शाब्दबोधस्यापि तदुक्तप्रायमेव । "अत्यन्तासत्यपि-ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोतिहीति हरिकारिकायां ज्ञानमवष्टभ्य शब्दस्स्वप्रयोगं करोतीत्यप्यर्थाङ्गीकारेणोक्तसूत्रार्थस्सर्वोपि संगृहीत इति बोध्यम् । एतेन संबन्धांश एव विकल्पात्मकं ज्ञानम् चैतन्यस्य स्वरूपमिति तदुदाहरणादिति वदन्त आचार्याः परास्ताः । तथाच सति शशशृङ्गादिपदाज्जायमानोपस्थितेः कुत्राप्यनन्तर्भावेन सूत्रस्य न्यूनतापत्तेः । नच तत्रापि शशशृङ्गयोस्संबन्धांश एव तद्वक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । वृत्तौ विशिष्टशक्त्यङ्गीकर्तृभि स्तथा वक्तु मशक्यत्वात् । यत्तु संग्राहकशास्त्रस्यान्यत्र चारितार्थ्यादेतद्विषये वचना भावे उपप्लवएव न स्यात् विकल्पात्मकज्ञानजननंतु दूरेतरामित्याचार्यास्तन्न। संग्राहकवाक्येन जायमानस्य ज्ञानस्यांशतः प्रमात्वस्यांशतो विकल्पत्वस्यच वक्तुं शक्यतया लोकवच्छास्त्रेपि विकल्पविषयीभूतांशेपि प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । दृश्यतेहि लोके चैत्रस्यैकपुत्रत्वे मैत्रस्य बहुपुत्रत्वे चैत्रमै-त्रयो ज्यैष्ठपुत्रावानयेत्यादिवाक्यजन्यज्ञानादुभयानयने सार्वजनीना प्रवृत्तिः। यदपि विकल्पात्मकज्ञानस्य शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वंच निर्मूलम् । अत एवा द्यन्तवत्सूत्रे भाष्येऽपूर्वानुत्तरत्वलक्षणत्वादाद्यन्तयो स्सिद्धमेकास्मिन्नर्थे आद्यन्तवद्भावेनेति वार्तिकमतमुपन्यस्य गोनर्दीयस्त्वाह सत्यमेतत्सति त्वन्य स्मिन्निति स्वमतेन सूत्रारम्भएव कार्यइत्युक्तमिति । तदपि भाष्यसंदर्भापर्या लोचनमूलकमेव । तथाहि आद्यन्तवदेकास्मिन्निति सूत्रभाष्ये सूत्राशयमुप वर्ण्य विकल्पात्मकज्ञानेनैव सिद्धे सूत्रं नारम्भणीयमिति प्रतिपादयितुम्,

अस्तिप्रयोजनमेतदित्यादिना सूत्रस्य न्यूनतामाशङ्क्य तत्परिहाराय व्यपदे शिवद्भाववचनस्य कर्तव्यतामुद्भाव्य लोकवद्विकल्पात्मकज्ञानादेव सिद्धि रित्याशयेन व्यपदेशिवद्वचनमपि प्रत्याख्यातम् । प्रत्याख्याने लोकविज्ञाना दिति हेतूक्त्या लोकवद्विकल्पात्मकज्ञानेनैव सिद्धिरिति सूचितम् । यत्तु विकल्पात्मकज्ञानस्य शास्त्रे उपयोगमनादृत्य प्रवृत्तस्य सूत्रस्य अपूर्वानुत्तरत्व लक्षणत्वादाद्यन्तयोस्सिद्धमेकस्मिन्निति वार्तिककारेण तद्रीत्यैव कृतं प्रत्या ख्यानंतु न युक्तम्। प्रमाविषयीभूताद्यन्तयोरपूर्वानुत्तरत्व लक्षणत्वाभावादि त्याशयेन गोनर्दीयस्त्वाहेत्याद्युक्तम् तत्तु वार्तिककाराभिप्रेताद्यन्तपदप्रवृत्ति निमित्तायुक्तत्वप्रतिपादनपरं नतु विकल्पज्ञानस्याप्रवर्तकत्वपरम् । एवं च विकल्पात्मकज्ञानस्य शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वाभावो नैतद्भाष्याक्षरस्पृष्टः । प्रत्युत व्यपदेशिवद्वचनप्रत्याख्यानेन शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वमेव प्रदर्शित मिति स्फुटीभवति तत्रत्यभाष्यकैयटादिग्रन्थसन्दर्भपरिशीलनशालिना मित्यलम् । पतन्ति अञ्जलयो यस्मै इति विग्रहेण प्रकृतोदाहरणत्वं मनो रमोक्तं कटाक्षयन्नाह ॐअञ्जलेः पतित इतिॐ इतशब्दलोपे इति । नच जश्त्वा पत्तिरिति वाच्यम् । कृदन्तेन समासे तदप्राप्तेः । एतेनेदमुपलक्षणं जश्त्वा भावस्यापीति परास्तम् । एवं चात्र पाठोऽनार्ष इति भावः । नन्वस्य मयू रव्यंसकादिषु पाठे अवधारणार्थकचशब्देन समासान्तराप्रवेशे श्रीमद्भगवत्प तञ्जलिविरचित इत्यनुपपन्नमतआह ॐ पृषोदरादित्वाद्वेति ॐ तत एव समा- सोपीति भावः । यद्वासुप्सुपेतिसमासो बोध्यः । एतेन समासार्थं मयूरव्यं सकादित्वस्यावश्यकत्वेन पृषोदरादित्वकल्पनं किमभिप्रेत्येतितु चिन्त्यमित्य पास्तम् । यत्त्वत्रजश्त्वाभावार्थं इतशब्दस्य लोपे इत्यत्राकार उच्चारणार्थः ।

एवं चेदित्यस्य लोपे अकारस्य सत्वे तेन पररूपे तस्य स्थानिवत्त्वान्नजश्त्वम् । अन्यथा पाठोऽनार्ष इति साक्षादेव वदेदित्युक्तम् । तन्न । तल्लोपे साधुरित्य नेन तल्लोपाव्यवहितोत्तरं साधुत्वबोधनेनानार्षत्वस्योक्तप्रायत्वात्तत्स्वारस्य भङ्गापत्तेः । अन्येतु मयूरव्यंसकादित्वात्समासे अत्रपाठादितशब्दस्य पर रूपेऽर्थाधिकविकारेण पदत्वाभावाज्जश्त्वाभावः नह्यत्र टेरित्युपात्तमस्ती

त्याहुस्तन्न । मयूरव्यंसकादित्वे दोषस्योक्तत्वात् । नच पृषोदरादि त्वात्समासः । समासमात्रफलकस्य पृषोदरादिपाठस्यादृष्टत्वात् । केचित्तु मयूरव्यंसकादित्वादेव तित अम् इत्यस्य तमादेशमाहुः । परेतु अदन्त धातोरेव पतितसिद्धौ पत्लृधातोः पत्त इत्येव । तथाचाञ्जलेः पत्त इति विग्रहे पररूपे संयोगान्तलोपे जश्त्वाभावश्चेत्यर्थमत्रैवपाठः पृषोदरादौ मयूरव्यंसकादौच पाठे गौरवादिति वदन्ति । तन्न । तादृशधातो स्सत्वे मानाभावात् । नच द्युत द्यावा नियुतः पत्यमानः इति श्रुत्यनुरोधात् तपसंतापेवा इत्यत्र पतेति व्यत्यासेन पाठान्तरस्य स्यापि तत्वात्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । श्रौतप्रयोगस्य तप्यते वर्णव्यत्ययेन पततेर्विकर णादिव्यत्ययेनवा उपपत्तौ पाठान्तरे गमकत्वासंभवात् । लोके पत्त इति प्रयोगानुपलंभेन पाठान्तरस्य छान्दसत्वाच्च । अतएव द्वितीयाश्रितातीत पति तेति निर्देशेनैव पतितसाधनपरा स्सर्वे ग्रन्था स्सङ्गच्छन्ते । किञ्चैदृशेषु संयो गान्तलोपो दुर्लभः स्थानिवत्त्वात् । अतएव प्राप्तोदक इत्यादौ तादिलोपो नेत्यन्यत्रविस्तरः । ननु मनोरमोक्तरीतिरेवकुतो नेत्यत आह ॐगोनर्ददेशे इति ॐ तत्र मानमाह ॐऐतिह्यादितिॐ ओत्वोष्ठयोः । ननु समर्थपरिभाषोप स्थित्या समास इत्येतल्लाभे समास इति व्यर्थमत आह ॐअत्र समर्थेतिॐ यत्तु वस्तुतस्तु तदुपस्थानेऽपि न तद्वैयर्थ्यम् काल ओष्ठीयितुं शक्तस्य ओष्ठीयितु- मित्यादौ उपपदस्य क्यजन्तप्रकृतिकतुमुन्नन्तेनैकार्थीभावसत्वेन तत्रातिप्रसङ्गवारणेन तत्सार्थक्यादिति तन्न । तदुपस्थितावर्वर्णान्तस्य ओष्ठादिना यत्र सामर्थ्यं तत्रैव प्रवृत्तिस्स्यात् । तादृशश्च समासएवेति तद्वैयर्थ्यम् । काल ओष्ठीयितुमित्यादौ कालादे स्तुमुन्नन्तेनैकार्थीभावेपि ओष्ठमात्रेण तद भावेनातिप्रसङ्गाभावात् । यदपि अत्र तदुपस्थाने यत्रावर्णस्य ओष्ठादिना सामर्थ्यम् औपगवोष्ठ इत्यादौ तत्रैव स्यान्नतु दन्त्योष्ठ्यादौ अकारस्यानर्थ क्येन सामर्थ्याभावादित्याशयोद्भावनं तदपि न । औपगवोष्ठ इत्यादाव कारस्यार्थवत्वेऽपि तन्मात्रस्य ओष्ठादिना सामर्थ्याभावात् । अस्य ओष्ठः ओष्ठ इत्यादौ यद्यपि संभवति तथापि दन्त्योष्ठ्यादौ समर्थपरिभाषानुपस्थाने

ऽपि दोषस्य वक्ष्यमाणतया तद्ग्रन्थस्वारस्यभङ्गापत्तेश्च ❀पदत्वेनेति❀ तेन उपपदमतिङित्यत्र सुब्ग्रहणाननुवृत्तावपि परिभाषोपस्थितिरिति भावः। इदं गतिर्गतावितिसूत्रस्थकैयटानुसारेण। तत्रहि पदस्येत्यधिकारेण परिभाषोपस्थित्या परनिमित्तानुपादानेऽपि यत्क्रियायुक्ताः प्रादय इति विशेषलाभेन आमन्द्रैर्हरिभिर्याहीत्यादौ गतावित्यस्याभावेपि निघातो वारितः । एतेनास्योदाहरणं मृग्यं प्रत्युत युष्मदस्मदोष्षष्ठीत्यादिष्वेतत्प्रवृत्तौ वाक्ये आदेशानापत्तिरित्याचार्योक्तमपास्तम्। कैयटस्य व्यपेक्षापि गृह्यत इत्याशयात्। अतएवानुदात्तं सर्वमितिसूत्रे समानवाक्यइति वार्तिकव्याख्यानावसरे ओदनं पच तव भविष्यतीत्यादौ त्वत्कर्तृकेण पाकेन त्वत्स्वामिक ओदनो भविष्यतीत्येवं पाकस्य युष्मदर्थस्य च व्यपेक्षास्तीत्यादेशप्रसङ्गस्तद्वारणाय वार्तिकमिति कैयटोक्तं सङ्गच्छत इति दिक् । सामर्थ्यमेकार्थीभाव एवेति सिद्धान्तरीत्याह ❀सुबन्तत्वेनवेति❀ वाशब्दोनुक्तसमुच्चायकः। तेन तिङन्तत्वादिनावच्छिन्नायामप्युद्देश्यतायामाख्यातमाख्यातेनेत्यादावेतदुपस्थितिः । पदविधिसहचरितोप्येतदुपस्थितौ निमित्तं तेन कृदादिविधावप्येतदुपस्थितिः। अत्रोद्देश्यता शब्दप्रयोज्यैवेति नाग्रहः किन्त्वर्थसिद्धापि। तेन तद्धितविधावप्यस्योपस्थितिः। एकशेषस्तु वस्तुतो न वृत्तिरित्यन्यत्र स्पष्टम् । एवं च समासकृत्तद्धितसनादिविधयोऽत्र पदविधिशब्देन गृह्यन्ते तेनान्यारादितरर्तेत्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः ❀ साक्षादिति ❀ तेन पदान्ताद्वेत्यत्र पदत्वस्य परंपरया उद्देश्यतावच्छेदकत्वेपि नक्षतिरिति भावः। यत्तु पदसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकसंज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसंपादकत्वरूपविधित्वं पदविधित्वं यथाश्रुतं तु नयुक्तम् । यङादिविधौ ण्वुलादिविधौ स्वार्थिकतद्धितविधौ च परिभाषानुपस्थितिप्रसङ्गादिति तन्न । तत्र तत्रोपस्थित्युपायस्य ग्रन्थकृतैवोपदर्शितत्वात्। उक्तपदविधित्वं यद्यप्यनुगतं तथापि न भाष्याक्षराननुगुणमिति विभावय । वस्तुगत्या पदसंज्ञकविधावित्यर्थेऽपि प्रकृते तदनुपस्थितिरेवेत्याह ❀ओत्वोष्ठादिमात्रस्येति❀ अत्र मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये, श्यामादौ तत्वेपि जसादौ तदभावादिति भाव इति

रीत्याऽनन्त्ययोः प्लुतेसिद्धेऽतिरिच्यमानं प्रयोगग्रहणं अन्त्यानन्त्यसाधारण्येन प्लुतप्रापकं भविष्यति द्वितीयार्थत्वभिमते हैहेन्तइत्येव वदेत् । तथाचानेन अनन्त्ययोः प्लुतसिद्धौ अन्त्ययोः पूर्वेणच सिद्धौ सामान्यतः प्लुतबोधनं नियमार्थं मतो न पूर्वोक्तदोषावकाश इति । अत्रेदं बोध्यम् । हैहेग्रहणं तु हैहयोरित्यस्य प्रयोगइत्यनेनान्वयभ्रमवारणाय तथासति अन्त्यानन्त्यसाधारण्येन तत्प्रयोगे हूयमानार्थपदस्य वाक्यघटकस्य प्लुत इत्यर्थे अनन्त्यस्य प्लुतार्थं स्यात् । एवं च प्लुतसमावेशस्स्यात् । रामहे इत्यादौ रामशब्दे प्लुतापत्तिश्च । हैहेप्रयोगे इत्युक्तावपि पूर्वोक्तएव दोषः । अतो यथान्यास आदृतः । यदितु हैहेप्रयोग इति समस्तपाठेन सिद्धे व्यस्तपाठेन तयोः प्लुतस्थानित्वबोधनात्कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइत्यत्रेव प्रत्यासत्त्या इष्टसिद्धिरित्युच्यते तदा प्रथमं हैहेग्रहणं शक्यमकर्तुमिति । नन्वयं नियमपक्षो हैहयोर्हूयमानार्थकत्वं विना न सम्भवति । भाष्यकैयटाभ्यां तु तयोर्हूयमानार्थकत्वाभावएव लभ्यते । तथाहि भाष्ये हैहेग्रहणस्य हैहयोः प्लुतिः प्रयोजनमित्युक्त्वा देवदत्तहे इत्युदाहृतम् । यदि तयोर्हूयमानार्थपदत्वं पूर्वेण सिद्धे इदमसम्बद्धमेव स्यात् । कैयटे च पूर्वेण हूयमानार्थस्य पदस्य वाक्यान्तस्य टेः प्लुतविधानात् हैहयो र्न प्राप्नोतीति वचनमित्युक्तम् । एवं च तयोस्तदर्थत्वाभावः स्पष्टं लभ्यत इत्यत आह । ॐकेचित्त्विति ॐ ॐ एकं हैहेग्रहणमिति ॐ हैहेप्रयोग इति समासघटक हैहेग्रहणमित्यर्थः । हैहयोरितित्वित्युत्तरग्रन्थस्वारस्यात् । ॐअन्त्ययोरेवेतिॐ । अधिकृतस्य वाक्यस्येत्यस्य टेरित्यनेन क्लृप्तसम्बन्धस्य त्यागे मानाभावादिति भावः । हैहेन्त इत्येवसिद्धे प्रयोगग्रहणेनोभयाद्यर्थत्वसिद्धिरितितु न प्रयोगग्रहणस्यानर्थकार्थत्वमात्रफलकतायाएव भाष्ये उक्तत्वात् । अनन्त्यार्थत्वे प्रयत्नान्तरस्यैव कृतत्वाच्च । एतेनेदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । "यत्तु अस्य चिन्त्यतानिरसनार्थं हैहेग्रहणमिति प्रतीकमुपादाय तद्विशिष्टग्रहणमित्यर्थः अन्यथा प्रयोगग्रहणसामर्थ्यात् अनन्त्यार्थताया अपिसुवचत्वादन्त्ययोरेवेत्युत्तरग्रन्थासंङ्गति" रित्याहु स्तन्न । तथासति एकमिति विशेषणस्यानन्वितार्थत्वापाताद्वैयर्थ्यं ।

पाताच्च । भाष्यकृत्कृतप्रयत्नस्य वैयर्थ्यापाताच्च । ननु द्वि हैहयोरित्येवास्तु एकमनन्त्यार्थं द्वितीय मन्त्यार्थंस्यात् । नचैकस्य वैयर्थ्यम् । तदभावे हैहेन्तवाक्ये निर्दिश्यमानयोस्तयोस्स्यात् । अनन्त्ययो र्न स्यादित्यतस्तत्सत्वात् । तथाच प्रयोगग्रहणं किमर्थमित्यत आह । ‡प्रयोग इतित्वित्यादि ।‡ ‡अनर्थकयोरिति । ‡ आनर्थक्यं च ततो बुबोधयिषाविरहात् शस्त्रीशब्दे स्त्रीशब्दस्येव बोध्यम् । एतेन द्योतितत्वेन द्योत्याभावादित्यसङ्गतं द्योत्यैक्येपि व्यतिलुनीत इत्यादौ द्योतकसमुच्चयस्य दृष्टत्वादित्यपास्तम् । बुबोधयिषाविरहप्रतिपादनेऽस्योपयोगात् । अत एव भाष्ये हैहयोः प्लुत्यर्थं मित्युक्त्वा देवदत्त हे इत्युदाहृत्य प्रयोगग्रहणमनर्थकार्थमित्यस्यापि देवदत्त हे इत्युदाहरणं संङ्गच्छते । अन्यथा पूर्वोदाहरणेप्यानर्थक्ये तदसङ्गतिः स्पष्टैव । ममतु पूर्वत्र बुबोधयिषा उत्तरत्र नेति वैलक्षण्यम् सूपपादमिति दिक् । अनर्थकस्य पदत्वं तु निपातस्यानर्थकस्येति प्रातिपदिकत्वाद्बोध्यम् । ‡तद्वैयर्थ्यमिति‡ । सातितु प्रयोगग्रहणे तत्सामर्थ्यादानर्थक्ये सत्यपि तयोः प्रयोगः तयोश्च प्लुतसिद्धिरिति भावः । ‡हूयमानार्थपदत्वाभावादिति‡ । आभिमुख्यद्योतकत्वेपि अभिमुखीभवनविषयकज्ञानाश्रयरूपहूयमानार्थत्वाभावादिति भावः स्पष्टंचेदमुद्योते । यत्तु नामगोत्रयोरेव तद्वृत्तिस्त्वात् अत एव तच्च रूढमिति प्रागुक्तविरोधो नेति तन्न । वात्सीबन्धुरित्यादौ गुरोरनृतइति प्रवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्यविरोधात् । स्वोक्तं प्रमाणयति ।‡एतत्सर्वमिति । आहुरिति‡। अत्रारुचिबीजंतु भाष्ये प्रथमहैहेग्रहणस्य प्लुत्यर्थताया उक्तत्वेन तद्वैपरीत्येन कथन मसंङ्गतमिति । नच भाष्यस्योक्त एवाशय इति वाच्यम् । हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं हैहयोः प्लुत्यर्थमित्यत्र प्रयोग ग्रहणविशिष्टस्योपादानदर्शनात् पुनर्हैहेग्रहणं किमर्थमनन्त्ययोरपि यथास्यादित्यत्र पुनरित्युक्तेश्च तादृशाशयकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव वृत्तौ पुनर्हैहयोर्ग्रहणमनन्त्ययोरपि यथास्यादित्यत्र सविभक्तिकनिर्देशस्संङ्गच्छतइति दिक् । ननु सर्वथा समावेशो दुर्निरूपः अस्य सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायेनैतद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेरिति हरदत्तोक्तं निराकर्तु

मनुवदति । ॐयत्त्वित्यादि । तस्याप्राप्तेरितिॐ। यत्तु गुरोरनृत इत्यस्य भिन्नपदत्वेपि प्रवृत्तिस्तथाचापवादत्वं सुस्थम् । अतएव गुरोरनृतईति सिद्धे नियमार्थमिति स्वरसत उपपद्यत इति तन्न । अनुदात्तं पदमित्येव सिद्धे एकैकग्रहणवैयर्थ्यशङ्कापर भाष्यविरोधात् । तथाङ्गीकारेपि अनन्त्यगुर्वभाववति अस्य चारितार्थ्येनापवादत्वस्य दुर्निरूपत्वात्। तदेतत् ध्वनयन्तादृशे चारितार्थ्यं दर्शयति।ॐशिव हे इतीति ॐ गुरोरनृतःॐदूराद्बोधन एवेति।ॐ दूराद्धूतेचेति सूत्रविषयएवास्यप्रवृत्तिरिति भावः । अत एव भाष्ये गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वादितिवार्तिके अन्येनेत्यस्य दूराद्धूतेचेति विवरणं सङ्गच्छते । वृत्तिकृदुक्तरीत्या प्रत्यभिवादे इति सूत्रविषयेऽप्यस्य प्रवृत्तौ विशिष्योक्तिरसम्बद्धा स्यात् । नच दूराद्धूतेचेति प्रत्यभिवादे इत्यादेरप्युपलक्षणमिति वाच्यम् । तथासति प्राथम्यात्प्रत्यभिवादे इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । अत एवान्येनेत्येकवचनमपि स्वरसत उपपद्यते । सूत्रशेषे एकैकग्रहण मनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति विहितप्लुतसमावेशनिवृत्त्यर्थमितिभाष्यस्यतुएतद्विहित प्लुतमनूद्य अनुदात्तरूपगुणमात्रं तेन विधीयत इत्याशय इति न तद्विरोधः । अत एवानुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति सूत्रे वृत्तौ नानेन प्लुतो विधीयते किंतु दूराद्धूतादिषु विहितस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयत इत्युक्तम् । यद्यपीदं वृत्तिग्रन्थे न दृश्यते तथापि पाठान्तरतया हरदत्तग्रन्थे दर्शितमिति बोध्यम्। वृत्तिकृन्मतं दर्शयति । ॐदूरत्वं चात्राविवक्षितमितिॐ । भोराजन्येत्यस्योपन्यासस्तु प्राचामिति योगविभागो नास्तीत्यभिप्रायेण । तत्सत्वेतु प्रत्यभिवादइत्यनेनैव राजन्यविशोर्विकल्पसिद्धेस्तयोर्ग्रहणस्याकर्तव्यतया भोशब्दस्यानन्त्यगुरुमत्त्वाभावेनैतदविषयतया च नैतदुपन्यासावश्यकता । एतत्रयेत्यपि एवमेवेति बोध्यम्। ॐएतत्रयेतिॐ । प्रत्यभिवादे दूराद्धूतेच भोराजन्येत्येतत्रयेत्यर्थः । यत्तु भोराजन्येति विहाय हैहेप्रेत्येतत्साधारणात्रित्वमुक्तं तन्न । तस्य नियामकत्वपक्षे तद्विषये एतदप्रवृत्तेः । विधित्वपक्षेपि तद्विषये एतत्प्रवृत्तौ फलाभावात् एतदप्रवृत्तिमन्तरा विधित्वा

लाभाच्चेति दिक् । ❀वृत्ताविति❀ । आद्ये प्रत्यभिवाद इत्येवमादिना यः प्लुतो विहित स्तस्यैवायं स्थानिविशेष उच्यत इति हरदत्तप्रदर्शितपाठान्तरे । अन्त्ये पूर्वोक्तपाठान्तरेचेति भावः । ❀टिसमुच्चयार्थ इति❀ । तस्य समुच्चयेन पूर्वशास्त्रविहितप्लुतोऽनूद्यते असमावेशार्थं नानेनापूर्वो विधीयते गौरवात्फलाभावाच्च । अत एव दूराद्धूतेचेत्यस्य आगच्छ भो माणवक देवदत्त इत्युदाहृतं वृत्तौ । अन्यथा एतदविषयस्य शिवेत्यादेरुदाहर्तव्यतया एतद्विषयोदाहरणमसम्बद्धमेव स्यात् । एतद्विहितानामेवेत्युत्तरग्रन्थेतु अनुवादसाधारणमेव विधानं विवक्षितमिति बोध्यम् । यद्वा टेरित्यनेनैव प्लुतः समुच्चयबलादेतद्विषये दूराद्धूतेचेत्यादेरप्रवृत्तिरेव । एवं चैतद्विहितानामेवेति स्वरसत उपपद्यते । वृत्तौ देवदत्तादेस्तदुदाहरणंतु नैतत् प्लुतविधायकं किंतु स्थानिविशेषनिर्णायकं एवं च पूर्वशास्त्रैरेव सर्वत्र प्लुतः एकैकग्रहणमपि युगपत्स्थानित्वनिवर्तकमेवेत्याशयकमिति दिक् । ❀अन्त्यलघुमतीति❀ असुब्वतइति भाष्यप्रयोगान्नकर्मधारयादिति काचित्कमिति भावः । ❀इत्यादीनामिति❀ वृत्तिकृद्रीत्येदम् । आदिशब्दः प्रकारे ❀व्याख्यानाच्चेति । अनन्त्यस्यापीत्येतदुक्तिसामर्थ्यात् । अन्यथा एकैकग्रहणमहिम्ना वाक्यस्य टेरित्यधिकारबाधे अन्त्यानन्त्यगुरावेतत्प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्यादिति भावः ननु अनुदात्तं पदमितिपरिभाषया उदात्तद्वयासमावेशे तत्सन्नियोगशिष्टस्य प्लुतस्याप्यसमावेशस्सिद्ध इत्यत आह ❀अनुदात्तं पदमित्यादि । न प्रवर्तत इति ❀ । कार्यकालेऽपीति शेषः । एतद्विषये कार्यकालपक्ष एव नेतितु नसम्यक् । प्रकृतसूत्रे अनुदात्तं पदमितिसूत्रेच भाष्ये कार्यकालस्योक्तत्वात् । अत एव देवदत्तेत्यादावामन्त्रिताद्युदात्तत्वे प्लुतसन्नियुक्तोदात्तस्य तस्य समावेशसिद्धिरिति स्पष्टमन्यत्र तदाह । ❀वक्ष्यत इति ❀ । ननु एतद्विषये कार्यकालस्याप्यभ्युगमे सति फले त्रिपाद्यामपि तत्प्रवृत्तेस्सुवचतया पर्यायस्सिद्ध स्तथाच प्राग् ग्रहणमन्तरा एकैकग्रहणेन विकल्पोपि सिध्यतीत्यपरमनुकूलम् । स्पष्टं चेदं भाष्ये इति चेन्न । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरित्येतद्विषये उदात्तानुदात्तप्लुतसमावेशाभावार्थं

तस्यावश्यकतया तेनैवान्यत्र समावेशाभावे सिद्धे फलभावात्परिभाषा न प्रवर्तत इत्याशयात्। तदेतदभिसन्धायाह ॐप्राचामितित्विति ॐ यत्तु अनुदात्तं पदमिति परिभाषाया उदात्तस्वरितान्यतरविधायक शास्त्रत्वस्य लिङ्गत्वेन त्रिपाद्या असिद्धत्वात्तादृशशास्त्रत्वप्रकारकज्ञानाभावा देतस्यास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ उदात्तप्लुतसमावेशाभावार्थैकैकग्रहणमित्याशय माधिश्चक्रुस्तत्र। प्रकृतपरिभाषया समावेशाभावप्रतिपादकप्रकृतभाष्यविरोधात्। व्यवस्थितविभाषात्वं प्रमाणयति ॐअत एवेति ॐ भाष्यानुक्तेत्यत्र भाष्यासम्मतेत्येवार्थ इति भावः। ननु गुरोश्चानृत एकैकस्य प्राचामित्यस्तु चकारादेरेव समुच्चयान्नानुपपत्तिरिति चेन्न। अनन्त्यगुरुसमुच्चयापत्तेः। नच गुरुग्रहणं व्यर्थम्। गुरुमत्येवास्य प्रवृत्तिरित्येवमर्थं तत्सत्वात्। सिद्धान्त इव व्याख्यावलंबनेतु न कश्चिद्दोष इति भट्टाः। तत्र व्याख्यानमनन्त्यग्रहणमूलकमेवेत्युच्येत तदा यथासूत्रमेव साध्विति दिक् ॐ अप्लुतवदुपस्थित ॐ अध्याहार इति ॐ निर्धर्मिकारोपस्याप्रसिध्या धर्म्युपादानस्यावश्यकतया अनुपस्थिताध्याहारकल्पनापेक्षया प्रतियोगितया उपस्थितस्यैवाध्याहारो न्याय्यः। किंचा प्लुतस्याप्लुतसादृश्यविधाने फलाभावेन प्लुत एव धर्मितया निर्दिश्यत इति भावः ॐतत्स्थाने इति ॐ नच वद्ग्रहणाभावेऽपि षष्ठ्या अश्रुतत्वेन आदेशत्वानिर्णयात् प्लुतोऽप्लुतइत्युक्त्या प्लुते प्लुतभिन्नत्वस्यारोपंविना दुर्लभतया गोतोणिदित्यादाविव विनापि वतिं तदर्थाऽवगतिरिति वाच्यम्। षष्ठ्यभावेपि नाभिनभं चेत्यादावादेशत्वानिर्णयात्। आदेशविधिप्रकरणाच्च वद्ग्रहणाभावे निरुक्तार्थापत्तिरित्याशयात्। ॐ अप्लुतस्यविधाने इति ॐ। दीर्घ इति वाच्ये एवमुक्त्या अन्तरतमपरिभाषाबाधेन पर्युदासमहिम्ना हलामप्राप्तया ह्रस्वस्य दीर्घस्य च, विधाने इति भाव इति भट्टाः। अन्येतु उद्देश्यस्य प्लुतस्य उपस्थितेर्दीर्घ इति न्यासे नस्यादित्यप्लुत इत्यस्य चरितार्थतया अन्तरतमपरिभाषाबाधे मानाभावेन दीर्घ एवात्रादेशो न्याय्य इत्याहुः। ननु प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने यथाश्रुतमेवास्त्वित्यत आह ॐ प्रसज्येति। गौरवादिति ॐ अयं भावः। अप्लुत इत्यनेन ह्रस्वदीर्घयोः दीर्घस्य वा विधा-

नेऽपि सन्धिकार्यप्रवृत्त्या प्लुतस्य निषेधेऽपि तत्प्रवृत्त्या फले विशेषाभावेन असमर्थसमासाश्रयणप्रयुक्तं गौरव मत्र पक्षे इति। नन्व इति निपातस्य सम्बोधनार्थकस्य निपातएकाजिति प्रगृह्यत्वे दूराद्धूतेचेति प्लुते पर्युदासपक्षे ह्रस्वदीर्घयो र्दीर्घस्यैव वा श्रवणं स्यात् प्रसज्यप्रतिषेधेतु ह्रस्वस्यैव श्रवणं स्यादिति फलभेदेन फलमुखगौरवं न दोषायेत्यत आह ॐ किं चेति। इति वदेदिति ॐ पर्युदासपक्षे ह्रस्वदीर्घयो र्दीर्घस्यैववा श्रवणाय तथा नोक्तमिति भावः। ननु प्लुतप्रकरणे तथा पाठे यस्यानन्तरं पाठ स्तस्यैव निषेधः स्यात् इह करणेतु सर्वस्यापीति फलभेदात्तथा नोक्तम्। नच वाक्यस्य टे रित्यनेन सहास्य अधिकारत्वे तात्पर्यमिति वाच्यम्। तथासति सर्वविधिष्वपि सम्बन्धात् उपस्थिते इत्यस्य वाक्येन पदेन टिनावा सम्बन्धे देवदत्तेति सोमसु ३ दितीत्यादावपि निषेधापत्तिः। इहपाठेतु उपस्थिते इत्यस्य ८ तस्थानिना अचैव सम्बन्धान्नतथेति फलभेदापत्तेरिति चेन्न। वाक्यस्य टे रित्यतः प्राक् नोपस्थिते प्लुत इति निषेधविधिरस्तु प्लुत इत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरस्तु निषेधशास्त्रे साक्षात् प्लुतस्थानिनैवाचा उपस्थिते इत्यस्य सम्बन्धोऽस्तु पुरस्तात्प्रतिषेधारम्भादिण्णिषेधवत् स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्यापि निषेधो भवतीति न फलभेद इत्याशयात्। नन्वत्रन्यासे ईचाक्रवर्मणस्येत्यत्र प्रकरणादचीत्यस्य सम्बन्धे अवसाने अप्रवृत्ति स्सिध्यति त्रिपाद्यां तथान्यासेतु अवसाने तत्प्रवृत्तिर्दुर्वारेति फलभेदः। न च तत्राचीति कर्तव्यमित्याशय इति वाच्यम्। तथासति लाघवानवकाशात्। येतु अचीति तत्र करणेऽपि लाघवमित्याशयं वदन्ति ते मान्याः। पदलाघवस्य वर्णलाघवस्य वा वक्तुमशक्यत्वादिति चेन्न। नोपस्थिते इत्यस्य त्रिपाद्यां न्यासेऽपि ईचाक्रवर्मणस्येत्यस्य प्रकृतिभावविधायकस्य प्लुतप्रगृह्याअचिनित्यमित्युत्तरं पाठे न बाधक मित्याशयात्। न चैवमागच्छतमग्नी ३ इदमित्यत्रापि प्रकृतिभावविकल्पापत्तिरिति वाच्यम्। येननाप्राप्तिन्यायेन प्लुतप्रयुक्तप्रकृति भावस्यैवाने विकल्पाङ्गीकारात्। न च प्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्तस्यापि परत्वात् कुतो न बाध इति वाच्यम्। नित्यग्रहणेन प्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्तस्य नित्यप्रकृति-

भावस्यैव प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । न चात्र न्यासे संहिताधिकारादसंहितायां निषेधाप्रवृत्तिः त्रिपाद्यांन्यासे तदसम्बन्धादसंहितायां तत्प्रवृत्तिरिति फलभेदइति वाच्यम् । संहिताधिकारफलस्यौपश्लेषिकाधिकरण-सप्तम्यैव सिद्धि मङ्गीकृत्य संहिताधिकारप्रत्याख्यातृभाष्यरीत्या फलभेदाभावात् । एतेन संहितायामित्यस्य संम्बन्धासम्बन्धाभ्यां विशेष इति परास्तम् । स्यादेतत्, अणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र पर्युदासा दचइत्यर्थलाभ इति लणूसूत्रभाष्यस्वरसात् प्रगृह्यत्वस्याल्वृत्तिधर्मत्वेन पर्युदासपक्षे आदेशे अनतिदेशेन सन्धिकार्यप्रवृत्त्या भवदुक्तविशेषो न सम्भवति । नच पञ्चमी समासपक्षेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन तत्त्वं सुलभमिति वाच्यम् । सर्वं वाक्यं सावधारण मितिन्यायेन षष्ठीसमासपक्षे पूर्वस्यैव विधाविव पञ्चमीसमासपक्षे परस्यैव विधौ तत्प्रवृत्तेः । अत एव अयजे इन्द्रमित्यादौ गुणस्य स्थानिवत्वात्सवर्णदीर्घो नेतिचे न्न । ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यमिति सिद्धान्तपक्षे प्रगृह्यत्वस्य पचेते इत्यादौ विशिष्टवृत्तितया अन्तधर्मत्वाभावात् । लण् सूत्रभाष्यं तु ईदादयो द्विवचनमित्येकदेशयुक्तपक्षाभिप्रायकमिति नार्थसाधकम् । तत्पक्षस्यैकदेशयुक्तित्वं तस्मात्सएवास्तु मध्यमः पक्षइति ईदाद्यन्तं द्विवचनमित्यर्थस्य सिद्धान्तत्वप्रतिपादकेन भाष्येण ध्वनितम् । किंच प्रगृह्यत्वस्याल्मात्रवृत्तिधर्मत्वाङ्गीकारेपि द्विवचनत्वस्य निपातत्वस्य च अतथात्वेन लाभे पुनः प्रगृह्यसंज्ञाया वक्तुं शक्यतया फलं सुवचम् । संज्ञायाः कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । न च प्रकृतिवदतिदेशेन प्रगृह्यत्वस्य वक्ष्यमाणतया अप्लुतादेशस्थानिनि फलाभावाद्द्विवचनत्वाद्यनतिदेशे मध्ये विच्छिन्नत्वा दप्लुतादेशे तदतिदेशो दुर्लभः । स्पष्टाचेयंरीति रजन्त स्त्रीलिङ्गप्रकरणे शेखरे इति वाच्यम् । अन्यत्र तथात्वेपि भाविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेण संज्ञाप्रवृत्त्या तदर्थं द्विवचनत्वातिदेशस्य मध्येप्यावश्यकतया विच्छेदाभावात् । अत एव सुनयिकेत्यादौ धातुत्वस्य मध्येऽविच्छेदाद्धात्वन्तयकोरित्यस्य प्रवृत्तिः । अन्यथा तत्र यणघटिते धातुत्वप्रयुक्तकार्याभावात् मध्ये विच्छेदेन धातुत्वानतिदेशे तदसिद्धिरिति

तत्रैव निरूपयिष्यामः । नन्वेवमपि अप्लुतादेशस्थानिताया अल्मात्रवृत्ति धर्मावच्छिन्नत्वेन स्वरीत्या प्रगृह्यत्वस्य द्विवचनत्वादेर्वा अतिदेशो दुर्लभइति चे न्न । एतद्ग्रन्थस्य कौमुदीव्याख्यानाय प्रवृत्ततया तद्रीत्या पर्युदास एवो चित इत्याशयात् । किंच स्वरीत्यापि अज्मात्रनिमित्तक प्रगृह्यप्रकृतिभावा पेक्षया इतिशब्दनिमित्तकाप्लुतादेशस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वेन अप्लुता देशे प्रगृह्यत्वबुध्या प्रकृतिभावस्य सुवचतया विशेषस्सुवचः । जातासिद्धत्व मन्तरङ्गस्य निवर्तकमेव न प्रवर्तकमित्यत्र मानाभावः । अत एव अक्षद्यूरित्यत्र यलोपवारणाय प्रयत्नविशेषो ग्रन्थकृत स्सङ्गच्छते । किंच प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे प्रगृह्यत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभावः पर्युदासपक्षे स नेत्येव विशेषः सुवचः । एवं च यदितु लण्सूत्रभाष्यस्वरसात् प्रगृह्यत्वमन्तसाधारणमित्युच्यते तदा सर्व मतसाधारण्येन प्रसज्यप्रतिषेधएवोचित इत्यपास्तम् । यत्तु इति वदेदिति प्रतीकमुपादाय एवंचेत् प्लुतनिषेधस्य त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धत्वात् प्लुत-प्रगृह्या इति प्रकृतिभावे संहिताकार्यं न स्यात् । प्लुतनिषेधस्तु सुश्लोक इतीति श्रवणार्थं स्यात् । न च प्रसक्तस्य प्लुतस्यानेन निषेधो न तु जातस्य निवृत्तिरितीह प्लुत एव लक्ष्ये न प्रवृत्तः कुतस्तरां तत्प्रयुक्तः प्रकृतिभाव इति वाच्यम् । प्रसक्तनिषेधे पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रबाधप्रसङ्गात् । त्रैपादिक-बाधकशास्त्रेण सति सम्भवे जातनिवृत्तेरेव कर्तुं योग्यत्वात् । जातनिवृत्ति-कल्पनाप्रयुक्तं गौरवं पार्ष्णिकं निषादस्थपतिन्यायेन फलमुखत्वाददुष्टम् । अत एव रामादित्यत्र जश्त्वं वावसान इतिक्रमस्सङ्गच्छते । बाधित्वेति व्याख्यानं तु निर्युक्तिकं रत्नमुडित्यादौ दोषग्रस्तं च।अत्र ज्ञापकं वत्करणमेव। अन्यथा उक्तरीत्या नोपस्थित इति वक्तव्ये अप्लुत इत्युक्तिरप्लुतसादृश्य विधानार्थं भविष्यतीति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेतीदं चिन्त्यमित्याहुस्तन्न । प्रकृति भावदृष्ट्या प्लुतस्याश्रयात्सिद्धत्वेन लक्ष्ये दृष्टस्यैव प्लुतस्य प्रकृतिभावविधा नेन प्रकृते निषेधस्यासिद्धतामात्रेण लक्ष्ये प्लुतप्रवृत्तेर्दुर्वचतया लक्ष्येप्लुता दर्शनेन प्रकृतिभावाप्रवृत्त्या निषेधफलस्य दुर्वचत्वात् । किंच प्लुतस्येव निषेधस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वमार्थसमाजग्रस्तं किङ्कृति चेति सूत्रभाष्योक्तरी-

त्या निषेधानां विध्येकवाक्यतया अन्वयेन तत्तच्छास्त्रेषूपस्थितपूर्वत्रेत्यत्र पूर्वपदेन प्लुतप्रगृह्याइत्यस्य ग्रहणे तदेकवाक्यतापन्ननिषेधस्यासिद्धताया वक्तुमशक्यत्वात्। किंच पूर्वत्रासिद्धमित्येतद्बाधस्य न्यायप्राप्ततया जात निवृत्तिकल्पना अन्याय्या। अत एव जश्त्वं बाधित्वेत्यग्रिमग्रन्थ स्सङ्गच्छते। रत्नमुडित्यादिसिद्धिप्रकारस्तु तत्रैव वक्ष्यते। वत्करणज्ञापकत्वोपन्यासोपि न संघटते। अप्लुतइतिन्यासे फलविशेषस्य पूर्वमुपदर्शिततया सादृश्यार्थ पर्यवसानासम्भवात्। किंचैतन्मनोविलासितं प्लुतप्रकरणानन्तरं नोपस्थित इति पाठे यथाकथंचित्सम्भवति तदेव न। प्लुतप्रकरणात्पूर्वमेव तत्पाठस्योप दर्शितत्वादित्यलं बहुना। ननु सिद्धान्तेपि इन्द्रेच, इकोऽसवर्णे, ऋत्यकः, आङोनुना, प्रगृह्याअचि, प्लुताश्चाचाक्रवर्मणस्य, नोपस्थिते, दिवउत्, इति सूत्रयितुं शक्यम्। एवं हि शाकलविषये परत्वात्प्रकृतिभावस्सिद्ध इति नित्य ग्रहणमपि न कार्यमित्यपरं लाघवम्। एवंच नोपस्थितइति सिद्धे अप्लुत इत्युक्तिर्नार्थान्तरसाधिकेति चेन्न। अग्नी ३ इतीत्यत्र प्लुतप्रयुक्तस्येव प्रगृह्यप्रयुक्तस्यापि निषेधानां बलीयस्त्वेन निषेधापत्तेः। अतएव तसिलादिष्वाकृत्वसुचइत्यत्र जातीयदेशीयरोर्ग्रहणं सार्थकम्। तद्धि पुंवत्कर्मधारयेति सूत्रस्य कर्मधारयांशइव तदंशेपि निषेधापवादत्वसंपत्त्यर्थम्। अन्यथा परत्वादेवनिषेधबाधे सिद्धे किं तेन? स्पष्टं चेदं तसिलादिसूत्रशेखरे। किंच सूत्रकार मते ई चाक्रवर्मणस्येत्यत्र ईग्रहणसत्वेन प्लुतइति पृथक्सूत्रकरणे गौरवमिति तथावक्तुमशक्यमिति बोध्यम्। न च पर्युदासे प्रगृह्यप्रकृतिभावेन आदेश निवृत्तौ भाष्योक्तदूषणानवतारः। निषेधस्य तु प्रकृतिभावाप्रतिबध्यत्वेन तदव तार इति वाच्यम्। वक्ष्यमाणरीत्याऽऽदेशस्य बहिरङ्गतयासिद्धत्वेन प्रकृतिभावानिवर्त्यत्वात्। यत्तु प्रकृतिभावेन स्वापेक्षबहिरङ्गस्यापि निवृत्तिः उपसर्गादृतीत्यत्र धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानात् ज्ञापकात्। तेन सुखार्त इत्यत्र पक्षे वृद्धिनिवृत्तिस्सिद्धेति तन्न। एकादेशप्रकरणे धात्ववयवे ऋतीत्येवं क्रमेणार्थस्योक्तत्वेन बहिरङ्गस्यैवाभावेन ज्ञापकशैथिल्यात्। सुखार्त इत्यादौ न पाक्षिकः प्रकृतिभाव इति पूर्वमेवावेदितम्। न चात्रा-

पीतिशब्दावयवेऽव्यीत्येवार्थइति वाच्यम् । वैयधिकरण्यान्वयफलस्यैका-देशातिरिक्ते दुर्निरूपत्वात्। एतेन एहि स्व ३ ईरिन् गच्छति एहि देवदत्त ३ एधतेयं पाहि शिव ३ ओं नमस्करोमित्वा मित्यादौ बहिरङ्गसन्धिकार्याणां प्रकृतिभावेन वारणं न स्यादितिचेत्सत्यम् इष्टापत्तेः। अनिष्टत्वे ग्राहकप्रमाणो-पलम्भेतु बहिरङ्गासिद्धत्वानित्यत्वमेव शरणमिति भट्टोक्तमपास्तम् । तेषां बहिरङ्गत्वाभावस्योपपादितत्वात् । न चाप्लुतादेशस्यासिद्धत्वेनाज्ञातत्वेपि स्वरूपतस्सत्वेन तस्य प्रकृतिभावेन निवृत्तिस्स्यादिति भाष्यविरोधस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । निपातएकाजितिसूत्रभाष्यप्रदीपोद्योतविरोधात् । तथाहि तत्रहि भाष्ये हलन्तस्य प्रगृह्यत्वे नैव दोषो न प्रयोजनमित्यु-क्तम् । प्रदीपे च ननु पुरोऽहिरित्यत्र प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यात् नैष दोषः प्रगृह्यसंज्ञायां रुत्वस्यासिद्धत्वात् सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात् उत्वेतु रुत्वमाश्रयात्सिद्धमित्युक्तम् । उद्योते च ननु सान्तस्य प्रगृह्यत्वे एकदेश विकृतन्यायेन रान्तस्यापि तत्त्वात् प्रकृतिभावस्स्यादितिचेन्न प्रकृतिभावेप्य सिद्धत्वादित्युक्तम् । स्वरूपसतो विकारस्य प्रकृतिभावेन निवृत्त्यङ्गीकारेतु तदसङ्गतिः स्पष्टैव । न चाज्निमित्तककार्याणामेव प्रकृतिभावेन निवृत्तिः रुत्वं तु न तथेति न भाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । एवमपि पुर इहेत्यादौ अश्निमित्तक यत्वस्य प्रकृतिभावेन निवृत्त्यापत्त्या नैव दोषइत्युक्ते रसङ्गतेः। न च तत्र अश्ग्रहणं न क्रियत इति न दोषइति वाच्यम् । अस्यामवस्थायां एतदर्थमेव कर्तव्यतापातात् । किं च न्यायप्राप्तस्यासिद्धत्वस्य बाधे माना भावः । न चैवमपि उत्वस्याज्निमित्तत्वेन प्रतिबन्धापत्तिः । रुत्वस्यासिद्ध-त्वेन स नेति प्रदीपोक्तं तु न सम्यक् । असिद्धत्वेपि सान्तबुध्या प्रवर्त-मानौ संज्ञाप्रकृतिभावौ रान्तएव प्राप्तौ तत्र च रान्तबुध्या प्रवृत्तमुत्वं पश्यन्तौ तत्प्रतिबध्नीयातामेव तन्निमित्तरोरदर्शनेपि तत्प्रवृत्तिदर्शने प्रति-बन्धकाभावात् अग्नी इत्यत्रानुनासिकविधेः द्विमात्रत्वग्रहेपि प्रगृह्यत्व-प्रवृत्तिग्रहवदिति वाच्यम् । यद्बुध्या प्रकृतिभावप्रवृत्तिः तस्य यो विका रस्तत्प्रतिबन्धः अत्र तुसबुध्या प्रकृतिभावप्रवृत्तिर्नतस्योत्वं विकार इत्या

शयात् । वस्तुतः अप्लुतादेशस्य इतिशब्दनिमित्तकत्वेपि अज्निमित्तकत्वा भावा न्नप्रकृतिभावनिवर्त्यता । अन्येषां प्रकृतिभावनिवर्त्यानां यथाज्निमित्त कत्वं तथोपपादितम् । तद्भावभावितामात्रेण निमित्तत्वाश्रयणे तु न मान-मिति बोध्यमित्यलं पल्लवितेन । ननु सिद्धान्ते वत्करणं प्लुतकार्यप्रतिषे-धार्थमिति भाष्यात् प्रसज्यप्रतिषेधस्य लाभात्तदनुरोधेनात्रापि स एवास्तु फलविशेषविचारस्तु पूर्वपक्षे नातीवोपयुज्यते । न च सिद्धान्तेपि पर्युदास एवास्तु लाघवात् । भाष्यं तु फलितार्थप्रदर्शनपरमस्तु इति वाच्यम् । पर्यु-दासे दोषसत्त्वेन लाघवस्याकिंचित्करत्वादित्याशयेन सिद्धान्ते पर्युदासे दोषं शङ्कते । ॐनचेतिॐपरत्वादितिॐनचातिदिश्यमानकार्याणा मुपदेशदेशएव देश इति स्वोक्तरीत्या दीर्घादेः परत्वाभावेनास्याश्शङ्काया नावतार इति वाच्यम् । कार्यातिदेशे कर्मवत्कर्मणेति विहितात्मनेपदेन अनुपराभ्यां कृञ इति सूत्र-विहितपरस्मैपदबाधप्रतिपादकदीक्षितानुरोधेन शङ्कायास्सत्वात् । यद्य-प्यतिदिश्यमानकार्याणामुपदेशदेशएव देशइति प्रकृतिभावस्यैव परत्व मिति समाधातुं शक्यं तथापि शङ्कित्राशयानुसारेण समाधत्ते ॐ शब्दत-इतीत्यादिनाॐ । ॐअन्तरङ्गत्वादिति ॐ यत्तु इदमयुक्तं नधातुलोप इति सूत्रे अन्तरङ्गनिषेधदृष्ट्या गुणस्यासिद्धत्वेन प्रेद्धइत्यादौ गुणइति भाष्योक्तरीत्या प्रकृतिभावेन दीर्घबाधानापत्तेः । किंच वत्करणाभावेप्यप्लुतशब्देन प्लुतस्य स्थाने विहितस्य दीर्घस्योक्तदिशावारणे वत्करणवैयर्थ्यं तदवस्थमिति तन्न । प्रकृतिभावेन संधिकार्याभावस्य बोधनेन स्वदृष्ट्या विद्यमानेषु स्वविषयातिरिक्तविषयकतया संकोचात् प्लुतभेदप्रगृह्यभेदयोरपि तत्तत् कार्ये निमित्ततयाप्रवेशेन सुश्लोक ३ इतीत्यादौ प्लुतभेदरूप निमित्ताभावाद-प्राप्तस्य गुणादेः प्रवर्तकतया आरभ्यमाणस्यातिदेशस्य यन्निमित्तवैकल्य प्रयुक्तेत्यादिन्यायेन प्रगृह्यभेदस्यापि निमित्ततया प्रकृतिभावेनातिदेश प्रापित गुणादिबाधस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात् । एतेनातिदेशप्राप्तकार्यस्यासिद्ध-त्वात्कथं प्रकृतिभावनिवर्त्यत्वमित्यपास्तम् । यत्तु एतत् खण्डनाय वस्तु तस्तु शास्त्रकार्यातिदेशयोरुभयोरपि अतिदिश्यमानकार्यस्योपदेशदेशा

नतिक्रमात् प्रकृतिभावस्यैव परत्वेन प्रवृत्त्या न कश्चिद्दोषइति भट्टोक्तं तन्न । अतिदिश्यमानकार्याणां कार्यातिदेशेअतिदेशदेश एव देशइति दीक्षितरीत्या प्रवृत्तैतद्ग्रन्थोपरि तावता दोषस्यानपायात् । नचैवं सति अग्नी इतीत्या दा वप्लुतभावस्य परत्वात् प्रकृतिभावबाधकत्वशङ्कैव नावतरति उक्तरीत्या प्रगृह्यस्यातिदेशाविषयत्वादितिवाच्यम् । अतिदेशेन प्रकृतिभावबाधे प्रकृति भावोद्देश्यप्रगृह्ये सकृद्गतिन्यायसहकारेणोपस्थिताव्यवहित पूर्वप्लुतातिरिक्त त्वेन संकोचे गुणादिविधौ संकुचितसंकोचस्यैव न्यायप्राप्ततया तादृश प्रगृह्यभेदस्यैव निमित्ततया प्रकृते तस्याक्षततया अतिदेशेन दीर्घादिकं स्या-दिति शङ्कित्राशयात् । एवं वत्करणाभावे अस्यातिदेशत्वाभावेन प्रगृह्य भेदस्य कथमपि निमित्तत्वालाभेनाप्लुतादेशप्रवृत्तेर्दुर्वारतया तत्र प्लुतश्रवणार्थं वत्करणमिति न किंचिदनुपपन्नमिति दिक् । नन्विमे शङ्कासमाधाने निर्दले वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थमिति भाष्यात् प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवलाभात् । नचैवमस्यनिषेधत्वे निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेन अग्नी इतीत्यत्र प्रगृह्य प्रकृतिभावस्यापि निषेधापत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वोक्तन्यासान्तरेण नोपस्थिते इत्येवसिद्धे एवमुक्त्या प्रगृह्यप्रयुक्त प्रकृतिभावानवमर्देनैव प्लुतकार्यनिषेधे तात्पर्यावधारणादित्याशङ्क्य दूषयति ॐ अप्लुतवदित्यस्येत्यादिना ॐ नशब्द मर्यादालभ्यइति ॐ यत्तु इदमयुक्तम् अचः परस्मिन्नितिवत् तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमितिवच्च अप्लुतो यथा प्लुतकार्यं न प्रवर्तयति तथा प्लुतोऽपीत्यभा वातिदेशाङ्गीकारेणोक्तार्थलाभादिति तन्न।अभावातिदेशाङ्गीकारेपि अप्लुते यन्न तन्नेत्येव शब्दमर्यादया लाभेन अप्लुते अभवतः कार्यस्यैवाभावस्य बोधनेन त्वदु क्तार्थालाभात् । न चाप्लुते अभवत्कार्यं प्रकृतिभावः तच्च प्लुतकार्यमिति तद भाव एवबोधितइति वाच्यम् । अप्लुते प्रगृह्यप्रकृतिभावप्रवृत्त्या प्रकृतिभाव स्याप्लुते अप्रवर्तमान कार्यत्वाभावेन भवदभिप्रेतासिद्धेः । तदेतदभिप्रेत्याह ॐ सादृश्यविधानस्यैवेति ॐ सादृश्यप्रयुक्तकार्यविधानस्यैवेत्यर्थः । प्राधान्यात् का र्यातिदेशोऽयम् । स्थान्यादेशप्रकरणात् प्लुतस्यस्थाने अप्लुतस्येव कार्यं तच्च प्रगृ ह्याभिन्ने दीर्घादि प्रगृह्येतु प्रकृतिभावः तथाच प्रगृह्ये प्रकृतिभावार्थं यत्नान्तर

मपि नकार्यमित्यपरं लाघवम् प्रगृह्यसंज्ञासूत्रस्थं प्रकृतसूत्रस्थंच भाष्यादिकंतु अग्नी ३ इतीत्यत्र प्रकृतिभावस्याप्लुतकार्यत्व प्रतिपादनपरं प्लुतस्यापि न निवृत्तिरितिभावः। सादृश्यमात्रविधानेतु कार्यान्तरंप्रतीव श्रवणेपि सादृश्यं स्यादिति बोध्यम्। ननु भाष्यस्य का गतिरितिचे त्तत्राह ॐभाष्येइत्यादिॐ ॐइतिबोध्यमितिॐ यत्र प्रसज्य प्रतिषेधे फलं तत्रानायत्या सौत्रत्वा दसमर्थ समासाद्याश्रयणेपि अन्यत्र पर्युदासस्यौचित्येन भाष्यस्यैवं तात्पर्यकल्प नमेवोचितमिति भावः । नन्वप्लुतसादृश्यप्रयुक्तकार्यविधानेपि सति प्रगृ- ह्यत्वे प्रकृतिभावः स्यात् तत्तु न त्रिमात्रिकस्येदूदेदित्यत्राग्रहणात्। स्थानिवत्त्वेन नैतत्। प्लुतस्थानिताया अच्त्वावच्छिन्नत्वादित्यत आह ॐ प्लुते कृतेपीति ॐ इतिशब्दादि समभिव्याहारे कार्यार्थं प्रगृह्यसंज्ञातःपूर्व मन्तरङ्गत्वात् प्लुतइति भावः ॐदीर्घत्वबुद्धिवदितिॐ शास्त्रासिद्धत्वे अन्तरङ्गत्वात् त्रैपादिकप्रवृत्ता वपि तत्रासिद्धत्वारोपेण तस्य लक्ष्ये जातत्वबुध्यभावेन तत्कृतस्थानिनिवृत्ति बुद्धेरभावेन त्रिमात्रे दीर्घत्वबुद्धिरिति भावः । स्पष्टंचेद मुद्योते ॐ तद्गत मितिॐ द्विमात्रिकगत मित्यर्थः । एवं च लक्ष्ये लक्षणन्यायावतारशङ्कापि नेति भावः। एतेन संज्ञायाः कार्यार्थतया कार्यस्य प्रकृते प्लुतोत्तरं प्राप्त्या पुनः प्रवृत्तेस्स्वीकारादिति वदन्तः परास्ताः । नन्वनुकरणे त्रिमात्रस्य त्रैपा दिकाविहिततया तस्यासिद्धत्वाभावेन कथं तत्र प्रगृह्यत्व मतआह। ॐअनुकरणेत्वितिॐईचाक्रवर्मणस्य ॐननूभयत्रविभाषेयमित्यत्रेयमिति स्त्रीलि ङ्गनिर्देशोनुपपन्नः। विभाषेत्यस्याव्ययत्वेनेदमिति सामान्येनपुंसकस्य न्याय्य- त्वा दतआह। ॐविभाष्यत इत्यादिॐभाष्यप्रयोगादिति। ॐ अस्योभयत्र विभ- षात्वं दूषयति। ॐभाष्येत्वितिॐकिमर्थमिदमिति। ॐ अत्रोपस्थित इत्यनुवृत्ता वारम्भसामर्थ्यादेव विकल्पे सिद्धे चाक्रवर्मणस्येत्येत्सम्बद्धं किमर्थमिति प्रश्नः। स्पष्टं चेदमुद्योते। ॐअनुपस्थितार्थमितिॐ। उपास्थितइत्यस्य निवृत्त्या तत्र विकल्पलाभश्चाक्रवर्मणस्येत्येतदधीनएवेत्युत्तरम् । अनुपस्थिते अनी- कारप्लुतेऽपि वैकल्पिकाप्लुतवद्भावस्येष्टतयेग्रहणव्यावर्त्यालाभ इति तत् प्रत्याचष्टे। तत्र ईग्रहणेनेत्यादि ॐअविशेषेणेतिॐ ईकारानीकारसाधारण्ये-

नेत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधे मानमुपन्यस्यति । ईप्रत्याख्याने इति । अभावांशस्येति । नच सूत्रबाधकत्वे वक्तव्ये इदमनुपपन्नमिति वाच्यम् । भावांशविधाने पूर्वोत्तरयो स्साम्येनाभावांशबाधे सूत्रबाधस्यैव पर्यवसानमित्याशयात् । बाधकत्वादिति । एवंचानुपस्थितार्थमेवेदमिति भावः । कैयटस्य प्रमाद इति । अत्र केचित् कैयटस्य प्रमादमपमार्ष्टुकामाः वस्तुतः पूर्वविप्रतिषेधकल्पने गौरवादनुपस्थितार्थमितिभाष्यस्य तदर्थमपीत्यर्थउचितः । अविशेषेणेति तदुत्तरभाष्यस्य स्थान्यंशे निमित्तांशे चाविशेषेणेत्यर्थः । चाक्रवर्मणस्याचार्यस्याप्लुतवद् भवतीत्येवेति तदुत्तरभाष्येणाप्लुतवच्चाक्रवर्मणस्येत्येतावत् सूत्रकरणसूचनात्, उपस्थितइत्यंशस्यापीग्रहणवदानर्थक्य सूचनात् फले विशेषाभावेन कैयटस्य सदुक्तिकत्वादित्याहुः । तन्न । भवद्रीत्या सर्वत्र प्लुतप्रकृतिभावस्य वैकल्पिकत्वलाभेन तादृशफलाभिप्रायकत्वे प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रे प्रगृह्या अचि प्लुता श्चाक्रवर्मणस्येति न्यस्यैतस्य त्यक्तुं शक्यतया एवमाशयकल्पनाया अनौचित्यात् । परशब्दस्येष्टवाचितया सर्वपूर्वविप्रतिषेधसंग्रहे तत्कल्पनायां गौरवाभावाच्च । अपीति शेषपूरणेन व्याख्याने मानाभावाच्च । ईग्रहणेन नार्थइति भाष्येण तत्प्रत्याख्यानमात्रस्यैव लाभेनान्यथाशयकल्पनाया अनौचित्याच्च । यदप्यप्लुतवदुपस्थित इति सूत्रे इकोऽसवर्णइतिसूत्रादसवर्ण इत्यनुवर्तते । अतएव चिनुहि ३ इतीत्यादौ विकल्पेनाप्लुतवद्भावः । प्रत्याख्याने अपवादत्वा न्नित्याप्लुतवद्भाव इति फलभेदो न । अतएव प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रे भाष्ये नित्यग्रहणफलवर्णनं संगच्छते । अन्यथेकोयणित्युत्तरं पदस्य शाकल्यस्य ह्रस्वः ऋत्यक इत्यनेनैव सिद्धे तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । एवं च यथाश्रुतं मूलमेव युक्तंनापि कैयटस्य प्रमाद इत्याहुः । तदपि न । त्वदुक्तन्यासस्य पूर्वमेव दूषितत्वेनासवर्णग्रहणानुवृत्तौ प्रमाणानुपलम्भात् । मध्ये ऋत्यकइत्यत्रापि तत्सम्बन्धापत्तौ सवर्णार्थमिति भाष्यविरोधापत्तेः । तदसम्बन्धे मण्डूकानुवृत्त्यापत्तेः । अग्नी ३ इतीत्यस्य वद्ग्रहणप्रयोजनप्रदर्शनपरभाष्येण तदननुवृत्ते स्स्फुटत्वेन तद्विरोधापत्तेः तदनुवृत्त्यङ्गीकारे अग्नी ३ इतीत्यस्य पूर्वसूत्राविषयतया

किमुपस्थितग्रहणानुवृत्त्या प्राप्तविभाषेय मथतन्निवृत्त्या पूर्वविप्रतिषेधादप्राप्त विभाषा अथ परविप्रतिषेधादुभयत्रविभाषेति प्रश्नः। ॐअनुपस्थितार्थमितिॐ परविप्रतिषेधस्य न्याय्यत्वादुभयत्र विभाषेयमिति कैयटस्य फलांशे यथाकथं चित् प्रमादापनोदनेऽपि उपन्यासांशे प्रमादस्य दुर्वारत्वात्। यथाश्रुतमूला सामञ्जस्य तदवस्थत्वाच्च। तदननुवृत्तेरेव अस्तुहि ३ इत्यब्रवीदित्यादाव प्लुतवद्भावस्य नित्यप्राप्तत्वादित्युक्तं हरदत्तेन। आरम्भप्रत्याख्यानयोः फल भेदस्तु पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेनैव वारितइत्यलमप्रामाणिकासवर्णग्रहणानु वृत्तिप्रयासेन। बृहच्छेखरेतु ईग्रहणेन नार्थइत्यस्य चाक्रवर्मणस्येत्येतत् सम्बद्धेन नार्थः न सकलप्रयोजनसिद्धिरित्यर्थः। अयंभावः। ईइति पृथक्पदं कार्यम्। उपस्थितइति वर्तते। पूर्वेण सिद्धे विकल्पार्थमिदम्। ततश्चाक्र वर्मणस्येति। अयमेव सूत्राशयः। एवं च सूत्रभाष्ययो र्न विरोधः भाष्या विरोधेन सूत्रस्येव सूत्राविरोधेन भाष्यव्याख्याया उचितत्वात्। एतेन भाष्ये ईग्रहणसत्वे वशोयमित्यसिद्धिवत् चिनुहीतीत्यादौ नित्याप्लुतवद्भावा सिद्धि र्नोक्ता। नापि पूर्वविप्रतिषेधारम्भगौरवमित्यपास्तम्। कैयटस्य प्रमाद इत्येव प्रामादिक मित्युक्तम्। अत्रेद मवधेयम्। भाष्यस्यैवमाशयकल्पनेन चिनुहीतीत्यदौ वैकल्पिकाप्लुतवद्भावे तात्पर्यकल्पनं न युक्तम्। तथासति असवर्णग्रहणानुवृत्त्या तत्फले सिद्धे ईग्रहणस्य योगविभागस्य च वैयर्थ्या पत्तेः। किंचैवमप्लुतवदुपस्थितेऽनी ३ चाक्रवर्मणस्येति वदेत्। अनी ३ इति पर्युदासादेव प्लुतइत्यर्थलाभ इत्यपर मनुकूलम्। नच पदगौरवम्। पद गौरवाद्योगविभागस्यातिगुरुत्वात्। नच सा परिभाषा ग्रन्थकृदनभिप्रेतेति भ्रमितव्यम्। अस्वरससूचकस्य बहव इत्यस्योक्त्या परिभाषायामभिमतत्व सूचनात्। विवेचितं चेदं परिभाषेन्दुटिप्पण्याम्। किंचैवमपवादविषयाति रिक्तत्वेनोत्सर्गस्य सङ्कोचेऽप्लुतवदित्यस्येकाराविषयकत्वेन अग्नी ३ इती- त्यस्य पूर्वसूत्रे वद्ग्रहणप्रयोजनत्वोक्तिरसम्बद्धा स्यात्। किंच पूर्वेण सिद्धे विभक्तसूत्रस्य विकल्पार्थत्वं वैतदारम्भात् पूर्वस्य वैकल्पिकत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः। ज्ञापकादिना तत्परिहारेतु क्लेशः। किंच ईइति पृथक्

सूत्रं प्रगृह्यप्रयुक्तप्रकृतिभावस्याप्यभावार्थमित्यपि वक्तुं शक्यतया विकल्पा लाभः। तदर्थं चाक्रवर्मण ग्रहणापकर्षस्यवा व्याख्यानस्यवा आश्रयणे क्लेशः। किंचेग्रहणेन नार्थ इति भाष्यस्य चाक्रवर्मणस्येत्येतत्सम्बद्धेन न सकलार्थ सिद्धिरित्यभिप्रायकत्वे तदसम्बद्धेनेग्रहणेन यो लाभो लब्धः चिनुहीती त्यादौ वैकल्पिकाप्लुतवद्भावात्मकस्तस्यैव प्रदर्शनीयतया तदप्रदर्शन मयुक्तमेव स्यात्। अविशेषेणेत्युत्तरभाष्येण तत्प्रत्याख्यानमेव स्वरसतो लभ्यते। इदमपीत्युत्तरभाष्येण सूत्रमते वशोयमित्यादेरसिद्धिरित्येव लाभात्। तस्मात् चिनुहीतीत्यादौ नित्याप्लुतवद् भावएव भाष्याभिप्रेत इत्युपाध्यायाशय इति। ननु तर्हिपरेत्विति वक्तव्ये अन्यइत्यरुचिबोधकशब्दोपादानं किमर्थमिति चेच्छृणु। किमर्थमिद मुच्यतइति भाष्यस्यारम्भसामर्थ्याद्विकल्पेसिद्धे चाक्रवर्मणस्येति प्रश्नाशयवर्णनमयुक्तम्। एतदारम्भसामर्थ्यात् पूर्वस्य विकल्पापत्तेः। नचास्यैव विकल्पःकुतोनेति वाच्यम्। एवमपि कस्यवैकल्पिकत्वं कस्य नित्यत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेनाभीष्टासिद्धेः। किंचप्लुत विषये सूत्रद्वयस्यापि प्रवृत्त्याऽस्य नित्यत्वे द्विर्बद्धइति न्यायो विनिगमक इत्यपि वक्तुं शक्यम्। किंच ईइत्यस्य प्रगृह्यप्रयुक्त प्रकृतिभावस्यापि बाधनार्थं स्यादिति विकल्पालाभः। वद्ग्रहणप्रयोजनंतु वायू ३ इतीत्येव स्यात्। तस्मात् किमर्थमिति पूर्वपक्षभाष्यं कैयटरीत्यैव लापनीयम्। किंच मूलस्यान्यथालापन मनुचितं तथासति चिनुहि ३ इतीत्येतदुदाहरणदानस्यासङ्गत्यापत्तेरिति तत्तदंश एवान्येषां मते अरुचिरिति गृहाण। तदेतत् सुधीभिराकलनीयम्। नवेति विभाषेति सूत्रविषयएवोभयत्रविभाषेति व्यवहारस्य स्वारसिकत्वा दाह। ❀कथं चिदिति। ❀ योगपरत्वे सूत्रपरत्वेवा इयमिति स्त्रीलिङ्ग निर्देशोऽनुपपन्न इत्यत आह ❀उद्देश्येति❀ईदूदेत् ❀ इति भावइति। यत्तु वस्तुतस्तु ईदूदेदन्तं यद् द्विवचनं तदन्तं प्रगृह्यमित्यर्थेऽपि न दोषः। नच पदार्थः पदार्थेनान्वेति नतु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिविरोधइति वाच्यम्। गभीरायां नद्यां घोषः ङमो ह्रस्वादचीत्यादाविव द्विवचनपदमेव निरुक्तार्थकमीदूदेदिति तात्पर्यग्राहकमिति स्वीकारात्। संज्ञाविधाविति

परिभाषातु फलाभावा न्न स्वीक्रियत इत्यन्यत्र विस्तरइत्याहुस्तन्न । क्तवतू निष्ठेत्यस्य परिभाषात्वस्य पूर्वमुपपादितत्वेन परिभाषास्वीकारे तत्र तव दोषस्य दुर्वारत्वात् । बहुत्रानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया परिभाषास्वीकारस्यैव लघुत्वा च्च । अतएव भाष्ये तस्मादस्तु सएव मध्यमः पक्ष इति स्वारस्यमाधिरोहतीत्यन्यत्र विस्तरः । एदन्तांशे उदाहरणान्तरबीजं दर्शयति तदन्तामितीत्यादि । ॐनिपातॐ। अनाङितिपर्युदासादर्थवत एवैकाचो ग्रहणं तादृशश्च निपात एवेत्याशयेनपृच्छतिॐनिपात इति किमितिॐआङो द्योतकतया स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवतोग्रहणं न पर्युदासेन लभ्यते । किन्तु यथाकथं चित् । तादृशार्थश्च प्रत्ययस्याऽपीत्युत्तरयति ॐचकारेति ॐ एतेन वर्णग्रहणेऽर्थवद् ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिदमसङ्गतमित्यपास्तम् । वस्तुतस्त्विदं प्राचामनुरोधेन । स्वमतेतु ओत्सूत्रभाष्ये आह उ आहो इतीत्यनर्थकनिपातेप्यस्य प्रवर्तनेनात्रार्थवतएवग्रहणमिति नियमाभावादनाङिति पर्युदासाद्प्रत्ययस्यग्रहणमिति प्रश्नाशयः । उत्तराशयस्तु पर्युदासेन तथाश्रयणे न मानम् । तेन प्रत्ययानुकरणेप्यस्य प्रवृत्तिरिति । स्पष्टं चेदमुद्योते । ॐ अन्तरङ्गत्वादिति ॐ तथाच वर्णो वर्णेनेति सूत्रे भाष्यम् । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः अन्तरङ्गः कर्मधारयः कान्तरङ्गता स्वपदार्थे कर्मधारयः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति । इदमर्थस्याप्यङ्गशब्देन ग्रहणमिति प्राचीनरीत्या । स्वरीत्यातु निषादस्थपत्यधिकरणोक्तरीत्या लाघवमेव कर्मधारयस्यान्तरङ्गत्वे बीजं बोध्यम् । नन्वेवं क्वापि बहुव्रीहिर्नस्यात् किंचैकाचोद्वे, धातोरेकाच इत्यादौ सर्वत्र बहुव्रीहेरेव सूत्रशैलीसिद्धत्वा द्वैरूप्याभावायात्रापिबहुव्रीहिरेवस्यादत आहॐव्याहरतीतिॐप्रमाणेन लौकिकयुक्तीनां बाधस्य सर्वत्र दृष्टत्वादिति भावः । औचित्यादिति । लाघवादिति भावः । अतएव निपात इति किमर्थमिति भाष्यकारीयः प्रश्नः स्वारस्य मधिरोहति । ननु प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भइत्योत्सूत्रस्थभाष्यात् प्रसज्यप्रतिषेधस्यैव लाभेनफल मुखं गौरवं नदोषावहमित्यत आह ॐअतएवेति ॐनासूत्रीति ॐ एवं न्यासे वाक्यभेदसाम्येऽपि असमर्थसमासानाश्रयणप्रयुक्तं लाघवमत्रेति भावः ।

प्रसज्यप्रतिषेधे फलविशेषोऽपि नेत्याह ॐवासुदेवेत्यादि अमितिॐ आ+अ+ अमिति स्थिते पदद्वयापेक्षसमाससंज्ञापेक्षया वर्णमात्रापेक्षैकादेशस्यान्तरङ्ग-त्वात् पूर्वप्रवृत्तौ तत् समकालंवा तत्प्रवृत्तौ पश्चात् सामासिकलुकि ततो नपुंसकह्रस्वइति प्रक्रिया। तेन नादसोसेरिति सूत्रस्थशेखरविरोधः। एतेना-परनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वं ह्रस्वे पश्चात् सवर्णदीर्घे निरुक्तरूपमेव नेति वदन्तः परास्ताः। ननूत्तरपदत्वेचेत्यस्य योगविभागप्रयुक्तप्रत्याख्यानेन समानफलकत्वलाभायोत्तरपदस्य तद्घटितस्य पदत्वे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणंनेत्य-र्थेन पूर्वान्तवत्त्वेन प्राप्तपदत्वस्यापि निषेधादपदान्तत्वेन प्रगृह्यत्वेऽपि प्रकृति भावाप्राप्त्या अमित्युपन्यासोऽसङ्गतः। नच प्लुतप्रगृह्येति सूत्रे पदान्तादिति नानुवर्तत इति वाच्यम्। अग्रे मण्डूकानुवृत्त्यापत्तेः। कस्यचिदकारान्तस्य प्रगृह्यसंज्ञकाशब्देन समासे तस्माज्जसि उत्तरपदत्वे चेति निषेधेन पदत्वा भावे प्रकृतिभाववारणायात्रानुवृत्तेरावश्यकत्वाच्चेत्यत आह ॐआदाविति ॐ आदिना आगतः उः तस्यानन्दो वानन्द इत्यस्यसग्रहः। यत्तु अमित एत इत्यत्र प्रकृतिभावापत्तिरित्याशयइति तन्न। अव्ययीभावस्य समासान्तरघट-कत्वे विवादात्। यदपि आईए एइतीत्यादौ तदापत्तिरिति तदपि न। तत्र विसर्गस्यैव सत्वात्। सम्बुद्धौ परादिवद्भावेन नदीत्वाद्ध्रस्वप्रवृत्तेः ॐप्रगृ ह्यत्वंनेतिॐ तत्फलंतु अमि पूर्वरूपसिद्धिरितिभावः ॐविरुद्धेति ॐ केचित्तु-अत्र विरुद्धत्वं तदभाववत्ता निश्चयमुद्रया नतु तदभावव्याप्यवत्ता निश्चय मुद्रयापि। अतएवाधुरित्यादौ विभाषाघ्राधेडिति लुगर्थमतिदिश्यमान धेट्त्वस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया विरुद्धस्वाश्रयादन्तत्वप्रयुक्तात इति जुस्रूभवतीत्याहुः। तन्न। जुस्विधौ कथमपि धेट्त्वस्यानिमित्ततया तदानीं धेट्त्वातिदेशस्यैवाभावेन निरुक्तन्यायाविषयतया विरुद्धत्वस ङ्कोचे फलाभावात्। अत्रत्वाङ्त्वमुद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टमिति तस्यातिदेशस्सुवचः। अत एव ओषुयातमित्यत्रौत्सूत्रप्रयोजनक-थनं भाष्यकृतस्सङ्गच्छत इति दिक्। ननु स्वाश्रयाङ्भिन्नत्वस्याति दिश्यमान धर्मविरुद्धत्वेपि स्वमते उभयत आश्रयण इत्यस्याभावेन परादि

वद्भावेनाङ्भिन्नत्वातिदेशे प्रगृह्यत्वं दुर्वारमत आह । ॐ परादिवत्त्वेनेति ॐ ॐअशास्त्रीयत्वादितिॐ शास्त्रप्रकरणात् सतिसंभवे शास्त्रीयकार्यएव शास्त्रीय धर्मातिदेशाङ्गीकारादिति भावः। अत्र शास्त्रीयत्वं न शास्त्रान्वितत्वं किन्तुशास्त्रबोध्यत्वम् । यद्यपि क्वचित् पुस्तकेषु परादिवत्त्वेनाङ्भिन्नत्वं तु न लभ्यम् । अशास्त्रीयत्वादिति ग्रन्थो नास्ति । सर्वव्याख्यानस्वरसोऽप्यत्रैव । तथाप्ययमर्थः प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भः ओषुयातमिति भाष्यस्य पर्युदासेऽपि योजनपरौत् सूत्रस्थोद्योते स्पष्टः पर्युदासेतु न दोष इति कैयटस्तु चिन्त्य एवेति बोध्यम् । एतेन अन्येतु अनाङिति प्रसज्यप्रतिषेधएव यदयमनाङिति प्रतिषेधं शास्तीतिप्रकृत सूत्रस्थभाष्यात् । प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भइत्योत्सूत्रस्थभाष्याच्च तत्वस्यैव लाभात् । तेन पूर्वोक्तस्थले परादिवद्भावेन प्राप्तमपि प्रगृह्यत्वं न । गम्यमानप्रतिषेधाभिप्रायकत्वं तु नयुक्तम् । ओषुयातं मरुत इत्यादौ परादिवद्भावे प्राप्तप्रगृह्यत्वस्य निषेधकाभावेन प्रवृत्ति सौलभ्येन प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भः ओषु यातं मरुत इत्यादिभाष्यग्रन्थसन्दर्भासङ्गतेः । नच प्रतिषिद्धार्थत्वे ओत इच्वप्रतिषेधइति वार्तिकानुत्थितिरिति वाच्यम् । प्रतिषिद्धार्थाया अपिओदन्तस्य प्रगृह्यसंज्ञायाः प्रतिबन्धकाभावेनादोभवतीत्यत्रापिप्राप्तेरिति आचार्योक्तमपास्तम् । नचाङ्भिन्नत्वस्याशास्त्रीयत्वेऽप्यंतिदेशो भवत्येव । अत एवार्थवत्सूत्रे काण्डे इत्यादौ पूर्वान्तवत्त्वेन प्रत्ययान्त भिन्नत्व माशङ्कितम् । एवं च पर्युदासत्वे ओत्सूत्रस्थभाष्यविरोधो लक्ष्यासिद्धिश्चेति वाच्यम् । काण्डे इत्यादौ पूर्वान्तवत्वेन प्रातिपदिकत्वातिदेशे सर्वथा दोषसत्त्वेन पर्युदास एव दोषदानपरभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वेन तद्बलेनाशास्त्रीयधर्मानतिदेशात् । अतएव स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थत्वमाशङ्कितं भाष्ये । अन्यथा स्थानिवत्सूत्रेणाशास्त्रीयधर्मानतिदेशाद्गतार्थत्व शङ्का न संगच्छेत । किंचानेनाशास्त्रीयधर्मातिदेशाङ्गीकारे न किंचित् प्रयोजनमुपलभ्यतेऽन्यत्रदोषात् । नचैवमशास्त्रीयकार्येऽप्यस्याप्रवृत्तौ पर्युदासे प्रगृह्यत्वाभावस्याशास्त्रीयत्वेनाङ्त्वानतिदेशे स्वाश्रयमाङ् भिन्नत्वमादाय प्रगृह्यत्वं दुर्वारम् । अतिदिश्यमानेत्यादेरविषयत्वादिति वाच्यम् । पर्युदास

लभ्या शास्त्रीयेऽपि शास्त्रतात्पर्यविषये शास्त्रीयवदतिदेशबोधनात् । स्पष्टं चेद मुद्योते । अतएवाप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वेऽपि तण्डुलानित्यत्र न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः । ननु तर्हि ओत् सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिरतआह ॐ ओदिति सूत्रे इत्यादि ॐ स्पष्टार्थमिति ॐ अन्यथा दीर्घत्वादिनापि सादृश्यं गृह्येतेति भाव इति भट्टाः । स्पष्ट प्रयोजनकमित्यर्थः । तत्र निपातग्रहणमुत्तरार्थम् । एकाज्ग्रहणप्रयोजनंतु स्वयमेववक्ष्यतीति श्रीधरः । अत्र भट्टोक्तमेव न्याय्यम् तथाहि । निपातग्रहणस्योत्तरार्थत्वेऽपीहकरणस्य स्पष्टार्थतायाएव लाभात् । एकाज्ग्रहणफलं वर्णग्रहण इति परिभाषाज्ञापनमपि अपृक्तएकालित्यत्रैक ग्रहणेनैव सिद्धम् । उत्तरग्रन्थस्तु इहवस्तुत स्सतः प्रयोजनकथनपरमिति बोध्यम् । स्पष्टंचेदं कौस्तुभे ॐ स्वाङ्गसमुदाये इति ॐ अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्राक्।ॐसिद्धिरितिॐ।हलन्ताच्चेतिसूत्रेऽन्तग्रहणसामर्थ्यात् व्यवहिताव्यवहित साधारणमेव सामीप्यं गृह्यत इतितु न शंक्यम् । यियक्षतीत्यादौदोषात् । अत्रयद्वक्तव्यं तदूकालइत्यत्रोक्तम् ॐइत्यर्थइति ॐ। अन्यथा जातिग्रहणेऽपि जातेरेकैकव्यक्ति व्यङ्ग्यतयाऽसङ्गतिरेव । प्रवृत्तिनिमित्ततया जातिग्रहणस्य सर्वत्र सत्वेन तस्या वक्तव्यत्वाच्च । तज्जात्याश्रयमात्रारब्धसमुदाये सा जाति रारोप्यत इति भावः । एवंच णिजन्ते वक्ष्यमाणरीत्यानुपपत्तिर्ना स्तीतिबोध्यम् । यत्त्वत्र स्वांशे एकग्रहणचारितार्थ्यप्रदर्शनाय कैयटेनोक्तं अइउ अपेहीति समुदायस्यैकासंज्ञा स्यात् नावयवानां समुदायैकाज्द्विर्वचन वदित्यन्त्यस्यैव प्रकृतिभावाद्यणादेशो नस्यात् पूर्वयोस्तु स्वरसन्धिस्स्यात् अच्समुदायपरिग्रहानुरोधित्वाच्च निपातसमुदायो गृह्येत । एकनिपातस्याच् समुदायस्याभावादिति । तदयुक्तम् । समुदायसंज्ञया अवयवानामाप्यनु ग्रहादेकाज्द्विर्वचनन्यायानवतारात् । निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणमपि स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गग्रहणेनेव नभवति । प्रत्येकं सूत्रचारिता र्थ्यात् । स्पष्टंचेदमुद्योत इति सूचयन् स्वयं चारितार्थ्यं दर्शयति ॐ तेनेत्या दिना । ॐ इत्यस्येति ॐ। इदमुपलक्षणम् । अइउइति निपातसमुदायानुकरण स्यापि। ॐस्मृतार्थेतिॐ। आकारप्रतिपाद्यार्थेत्यर्थः । ओत् । ॐअनुवृत्तमितिॐ

तत्फलंतु मिथो इतीत्यत्र प्रगृह्यत्वाभावः । यत्तु देवोऽसीत्युदाहृतं बृहति, तच्चु वर्णग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषानेति प्राचीनरीत्या । स्वरीत्यातु तत्परि भाषया व्यावर्त्यत इति ननिपातग्रहणव्यावर्त्यतदिति बोध्यम् । यद्वा प्रति षिद्धार्थोयमारम्भः ओषुयातमिति भाष्यात् प्रकृतसूत्रे प्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्ततइति बृहच्छेखराशय उन्नेयः । वस्तुतस्तु अनदः अदः अभवत् अदोऽभवदित्यादौ प्रगृह्यत्ववारणायात्र तत्परिभषाया उत्तरत्र प्रवर्तनेन प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भइति भाष्यमेकदेश्युक्तमित्युद्येते उक्तत्वेनात्र तत्परिभाषाप्रवृत्तिरुचितेति बोध्यम् । अस्यैकदेश्युक्तित्वेन ततोऽपि तदुपष्टम्भेन पूर्वसूत्रे प्रसज्यप्रतिषेधं प्रत्याशा कार्या । ननु गौणमुख्यन्यायस्यार्थवद्ग्रहणपरिभाषामूलकतया तद्वदेव विशिष्टरूपोपादान विषयतया वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तौ गोऽभवदित्यादौ तन्न्यायेन प्रगृह्यसंज्ञाया वारयितुमशक्यतया भाष्यासङ्गति रतआह ॰निपातसंज्ञेत्यादि॰ ननु निपातपदेन चादीना मुपस्थितावपि तेषामनुच्चारणादुच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् प्रकृते तदर्थानुपस्थितौ अर्थोपस्थिति मूलकप्रकृतपरिभाषायाः कथंप्रवृत्ति रत आह । ॰अर्थवतामेवेति ॰। अर्थवद्ग्रहण परिभाषया असत्वइति पर्युदासाच्चेति भावः । ननु निपातसंज्ञासूत्रेऽर्थोपस्थितिसत्वेऽपि अत्रार्थोपस्थितिः कथमत आह ॰ सार्थकनिपातानामित्यादि ॰ यद्रूपावच्छेदेन संज्ञाविधानं तद्रूपावच्छेदेनैव संज्ञ्युपस्थिते र्नियततया निपातप्रदेशेषु विशिष्टरूपस्य निपातपदस्योपादानसत्वे संज्ञिविशेषणत्वेनोपस्थित मर्थमादाय परिभाषाप्रवृत्तावारोपितगोत्वादिविशिष्टबोधकच्व्यन्तगोशब्दव्यावृत्तिः सुलभेति भावः । एतेन यद्यपि निपातपदेन चादीनामर्थवतामेवोपस्थितिरिति चाद्यंशे गौणमुख्यन्यायकार्यं प्रवर्तताम् । च्व्यन्तांशेतु नविशिष्टरूपोपादानमित्यर्थवद्ग्रहण परिभाषा गौणमुख्यन्याययो र्न प्रवृत्तिः । च्व्यन्तांशे मुख्यार्थासम्भवश्च । तथापि चाद्यंशे विशिष्टरूपोपादानमात्रेण प्रवर्तमान गौणमुख्यन्यायो गौणार्थके प्रगृह्यसंज्ञांव्यावर्तयति भाष्यप्रामाण्यादिति परास्तम् । प्रगृह्यसंज्ञाविधायके चादीनामुपस्थितावपि तदुपादानाभावाच्च । ननु यथो-

द्वंशे गृहीत शक्त्या निपातपदेन चादिच्व्यन्तयोरुपस्थितौ चाद्यंशे मुख्यस्य च्व्यन्तांशे गौणस्य चोभयोर्ग्रहणसंभवात् प्रकृतन्यायविषयत्वेऽपि कार्यकाले तत्तत् संज्ञाशास्त्रणां प्रत्येकमुपस्थितावविशेषेण च्व्यन्तानिपाताद्यस्यस्याप्युपस्थितौ तदेकवाक्यतापन्न प्रगृह्यसंज्ञासूत्रे मुख्यार्थस्यासम्भवेन प्रकृतन्यायाप्रवृत्ति स्स्यादत आह ॐकार्यकालपक्षे इति ॐतत्पक्षेऽपि प्रकृतन्यायसहकारेण मुख्यार्थविशिष्ट चादीनांसंज्ञाविधायकस्यैवोपस्थिति र्न गौणार्थविशिष्टच्व्यन्तस्य संज्ञाविधायकस्येति भावः। आचार्यास्तु गोऽभवादित्याद्यर्थमोतश्च्विप्रतिषेधइति वार्तिकमारब्धव्यमेव। तत्प्रत्याख्यानं तु एकदेशिनः। ऋषिशापादिना अगौरेव गौ स्समभवत् तत्र च्व्यन्ते मुख्यार्थस्यैव सत्वेन प्रगृह्यसंज्ञायागौणमुख्यन्यायेन वारणासंभवात्। नच तत्रार्थेच्विरेव नेष्यत इति वाच्यम्। तथासति संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु नसर्वादयइति भाष्यप्रयोगविरोधापत्तेः। च्व्यन्तांशेविशिष्टरूपोपादानाभावेन मुख्यार्थासम्भवेनच गौणमुख्यन्यायप्रवृत्त्यसम्भवाच्चेत्याहुः। तन्न। ये विषयान्तरे दृष्टास्तएवेमामवस्थां प्राप्ताइति विवक्षयाच्विरुपात्तइति कैयटप्रतीकमादायगणपठितेभ्यस्संज्ञोपसर्जनीभूतानां भेदेन संज्ञाया अप्राप्तौ प्रतिषेधानर्थक्यमिति शङ्कानिरासाय भाष्येच्विरुपात्त इति भावः। तत्तत्पदत्वारोपवत्तत्तदर्थे उपसर्जनत्वमप्यारोपितामिति च्वे रूपपत्तिरिति तात्पर्यमित्युद्योतकारोक्त्या आरोपस्य प्रदर्शितत्वेन तादृशनिर्देशस्यानारोपेऽपि च्विप्रत्ययनिर्वाहकत्वायोगात्। निपातपदरूपं विशिष्टरूपमुपात्तं निमित्तीकृत्य तदुपस्थितेषु गौणमुख्ययोरुभयोरप्यर्थयोर्विशेषणतयोपस्थितौ न्यायप्रवृत्ते र्निर्विवादत्वाच्च। विना विरोधं प्रत्याख्यानस्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनाया अनौचित्याच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॐ।अव्यय संज्ञादाविति ॐ। आदिना निपातएकेति प्रगृह्यत्वसंग्रहः। तेन अनः अः अभवत् ई अभवत् इत्यादौ प्रगृह्यत्वासिद्धिः। अतएव ओदित्यत्रेव नात्र च्विप्रतिषेध उक्तः। यदि तु तत्र पर्युदासेनैव निपातइति लब्धेनिपातइति मन्दप्रयोजनमिति तत्र विशिष्टरूपोपादानाभावादेव परिभाषा न प्रवर्तत इत्युच्यते तदा निपाता आद्युदात्ता इत्यस्य संग्रहो बोध्यः। ॐएतत्परिभाषेतिॐ। अर्थो-

पस्थितिमूलिका अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा गौणमुख्यपरिभाषाचेत्यर्थः । भट्टा स्त्वेतत्परिभाषेत्यस्यैतन्मूलभूतार्थवद्ग्रहणपरिभाषेत्यर्थमाहुः । परंत्विदं व्याख्यानं अनित्यत्वादिति प्रतीकस्थेन नन्वव्ययसंज्ञायाः कथं पदकार्यत्वं येनानित्यत्वमवलम्ब्यतेइति चेच्छृणु । पदकार्यविषयकोयं न्याय इत्यस्य यस्य शब्दस्य वस्तुतः पदत्वविशिष्टस्यैव यत्कार्यप्रयोजकत्वं प्राप्नोति तत्र कार्ये तस्य गौणार्थकस्य न ग्रहणमिति न्यायार्थ इत्यर्थः । अस्ति च क्त्व्यन्तस्य पदत्ववतएवाव्ययत्वप्रयोजकत्वमित्यादिस्वग्रन्थेन विरुद्ध मिति बोध्यम् । ॐ अनित्यत्वादिति ॐ । अयं भावः । इणष्षीध्वमित्यत्राङ्ग ग्रहणादर्थवद्ग्रहणपरिभाषा अनित्या । तस्याश्चानित्यत्वादप्रवृत्तौ तन्मूलभूतस्य गौणमुख्यन्यायस्य कथं प्रवृत्तिस्स्यादिति । अतएव गोभ वदिति भाष्यप्रयोग स्सङ्गच्छते । ॐ अनर्थकेऽपीति ॐ । अपिना गौणार्थकस्य संग्रहः ॐ सा संज्ञेति ॐ अव्ययसंज्ञेत्यर्थः । भट्टास्तु निपातप्रगृह्यसंज्ञेत्यर्थ माहुस्तत्तु अक्षराननुगुणमिति भाति । ॐ सम्बुद्धौशा ॐ त्रपो इतीत्यादाविति ॐ नच सम्बुद्धेरिति षष्ठ्यन्तं पठयताम् । तथाच प्रत्ययलक्षणेन सम्बुध्यन्तत्वं सुलभमिति किं निमित्तसप्तम्याश्रयणेनेति वाच्यम् । विष्णुवाचकाशब्दस्य सम्बुध्यन्तस्योशब्देन सन्धौ पूर्वान्तवत्वेन सम्बुध्यन्तत्वे परादिवत्वेन निपा तत्वेऽप्योदित्येतद्बाधित्वा परत्वाद्विकल्पापत्तेः । नच त्रपो इतीति न्यूनम् । सम्बुद्धिलोपस्थलेऽपि सम्बुद्धित्वस्याल्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्थानितावद्वृत्तिकत्वात् । स्थानिवत्वेनानतिदेशे सर्वत्रापि तत्परत्वस्य दौर्लभ्यादिति चेन्न । सम्बुद्धिनिमित्तक इति प्राचीनग्रन्थावतरणरूपतयाऽस्य ग्रन्थस्य तन्मते आद्यार्थकानल्विधाविति निषेधाभावेनादोषात् । तत्स्वीकारेप्यतिदिश्य मानधर्मेण साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताककार्यएव तन्निषेध इति वदतां मते दोषाभावाच्च । नियमस्य विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे प्रत्ययलक्षणेन सम्बुद्धित्वं सुलभमिति समाधानं तु न सम्यक् । एतन्निषेधविषये तत्प्रवृत्तौ नियमकथाया एवोच्छिन्नत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु स्वरीत्या आद्यार्थकानल्वि धाविति निषेधे अतिदिश्यमानधर्मे साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताकत्वनिवेशे

फलाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वेन सर्वत्रापि निमित्तसप्तम्याश्रयणे फलंबोध्यम् । ननु सावित्येवसिद्धे सम्बुद्धिग्रहणं प्रगृह्यत्वे नलुमतेत्यस्याप्रवृत्तिज्ञापनार्थम् । तेन मिथो इतीत्यत्रातिव्याप्तिवारणेन सम्बुद्धिग्रहणं चरितर्थम् । फलंच त्रपो इतीति किंनिमित्तसप्तम्याश्रयणेनेत्यतआह । ॐ नलुमतेतीत्यादि ॐ । इदं प्राचीनरीत्या । स्वरीत्यातु सर्वत्रापि निमित्तसप्तम्याश्रयण फलस्योपदर्शितत्वेन ज्ञापनफलं दुर्निरूपमित्येव समाधातुं शक्यम् । सावित्युक्तौतु निमित्तसप्तम्याश्रयणस्यान्यार्थमावश्यकतया सुनिमित्तकौकारइत्यर्थे शिवोऽर्च्य इत्येतदेकदेशशिवो इत्यस्यानुकरणे शिवो इतीत्यत्र प्रगृह्यत्ववारणाय सम्बुद्धिग्रहणमितिदिक् । उत्तरत्रेतावित्येतन्मात्रानुवृत्त्यर्थथमुपस्थिते इति नोक्तम् । ॐ ब्रह्मबन्धविति ॐ । वेदे आपाद्यमानरूपाभावात् । प्रगृह्यत्वस्य वैकल्पिकत्वेन चानार्षे इति व्यर्थमिति केचित् । ॐ अर्थमात्राकालव्यवायनेति ॐ । यत्तु अर्थमात्राधिककालव्यवायेनोच्चारणेच्छा संहिताविवक्षा । यथाश्रुतंतु न युक्तम् । अर्थमात्रान्यूनकालेनोच्चारणस्थले संहितात्वानापत्तेरिति । तत्तु वर्णोच्चारणे नियतेनेत्यक्षरादर्शनमूलकं नियतस्य परिहर्तुमशक्यतया तादृशस्थलस्य गगनकुसुमायमानत्वात् ॐ तदधिकार्थमात्रेति ॐ । ततोऽप्यधिककालव्यवायेनोच्चारणंतु अर्थबोधानुपयोगित्वाच्छिष्टसम्प्रदायविरोधाच्च हेयमेव ॐ उञः ॐ निपात एवेति ॐ ननु प्रत्याहारः उजित्येवसिद्धेः नापि कृतसम्प्रसारणस्य वेञो लाक्षणिकत्वात्तुकप्रवृत्त्या फलाभावाच्च । न चादेशविधौ फलम् । तुग्विशिष्टस्यानिर्दिश्यमानत्वादिति भावः । एकयोगेहि उञइति श्रुतमादेशेन श्रुतत्वात्सम्बध्यते नप्रगृह्यसंज्ञया । सातु निपातएकाजिति नित्यैवास्य भवति । शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या चादेशे विकल्पिते रूपद्वयं स्यात् ऊँ इति उ इति ननु वितीति तदर्थो योगविभाग इति कैयटस्यायुक्ततां ध्वनयन् स्वयं योगविभागफलमन्यथावक्तुमुपक्रमते । ॐ एकसूत्रत्वेत्विति ॐ । उञ इत्यस्य प्रगृह्यसंज्ञयाऽपि सम्बन्धे हेतुमाह ॐ प्रकरणेनेति ॐ तेन न प्रगृह्यसंज्ञयेति कैयटोक्त मयुक्तमिति सूचितम् । ननु प्रगृह्यसंज्ञाया अपिविधानेन वाक्यभेदापत्ति रतआह ॐ

सहविधानादिति । द्वयोरपि विधेयतयो स्समूहालम्बनात्मकैकबोधीयतया न वाक्यभेदइति भावः । ध्वनितं चेद मुद्योते सहविधानेन वाक्यभेदस्याप्य भावादिति ग्रन्थेन । एतेनोभयो स्सहविधाने वाक्यभेदापत्त्या गौरवाद्वि शिष्टविधानमेव न्याय्यम् । अतएव भाष्ये प्रगृह्यसंज्ञकश्चेत्यनेन विशिष्ट विधानमेव बोधित मित्यपास्तम्, गौरवाभावस्योद्योतएव स्पष्टमुक्तत्वात् । विशिष्टविधाने बाधकस्याग्रेमूलएव स्फुटत्वाच्च । नच प्रगृह्यसंज्ञकश्चेति भाष्यविरोधइति वाच्यम् । स्थानिवद्भावलब्धार्थस्वरूपकथनमिदमित्युत्तर स्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् तदेतद्ध्वनयन्वक्ष्यति मानाभावादिति । अत एव भाष्ये उञ ऊं इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्य मतेन दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्चेत्युक्तम् । विशिष्टविधानाशयकत्वेतूञः प्रगृह्यः ऊँ इत्यय- मादेशो भवतीत्युक्त्वा ततोदीर्घोऽनुनासिकश्चेति स्वरूपं विवृणुयात् । स्वरूप विवरणप्रसङ्ग उक्तस्य प्रगृह्यसंज्ञकश्चेत्यस्य वक्ष्यमाणरीत्या स्वरूपकथनपर तैव ज्यायसी । एतेन सहविधानाशयकत्वे ऊँ आदेशः प्रगृह्यसंज्ञाचेति ब्रूयात् । तस्माद्वाक्यभेदेनसंज्ञा विधानमित्यपास्तम् । न च सामानाधिकरण्ये नान्वयस्य पूर्वं क्लृप्तत्वादुञइति श्रुतमादेशेनैव सम्बध्यते न प्रगृह्यसंज्ञयेति कैयटोक्तेश्च संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वेनास्यादेश विशेषणत्वमेव युक्तमिति वाच्यम् । किमर्थो योगविभाग इत्युत्तरभाष्या सङ्गत्यापत्तेः । तथाहि । किमर्थो योगविभाग इति भाष्यस्यायमाशयः । प्रगृह्यत्वादेशयो श्शाकल्यमतएव प्राप्त्या एकप्रयोगएव प्रवृत्तौ ऊँ इतीतिरूपं एतत्सूत्रविहितप्रगृह्यत्वस्य प्राप्तविभाषात्वेन पक्षेऽभावतात्पर्यकतया निपात इत्यस्याप्रवृत्तौ वितीति रूपमिति द्वे रूपे तेचैकयोगेऽपि सिध्यत इति । एवं चैकयोगे वितीति नसिध्यतीति कैयटोक्त मपास्तम् । ऊँवा शाकल्यस्येत्युत्तर भाष्यस्यत्वयमाशयः । योगविभागसामर्थ्याच्छाकल्यानु वृत्तिसामर्थ्याच्च शाकल्यपदं न यथाश्रुतार्थकम् । किंतु विकल्पमात्रतात् पर्यकम् । एवं च शाकल्यमत एव विकल्पः फलितः । तेन सकलेष्टसिद्धि रिति । इदं सर्वं प्रगृह्यत्वस्य विधान एव संघटते । अन्यथा विशिष्टविधाने

पक्षे तदभावाद्वितीत्यस्य तन्मतएवादेशविधानेनोभयोरेकप्रयोगे प्रवृत्त्या उ इतीत्यस्य सिद्धिरिति एकयोगयोगविभागपक्षयोः फलभेदेन सामर्थ्या भावा द्विकल्पालाभेनाभीष्टासिध्द्या शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा यथा स्यादित्यस्यासंगत्यापत्तिरिति स्पष्टं तद्विदामिति दिक् । ननु सहविधाने उ इत्यस्य प्रगृह्यत्वाभावेन सन्धिकार्ये वितीति स्यादिति ऊँ इत्येकमेवे त्यनुपपन्नमत आह ॐआदेशे प्रगृह्यकार्यंत्विति ॐ ननु विशिष्टविधानमेवास्तु। एवं च स्थानिवद्भावाश्रयणमपि नावश्यकमिति लाघवमत आह ॐ प्रगृह्यत्वस्येत्यादि ॐमानाभावादिति ॐ एतदुपपादितं प्राक् ॐ ननु उइतीति ॐ न च निरनुबन्धकोकारमादाय तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । उ इतीत्यत स्सानुबन्धक बोधस्यापीष्टत्वादिति स्पष्टमुद्योते। नचादेशाभावपक्षे शाकलह्रस्वेन उ इतीति तदभावे वितीति च सिध्यतीति वाच्यम् । योगविभागाभावे शाकल्यग्रहणस्य यथाश्रुतत्वेन ऊँ भावविनिर्मुक्तस्यान्यमतसिद्धप्रयोगस्य शाकलह्रस्वा विषयकत्वात् । न च शाकलह्रस्वोत्तरं स्थानिवत्वेनोत्वातिदेशस्याद्यार्थ कानल्विधाविति निषेधेनाप्राप्त्या सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधकादेशप्रवृत्तौ पश्चाच्छाकलप्रवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । अतोऽमित्यादाविवोत्सर्गाप्रवृत्तेः । प्रगृह्यसंज्ञातु निपात एकाजिति नित्यैव भवतीति कैयटोक्तमयुक्तमिति सूचयन्नाह ॐप्रगृह्यत्वविकल्पे इत्यादि ॐ स्वोक्तमर्थं भाष्यानुग्रहेण द्रढयति ॐ तदुक्तमिति ॐननूञइति षष्ठीनिर्देशात् समानाधिकरणपदस्य संज्ञात्वप्रत्यायक स्याभावात् कथमस्य संज्ञाविधायकतेत्यत आह ॐउञो वाचकमिति ॐ संज्ञा प्रकरणात् प्रगृह्यपदस्य स्वरूपपदार्थकतया तेन सहोञो वाच्यवाचक भावातिरिक्तसम्बन्धस्यासम्भवात् सएव षष्ठ्यर्थइति भावः ॐ यणितीति ॐ नचादेशविधानवैयर्थ्यम् । प्रगृह्यसंज्ञाबाधनेन चारितार्थ्यात् । अनन्त्यस्यापीति प्लुतविषये चारितार्थ्याच्च । एतेन दीर्घमुच्चारणं यस्यानुनासिकत्व विशिष्टादेशस्य तद्वैयर्थ्यापत्तिरिति श्रीधरोक्त मपास्तम् । यदपि शाकल प्रकृतिभावे अनुनासिकोच्चारणसार्थक्यमिति तन्न । शाकल्यान्यमत एवा देशप्रवृत्त्या तत्र शाकलाप्रवृत्तेः । एतेन विधिवैयर्थ्यंतु नोक्तम् । प्रतिपदो

कत्वादत्रकृते शाकल्येनानुनासिके ह्रस्वेकृते साफल्यादिति भट्टोक्तमपास्तम् । तदेतदभिसन्धायाह ॐदीर्घोच्चारणेति ॐ वैयर्थ्यापत्तिश्चेति ॐयत्तु संहितायां अविवक्षायां तच्चरितार्थमिति । तन्न । संहिताधिकार प्रत्याख्यान रीत्याऽर्थमात्राधिककालव्यवाये आदेशस्यैवाप्रवृत्तेः ॐविधानेति ॐ प्राचीन रीत्या इदम् । तन्मते शाकलह्रस्वस्य तक्रकौण्डिन्यन्यायेनास्यापवादतया तद्विषये ह्रस्वाप्रवृत्तेः । स्वरीत्या तु ह्रस्वेकृते स्थानिवद्भावेनोञ्त्वालाभान्निरवकाशत्वेन बाधकत्वादनन्तरं शाकलह्रस्वे दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यमेव बोध्यमिति भट्टाः । वस्तुतोऽनन्त्यस्यापीतिप्लुतविषये विधिसार्थक्येन सर्वमतेष्वपि दीर्घविधानेत्यर्थ उचितः । अत एवोद्योते ॐ इति दीर्घोच्चारणात् प्रगृह्यपदस्यात्र सम्बन्ध इत्युक्तमिति ध्येयम् । यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेश इति कैयटेनोक्तम् । तस्यायंभावः । अनुवर्तमान प्रगृह्यस्यादेशेन सम्बन्धे उञ्मात्रस्य नित्यं प्रगृह्यसंज्ञकस्य ॐ भावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेरनुवर्तमानं प्रगृह्यपदं षष्ठ्यन्ततया विपरिणमय्य स्थानिना सम्बध्यत इति । स्पष्टंचेदमुद्योते । तदेतत्कैयटमत मयुक्तमिति ध्वनयन्नाह । अर्थाधिकारादिति । अयंभावः । प्रगृह्यस्य स्थानिना सम्बन्धे तद्विशेषणमहिम्नैव निपात एकाजिति सूत्रप्राप्तस्योञो प्रगृह्यत्वस्य वैकल्पिकत्वसिद्ध्या ॐइति वितीति कैयटाभिप्रेतरूपद्वयासिद्धौ योगविभागवैयर्थ्यस्य तादवस्थ्या त्तत्सार्थक्यायाप्रगृह्यस्यैवादेशविधानमुचितम् । योगविभागस्तु अत्रपक्षे उ इतीतिसिध्यर्थमावश्यकम् । अन्यथा निपातप्रगृह्यसंज्ञाया अयमपवादस्स्यादिति तदसिद्धि स्स्पष्टैवेति। एतेनेदमयुक्तम्। उञितिपदस्याप्रगृह्यत्वे शक्त्यभावादिति परास्तम् । अप्रगृह्यत्वशक्त्यभावेऽपि प्रगृह्यसंज्ञाविधौ प्रगृह्यस्योद्देश्यत्वा सम्भवेनार्थादप्रगृह्यएव सम्भवतीत्याशयात् ॐअत्र विशिष्टस्येति ॐ इदंतु कौस्तुभरीत्या । मूलाक्षराणां तत्रैव स्वारस्यात् ॐयोगविभागसामर्थ्येनेतिॐ उपपादितमेतत् ॐ स्वसिद्धान्तं सोपपत्तिकं दर्शयति ॐ वस्तुतस्त्विति ॐ अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् ॐ विचारयन्त्विति ॐ अत्राचार्याः । योगविभागा

भावे प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्यच शाकल्यमतेन युगपत् प्रवृत्तौ तन्मते ऊँ इतीति तदन्यमते उ इति प्रगृह्यत्वस्य निपात एकाजनाङिति सामान्यशास्त्र प्रणयनेन तदन्यमतेऽपि सत्वनिश्चयेन स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारा प्रगृह्यत्वांशे विकल्पासम्भवेनादेशांश एव स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वरा विकल्पपर्यवसाना-पत्तेः। यथा ऋतोभारद्वाजस्ये त्यस्याच स्ताखदिति सामान्यशास्त्रप्रणयनेन ऋदन्ते स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारा नेड्विकल्पबोधकत्वम्। नच प्रगृह्यपदानु-वृत्तिवैयर्थ्यम्। तस्योत्तरत्रानुवृत्त्यर्थत्वेनोपपत्तेः। तथाचैकयोगत्वेशाकल्य-मते ऊँइतीत्येकमेव स्यात्। तदेतदुक्तंभाष्ये शाकल्यस्याचार्यस्य मते ऊँइति विभाषा यथा स्यात्। ऊँइति उ इतीति। तदन्यमतेन निपात एकाजिति नित्यं प्रगृह्यत्वा दु इतीति स्यात्। तदेतदुक्तंभाष्ये अन्येषामाचार्याणां मतेन विंतीति योगविभागेन उञइत्यनेन प्रगृह्यत्वस्य शाकल्यमते विधानेन योग-विभागेनसिद्धप्रगृह्यसंज्ञाविज्ञानसामर्थ्यात् स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारा सामा न्यशास्त्रसत्वेऽपि प्रगृह्यत्वांशे विकल्पस्सिध्यति। द्वितीययोगेनतु सति-प्रगृह्यत्वएवादेशविकल्पः। तत्रापि शाकल्यग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात्। ननु शाकल्यग्रहणानुवृत्तिस्सति प्रगृह्यत्व एवादेशो यथास्यात् नत्वप्रगृह्यत्वे इत्येवमर्थास्यात् नस्यात् दीर्घोच्चारणसामर्थ्येन प्रगृह्यपदानुवृत्तिसामर्थ्ये-नच सत्येव प्रगृह्यत्वे आदेशकल्पनासम्भवात्। तस्मात् द्वितीययोगे शाक-ल्यानुवृत्तिस्सति प्रगृह्यत्वे आदेशविकल्पार्थैत्येव तत्वमित्याहुः। तदन्ये न मन्यन्ते। तथाहि। योगविभागाभावे तदुक्तरीत्या निपातसंज्ञाया नित्यत्वे किमर्थो योगविभागइति प्रश्नस्य निरालम्बनत्वापत्तिः। योगविभागे प्रगृह्य-संज्ञाया विकल्परूपफलस्य स्पष्टत्वात्। किंचैवं प्रगृह्यपदानुवृत्तिवैयर्थ्यम्। नचोत्तरार्थम्। उत्तरसूत्रस्य प्रकरणादावपि मनोरमोक्तरीत्या पठितुं शक्य-त्वेन तन्मात्रफलकल्पनाया अनौचित्यात्। किंचोत्तरार्थस्यापीहानुवृत्तस्य शाब्दीयविषयताप्रयोजकत्वाव्यभिचारादेतद्विहितप्रगृह्यसंज्ञाया निपात - इति विहितापवादत्वेन तत्रोऽतिरिक्तत्वेन संकोचेन तस्याप्राप्त्या एतद्विहित प्रगृह्यसंज्ञायां विकल्पसम्बन्धस्य दुर्वारतयापक्षे निपातसंज्ञा दुर्वचा। विक-

ल्पासम्बन्धेऽपि आदेशप्रगृह्यसंज्ञयोस्सहविधानेनादेशविकल्पे तत्सन्नि योगशिष्टस्य प्रगृह्यत्वस्य चिण्वदिट इव तदभावे अप्रवृत्तिः । एतेनात्र सूत्रे आचार्योक्ता सर्वाण्ययुक्ततापरिहृतेति दिक् । तदेतत्सर्वं तत्तदाकर ग्रन्थपरिशीलनचतुरा विभावयन्तु ॐमय उञो ॐव्याख्यानादितिॐ त्रिपाद्यां पाठकरणरूपादित्यर्थः । अन्यथा मयधातोः परस्योञो वत्वस्य सापादिकत्वे त्रैपादिकत्वेवा विशेषाभावेनेकोयणचीत्यस्यानन्तरं मत उञोवेत्येवावक्ष्य दितिभावः । यत्तु मत इत्येव सिद्धे मय इत्युक्तेर्नधातुग्रहणमिति तन्न । मत शब्दाण्ण्यन्तात्क्विपि निष्पन्नान्मा भूदित्येवमर्थं तथा नोक्तमिति वक्तुं शक्य त्वात् । ननु प्रत्याहारग्रहणेपि त्रिपाद्यां पाठो व्यर्थः । प्रकृतिभावबाधकस्य वत्वस्येको यणित्यनन्तरं विधानेनेष्टसिद्धेः । नचैवं किम्वितीत्यत्रानुस्वारा पत्तिरिति वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषया वारयितुं शक्यत्वात् । नच तत्र पाठेऽप्रगृह्येऽपि परत्वा दनेन वत्वे सन्निपातपरिभाषयाऽनु स्वाराभावे किंवितीति सानुस्वारो नस्या दिति वाच्यम् । अस्य विकल्पत्वेनैतदभावे यणि निरुक्तरूपसिद्धे रितिचे न्न । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि निष्पन्ना त्तक् रगित्यादेः परत्वेनोञः प्रयोगे इष्टस्य वत्वस्य सपादायां पाठे संयोगान्त लोपस्यासिद्धत्वेनासिद्धेः । नच तत्र णिलोपस्य पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्-भावश्शंक्यः । पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधात् । नच पञ्चमीसमासे स निषेधो नेतिवाच्यम् । मानाभावात् । एवमपि रत्नमुट्ट उ उक्तइत्यादाविष्टस्य वत्व-स्य सपादायां पाठे जश्त्वासिद्धत्वेनानापत्तेः । एवं प्रत्यङ् उ उक्तमित्यत्र ङमुट् संपत्तिरपि फलं बोध्यम् । त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त्या वत्वे ङमुड नापत्तेः सन्निपात परिभाषा नित्यताज्ञापनंतु प्राचीन रीत्या नवीनानांतु नयास योरिति निर्देशएव तदनित्यत्वज्ञापकइति दिक् । ईदूदन्तामिति विशेष्या सन्निधानेऽपि तदन्तपरतया व्याख्यानप्रयोजनं दर्शयितुमाह । ॐमामकी इति ॐ ननु मामकी इत्यत्र अच्परत्वाभावादवसानाभावाच्च प्रगृह्यत्वफलं दुर्वचमत आह ॐप्रगृह्योष्वति ॐ ईदूतौकिमितिॐ दीर्घ इत्येव रामेष्वित्यादौ नदोषइति प्रश्नः ॐ असन्देहार्थेति ॐ गुणानामभेदकत्वेन सवर्णग्रहणार्थत्वा

भावादितिभावः ॐसप्तमीति किमितिॐ सुबर्थइत्येतावतासिद्धमिति प्रश्नः । ॐअनभि धानमेवेतिॐ नचास्ति सप्तमी ईदूताविति भाष्यादितिभावः । स्पष्टं चेदमुद्योते । यत्तु पञ्चमी समासेन स्थानिवद्भावाद्यर्यीत्यादेर्नचास्तीतिभाष्य विषयतेति तदनभिधाने न मानमित्याहु स्तन्न । पञ्चमीसमासेन स्थानि वद्भावस्यापि स्वविधावप्रवृत्तेः । पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादिति वदतां सुतरा मप्रवृत्तेश्चेति दिक् ॐसप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नमिति ॐ तत्वं च स्वस मभिव्याहृत पदान्तरार्थानन्वयित्वेनोपस्थिति विषयत्वम् । स्पष्टंचेदमुद्योते अत्र मात्रपदेन सप्तमीप्रकृत्यर्थातिरिक्तो व्यवच्छिद्यते । ननु सामान्यतः सप्तम्यर्थातिरिक्तः तादृशस्य प्रकृत्यर्थस्याव्यभिचरिततया व्यवच्छेत्तुमशक्य त्वादिति भावः । एतेन मूलोक्तं तु न युक्तम् । गौरीत्यादौ गौरीत्वावच्छिन्नार्थ वृत्तित्वेन सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नत्वाभावात् । किन्तु सप्तम्यर्थमात्रपर्यव सन्नत्वं च सप्तम्यर्थविशिष्टत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितशक्तिपर्याप्त्याधि करणत्व स्वप्रतियोगिनिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्व स्वानुयोगिनिरूपित शक्त्यनधिकरणत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेनेति परिष्करणीयमिति परास्तम् । स्वप्रतियोगिनिरूपित शक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वरूपाद्वितीयसम्बन्धनिवेशस्य फलाभावाच्च ॐमानाभाव इतिॐ नचाधिश्रयणाक्रियायामन्वयेऽपि नामार्थ धात्वर्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्त्यनुरोधाल्लक्षणावश्यकीति वाच्यम् । दधि पश्ये त्यादिवद्विभक्तिस्मरणेनोपपत्तेः । नच विभक्तिस्मृतावीदन्तस्य सप्तम्यर्थ पर्यवसानासम्भवः । पञ्चकंप्रातिपदिकार्थ इति श्लोकारे तत्सम्भवादित्य न्यत्र विस्तरः ॐअणोऽप्र । व्याख्यानादितिॐ एतत् सूत्रविषययणामसम्भवेना सन्देहायाच इत्येव सिद्धे पर्युदासेनवा तत्सिद्धेऽणूग्रहणरूपाद्व्याख्यानादि त्यर्थः । नच प्रगृह्यत्वस्य द्विवचननिपातानामपि प्रवृत्त्या अजितरसाधार णत्वात् कथं पर्युदासेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । लणूसूत्रस्थ भाष्यप्रामा ण्यात् संज्ञायाः कार्यार्थत्वात् कार्यस्य समुदायेऽनुपलम्भेन फलाभावाच्च तत्तद्वर्णपर्यवसायितया प्रदेशेष्वपितस्यैव ग्रहणात् । ॐपुनः प्रवृत्ताविति ॐ । कार्यकालपक्षेणतु ननिर्वाहः । तत्पक्षे संज्ञानां विधिदेशीयत्वेन तदृष्ट्या

प्लुतस्य सिद्धत्वात् संज्ञाया अप्रवृत्तेः । वस्तुतस्त्वयादिभ्यः परैव प्रगृह्य संज्ञेति भाष्यस्योद्योतेऽन्यथा योजितत्वेन कार्यकालपक्षेऽपि संज्ञाया विधि देशीयत्वे मानाभावेन तद्दृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वात् संज्ञा सुलभेति न दोष इति बोध्यम् । प्लुतस्थान्यल्वृत्तिधर्मत्वेनेति । अस्य प्रगृह्यत्वस्येत्यादिः । प्लुतस्थान्यसाधारण धर्मत्वेनेत्यर्थः । प्लुतस्य तादृशधर्मत्वं लण्सूत्रस्थ भाष्यादित्यवोचाम । यद्वा प्लुतस्य स्थानीयोल्तद्वृत्तिर्यो धर्म स्तत्वेनेत्यर्थः । तेनाद्यार्थकानल्विधाविति निषेध इति भावः । एवं च पूर्वसवर्णे कृते द्विवच नत्वं त्वित्युत्तरग्रन्थस्वारस्यानुरोधा दियमेव व्याख्या ग्रन्थकृदभिप्रेतेति भाति। यत्तु वस्तुतस्त्वप्रगृह्यस्येत्यस्य पर्युदासत्वेन तेन धर्मेण साक्षा दवच्छिन्नो द्देश्यककार्याभावा दल्विधावित्यस्याप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वं सुलभमित्याहुः तन्म न्दम् । तावतापि द्वितीयार्थकानल्विधाविति निषेधस्य दुर्वारत्वात् । तादृश धर्मेण साक्षादवच्छिन्नत्वनिवेशे फलाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वेनाद्यार्थका नल्विधाविति निषेधस्यापि सत्वाच्च ॐतद्धर्मातिदेशाङ्गीकारादितिॐ अत्र द्विवचनस्थानिनः असहायत्वेन तद्घटितसमुदायत्वातिदेशेन द्विवचनत्वस्य समुदायवृत्तित्वादिति भाव इत्यन्यत्र विस्तरः । अत्रेदं बोध्यम् । राम इत्यादौ विसर्गस्य नानेनानुनासिकः । अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेन हल्त्वानु पहितानामेवाणामनुनासिकविधानात् । हयवरट्सूत्रभाष्येऽयोगवाहाना मुपदेशे फलानां परिगणनादन्यविषये उपदेशस्यैवाभावाच्च । न च परि गणने जश्भावस्यापि सत्वात् रामं जयतीत्यादौ जश्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । भुजन्युब्जाविति निपातनमाश्रित्य जश्भावप्रयोजनस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । तदेकवाक्यतयोपध्मानीयस्यैव जश्त्वंप्रति पाठाङ्गीकाराच्चेति सर्वमवदात मिति ॐ केचिदिति ॐ अत्रारुचिबीजंतु वृत्तिघटकेत्यसङ्गतम् । अक्षिवत्येक शेषवृत्तिघटके कुत्वदर्शनात् । यदितु वृत्तिघटक यत्किंचिन्निरूपितपूर्वत्व वत्येव तद्वृत्तिघटकाच्पदे इत्युच्यते, यदिवैकशेषस्यवृत्तित्वमेव नाङ्गीक्रियत इत्युच्यते, तदा कथमज्ग्रहणेष्विति वार्तिकप्रयोगस्याच्कार्याणीत्यादि भाष्यप्रयोगस्य चासङ्गतिः । अत स्सुब्निरूपित पूर्वत्वाभाववत्यच्पदे इति

वक्तव्यम् । किं च पदान्तकार्यस्येति सामान्यतः कथनमप्यसङ्गतम् । क्वचि ज्जश्त्वदर्शनात् । तस्मात्तादृशाचपदघटकचकारस्य तद्विशेष्यकचुत्व प्रकारक बुद्धिप्रयोज्यकार्यसमर्पकत्वं नेति ज्ञापनीयम् । तेन तत्सन्निधानेन श्चुत्वस्येत्यर्थान्तरं नकल्पनीय मित्यपरं लाघवमिति । केचित्तु आदिरन्त्ये नेत्येतत्सूत्रबोधित संज्ञामात्रस्योपलक्षणमिदम् । अतएव यणादीत्यादौ ङमुडभाव इति सकलेष्टसिद्धिरित्याहु स्तन्न । तत्र पदान्तत्वप्रयुक्तकार्य मात्रस्याभावबोधने जश्त्वाभावप्रसङ्गात् । स्वौजसमौट्छ्सिति निर्देशानुप पत्तेश्च । छत्वविधौ विरप्शमित्यादिसिद्धये पदान्ताज्झयइति सिद्धान्तात् प्रातिस्विककार्यनिवेशे गौरवात् तिङतिङइति प्रयोगानुपपत्तेश्च । आक्ष रसमाम्नायिकानुबन्धैः कृतसंज्ञास्विति निवेशे गौरवम् । तङानाविति निर्देशस्य प्राचीननये असाङ्गत्यापत्ति श्च । तस्मात् पूर्वोक्तसरणिरेव ज्याय सीति विभावनीयम् ॥

इति स्वरसन्धिः

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय तातोपनामकसुब्रह्मण्यशास्त्रिविरचिते
गुरुप्रसादाख्ये लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्याने
स्वरसन्ध्यन्तो द्वितीयः खण्डः.

शब्देन्दुशेखरगुरुप्रसादः परिकल्पताम् ।
उपासितश्रीललिताकुमारीपरितुष्टये ॥

ॐम् तत्सत् ॥

Printed at the Ananda Press, Madras.

शुद्धाशुद्धपट्टिका.

• अत्रग्रन्थेप्रायः यत्रार्थसंदेहोजायते तत्राशुद्धपाठाः शोधिताः। यत्रनसंदेहावकाशः तत्र उपेक्षितमपि स्वयं समीकुर्वन्तु सहृदयाः.

पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२	१५	कर्तु	कर्तृ	,,	९	द्विरि	दतिरि
३	२२	त्वत्	त्वात्	३०	२	नभि	अनभि
,,	२५	यागात्	योगात्	,,	,,	स्ताश	स्तादृश
४	३	पदे	पदेज	३२	१२	त्युक्त्त्या	त्युत्क्वा
५	३	कुक्र	कुष्कु	,,	२९	तनेन	तखननेन
७	२६	बुध्दु	बुध्यु	३४	७	ङ्गुण	द्गुण
८	१	निदर्शै	निर्दैश	,,	१८	स्वीकु	स्वीकृ
,,	२	मया	माया	,,	२०	कान्त	कानन्त
,,	,,	पिना	पिन	३६	३	क्ष्यण्यं	क्षण्यं
,,	-६	कास्तुभ	कौस्तुभे	,,	४	वम	वय
९	८	प्रयो	प्रयोज	,,	५	सब्ब	सम्ब
११	१४	ध्र्मै	ध्र्मै	३७	३	रन्ते	रन्त्ये
१३	२१	नियन	नियमेन	४७	१	लाघ	लघि
१५	१	सम्बन्धने	सम्बन्ध्रेन	,,	१०	देश	देच
१६	१४	कश्रु	कत्वश्रु	,,	२२	त् । उ	दु
१७	१२	वम	वक्तुम	४८	१५	जस्त्वा	जश्त्वा
१८	२५	रत्यि	रीत्यै	,,	१९	दृध्य	ध्द्य
१९	२०	कप	कमुप	,,	२६	शवा	शतावा
२२	२२	प्रतितब	प्रतिब	५०	२	तत्व	तत्वे
२३	२	स्तद्बो	स्तद्बो	,,	१०	कलपन	कलपने
२३	१३	वाणा	वारणा	,,	१२	र्णमात	णयति
,,	२६	णयात	णीयेति	५१	११	द्यनव	द्यव
२४	११	रस्मा	रस्म	५१	१४	स्यता	श्यता
२५	११	यजित्वे	जीव्यत्वे	५४	१४	प्रत्य	प्रत्या
२८	१३	तत्भा	तद्भा	५५	८	द्यप	द्रुप
२९	२	द्वाव	द्वावे	५६	१	किञ्च	किंच

पृष्ठ संख्या.	पङ्क्ति संख्या.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.	पृष्ठ संख्या.	पङ्क्ति संख्या.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
५६	९	त्पूर्वं	त्पूर्वं	८९	१२	तिङ्गन्ता	तिङन्ता
,,	२४	जस्त्वा	जश्त्वा	९०	१६	प्राक	प्रका
५७	१	झल	झल	९४	१	यला	यत्रा
,,	१४	टस्म	टस्स	९७	२२	स्थिति	स्थिति
,,	२२	सगा	सर्गा	१०१	४	काता	काल
५८	४	पादं	पदं	१०३	२	छेति	छेचेति
,,	६	एवश्चे	एवश्चे	,,	१४	पदिपि	यदपि
,,	१२	स्वप्र	स्वप्र	१०७	११	शब्द	शाब्द
,,	१६	वक्तं	वक्तुं	१०८	१३	स्थाष्य	स्थाप्य
,,	२२	कारण	करण	१११	५	भाणा	माणा
,,	२५	त्याशा	त्याश	,,	८	शालिनम्	शालिना
५९	२	न्यामे	न्याये	११९	१६	पञ्चे	पक्षे
६१	१०	घ्रस्थ	घ्रस्य	१२३	२०	इतिभा	इतिसूत्र
,,	२१	तत्रेत्संज्ञा	तत्रेत्संज्ञा	१२७	१५	लक्ष्य	लक्ष
६२	१	त्षात्ति	त्पात्ति	१३२	२४	रान्ता	रान्त
,,	५	सब्ब	सम्ब	१३३	८	ससा	न सा
,,	१८	स्वीका	स्वीका	१३३	१६	त्यार्थमा	त्यार्थोय
६४	८	त्वात् । इ	त्वादि	१३८	६	प्रत्यय	प्रत्यायय
६६	१४	त्तरे	त्तरं	१३९	२५	भावसि	भावस्सि
,,	१८	त्पुत	प्लुत	१४१	४	यकिंचि	यत्किंचि
,,	२०	वारणर्थ	वारणार्थ	,,	१७	भाषणा	भाषाणा
,,	२४	सख्य	संख्य	१५२	६	तत्रतत्र	तत्र
७१	१४	स्तत्वेन	स्सत्वेन	,,	७	सत्पभ्य	सप्तम्य
७५	१४	द्यदात्त	द्युदात्त	१५५	१९	नूनम्	न्यूनम्
७६	६	तत्य	तस्य	१५६	५	तयाच	तथाच
७९	१७	यक्तिाञ्चि	यत्किञ्चि	१५७	२०	कार्य	कार्यि
८०	२	भदन	भेदेन	१६०	१८	ग्रहणम्	ग्रहणंकृत
,,	६	वकारोना	वकारेन,	१६०	२४	त्युक्ता	त्युत्क्या
८३	४	स्यान	स्थान	१६२	४	दत्रपि	दत्रापि
८४	७	अदएव	अतएव	१६४	१	समधाने	समाधाने
,,	१८	रहितस्यस्व	रहितस्व	,,	२२	सच	नच
८५	१७	काया	क्या	,,	२६	प्रक्रते	प्रकृते
८६	१४	ठ्यावि	ठ्याव	१६७	३	सत्व	साधुत्व
८७	१२	शिक्षर्या	शिक्षायां	,,	१६	सात्र	सौत्र

पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	अशुद्धम्	शुद्धम्.	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	अशुद्धम्	शुद्धम्.
,,	१८	साधारणं	साधारण्यं	१९१	५	विधिय	विधीय
६८	२	तत्रा	अत्र	,,	१२	ऽपर्याप्ता	पर्याप्ता
६८	८	मनारम्भा	मनारम्भ	,	१५	पष्ठी	षष्ठी
,,	२५	द्वयाब	द्वयोर्ब	१९३	७	अनुवृति	अनुवृत्ति
६९	१९	संयाग	संयोग	,,	२६	न्यत्रापि	त्यत्रापि
७१	२	श्रयण	श्रयणे	१९५	३	चरव्युः	चख्युः
७३	८	यटिते	घटित	,,	१२	मध्या	मध्या
,,	२१	अध्य	अध्या	१९७	९	पन्यसो	पन्यासो
७४	२६	अद्यन्तौ	आद्यन्तौ	,,	११	वस्यक	वश्यक
७५	२५	इत्यश	इत्याश	,,	१२	न्तरङ्ग	न्तरङ्ग
७६	२४	राच्चार	रोच्चार	,,	१३	जाना	जान
७७	१७	तत्वे	तत्त्वेन	१९८	२	कायेति	कार्येति
७८	१३	न्त्यात्व	न्त्यत्व	,,	३	त्वेद	त्वेन द
०	५	देहे	देह	,,	११	नसिक	नासिक
,	२१	दानोकें	दाने किं	,,	१५	नासिके	नासिको
१	२३	जरसू	जरस्	,,	१६	अत्रत्यय	अप्रत्यय
२	६	प्रथमस्य	प्रथमाया	२०१	२२	द्वित्तेति	द्वित्वेति
३	७	परो	परि	२०२	१८	यद्दीप	यद्यपि
,,	८	च्चीपि	अपि	२०३	१	मर्ध्यात्	मर्थ्यात्
,,	,,	अयते	च्चीयते	२०५	१९	द्वाध्व	द्वार्थ
४	९	ग्रहस्संग	ग्रहः। ऽसंग	२०६	१९	कारा	कार
,,	२५	रुप	रूप	२०७	२	धर्भे	धर्मे
,,	२६	वर्ण	शयवर्ण	,,	१७	नेदूत्वा	नेट्त्वा
६	५	सूत्रेक्रोष्ठ	सूत्रेक्रोष्टु	,,	२३	सिद्धवे	सिद्धत्वे
,,	,,	षष्ट्यंन्त	षष्ठ्यन्तं	२०८	१२	चतुर्यः	चतुर्थः
७	१४	मोर	गौर	,,	१८	हल	हल्
८	९	सिद्दे	सिद्धे	,,	२०	गेशाभि	गेशानभि
,,	२१	नुपत्तिः	नुपपत्तिः	,,	२१	हलङ्याय	हलङ्या
,,	२२	म्मन्ता	म्यन्ता	,,	२७	कारण	करण
,,	२४	स्त्रीकारे	स्वोकार	१०९	७	भवात्	भावात्
८९	२	नाक	नाव	,,	१२	वाक्ष्यति	वक्ष्यति
,,	२६	गोर	गौर	,,	१६	वृात्त	वृत्ति
८९	१६	ह्रार	हार	२१३	१६	वाऽये	वाच्ये
९०	१३	शास्थच	शास्यच	,,	,,	विघ	विध्र

पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२१८	२	कौण्ड	कौण्डि	२६६	१९	पाख्यौ	पाठ्यौ
२२२	४	सङ्ग्रहः	संग्रहः	२६७	५	णोरिति	णोरगिति
२२३	१३	सूत्र	सूत्रा	,,	२६	नकार	नक
२२७	२३	स्वानि	स्थानि	२७०	७	कत्वेन	कालत्वेन
२३०	१४	श्शाङ्काः	श्शाङ्क्यः	२७०	२४	सारे	सारेण
२३१	६	पदूव	पट्टव	२७१	२५	ऋकारी	ॠकारी
२३३	२	चरव्युः	चख्युः	२७२	२	,,	,,
२३४	४	स्यानिव	स्थानिव	,,	१७	च्यैव	चैव
,,	५	त्वेत्रयणा	त्र यणा	,,	२५	वयवि	वयव
२४१	३	सङ्गाति	सङ्गति	२७३	२	समुदाय	धर्म
२४२	४	द्वरिका	द्वारिका	२७४	१४	पत्ति	पत्ते
,,	२४	यश्वा	यश्वा	२७७	१४	केनेति	केति
२४३	१४	द्वरा	द्वार	२८०	२०	किञ्चति	किञ्चेति
२४७	२८	याण	माण	२८३	७	णास्तुॐइत्य	णास्तुइत
२४९	३	सय्यंन्ते	सय्यँन्ते	२८६	२६	रुपे	रूपे
,,	६	ण्यान्ता	ण्यन्ता	२८८	२४	रानतु	राजु
२५०	२	स्वय	स्वय	२९०	१४	श्वोत	श्वेति
२५०	९	शाका	शाक	,,	२२	जशूत्व	जश्त्व
,,	१९	द्विता	द्विता (न्त	,,	,,	यंक	यर्क
२५२	१	ननुवान्त	ननुयथावा	२९१	१०	णेव	णैव
,,	१०	कारानु	कारानन्नु	२९३	५	भाष्यकैयट	भाष्यकैय
२५३	३	लुभादि	लुबादि			प्रदीपेषु	टादिषु
२५५	९	यादि	यादि	२९४	३	ग्रन्था	ग्रन्थ
२५६	४	दाङप्र	दाङ्प्र	,,	९	नुवृत्त्या	नुवृत्या
,,	५	जने	जनौ	२९७	२६	ऋत्वक	ऋत्यक
२५८	२२	लयस्येव	लयस्येत्येव	३०१	४	कल्कित्वं	कल्पिकत्
२६१	११	पदत्वा	पदत्व	३०२	१०	त्यदि	त्यादि
,,	२४	देशिय	देशीय	३०३	५	प्रवृक्षौ	प्रवृत्तौ
,,	२६	लण्सूत्रस्थभ ष्यान्नपदन्ता	नपदान्ता	,,	११	प्लुत	प्लुत
				३०४	१५	मित्थेकं	मित्यर्थकं
२६३	३	ग्रहण	ग्रहणा	,,	१७	दरा	दूरा
,,	७	कीर्तइति	कीर्तिति	३०८	२३	भ्युगमे	भ्युपगमे
,,	१०	बृया	बृया	३०९	१५	निर्देश्य	निर्दिश्य
,,	२५	क्षयत्	क्षयन्	३१०	२५	वाने	वानेन

संख्या.	पङ्क्ति संख्या.	अशुद्धम्.	शुद्धम्	पृष्ठ संख्या.	पङ्क्ति संख्या.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
४	१७	अशू	अश्	,,	१७	रूप	रुप
७	२२	त्येत्	त्येतत्	,,	२४	लब्द्ये	लब्धे
२	१६	तीत्यदौ	तीत्यादौ	३२७	१०	गोभ	गोऽभ
२	१२	संझे	संज्ञे	,,	१४	पठय	पठ्य
३	१३	दष्टा	दृष्टा	३२८	३	चरित	चरिता